

ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

ในการพระราชพิธีฉลองพระชนมายุ

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

ครบ ๘๐ พรรษา

วันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๒๓

สถิติในการพิมพ์
กรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน

พิมพ์ครั้งที่ ๑/๒๕๒๓	จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม
,, ๒/๒๕๓๔	,, ๑,๐๐๐ ,,
,, ๓/๒๕๓๘	,, ๓,๐๐๐ ,,

ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

ในการพระราชพิธีฉลองพระชนมายุ

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

ครบ ๘๐ พรรษา

วันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๒๓

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่า สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี จะทรงเจริญพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา ในวันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๒๓ เป็นเหตุควรที่จะทรงพระโสมนัสปราโมทย์ และเป็นโอกาสที่จะได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษาสนองพระเดชพระคุณตามราชประเพณี. ในโอกาสจิตกาลมงคลสมัยอันอุดมนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือที่ทรงคุณค่า คือ เรื่อง “การบริหารทางจิต” กับ “ธรรมกลาในการอบรมกรรมฐาน” ขึ้น สำหรับพระราชทานเป็นที่ระลึก.

หนังสือเรื่อง “การบริหารทางจิต” เกิดขึ้นจากการบรรยายธรรมทางวิทยุของสถานีวิทยุ อ.ส. พระราชวังดุสิต คือ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๑ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถานีวิทยุ อ.ส. พระราชวังดุสิต จัดรายการบริหารทางจิตเป็นประจำทุกวันอาทิตย์ โดยโปรดให้อารชนา สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร แต่ครั้งยังเป็นพระสาสนโสภณ จัดดำเนินรายการทั้งสำหรับผู้ใหญ่ เด็กวัยรุ่น และเด็กเล็ก. ต่อมาเมื่อดำเนินรายการมาครบปีแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมคำบรรยายสำหรับผู้ใหญ่ ซึ่งสมเด็จพระญาณสังวรเรียบเรียง และคำบรรยายสำหรับเด็กวัยรุ่น ซึ่งคุณหญิงโสมรลณี จันทรประภาเรียบเรียงนั้น พิมพ์เป็นเล่มขึ้นพระราชทานในวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๑๒ และ พ.ศ. ๒๕๑๓ ในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ เนื่องในการพระราชพิธีฉลองพระชนมายุสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ครบ ๗๒ พรรษา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมคำบรรยายที่ได้พิมพ์ขึ้นไว้ ๒ ศกนั้น กับทั้งคำบรรยายในศกต่อมาพิมพ์ขึ้นใหม่ให้ติดต่อกัน พร้อมกับจัดรวบรวมคำบรรยายสำหรับเด็กเล็ก ซึ่งนางบรรจบพันธุ์ นวรัตน์ ณ อยุธยา เรียบเรียง พิมพ์ขึ้นด้วยให้สมบูรณ์ครบชุด. ในครั้งนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมคำบรรยายที่ได้ออกอากาศภายหลังนั้นจนถึงปัจจุบันเพิ่มเติมอีก แล้วพิมพ์ขึ้นไว้ให้สมบูรณ์.

หนังสือเรื่อง “ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน” เกิดจากการบรรยายธรรมอบรมกรรมฐานของ สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) ที่มีเป็นประจำในคืนวันธรรมสวนะและคืนหลังวันธรรมสวนะ ณ ตึก สว. ธรรมนิเวศ วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลือกเรื่องที่จะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ การปฏิบัติกรรมฐานและอบรมจิตทั่วไป มารวบรวมพิมพ์ไว้อีกเล่มหนึ่ง.

ทรงหวังพระราชหฤทัยว่า หนังสือที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ขึ้นทั้งนี้จะเป็นประโยชน์ เกื้อกูลการศึกษาพระพุทธศาสนาและการปฏิบัติบริหารจัดการของสาธุชน ให้สัมฤทธิ์ผลอันถูกต้องที่พึงประ-
สงค์โดยไพศาล.

พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

วันที่ ๒๒ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๓

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี มีพระนามเดิมว่าสังวาลย์ เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๔๓ ที่บ้านถนนสมเด็จพระเจ้าพระยา (ซอยช่างนาคนิม) ตำบลสมเด็จพระเจ้าพระยา อำเภอคลองสาน กรุงเทพมหานคร (เดิมเรียกว่าจังหวัดธนบุรี) พระชนกนามว่าชู พระชนนีนามว่าคำ เมื่อเจริญพระชนมายุได้ ๕ พรรษา ทรงกำพร้าทั้งพระชนกและพระชนนี ในช่วงเวลานั้นประทับอยู่ในสวนสัตุฑู พระราชวังดุสิต ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า เจ้าฟ้าวลัยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ทรงเข้ารับการศึกษาเบื้องต้น ณ โรงเรียนสตรีวิทยา ตำบลตึกดิน ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับโรงเรียนสตรีวิทยาปัจจุบัน ทรงใช้เวลาเรียนในโรงเรียนสตรีวิทยา ๕ ปี ก็ตั้งแต่ชั้นเตรียมจนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ แล้วทรงลาออกจากโรงเรียนสตรีวิทยา เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๖ พระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา และในวันที่ ๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๕๖ ทรงสมัครเข้าศึกษาต่อในโรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์ และพยาบาล แห่งศิริราช ซึ่งอยู่ในสังกัดของกระทรวงธรรมการ และทรงเป็นนักเรียนแพทย์ผดุงครรภ์ และพยาบาล ที่มีอายุน้อยที่สุดในโรงเรียน โดยสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า เจ้าฟ้าวลัยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ทรงเป็นผู้ปกครอง (ปรากฏในสมุดทะเบียนประวัติของโรงเรียน) ทรงสำเร็จการศึกษา และทรงรับประกาศนียบัตรจากโรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์ และพยาบาล แห่งศิริราช ในปีพุทธศักราช ๒๔๖๐ พระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา ซึ่งเป็นระยะเวลาประจวบกับที่ สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหิตลอดุลเดช กรมขุนสงขลานครินทร์ กำลังทรงตั้งพระทัยที่จะช่วยเหลือปรับปรุงกิจการแพทย์และพยาบาล และทรงมีลายพระหัตถ์จากสหรัฐอเมริกา หารือมายังกรมขุนชัยนาทนเรนทร ซึ่งทรงเป็นผู้บัญชาการโรงเรียนแพทย์ ผดุงครรภ์ และพยาบาล แห่งศิริราช ในขณะนั้น ขอให้กรมขุนชัยนาทนเรนทรทรงคัดเลือกนักเรียนที่เหมาะสมสำหรับไปเรียนต่อ โดยจะพระราชทานทุนแก่นักเรียนแพทย์ ๒ ทุน และทุนสำหรับนักเรียนวิชาพยาบาลผดุงครรภ์นั้น ทรงขอพระราชทานจากสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้าพระราชมารดา ซึ่งนักเรียนทุนวิชาพยาบาลผดุงครรภ์นั้น สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงได้รับการคัดเลือกให้รับทุนพระราชทานของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า ไปทรงศึกษาวิชาพยาบาลต่อ ณ ประเทศสหรัฐอเมริกา พร้อมด้วยพยาบาลอีกคนหนึ่ง คือนางสาวอุบล ปาลกวงศ์ ณ อุทยา (ปัจจุบันนางอุบล ลิปิธรรมศรีพยัคฆ์) ประทับที่เมืองเบอร์กลีย์ รัฐแคลิฟอร์เนีย และทรงศึกษาภาษาอังกฤษในโรงเรียนอิมเมอร์สัน

ในปีพุทธศักราช ๒๔๖๑ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงเข้ารับการศึกษาต่อในโรงเรียนนอร์ธเวสต์เทิร์น ณ เมืองฮาร์ทฟอร์ด รัฐคอนเนคติกัต สหรัฐอเมริกา และได้ทรงพบกับสมเด็จพระบรมราชชนก ซึ่งกำลังทรงศึกษาวิชาการแพทย์ ที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด เป็นครั้งแรก และในปีต่อมา สมเด็จพระ

พระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงศึกษาที่โรงเรียนของนางสาวอิดิธ จอห์นสัน ณ เมืองเคมบริดจ์ รัฐแมสซาชูเซตส์ และในฤดูร้อนปีนั้นก็ได้ทรงเข้าศึกษาในแผนกสาธาณสุขศาสตร์ ที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด และสถาบันเทคโนโลยีแห่งแมสซาชูเซตส์ (เอ็ม.ไอ.ที.) ร่วมกันจัดขึ้น ณ เอ็ม.ไอ.ที. ทรงเลือกศึกษาวิชาอนามัยโรงเรียน ซึ่งเป็นแขนงหนึ่งของวิชาสาธารณสุข

ปีพุทธศักราช ๒๔๖๓ สมเด็จพระบรมราชชนนี เสด็จพระราชดำเนินกลับประเทศไทยพร้อมด้วยพระยาชาวินทรภักดี ผู้ปกครองนักเรียนไทย เพื่อทรงอภิเษกสมรส กับสมเด็จพระบรมราชชนก โดยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทำการอภิเษกสมรสได้ พระราชพิธีอภิเษกสมรสของสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก กับสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี จัดขึ้น ณ วัดสระปทุม ในวันที่ ๑๐ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๖๓ หลังจากพระราชพิธีอภิเษกสมรสแล้ว สมเด็จพระบรมราชชนนีได้ตามเสด็จฯ สมเด็จพระบรมราชชนก ไปยังประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งเสด็จฯ กลับไปทรงศึกษาต่ออีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๖๓ โดยสมเด็จพระบรมราชชนนี ได้ทรงศึกษาวิชา Basic Science in Nursing Home Economics ที่ ซิมมอนส์ คอลเลจ เมืองบอสตัน รัฐแมสซาชูเซตส์ และในระหว่างปีพุทธศักราช ๒๔๖๔ ถึงปีพุทธศักราช ๒๔๖๖ ทั้งสองพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปยังประเทศต่าง ๆ ในยุโรปอีกหลายประเทศ

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี มีพระราชโอรส พระราชธิดา ๓ พระองค์ คือ :-

๑. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา สมภพ ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๖๖

๒. พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ เสด็จพระราชสมภพ ณ เมืองไฮเดลเบิร์ก ประเทศเยอรมนี เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๖๘

๓. พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน เสด็จพระราชสมภพ ณ เมืองเคมบริดจ์ รัฐแมสซาชูเซตส์ สหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๐

สมเด็จพระบรมราชชนกและสมเด็จพระบรมราชชนนี เสด็จนิวัตประเทศไทย พร้อมด้วยพระราชโอรสและพระราชธิดา เมื่อเดือนธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๑ โดยสมเด็จพระบรมราชชนกเสด็จฯ ไปประทับและทรงฝึกงานที่จังหวัดเชียงใหม่ และเนื่องจากพระพลานามัยของพระองค์ไม่ค่อยจะทรงสมบูรณ์ ประกอบกับทรงตรากตรำในพระราชกรณียกิจมากเกินไป สมเด็จพระบรมราชชนกจึงประชวรหนัก และเสด็จสวรรคตในปีพุทธศักราช ๒๔๗๒ ขณะนั้นสมเด็จพระบรมราชชนนี พระชนมายุเพียง ๒๕ พรรษาเท่านั้น

สมเด็จพระบรมราชชนนี ประทับอยู่ในประเทศไทย จนถึงพุทธศักราช ๒๔๗๖ จึงเสด็จฯ พร้อมด้วยพระราชโอรส พระราชธิดา ไปประทับ ณ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ เพื่อการศึกษาของพระราชโอรส

และพระราชธิดาทั้งสามพระองค์ ประทับ ณ “วิลลาวัฒนา” เมืองโลซานน์ และในปีพุทธศักราช ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ทรงสละราชสมบัติ คณะรัฐบาลในขณะนั้น อันมี พระยาพลพลพยุหเสนา เป็นนายกรัฐมนตรี ได้กราบบังคมทูลอัญเชิญพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า อานันทมหิดล เสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ เป็นรัชกาลที่ ๘ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งเป็นผล ให้สมเด็จพระบรมราชชนนี ทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นสมเด็จพระราชชนนีนับแต่บัดนั้น และทำให้พระราชภาระของพระองค์หนักยิ่งขึ้น เพราะต้องทรงถวายอภิบาล และถวายคำแนะนำเกี่ยวกับราชประเพณี ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ เกี่ยวกับหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ และเรื่องในพระราชสำนักแก่พระมหากษัตริย์ พระองค์ใหม่

ในเดือนพฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เสด็จนิวัต ประเทศไทยเป็นครั้งแรก นับแต่ได้ขึ้นครองราชสมบัติ สมเด็จพระบรมราชชนนี โดยเสด็จพระราช ดำเนิกลับมามีพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ฯ และสมเด็จพระอนุชาธิราช (คือพระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน) ทั้ง ๔ พระองค์ประทับอยู่ในประเทศไทยชั่วระยะเวลาอันสั้นก็ต้องเสด็จพระราช ดำเนิกลับไปที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์อีก เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลยังทรงศึกษา ไม่จบ ต้องเสด็จพระราชดำเนินไปทรงศึกษาต่อ จนถึงพุทธศักราช ๒๔๔๘ สมเด็จพระบรมราชชนนี จึงได้โดยเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล กลับประเทศไทยเป็นครั้งที่ ๒ ตามคำกราบบังคมทูลเชิญของรัฐบาลไทย แต่การเสด็จพระราชดำเนินกลับประเทศไทยในครั้งนี้ ทำให้ สมเด็จพระบรมราชชนนี ทรงประสบกับความโศกอย่างใหญ่หลวง ในพระชนม์ชีพของพระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๔๘ แต่ด้วยน้ำพระทัยอันเข้มแข็ง และทรงศึกษาธรรมมาแล้ว จึงทำให้พระองค์ทรงสามารถระงับความ ทุกข์อันยิ่งใหญ่ไว้ได้ เพราะพระองค์จะต้องทรงถวายอภิบาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อเป็นรัชกาลที่ ๙ และขณะนั้นยังทรงพระเยาว์ โดยเสด็จ ฯ กลับไปประเทศ สวิตเซอร์แลนด์อีก เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันต้องทรงศึกษาต่อ

ภายหลังที่ได้ทรงถวายอภิบาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ซึ่งเป็นพระบรมราช ปิโยรสที่เหลืออยู่เพียงพระองค์เดียวแล้ว สมเด็จพระบรมราชชนนีได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะศึกษาเกี่ยวกับ ศาสนาและปรัชญา โดยทรงเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยโลซานน์ และนอกจากวิชาที่เกี่ยวกับศาสนาและปรัชญา แล้ว ยังทรงศึกษาวิชาประกอบอื่นๆ อาทิ สังคมวิทยา กฎหมายระหว่างประเทศ ประวัติศาสตร์ วรรณคดี รัฐประศาสนศาสตร์ ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต และนับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบันเสด็จนิวัตประเทศไทย และประทับในประเทศไทยเป็นการถาวรตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๕๔ เป็นต้นมา สมเด็จพระบรมราชชนนีมิได้ตามเสด็จ ฯ กลับด้วย แต่ได้เสด็จพระราชดำเนินกลับในคราว หลัง ประทับ ณ พระตำหนัก วังสระปทุม และได้เสด็จ ฯ ไปประทับพักผ่อนพระราชอิริยาบถ ณ ประ

เทศสวิตเซอร์แลนด์เป็นครั้งคราว เป็นประจำแทบทุกปี ตลอดระยะเวลาที่ประทับอยู่ในประเทศไทยได้ ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันเป็นประโยชน์ต่อมวลพลสกนิกร ต่อประเทศชาติ ต่อศาสนา และต่อ พระมหากษัตริย์ เป็นอนเอนกอนันต์นานัปการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ทรงรำลึกถึง พระคุณอันประเสริฐ ที่พระราชชนกและพระราชชนนี ทรงมีต่อพระองค์ และทวยราษฎร์ตลอดมา จึงได้ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ประกาศเฉลิมพระนามพระอัฐมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า มหิตลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร- อุดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ทรงพระราชฐานันดรศักดิ์เสมอด้วยสมเด็จพระบรมราชเจ้าในพระบรม ราชวงศ์ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ขึ้นเป็น สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ดังปรากฏข้อความในพระบรมราชโองการ ประกาศเฉลิมพระนามาภิไธย เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๓ ตอนหนึ่งว่า

อนึ่งทรงพระราชดำริรำลึกถึงสมเด็จพระราชชนนี ว่าทรงพระคุณอันประเสริฐ ได้ทรงบำเพ็ญพระราช กรณียกิจอันได้บังเกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองและประชาชนเป็นอนเอนกปริยาย มีพระหฤทัยเปี่ยมด้วยพระ เมตตากรุณาธิคุณ ทรงห่วงใยในความเป็นอยู่ของประชาชนทั่วไป ได้เสด็จออกไปสอดส่องดูแลทุกข์สุข ของราษฎรตามจังหวัดต่าง ๆ อยู่เป็นเนืองนิตย์ แม้ว่าจะเป็นที่องที่ห่างไกลทุรกันดารก็ทรงพระอุตสาหะ เสด็จไปจนทั่วถึง โปรดให้จัดสร้างโรงเรียนชายแดนขึ้นเป็นหลายแห่งเพื่อให้เยาวชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ได้ มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนทรงจัดตั้งหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ขึ้น และโปรดให้ออกไปทำการรักษาพยาบาลประชาชน ในท้องที่ต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร เมื่อใดมีภัยพิบัติเกิดขึ้น ก็เสด็จออกไปเยี่ยมเยียนผู้ประสบเคราะห์ประ สบภัยโดยทั่วหน้า ประทานทรัพย์สินส่วนพระองค์แก่ทางราชการและองค์การกุศลต่าง ๆ ให้จัดหาเครื่อง อุปโภคบริโภคตลอดจนยารักษาโรค เพื่อนำไปแจกจ่ายบรรเทาความเดือดร้อน นอกจากนี้ ยังได้เสด็จ ออกเยี่ยมเยียนเจ้าหน้าที่ตำรวจทหารและพลเรือน ซึ่งมีหน้าที่ปฏิบัติราชการ ณ ชายแดนจนถึงฐานที่ปฏิบัติ งาน โดยมีได้ทรงห่วงใยถึงความยากลำบากและภัยอันตรายใด ๆ ด้วยทรงมุ่งหวังตั้งพระหฤทัยที่จะให้ เกิดประโยชน์สุขแก่ประชาชนส่วนรวมเป็นสำคัญ ในด้านการพระศาสนานั้น ก็ได้ทรงสนับสนุนการศึกษา และปฏิบัติธรรมอย่างกว้างขวาง และได้ทรงบริจาควัตถุปัจจัยแก่อุทฺถการต่าง ๆ ในพระบรมพุทธศาสนา และในศาสนาอื่น ๆ อยู่เสมอ ในส่วนพระองค์เล่า ก็ทรงเป็นอุปการิณมีคุณูปการยิ่งกว่าผู้ใด เบื้องต้น แต่ได้ทรงอภิบาลบำรุง และทรงอนุสาสน์สั่งสอนความดีงามตามขัตติยราชประเพณี ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์มา และยังมีพระหฤทัยสันทนาห่วงใยอยู่มิได้ขาด ทั้งได้ทรงรับพระราชภาระปฏิบัติราชการแผ่นดินในคราวที่ เสด็จพระราชดำเนินไปต่างประเทศเป็นหลายครั้ง บัดนี้ สมเด็จพระราชชนนีเสด็จเหลืออยู่พระองค์เดียว ที่ทรงเป็นเขตอันล้ำเลิศ อันจะให้เกิดสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคลแก่พระองค์

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ประกาศเฉลิมพระนามสมเด็จพระราชชนนีศรี- สังวาลย์ ตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ขออำนาจแห่งคุณพระ

ศรีรัตนตรัย อานาจแห่งพระกตัญญูกตเวทีตาธรรม และเทพยดาเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จงดลบันดาล
อภิบาลรักษาพระองค์สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ให้ทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล
ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคล วิบูลศุภผล สกกลเกียรติยศ ปราบจตุรทิศพรตลอด
จักรวาลเทอด

ในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงมีพระชนมายุ
ครบ ๘๐ พรรษา ในวันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๒๑ ขออัญเชิญอำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย และอำนาจ
อานาจแห่งพระราชกุศลศรัทธาที่ได้ทรงสัมมาปฏิบัติบำเพ็ญเป็นอเนกประการ จงดลบันดาลให้ทรงพระ
เจริญด้วยจตุรพิธพรชัย สัมฤทธิ์ในพระราชกรณียกิจ สฤษฏีในพระราชประสงค์ เสด็จสถิตดำรงอยู่ยัง
ยืนนาน โดยทรงพระเกษมสำราญ เป็นมิ่งขวัญของพสกนิกร เป็นจรรโลงนิรันดรเทอด

สารบัญ

ครั้งที่ ๑	อนุப்புพิกถา	๑
ครั้งที่ ๒	อุเบกขา	๖
ครั้งที่ ๓	อุเบกขา (ต่อ)	๑๑
ครั้งที่ ๔	อุเบกขา (ต่อ)	๑๔
ครั้งที่ ๕	อุเบกขา (ต่อ)	๑๕
ครั้งที่ ๖	อุเบกขา (ต่อ)	๒๓
ครั้งที่ ๗	อุเบกขา (ต่อ)	๒๗
ครั้งที่ ๘	อุเบกขา (ต่อ)	๓๑
ครั้งที่ ๙	อุเบกขา (ต่อ)	๓๘
ครั้งที่ ๑๐	ไตรลักษณ์	๔๒
ครั้งที่ ๑๑	ไตรลักษณ์ (ต่อ)	๔๗
ครั้งที่ ๑๒	ไตรลักษณ์ (ต่อ)	๕๑
ครั้งที่ ๑๓	ไตรลักษณ์ (ต่อ)	๕๖
ครั้งที่ ๑๔	พรหมวิหารสี่ข้อเมตตาและกรุณาเจโตวิมุตติ	๖๑
ครั้งที่ ๑๕	มูทิตาและอุเบกขาเจโตวิมุตติ	๖๔
ครั้งที่ ๑๖	ขันธห้า	๖๘
ครั้งที่ ๑๗	ขันธห้า (ต่อ)	๗๔
ครั้งที่ ๑๘	ขันธห้า (ต่อ)	๗๕
ครั้งที่ ๑๙	อายตนะหก	๘๔
ครั้งที่ ๒๐	อายตนะหก (ต่อ)	๘๘
ครั้งที่ ๒๑	อายตนะหก (ต่อ)	๙๒
ครั้งที่ ๒๒	อายตนะหก (ต่อ)	๙๗
ครั้งที่ ๒๓	อายตนะหก (ต่อ)	๑๐๒
ครั้งที่ ๒๔	อายตนะหก (ต่อ)	๑๐๗
ครั้งที่ ๒๕	โพชนงก์เจ็ด	๑๑๒
ครั้งที่ ๒๖	โพชนงก์โดยสรูป	๑๑๗
ครั้งที่ ๒๗	มรรคแปด	๑๒๒
ครั้งที่ ๒๘	มรรคแปด (ต่อ)	๑๒๘

ครั้งที่ ๒๕	อุปสมานุสสติ ชั้นศีล	๑๓๔
ครั้งที่ ๓๐	อุปสมานุสสติ ชั้นสมาธิ	๑๓๘
ครั้งที่ ๓๑	อุปสมานุสสติ ชั้นปัญญา	๑๔๒
ครั้งที่ ๓๒	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๔๕
ครั้งที่ ๓๓	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๔๕
ครั้งที่ ๓๔	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๕๓
ครั้งที่ ๓๕	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๕๘
ครั้งที่ ๓๖	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๖๒
ครั้งที่ ๓๗	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๖๕
ครั้งที่ ๓๘	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๖๕
ครั้งที่ ๓๙	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๗๓
ครั้งที่ ๔๐	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๗๕
ครั้งที่ ๔๑	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๘๔
ครั้งที่ ๔๒	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๘๘
ครั้งที่ ๔๓	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๙๔
ครั้งที่ ๔๔	อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ	๑๙๕

ครั้งที่ ๑ อนุப்புฬกกา

บัดนี้ จักแสดงธรรมเป็นเครื่องอบรมในการปฏิบัติอบรมจิต ในเบื้องต้นก็ขอให้ทุก ๆ ท่าน ตั้งใจนอบน้อมน้อมนัสการพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตั้งใจถึงพระองค์ พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ตั้งใจสำรวมกาย วาจา ใจให้เป็นศีล ทำสมาธิในการ ฟังเพื่อให้ได้ปัญญาในธรรม

อันปัญญาเห็นธรรมนั้น คำหนึ่งเรียกว่า ธรรมจักขุ หรือธรรมจักขุ ที่แปลว่าดวงตาเห็นธรรม อันหมายถึงตาใจ คือปัญญานั้นเอง ดังที่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาตรัสถึงทางคือ มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติเป็นหนทางกลางที่ได้ทรงพบเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ และได้ทรงปฏิบัติในทางอันเป็นมัชฌิมาปฏิปทานี้ จึงได้ตรัสรู้พระธรรม ทรงชौरยสังข์ทั้งสี่ มีทุกข-สังข์จะ สภาพที่จริงคือทุกข์เป็นต้น ดังที่ได้ตรัสแสดงไว้ในสังข์จะปัพพะในมหาสติปัฏฐานสูตร ครั้น ได้ทรงแสดงพระเทศนานี้จบลง ธรรมจักขุดวงตาเห็นธรรมได้บังเกิดขึ้นแก่ท่านพระโกณฑัญญะ ว่า “บังกิญจ สมุทฺถมมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สัพพทฺตํ นโรชฺชมมํ สิ่งนั้นทั้ง หมดมีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้”

ความรู้ที่ผุดขึ้นดังนี้แก่ท่านพระโกณฑัญญะ เรียกว่า ธรรมจักขุ ดวงตาเห็นธรรม ท่านก็ ฟังอริยสังข์นี้เอง และเป็นการฟังครั้งแรกของท่านจากพระพุทธเจ้า เพราะเป็นปฐมเทศนา เทศนา ที่แรก ฉะนั้น จึงเป็นพะยานที่ชี้ให้เห็นได้ว่า ท่านผู้ที่ไม่เคยฟังเทศน์มาก่อน เมื่อฟังเทศน์ครั้งแรก ของพระพุทธเจ้า ท่านก็อาจได้ธรรมจักขุคือดวงตาเห็นธรรมได้ อันแสดงว่า แม้อริยสังข์ดังที่ได้ ตรัสเอาไว้ก็เป็นธรรมที่ผู้ฟังแม้ที่เป็นสามัญชนอาจจะเกิดธรรมจักขุ คือดวงตาเห็นธรรมดังท่าน พระโกณฑัญญะได้ แต่ว่าอาศัยที่จิตของสามัญชนทั่วไปนั้นยังมีธุลี คืออารมณ์และกิเลสปกคลุม อยู่มาก ดังที่เรียกว่ามีผงเข้าตามาก จึงยากที่จะมองเห็น เมื่อได้ปฏิบัติทำจิตใจให้มีความสงบตาม สมควร ฟอกล้างจิตใจตามสมควรจนมีผงเข้าตาน้อย ก็อาจที่จะมองเห็นสังข์จะคือความจริงได้ตาม สมควร หรือว่าได้มากจนถึงเข้าขั้นเป็นธรรมจักขุดังนั้นได้

ทางพระพุทธศาสนาได้มีแสดงเล่าไว้ว่า พระพุทธเจ้ามักจะได้ทรงแสดงอนุப்புฬกกา คือ ถ้อยคำที่เป็นไปตามลำดับตั้งแต่ขั้นต้นก่อน แล้วจึงทรงแสดงสามกถาสกเทศนา คือเทศนาที่ ได้ทรงยกขึ้นแสดงด้วยความตรัสรู้ของพระองค์เอง อันได้แก่ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็คืออริยสังข์ทั้งสี่นี้ในอันดับต่อไป อนุப்புฬกกา กถาที่ได้ตรัส แสดงไปโดยลำดับตั้งแต่ขั้นต้น ที่มักจะได้ทรงแสดงก่อนอริยสังข์นั้นก็ มี ๕ ข้อ คือ ทาน ศีล สวรรค์ กามาทีนพ และเนกขัมมานิสงส์

ทาน

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทาน การให้การบริจาคเพื่อสงเคราะห์อนุเคราะห์บูชาผู้ที่ควรสงเคราะห์อนุเคราะห์ ผู้ที่ควรบูชาเป็นข้อแรก อันหมายถึงว่า เป็นข้อที่ผู้มีความสามารถจะให้ จะบริจาคเป็นการช่วยสงเคราะห์อนุเคราะห์หรือเป็นการบูชาได้ ก็เป็นสิ่งที่ดีควรทำ ทานคือการให้การบริจาคนี้เองเป็นเครื่องชำระจิตใจให้บริสุทธิ์จากความโลภ และมัจฉริยะ ความตระหนี่เหนียวแน่น เมื่อทำทานด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์เพื่อสงเคราะห์อนุเคราะห์หรือบูชาดังกล่าว เพื่อให้เกิดความสุขแก่ผู้ที่ได้รับสิ่งที่บริจาคนั้นไป ดังนี้ก็จะทำจิตใจของผู้ที่บริจาคให้มีความบริสุทธิ์และมีความสุข และเมื่อคำนึงในความบริสุทธิ์และความสุขนั้นเองก็จะพบว่า เป็นจิตใจที่ปราศจากความโลภ ความตระหนี่ในสิ่งที่บริจาคนั้น คือเป็นอันว่าเป็นการละความโลภ ความตระหนี่ในสิ่งนั้นได้ จึงได้ให้ออกไปได้ และเมื่อการให้นั้นก็ทำให้ผู้รับได้รับความสุข คนที่อดอยากเมื่อได้รับอาหารที่บริจาคไป ได้บริโภคอาหารนั้นก็มีความสุข เป็นการช่วยต่ออายุต่อชีวิตของเขา คนป่วยไข้เมื่อได้รับหยูกยาไปก็หายป่วยไข้ก็เป็นการต่ออายุต่อชีวิตเขาก็กะเหมือนกัน และเมื่อให้เพื่อบูชาดังที่เรียกว่าทำบุญ เช่นว่าทำบุญตักบาตรเป็นต้น ก็ทำให้จิตใจผ่องใส เพราะได้บริจาคให้ผู้มีศีล และก็เป็นอันว่าได้ตัดโลภะมัจฉริยะในสิ่งที่บริจาคนั้น กับทั้งทำจิตใจให้บังเกิดเมตตากรุณาขึ้นมาอีกด้วย เพราะจะทำให้เกิดความเอ็นดูรักใคร่สงสารในผู้ที่ได้รับ และทำให้เกิดความเลื่อมใสนับถือในผู้ที่มีศีลที่ ทำบุญไปนั้น เหล่านี้เป็นการชำระฟอกล้างจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ขึ้นด้วยทานเป็นขั้นที่หนึ่ง

ศีล

ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงศีลเป็นข้อที่สอง คือให้ตั้งใจงดเว้นจากความประพฤติที่เป็นการก่อภัยก่อเวรแก่ใคร ๆ ทางกายทางวาจา ทรงบัญญัติศีล ๕ เป็นนิจศีลสำหรับบุคคลทั่วไป โดยให้เว้นจากการฆ่า ให้เว้นจากการลัก ให้เว้นจากความประพฤติผิดในกามทั้งหลาย ให้เว้นจากการพูดเท็จ ให้เว้นจากน้ำเมาคือสุราเมรัยอันเป็นฐานแห่งความประมาท และเมื่อปฏิบัติในศีลดังนี้ ก็ชื่อว่าเป็นการให้อภัยอันเรียกว่า อภัยทานแก่ใคร ๆ อีกด้วย และเป็นการเว้นจากความประพฤติที่ก่อบาปก่อกรรมอันเป็นภัยเป็นเวรต่าง ๆ เพื่อความไม่เดือดร้อนทั้งแก่ตนเองด้วย แก่ผู้อื่นอีกด้วย ก็เป็นการชำระโทสะคือความประทุษร้ายออกไปจากจิตใจได้ และอันที่จริงนั้นก็เป็นอันได้ชำระทั้งกองโลภ ทั้งกองโกรธ ทั้งกองหลง อันเป็นขั้นศีลนี้อีกขั้นหนึ่งที่น่าว่าเป็นความประพฤติที่สูงขึ้นไปกว่าทาน

เมื่อพิจารณาดูความประพฤติของคนทั่วไปแล้วจะเห็นได้ว่า คนพากันทำทานมากกว่าที่จะปฏิบัติในศีล ก็เพราะว่าการทำทานนั้นเป็นการที่ให้ออกไปแล้วก็เสร็จเรื่องกันคราวหนึ่ง ๆ แต่ศีลนั้นเมื่อรับมาปฏิบัติก็เป็นข้อผูกพันแก่ตนเองที่จะต้องเว้นจากสิ่งนั้นสิ่งนี้ เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่า

คนพากันทำทานมากกว่าจะปฏิบัติในศีล แต่ว่าควรจะปฏิบัติในศีลด้วย และการปฏิบัติในศีลนี้ก็ นับว่า เป็นการฟอกล้างชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์สะอาดยิ่งขึ้นไปอีกกว่าในชั้นทานนั้น เป็นการสร้างความไม่มีภัยไม่มีเวรให้กับตนเองและให้กับผู้อื่นด้วย สร้างความไม่เดือดร้อนให้กับตนเอง และให้กับผู้อื่นด้วย และเป็นการก่อเมตตากรุณาให้ตั้งมั่นในจิตมากขึ้นไปกว่าในชั้นทานนั้นอีกชั้น หนึ่ง และนอกจากนี้ยังให้สำเร็จอานิสงส์ดังที่พระบอกลีอยู่ทุกคราวที่ให้ศีลว่า

สี่เลน สุกดี ยนดี ถึงสุคติก็ด้วยศีล

สี่เลน โภคสมปทา ความถึงพร้อมด้วยโภคสมบัติก็ด้วยศีล

สี่เลน นิพพุตยนดี ถึงความดับทุกข์ร้อนใจก็ด้วยศีล

เพราะว่าเมื่อพิจารณาแล้วก็จะเห็นว่า ศีลนั้นให้ไปสุดดีจริง ๆ คือไปดีจริง ๆ ก็ในปัจจุบันนี้แหละ เมื่อมีศีลต่อกันแล้วไปไหนก็มีแต่ความสุขดี เราก็ไม่ไปขโมยเขา เขาก็ไม่มาขโมยของเรา เราก็ไม่ไปทำร้ายเขา เขาก็ไม่มาทำร้ายเราเป็นต้น ดังนี้แล้วก็ไปดีนั่นเองถ้ามีศีลต่อกัน แต่ว่าคนอื่นนั้นเราไปบังคับเขาไม่ได้ แต่ตัวเรานั้นเราสามารถปฏิบัติตัวเราให้มีศีลได้ และยังเป็นเครื่องประกันโภคสมบัติให้เป็นสมบัติขั้นอีกด้วย ไม่ให้เป็นวิบัติ ก็ยังสามารถดับทุกข์ร้อนใจต่าง ๆ ได้ด้วย

สววรรค์

ทานและศีลที่ปฏิบัตินี้ทำให้เกิดผลเป็นข้อที่สาม คือ สักกะ อันได้แก่สววรรค์ สววรรค์ที่เป็นปัจจุบันท่านแสดงว่า ก็คือได้เห็นได้ยินได้ทราบได้รู้ทางทวารทั้งหก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องราวทั้งหลายอันเป็นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทำให้เกิดความสุข เห็นรูปอะไรก็เป็นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทำให้เกิดความสุข ได้ยินเสียงอะไร ได้ทราบกลิ่นอะไร รสอะไร โผฏฐัพพะอะไร อะไรผุดขึ้นในใจก็เป็นเช่นเดียวกัน ก็แปลว่าได้รับอารมณ์ที่ดีอยู่เป็นอันมาก ดังนี้แหละเป็นสววรรค์ปัจจุบันอันเรียกว่า ผัสสาชตนิกะ คือสววรรค์ที่เป็นไปทางผัสสาชตนะทั้งหกประการ เมื่อพากันปฏิบัติในทานในศีลดังกล่าวมานั้น ก็ย่อมจะนำให้เกิดสววรรค์ดังกล่าวมานั้นในปัจจุบันนี้ เมื่อปัจจุบันนี้เป็นอย่างไร ในอนาคตก็จะเป็นอย่างนั้น จึงได้ตรัสสววรรค์ไว้เป็นข้อที่สาม

กามาทีนพ

ต่อจากนั้นก็ตรัสกามาทีนพคือโทษของกามว่า สววรรค์นั้นกล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ตลอดถึงเรื่องราวทั้งหลายที่น่ารักใคร่พอใจทำให้เกิดความสุขนั้น ถ้าหากว่าจิตใจไปติดเข้าก็เป็นกาม และเมื่อเป็นกามขึ้นมาก็ย่อมบังเกิดทุกข์โทษ ทุกข์โทษที่ได้รับนั้นย่อมมีอยู่เป็นอันมาก แต่ว่าสุขโสมนัสที่ได้รับนั้นมีอยู่เป็นส่วนน้อย เพราะฉะนั้นจึงได้ตรัสชี้ให้มองเห็นว่า บรรดา

ผลทั้งหลายที่ดีที่ชอบที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจเหล่านั้น ก็ไม่พ้นไปจากรูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นต้น อันเป็นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ แต่ว่าสิ่งเหล่านั้นล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ดำรงคงที่อยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เมื่อเป็นดังนี้จึงไม่มีใครสามารถที่จะยึดถือเอาไว้ได้ว่าจะต้องเป็นของ ๆ เรา จะต้องเป็นเราอยู่อย่างนั้นตลอดไป ก็จะต้องเป็นเราผู้สวสรวรค์อยู่อย่างนั้นตลอดไป และสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจเหล่านั้นก็จะต้องเป็นของ ๆ เราอยู่ตลอดไป ไม่สามารถที่จะไปปรารถนายึดถือให้เป็นอย่างนั้นได้ เพราะเป็นสิ่งที่จะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นสิ่งที่ต้องเกิดดับ ฉะนั้น จึงได้รับสุขโสมนัสอยู่ในปัจจุบันเท่าที่สิ่งเหล่านั้นยังดำรงอยู่ หรือเท่าที่ชีวิตของตนยังดำรงอยู่เท่านั้น แต่แล้วครั้นความไม่เที่ยงมาถึง ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงมาถึงเข้า สิ่งเหล่านั้นก็ต้องจากไป หรือตัวเราเองก็ต้องจากสิ่งเหล่านั้นไป เมื่อเป็นดังนี้ โทษต่าง ๆ ก็ปรากฏขึ้นคือเป็นความทุกข์ต่าง ๆ จึงได้ตรัสชี้ให้มองเห็นโทษดั่งนี้ที่เรียกว่า กามาทินพ โทษของกาม ก็คือโทษที่ไปรักใคร่ยึดถือว่าจะต้องเป็นของเรา จะต้องเป็นเราเอง

เนกขัมมานิสงส์

ครั้นได้ตรัสชี้กามาทินพเป็นข้อที่สดังนี้ ก็ได้ตรัสเนกขัมมานิสงส์ อานิสงส์ของเนกขัมมะ คือการออกเป็นประการที่ห้า คือตรัสชี้ให้เห็นว่า เมื่อความจริงเป็นดังนี้ จึงไม่ควรที่จะหลงยึดถือในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเรา เป็นของเราอย่างแท้จริง ให้มองเห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เกิดดับ ต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ไม่มีใครที่จะสามารถยึดถือเอาไว้ว่าเป็นเรา เป็นของเราอยู่ได้ตลอดไป เพราะฉะนั้นจึงสมควรที่จะเปลื้องจิตใจออก ไม่ยึดถือไว้ให้มันหนัก แม้ว่าจะมีความยึดถืออยู่ตามธรรมดาของสามัญชน ก็ให้มีปัญญาที่รู้เท่าสำหรับที่จะนำจิตใจออกได้ในเมื่อความไม่เที่ยง ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงมาถึงเข้า และความไม่เที่ยง ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงนั้นก็มีอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น จึงตรัสสอนให้รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาในการที่จะนำจิตออกได้ดั่งนี้ การนำจิตออกได้ดั่งนี้เรียกว่า เนกขัมมะทางจิต เมื่อเนกขัมมะทางจิตมีขึ้นได้ เนกขัมมะทางกาย ก็จะมีได้ เมื่อเป็นดังนี้แล้ว จึงจะพบความสุขอันแท้จริงซึ่งเป็นความสุขที่เกิดจากเนกขัมมะนั้น ไม่ต้องเป็นทุกข์เดือดร้อนเพราะความหลงยึดถือในสิ่งที่ไม่เที่ยง ในสิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงนั้น ดั่งนี้เป็นเนกขัมมานิสงส์

การแสดงสวรค์ก็เป็นการแสดงผลของทาน ของศีล ว่าให้เกิดผลดี นำให้เกิดความสุข เป็นการที่นำไปสู่ปฏิบัติมองเห็นผลของการปฏิบัติในทานในศีลว่า ให้เกิดความสุขได้จริง เป็นความสุขที่ต้องการอันเรียกว่าสวรค์นั้น ครั้นแล้วก็ได้ทรงแสดงกามาทินพ คือโทษของกาม เพื่อเป็นการเตือนจิตมิให้หลงอยู่ในสวรค์ ให้มองเห็นสวรค์นั้นว่า ก็เป็นรูป เสียงเป็นต้นที่ไม่เที่ยง ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เพราะฉะนั้น ถ้าไปหลงยึดถือเข้าก็เป็นโทษมากกว่าที่จะเป็นคุณ ก็เป็น

ปรมราชชนนีโถมนวรัตนคาถา

<p>๑. วรรณตฤ มหยยาย
อสีติวสปลุณณา</p>	<p>มหาราชสส มาตุยา
อิมสมิ ปวเร ทิเน</p>
<p>๒. ตฺลาคมสส สมปตตํ
ทวิปลฺจทวิตฺวสเสสฺ</p>	<p>เอกวิสติมํ ทินํ
อติกกนเตสฺ สตฺถุโน</p>
<p>๓. ศรีนกรินทรราช-
คุณาลงการสมปนา</p>	<p>ชนนี ปรมุตตมา
สพฺพภูฏานน นรินทรํ</p>
<p>๔. ราชปีตุ ปียา ซาตา
สุสํวิหิตกมฺมตา</p>	<p>ปุตฺตธํตูน โปสิกา
รญฺโหล ทยฺยปชาย จ</p>
<p>๕. เนตฺตาทยาปฺรภฺษาตา
สุสงฺกเหหิ ทยฺยานํ</p>	<p>อนเปกฺขา ภยสุปี
กจฺจติ อตฺถสํธา</p>
<p>๖. วยวฺทตฺมาปี อายฺโส
นิจจํ อุตฺตฺกมาปนา</p>	<p>อโนมจิตฺตเจตนา
หิตาหิตํ นิโยชิตุํ</p>
<p>๗. อิทานเสา มหาอยฺยา
คุณวฺทตฺมวรา ภิชฺโย</p>	<p>ปฺลฺณอสีติวสสิกา
สพฺเพหิ อภิปฺุชิตา</p>
<p>๘. รตนตฺตฺยานุภาเวน
อนิฏฺฐา จ วิคจฺจนตฺ</p>	<p>กตปฺลฺณสส เตชสา
ตสฺสา อิฏฺฐา ภวนตฺ จ</p>
<p>๙. สา อตฺถลทฺธา สุจิตา
อโรคา สุจิตา โหตฺ</p>	<p>วิวุทฺทา พุทฺธสํสเน
สทฺ สพฺเพหิ ฌาติภิ.</p>

กาตาสุดีพระเกียรติคุณและถวายพระพร สมเด็จพระบรมราชชนนี

๑. ขอลถวายพระพรแด่ สมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระแม่เจ้าพระองค์ใหญ่ ผู้ทรงมีพระชนมายุครบ 80 พรรษา ในวันอันประเสริฐนี้
๒. คือ วันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราชล่วงแล้ว ๒๕๒๓ พรรษา ซึ่งมาถึงเข้าแล้ว ณ บัดนี้
๓. สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ผู้ทรงพระคุณอันอุดมประเสริฐ ทรงถึงพร้อมด้วยคุณาลังการในฐานะทั้งปวงตลอดมา
๔. ได้ทรงเป็นที่รักแห่งสมเด็จพระบรมราชชนก ทรงเลี้ยงดูอุปการพระราชโอรสธิดา ทรงจัดแจงการงานเป็นอย่างดี เพื่อสมเด็จพระปรมินทรมหाराชาธิราชเจ้า และเพื่อประชาชนชาวไทย
๕. ทรงมีพระเมตตา พระกรุณา เอ็นดูเป็นเบื้องหน้า ไม่ทรงห่วงใยแม้ในภัยอันตรายทั้งหลาย เสด็จพระราชดำเนินไปทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชนชาวไทยทั้งหลาย ด้วยความสงเคราะห์ต่าง ๆ เป็นอย่างดี
๖. แม้ทรงเจริญพระชนมายุแล้ว ก็ยังทรงมีพระราชหฤทัยจิตตเจตนาสูงไม่ตกต่ำ ทรงปฏิบัติ ขวนขวายประกอบกระทำประโยชน์เกื้อกูลน้อยใหญ่อยู่เนืองนิตย์
๗. บัดนี้ สมเด็จพระบรมราชชนนี พระแม่เจ้าพระองค์ใหญ่นี้ ได้เจริญพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา ยิ่งทรงเจริญด้วยพระคุณอันประเสริฐ อันชนทั้งปวงบูชาเทิดทูนอย่างยิ่ง
๘. ด้วยอานุภาพแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย และด้วยเดชแห่งพระกุศลบุญญาธิการที่ได้ทรงบำเพ็ญแล้ว ขอนิถุระ คือสิ่งที่ไม่ปรารถนาทั้งหลาย จงสิ้นไป ขอนิถุระ คือสิ่งที่ปรารถนาทั้งหลาย จงบังเกิดมีแด่ สมเด็จพระบรมราชชนนี ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ
๙. ขอสมเด็จพระบรมราชชนนี ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงได้รับประโยชน์ที่ทรงต้องการ ทรงบรรลุความสุข ทรงงอกงามไพบูลย์ในพระพุทธศาสนา ทรงไม่มีโรค ทรงประกอบด้วยความสุข พร้อมด้วยพระญาติทั้งหลาย นับแต่สมเด็จพระปรมินทรมหाराชาธิราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ พระราชวงศ์ รัฐบาล พร้อมทั้งข้าราชการและประชาชนชาวไทย ทั้งปวง

พระธรรมเทศนา ทูลลกภคา

ในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมายุ ๘๐ พรรษา

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร รับพระราชทานถวาย

ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย วันที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๕๒๓ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

เทวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา ทูลฺลภา โลกฺสมิ กตฺเม เทว โย จ ปุพฺพการี

โย จ กตญฺญกตเวที อิม โข ภิกฺขเว เทว ปุคฺคลา โลกฺสมินฺติ

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ในทูลลกภคา ฉลองพระเดชพระคุณระดับพระปัญญาบารมี ในการพระราชกุศลที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญเฉลิมพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา แห่งสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีบรมบพิตรผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เป็นการทรงแสดงออกซึ่งพระราชหฤทัยอันเปี่ยมด้วยพระมงคลสูงสุดคือกตัญญูกตเวทิตาธรรมต่อพระผู้ทรงเป็นบุพพการีผู้ประเสริฐสุด

อันองค์สมเด็จพระบรมราชบุพพการีพระองค์นี้ทรงมีพระราชคุณูปการยิ่งใหญ่ ไม่เฉพาะต่อส่วนพระองค์แต่ยังแผ่ไพศาลไปทั่วถึงพระบรมราชวงศ์ ต่อประเทศชาติประชาชน ต่อพระศาสนา และต่อสมณชีพราหมณ์ทั้งหลาย ความสำคัญอย่างยิ่งที่ทรงปฏิบัติเริ่มแต่เมื่อสมเด็จพระบรมราชชนกเสด็จสวรรคตในปีพุทธศักราช ๒๔๗๒ ขณะพระราชโอรสและพระราชธิดายังทรงเยาว์พระชันษาอยู่เป็นอันมาก ทรงถวายพระอภิบาลทุกพระองค์อย่างดีที่สุด และในปีพุทธศักราช ๒๔๗๗ เมื่อคณะรัฐบาลได้กราบบังคมทูลอัญเชิญพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ให้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์ ก็ทรงตัดสินพระราชหฤทัยพระราชทานพระอนุญาตให้เป็นไปได้ด้วยดี เป็นที่แน่นอนว่าแม้ไม่ทรงยินยอมแล้วก็ตามจะไม่มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รวมทั้งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ แม้เพียงเท่านั้นผู้มีปัญญาย่อมซาบซึ้งในพระราชคุณูปการอันหาที่เปรียบมิได้ต่อประเทศชาติ พระบารมีที่ยังความสวัสดิ์ ความรุ่งเรืองร่มเย็นเป็นสุข ให้ดำรงอยู่ได้ยั่งยืนในท่ามกลางความเดือดร้อนทุกข์ยากแสนสาหัสของประเทศนานา สืบเนื่องมาแต่พระราชหฤทัยที่เด็ดเดี่ยวห่วงใยในประเทศชาติของสมเด็จพระบรมราชชนนีโดยแท้ ทรงประสพความทุกข์โทมนัสอย่างใหญ่หลวงถึงสองครั้งสองครา คือครั้งแรกเมื่อสมเด็จพระบรมราชชนกเสด็จสวรรคตและครั้งต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลสวรรคต แต่ทรงมีพระราชหฤทัยเข้มแข็ง หนักแน่นในพระธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระ

พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทรงสามารถระงับความทุกข์ที่ใหญ่ยิ่งเสียได้ ทรงทรมทเท พระราชหฤทัยถวายพระอภิบาลสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าซึ่งยังทรงพระเยาว์ และได้ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชมาจนปัจจุบัน ความเป็นพระมหากษัตริย์ที่สามารถชนะใจผู้คนทุกถ้วนหน้าอย่างยากจะหาพระมหากษัตริย์ทั้งหลายเปรียบเสมอ ก็ความเด่นชัดแห่งพระมหากรุณาธิคุณของสมเด็จพระบรมราชชนนีต่อพระบรมราชปิโยรสทั้งสองพระองค์และต่อประเทศชาติประชาชน

อนึ่ง ด้วยทรงมีพระปรีชาฉลาดลึกซึ้ง จึงทรงเห็นค่าของพระพุทธศาสนาว่าสูงส่ง จึงได้ ทรงศึกษาและปฏิบัติอย่างจริงจัง เช่นเดียวกับที่ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาศาสนาทั้งหลาย ได้ทรงเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยโลซานน์ ในวิชาที่เกี่ยวกับศาสนาและปรัชญา และยัง ทรงศึกษาวิชาสังคมวิทยา กฎหมายระหว่างประเทศ ประวัติศาสตร์ วรรณคดี รัฐประศาสน- ศาสตร์ ภาษาบาลี และภาษาสันสกฤตเป็นต้น ทรงใช้วิชาความรู้เหล่านั้นประกอบกับพระราช หฤทัยผูกพันห่วงใยประเทศชาติอย่างแท้จริง ทรงบำเพ็ญประโยชน์ได้อย่างยิ่งตลอดมา

สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงรำลึกถึงพระคุณอันประเสริฐที่พระราชชนกและ พระราชชนนีทรงมี จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ประกาศเฉลิม พระนามพระอัฐิสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ตามที่ จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรมพระบรมราชชนก ทรง พระราชฐานันดรศักดิ์เสมอด้วยสมเด็จพระบวรราชเจ้าในพระบรมราชวงศ์ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และ เฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ขึ้นเป็น สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ดังปรากฏข้อความในพระบรมราชโองการ ประกาศเฉลิมพระนามาภิไธย เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๓ ตอนหนึ่งว่า

“อนึ่ง ทรงพระราชดำริรำลึกถึงสมเด็จพระราชชนนี ว่าทรงพระคุณอันประเสริฐ ได้ ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันได้บังเกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองและประชาชนเป็นอนเนกปริยาย มีพระหฤทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาธิคุณ ทรงห่วงใยในความเป็นอยู่ของประชาชนทั่วไป ได้ เสด็จออกไปสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎรตามจังหวัดต่าง ๆ อยู่เป็นเนืองนิตย์ แม้ว่าจะเป็นที่ ท้องที่ห่างไกลทุรกันดารก็ทรงพระอุตสาหะเสด็จไปจนทั่วถึง โปรดให้จัดสร้างโรงเรียนชายแดน ขึ้นเป็นหลายแห่งเพื่อให้เยาวชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน ทรงจัดตั้งหน่วย แพทย์เคลื่อนที่ขึ้น และโปรดให้ออกไปทำการรักษาพยาบาลประชาชนในท้องที่ต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร เมื่อใดมีภัยพิบัติเกิดขึ้น ก็เสด็จออกไปเยี่ยมเยียนผู้ประสบเคราะห์ประสบภัยโดยทั่วหน้า ประทานทรัพย์สินส่วนพระองค์แก่ทางราชการและองค์การกุศลต่าง ๆ ให้จัดหาเครื่องอุปโภค

บริโศกตลอดจนยารักษาโรค เพื่อนำไปแจกจ่ายบรรเทาความเดือดร้อน นอกจากนี้ยังได้เสด็จออกเยี่ยมเยียนเจ้าหน้าที่ตำรวจทหารและพลเรือน ซึ่งมีหน้าที่ปฏิบัติราชการ ณ ชายแดนจนถึงฐานที่ปฏิบัติงาน โดยมีได้ทรงห่วงใยเกรงต่อความยากลำบากและภัยอันตรายใด ๆ ด้วยทรงมุ่งหวังตั้งพระหฤทัยที่จะให้เกิดประโยชน์สุขแก่ประชาชนส่วนรวมเป็นสำคัญ ในด้านการพระศาสนา นั้นก็ได้ทรงสนับสนุนการศึกษาและการปฏิบัติธรรมอย่างกว้างขวาง และได้ทรงบริจาควัตถุปัจจัยเกื้อกูลกิจการต่าง ๆ ในพระบวรพุทธศาสนา และในศาสนาอื่น ๆ อยู่เสมอ ในส่วนพระองค์เล่า ก็ทรงเป็นอุปการีณมีคุณูปการยิ่งกว่าผู้ใด เบื้องต้นแต่ได้ทรงอภิบาลบำรุง และทรงอนุสาสน์สั่งสอนความดีงามตามขัตติยราชประเพณี ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์มา และยังมีพระหฤทัยสันทนาห่วงใยอยู่มิได้ขาด ทั้งได้ทรงรับพระราชภาระปฏิบัติราชการแผ่นดินในคราวที่เสด็จพระราชดำเนินไปต่างประเทศเป็นหลายครั้ง บัดนี้ สมเด็จพระราชชนนีเสด็จเหลืออยู่พระองค์เดียว ที่ทรงเป็นเขตอันล้ำเลิศ อันจะทำให้เกิดสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลแด่พระองค์

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ประกาศเฉลิมพระนามสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ขออำนาจแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย อำนาจแห่งพระกตัญญูกตเวทิตาธรรม และเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จงดลบันดาลอภิบาลรักษาพระองค์สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ให้ทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบูลศุภผล สกตเกษียรติศ ปราบกวมโหฬารตลอดจรัญฐิติกาล เทอญ”

รับพระราชทานถวายวิสาขนามาแต่ต้นจนบัดนี้ เป็นที่ปรากฏแจ้งชัดว่าสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าและสมเด็จพระบรมราชชนนีบรมพิตรผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐทรงเป็นผู้หาได้ยากสมดังพุทธภาษิตที่กล่าวไว้ว่า

เทวเม ภิกขเว บุคฺคฺลา ทฺลลภา โลกฺสมิ กตฺเม เทว โย จ บุพฺพการี โย จ กตญฺญกตเวที อิม โข ภิกขเว เทว บุคฺคฺลา ทฺลลภา โลกฺสมิ

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลหาได้ยากในโลกเหล่านี้ ๒ คือ บุพพการีและกตัญญูกตเวที บุคคลหาได้ยากในโลก ๒ นี้แล”

บุพพการีได้แก่บุคคลผู้ทำอุปการะก่อน กตัญญูกตเวทีได้แก่บุคคลผู้รู้อุปการะที่ท่านได้ทำ และประกาศอุปการะที่ท่านได้ทำให้ปรากฏคือตอบแทน ทั้งสองนี้เป็นคู่กัน ท่านยกขึ้นแสดงเป็นตัวอย่างไว้ ๔ คู่คือ ในทางวงศ์สกุล มารดาบิดาเป็นบุพพการีของบุตรธิดา บุตรธิดาเป็นกตัญญูกตเวทีของมารดาบิดา ในทางศึกษา ครูอาจารย์เป็นบุพพการีของศิษย์ ศิษย์เป็นกตัญญูกตเวทีของครูอาจารย์ ในทางอาณาจักร พระมหากษัตริย์ทรงเป็นบุพพการีของอาณาประชาราษฎร์

อาณาจักรอยุธยาเป็นกตัญญูคุณทวดของพระมหากษัตริย์ ในทางศาสนา พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นบุพพการีของสาวกสาวิกาศาสนิกชนทั้งปวง สาวกสาวิกาศาสนิกชนทั้งปวงเป็นกตัญญูคุณทวดของพระบรมศาสดา บุคคลทั้งสี่คู่นี้ยกขึ้นแสดงเป็นนิตยสนะในฐานะที่ควรจะเป็นเช่นนั้น ในพระบาลีบทอุทเทสแสดงเป็นกลาง ๆ มิได้ระบุโดยเจาะจง ฉะนั้น เมื่อแสดงตามอธิบายในพระบาลีจึงหมายถึงธรรม คือ บุพพการิตถธรรม ความทำอุปกะระก่อนมีในผู้ใด ผู้นั้นก็ชื่อว่าบุพพการี กตัญญูคุณทวดธรรมมีในผู้ใด ผู้นั้นก็ชื่อว่ากตัญญูคุณทวด ความทำอุปกะระก่อนหมายถึงการให้อุปกะระหรือสงเคราะห์อนุเคราะห์ทุกอย่างทุกวิธีด้วยจิตมีเมตตากรุณาเพื่อให้ผู้รับอุปกะระมีความสุขปราศจากทุกข์เดือดร้อนไว้ก่อน ผู้ที่มีฐานะและโอกาสพึงทำอุปกะระแก่ใครได้ แต่ไม่ทำ หรือทำก็ทำการเบียดเบียน แทนที่จะทำคุณแก่กุล เพราะมีจิตใจขาดเมตตา กรุณา มากไปด้วยโลกโกรธหลง เช่นนี้มืออยู่ไม่น้อย อีกฝ่ายหนึ่ง ผู้ที่ได้รับอุปกะระของท่านแล้วไม่รู้คุณท่านลบหลู่คุณท่าน หรือตอบแทนด้วยการทำให้ท่านผู้มีคุณแก่ตนเสียหาย ดังนี้ก็มียุมาก ฉะนั้น จึงมีบุคคล ๒ จำพวก คือบุพพเวรี ผู้ทำเวรขึ้นก่อน และปฏิเวรี ผู้ทำเวรตอบ คือเป็นคู่ศัตรูกัน ฝ่ายแรกเป็นผู้ก่อกรรมที่เบียดเบียนขึ้นก่อน ฝ่ายหลังก็ก่อกรรมเบียดเบียนขึ้นตอบได้ บุคคลสองจำพวกนี้มีอยู่มาก ตรงกันข้ามกับบุพพการีและกตัญญูคุณทวดที่ซึ่งหาได้ยากกว่า ถึงเช่นนั้นก็ยังหาได้ เช่นบุคคลสี่คู่ที่ท่านยกเป็นนิตยสนะในเมื่อได้ปฏิบัติต่อกันโดยชอบ ความสุขความเจริญทั้งปวงจึงยังมีอยู่ในโลก ความสุขความเจริญของแต่ละบุคคลย่อมเกิดจากบุพพการิตถธรรมของท่านบุพพการีทั้งหลาย ตั้งต้นแต่มารดาบิดาผู้ให้กำเนิดและอุปกะระเลี้ยงฟูมฟักรักษามา และครูอาจารย์ผู้ให้ศิลปวิทยา ในทางปกครองก็ได้รับพระมหากรุณาของพระมหากษัตริย์ ในทางจิตใจและความประพฤติก็ได้จากพระศาสนาของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า นอกจากนี้ยังได้จากผู้มีเมตตากรุณาให้อุปกะระในทางต่าง ๆ ถ้าไม่มีท่านบุพพการีทั้งปวงก็จะเกิดมาไม่ได้ แม้เกิดมาแล้วก็ดำรงชีวิตอยู่ไม่ได้ ถึงดำรงอยู่ได้ก็ดำรงอยู่อย่างแร้นแค้นลำบาก ถึงจะมีผู้กล่าวว่า ท่านทั้งปวงนั้นมีใช่บุพพการี เป็นผู้ทำไปตามหน้าที่เป็นต้น คำกล่าวนั้นก็เป็นการแก่งกล่าวหรือกล่าวโดยมิได้รู้ถึงคุณตามเป็นจริง เป็นคำกล่าวของผู้ไร้กตัญญูโดยแท้ เพราะกตัญญูคือรู้คุณนั้น ย่อมหมายถึงรู้ซาบซึ้งถึงคุณในจิตใจด้วย คือเมตตากรุณาซึ่งมีอยู่ในท่านบุพพการี การทำกิจทั้งปวงสักแต่ทำตามหน้าที่เพื่อค่าทดแทน กับการทำที่เกิดจากจิตใจประกอบด้วยเมตตากรุณาย่อมต่างกัน การไม่นับถือคุณในจิตใจ ก็คือการไม่นับถือธรรม เป็นการลบหลู่คุณหรือธรรม เป็นเหตุให้เกิดความเดือดร้อนต่าง ๆ ในโลก

ในโอกาสอันเป็นมหามงคลนี้จะขอรับพระราชทานถวายวิสาขนาในทุกลบบุคคลคู่ที่หนึ่ง คือ มารดาบิดาและบุตรธิดา เฉลิมพระราชศรัทธาปสาธาธิคุณสืบต่อไป

มารดาบิดาชื่อว่าเป็นบุพพการีของบุตรธิดาเพราะเป็นผู้ทำบุพพการคุณแก่บุตรธิดา คือได้ทำอุปการะให้ก่อน ตั้งต้นแต่เป็นผู้ให้กำเนิดและได้เลี้ยงดูอุปถัมภ์มาโดยลำดับ ทางพุทธศาสนายกบิดาเป็นอันดับแรกในฐานะเป็นผู้ให้กำเนิดดังที่เรียกว่าชนกชนนี และได้ยกมารดาเป็นอันดับแรกในฐานะเป็นผู้กระทำกิจที่ทำได้ยากในการบำรุงเลี้ยงดังที่เรียกว่ามารดาบิดา ได้มีคำถาภาษิตในโสณนันทชาดกแสดงถึงมารดาไว้แปลความว่า มารดาหวังผลคือบุตรย่อมมนัสการเทวดาตามนักษัตรฤกษ์ฤกษ์ปี เมื่อทรงครรภ์ย่อมมีจิตรักถนอมบุตรในครรภ์มีหทัยมุ่งดีปรารถนาสุขจึงเรียกว่าผู้มีหทัยดี เมื่อได้บุตรธิดาออกมาแล้วก็เรียกว่าเป็นผู้ให้กำเนิด ย่อมถนอมเลี้ยงปลอบโยนจึงเรียกว่าผู้ปลอบโยน ย่อมบำรุงเลี้ยงระมัดระวังด้วยความรักคอยดูแลจึงเรียกว่าผู้เลี้ยงดู ย่อมรักษาทรัพย์ทั้งที่เป็นส่วนของมารดาทั้งที่เป็นส่วนของบิดาเพื่อบุตร ย่อมกังวลห่วงใยเดือดร้อนเพื่อให้บุตรเป็นอย่างนี้เพื่อให้บุตรทำสิ่งนี้ ครั้นเมื่อบุตรเติบโตใหญ่อยู่ในวัยกระนองยังไม่กลับมาในเวลาสมควรก็ย่อมเดือดร้อนกังวลถึง

อนึ่ง ได้มีพระพุทธรูปแสดงถึงอุปการคุณของมารดาบิดาคู่กันไว้ไว้อีกเป็นอันมาก เช่นในทิส ๖ แสดงว่า มารดาบิดาเป็นปรัตถิมทิส คือทิศเบื้องหน้า ย่อมอุปการะบุตรธิดาด้วยสถาน ๕ คือ

๑. ห้ามมิให้ทำความชั่ว
๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี
๓. ให้ศึกษาศิลปวิทยา
๔. ให้ครองเรือนด้วยบุคคลที่สมควร
๕. มอบทรัพย์ให้ในสมัยคือในเวลาอันควรมอบให้

ในสพรหมกสูตร พระบรมศาสดาตรัสไว้แปลความว่า ตระกูลที่บุตรธิดาบูชามารดาบิดาในบ้านเรือนชื่อว่าเป็นตระกูลที่มีพรหม มีบูรพาจารย์ มีบุพพเทพ มีอาหุไนยคือผู้ที่ควรบูชา คำว่าพรหมเป็นชื่อของมารดาบิดา คำว่าบูรพาจารย์เป็นชื่อของมารดาบิดา คำว่าบุพพเทพเป็นชื่อของมารดาบิดา คำว่าอาหุไนยผู้ควรบูชาเป็นชื่อของมารดาบิดา ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุแห่งอะไร ก็เพราะเหตุว่า มารดาบิดาเป็นผู้มีอุปการะมาก เป็นผู้ทำถนอมเลี้ยงดูแสดงโลกนี้แก่บุตรธิดา ดังนี้

มารดาบิดาได้เป็นผู้มีอุปการะมากและเป็นพรหมเป็นต้นของบุตรธิดา เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมในบุตรธิดา คือเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ความมีเมตตาคือมีความรักใคร่ปรารถนาให้เป็นสุข เช่นต้องการเห็นบุตรธิดาเป็นผู้ไม่มีโรครมีความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ความมีกรุณาคือมีความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์ต่าง ๆ เช่น เมื่อเห็นบุตรธิดาเจ็บป่วยหรือมีทุกข์

ร้อนก็เกิดการอุจิดช่วยต่าง ๆ ความมีมุทิตาคือมีจิตพลอยยินดีเมื่อเห็นบุตรธิดามีความสุขวิ่งเล่น สนุกในเวลาเป็นเด็กหรือบรรลุดังวัยเจริญงดงามหรือบรรลุดังความสำเร็จในการศึกษาในการทำงาน เป็นต้นก็บันเทิงเบิกบานยินดี ความมีอุเบกขาคือมีจิตมัชฌิ์สัต์เป็นกลางในเมื่อเห็นบุตรธิดาสามารถ เลี้ยงตนปกครองตนเองได้ตามธรรมชาติของตน

เพราะประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมเป็นหลักของจิตจึงได้ประกอบกระทำอุปการะต่าง ๆ เป็นอันมากซึ่งอาจรวมเข้าได้ในสังคหวัตถุ คือคุณเป็นเครื่องสงเคราะห์ ๔ อย่าง ได้แก่

๑. ทาน การให้สิ่งของต่าง ๆ
๒. ปิยวาจา เจรจาวาจาเป็นที่รัก
๓. อุตตจริยา ประพฤติสิ่งที่ประโยชน์
๔. สมานัตตตา ความวางตนสม่ำเสมอไม่ถือตัว

เพราะเหตุที่มารดาบิดาประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมและสังคหวัตถุธรรม ตั้งต้นขึ้นก่อน และดำเนินไปก่อนในบุตรธิดา อันพึงกล่าวได้ว่าเป็นผู้ให้ชีวิตเลือดเนื้อ งดงามเลี้ยงชีวิตให้ดำรง อยู่ให้ดำเนินไปเจริญเติบโตใหญ่จนถึงสามารถดำรงชีวิตของตนเองได้ในโลก แต่ก็ยังมีความรัก ห่วงใยแนบแน่นเป็นไปในบุตรธิดาเป็นนิตยกาล จึงได้ชื่อว่าเป็นบุพพการีผู้ทำอุปการะก่อนของ บุตรธิดา

ฝ่ายบุตรธิดาผู้ที่ได้รับอุปการะคุณของมารดาบิดาซึ่งได้กระทำแล้วย่อมกระทำการตอบแทน พระคุณของท่านตามที่พระบรมศาสดาตรัสแสดงสอนไว้ในทิสทั้ง ๖ ข้อปรุ่ตติมทิสว่า ให้ปฏิบัติ ตอบแทนคุณแห่งปรุ่ตติมทิสคือมารดาบิดาด้วยสถาน ๕ คือ

๑. ท่านเลี้ยงมาแล้วเลี้ยงท่านตอบ
๒. รับทำกิจของท่าน
๓. ดำรงวงศ์ตระกูล
๔. ประพฤติตนให้สมควรเป็นผู้รับทรัพย์มรดก
๕. ให้ทักษิณาเพื่อท่านในภายหลัง

อนึ่ง ในมาตาปิตุคุณสูตร พระบรมศาสดาได้ตรัสสอนไว้โดยความว่า พระองค์ไม่ตรัสการ ตอบแทนได้โดยง่ายแก่บุคคล ๒ ท่านคือมารดาและบิดา บุตรธิดาพึงบริหารปฏิบัติบำรุงมารดาบิดา ด้วยวิธีให้ท่านนั่งบนบ่าทั้ง ๒ คนละข้างของตน ปฏิบัติต่าง ๆ ตลอดอายุตั้งร้อยปีก็ตาม ยังมารดา บิดาให้ตั้งอยู่ในอิศราธิปไตยราชย์แห่งแผ่นดินใหญ่นี้ซึ่งมีรัตนะทั้ง ๑ เป็นอันมากก็ดี ซึ่งถือเอาความว่า ปฏิบัติบำรุงมารดาบิดาทางร่างกายด้วยการปฏิบัติบำรุงอย่างดียิ่งอย่างไรก็ตาม หรือปฏิบัติบำรุง ด้วยการให้ลาภยศเป็นต้นแก่ท่านมากเพียงไรก็ตาม ก็ไม่ชื่อว่าได้กระทำเสร็จหรือได้กระทำตอบ

แทนเสร็จแก่มารดาบิดาทิ้งสอง เพราะเหตุที่มารดาบิดาเป็นผู้มีอุปการะมากทำนุถนอมเลี้ยงดูแสดง โลกนี้แก่บุตรธิดาทั้งหลาย ส่วนบุตรธิดาผู้ใดทำมารดาบิดาผู้ไม่มีศรัทธา ทูศีล มีความตระหนี่ มีปัญญาทราม ให้สมათานเข้าไปตั้งมั่นในความถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา บุตรธิดาผู้นั้นชื่อว่าได้กระทำเสร็จ กระทำการตอบแทนเสร็จแก่มารดาบิดา

คุณธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเหล่านี้เรียกว่าเป็นอริยทรัพย์ เป็นเครื่องทำนุบำรุงทาง จิตใจอันเป็นข้อสำคัญ การปฏิบัติทำให้มารดาบิดาสบายใจได้รับความสุขทางใจแม้ด้วยการที่บุตรธิดา ตั้งตนไว้โดยชอบก็ควรสงเคราะห์เข้าในข้อนี้ด้วย และแม้มารดาบิดาเองเมื่อได้อุปการะบุตรธิดา ให้ตั้งอยู่ในอริยทรัพย์ เช่นอุปการะให้บุตรได้อุปสมบทบวชเรียนในพุทธศาสนาที่ชื่อว่าได้ให้ อุปการะด้วยอริยทรัพย์ ซึ่งพึงนับว่าเป็นการให้อุปการะอย่างสูงเช่นเดียวกัน และก็สงเคราะห์เข้าได้ ในหน้าที่ของมารดาบิดาข้อที่ว่า “ห้ามมิให้ทำความชั่ว ให้ตั้งอยู่ในความดี”

การปฏิบัติต่อมารดาบิดาโดยชอบตามพุทธศาสนโนวาทของบุตรธิดาก็รวมสงเคราะห์เข้าได้ ในสังคหวัตถุทั้ง ๕ มีทานเป็นต้นเช่นเดียวกัน

บุตรธิดาผู้รู้อุปการคุณของมารดาบิดาที่ได้กระทำแล้วและปฏิบัติตอบแทนโดยชอบตาม พุทธศาสนโนวาทชื่อว่ากตัญญูกตเวทิต์ คือผู้รู้อุปการคุณที่ท่านได้กระทำแล้วและประกาศอุปการ คุณที่ท่านได้กระทำแล้วให้ปรากฏ คือปฏิบัติตอบแทนเป็นคุณปฏิการ ได้มีพระพุทธานุชาตตรัส ไว้แปลความว่า “บุคคลผู้กตัญญูกตเวทิต์เป็นสัตบุรุษ ความกตัญญูกตเวทิต์นี้เป็นข้อที่สัตบุรุษทั้ง หลายบัญญัติขึ้นไว้ ความกตัญญูกตเวทิต์นี้เป็นสัปปริสภูมิ คือภูมิชั้นของสัตบุรุษ”

อันอุปการและปฏิการของบุคคลทั้ง 2 ฝ่าย ในฐานะเป็นบุพพการีและกตัญญูกตเวทิต์ต่อกันนั้น ก็กล่าวได้ว่า เป็นการปฏิบัติด้วยบุญกิริยาทั้ง ๓ ต่อกันนั่นเอง คือด้วยบุญกิริยาอันสำเร็จ ด้วยทาน บุญกิริยาอันสำเร็จด้วยศีล บุญกิริยาอันสำเร็จด้วยภาวนา สังคหวัตถุทั้ง ๕ คือทาน การให้ ปิยวาจา เจรจาวาจาเป็นที่รัก อตถจริยา ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์ สมานัตตตา ความ วางตนสม่ำเสมอไม่ถือตัว สงเคราะห์เข้าในทานและศีล ส่วนพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ มีเมตตา เป็นต้นและความรู้อุปการคุณของท่านสงเคราะห์เข้าในภาวนา

บุพพการีและกตัญญูกตเวทิต์ทั้ง ๒ จำพวกนี้ พระบรมศาสดาตรัสไว้ว่าเป็นบุคคลทุกคน คือ บุคคลผู้หาได้ยากในโลก เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจของบุคคลทั้งหลายในโลกมิให้มัวเมาประมาทสุ อำนางของอวิชชาและโลภะหรือราคะ โทสะ โมหะ มีสติปัญญาระลึกรู้ในกรณีะคือกิจที่พึง ทำตามควรแก่ฐานะภาวะของตน อบรมเมตตาเป็นต้นให้มีในกันและกัน เพื่อที่จะได้ปฏิบัติในการ ทำบุญเกื้อกูลกันและกัน แทนที่จะทำบาปเบียดเบียนกัน และเมื่อได้รับบุญรับคุณของท่านก็ให้รู้ จักบุญรู้จักคุณของท่าน ไม่ลบหลู่คุณท่าน และปฏิบัติตอบแทนท่านด้วยบุญด้วยคุณเช่นเดียวกัน

และโดยเฉพาะทุกคนก็มีมารดาบิดาเพียง ๒ ท่านเท่านั้น มารดาบิดาเล่าก็มีบุตรธิดาเท่าที่มีอยู่เท่านั้น จึงมีจำนวนน้อย ฉะนั้น ข้อที่ตรัสไว้ว่าหาได้ยากในโลกจึงเป็นถ้อยคำเครื่องเตือนใจเป็นอย่างดี ทั้งยังได้ตรัสเป็นคาถาประพันธ์อนุศาสน์สั่งสอนให้ระลึกถึงและปฏิบัติเป็นบทสรุปแปลความว่า “มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์ประชาคือผู้เกิดมาเรียกว่าเป็นพรหม บุรพจารย์ อาหุไนยคือผู้ควรบูชาของบุตรธิดาทั้งหลาย เพราะฉะนั้นบุตรธิดาผู้เป็นบัณฑิตพึงนอบน้อมสักการะมารดาบิดาทั้งหลายด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การอบทาสะโลมด้วยสุคนธชาติ การให้อาบ และการล้างทாயาประคบบวดเท้า บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญบุตรธิดานั้นด้วยการปฏิบัติในมารดาบิดาบุตรธิดานั้นละไปแล้วย่อมบันเทิงในสวรรค์”

อนึ่ง ได้ตรัสเตือนให้ทุกฝ่ายสังเคราะห์กันด้วยสังคหวัตถุธรรมแปลความว่า “การให้ ๑ การเจรจาถ้อยคำเป็นที่รัก ๑ ความประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์ ๑ ความวางตนสม่ำเสมอในธรรม-ทั้งหลาย ๑ ในบุคคลนั้น ๆ ตามสมควรในโลกนี้ เหล่านี้แลเป็นสังคหะคือเป็นเครื่องสังเคราะห์ยึดเหนี่ยวจิตใจในโลก เหมือนอย่างเพลแห่งรถที่แล่นไปอยู่ ถ้าสังคหธรรมเหล่านี้ไม่พึงมีไซ้ร้ มารดาก็ไม่พึงได้ความนับถือหรือบูชาเพราะเหตุแห่งบุตร บิดาก็ไม่พึงได้ความนับถือหรือบูชาเพราะเหตุแห่งบุตร เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลายพิจารณาเห็นสังคหธรรมเหล่านี้ว่าพึงปฏิบัติ ฉะนั้น จึงบรรลุถึงความยิ่งใหญ่และเป็นผู้ที่พึงสรรเสริญ” ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตรได้ทรงประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม สังคหวัตถุ-ธรรม เป็นบุญกิริยาอันอุดม เป็นไปในสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าพร้อมทั้งสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า และสมเด็จพระเชษฐภคินีบพิตร กับทั้งในสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชสุณิสตา สืบมาถึงพระราชโอรสธิดา พระราชประยูรวงศ์ จึงทรงเป็นองค์พระราชบุพพการีผู้มีพระคุณูปการเป็นอย่างยิ่งในพระองค์สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประ-เสริฐ และสมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตรได้ทรงมีพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาธิคุณอันเป็นพรหมวิหารธรรม ทรงประกอบสังคหวัตถุธรรมอันรวมเป็นบุญกิริยาอย่างยิ่ง โดยได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันได้บังเกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองและประชาชนเป็นอเนกปริยายจึงทรงเป็นองค์พระบุพพการีแห่งประเทศชาติและประชาชน

สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐได้ทรงพระราชอนุสรณ์ถึงพระราชคุณูปการแห่งสมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตรซึ่งได้มีในพระองค์ยิ่งกว่าผู้ใด และได้ทรงปฏิบัติตอบแทนด้วยพระราชคุณูปการเพื่อให้สมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตรทรงพระเกษมสำราญทั้งทางพระวรกายทั้งทางพระหฤทัยทุกประการมาโดยลำดับ เมื่อมาบรรลุมหามงคลสมัยสมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตรทรงเจริญพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา เป็นเหตุให้ทรงพระ

โสมนัสปราโมทย์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษาสนองพระเดชพระคุณใน
บัดนี้ ชื่อว่าได้ทรงตั้งอยู่ในสัปปริสภูมิ คือกตัญญูกตเวทีตาธรรมตามพระพุทธศาสนา

ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏทูลถนุกมล คือบุคคลผู้หาได้ยากในโลก ซึ่งหาได้ขึ้นแล้ว ก็สมเด็จ
พระบรมราชชนนีบรมบพิตรผู้ทรงเป็นองค์บุพพการี และสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า
ผู้ทรงเป็นองค์กตัญญูกตเวที จึงเป็นมงคลเหตุให้บรรลุถึงความเจริญตามพระพุทธภาษิตในมงคล
สูตรที่ตรัสไว้แปลความว่า “ปุตตทาสังคะ ความสงเคราะห์บุตรและภริยา มาตาปิตุปัฏฐานะ
ความบำรุงมารดาบิดา เป็นมงคลอันอุดม”

อนึ่ง ประชาชนทั้งปวงผู้สำนึกไว้ในพระราชคุณูปการแห่งสมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตร
ย่อมจะปฏิบัติตอบแทนตามควรแก่กิจและโอกาสนั้น ๆ แม้ด้วยการตั้งตนไว้โดยชอบ ปฏิบัติ
ธำรงรักษาชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ อันนับว่าเป็นการปฏิบัติเป็นกตัญญูกตเวทีอย่างยิ่ง และ
เมื่อได้เห็นได้ทราบพระราชธรรมจริยาทั้งปวงที่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงปฏิบัติ
ย่อมจะถือเป็นเนตตินิยมปฏิบัติต่อกันในฐานะที่ทั้งเป็นบุพพการีและกตัญญูกตเวทีต่อกันทั้ง ๔ คู่ คือ
มารดาบิดากับบุตรธิดาทั้งหลาย ครูอาจารย์กับศิษย์ทั้งหลาย พระมหากษัตริย์กับประชาราษฎร์
ทั้งหลาย พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้ากับสาวกสาวิกาศาสนิกชนทั้งหลาย เมื่อทุกฝ่าย
ต่างปฏิบัติตนเป็นบุพพการีและกตัญญูกตเวทีต่อกันตามฐานะเป็นเหตุให้ได้ทูลถนุกมลเป็นอัน
มากทั้งประเทศชาติแล้ว ย่อมจะเป็นเหตุให้เกิดสกลมหามงคลอันอุดมพร้อมทั้งความสุขสวัสดิ
ทั่วไป

ขออำนาจพระราชกุศลทั้งปวงที่ทรงบำเพ็ญสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมราชชนนี
บรมบพิตร ในมงคลดิถีพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา ด้วยพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระกตัญญู
กตเวทีตาธรรม จึงเป็นไปเพื่อพระราชสิริสวัสดิ์พัฒนามงคลพระชนมสุขทุกประการ แต่สมเด็จพระ
พระบรมราชชนนีบรมบพิตรเพื่อเสด็จสถิตอยู่เป็นศรี คือมีขวัญแห่งสมเด็จพระบรมบพิตรพระราช
สมภารเจ้าพร้อมทั้งประเทศชาติ ศาสนา และประชาชน ตลอดจักรกาล

ลำดับนี้ พระสงฆ์ผู้ได้มาสนับบาตในมหาอภิศักดิ์มงคลกาลนี้ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็น
ประธาน มีสมณันท์ที่ตั้งสัตยาธิษฐาน ขอพระศรีรัตนตรัยที่ปรากฏเป็นมงคลสูงสุดของทวยเทพ
และมวลมนุษย์ทั้งหลาย ประสิทธิถวายแด่สมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตร

อรท สมมาสมพุทธโธ

อุตุตม์ ธมมมชฌกา

มหาสงฆ์ ปโปเชติ

อิฉจติ รตนตตย์

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุด ยังพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้เบิกบานตื่นจากกิเลสสินทรา นี้จัดว่าพระรัตนตรัย คือวัตถุอันประเสริฐให้เกิดความดี ๓ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่งใหญ่ไพศาลแก่ผู้เลื่อมใส ด้วยเดชานุภาพพระศรีรัตนตรัยดลบันดาลขออุปถัมภ์วันตรายและอุปสรรคศัตรูทั้งหลาย จงอย่าบังเกิดถูกต้องพ้องพาน จงบาราศไกลจากสมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตร ขอความเป็นผู้ไม่มีโรค ความสุขสำราญ ความเป็นผู้มีอายุยืนนาน และความบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งวิบุลผลทั้งสุขโสมนัสสวัสดิมงคลในที่ทุกสถาน จงเกิดมี จงเป็นไปเป็นนิตย์แต่สมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตร ขอเทพเจ้าทั่วจักรวรรดิผู้สถิตในรัฐมณฑล จงตั้งไมตรีจิตอภิบาลสมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตร พร้อมทั้งสมเด็จพระบพิตรพระราชสมภารเจ้า สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พระราชโอรสธิดา พระราชประยูรวงศ์ กับทั้งคณะรัฐบาลและพสกนิกรชาวไทยทั้งปวง ด้วยอันนำเข้าไปใกล้ซึ่งอิฐวิบุลมณูผลอันเป็นหิตานุหิตประโยชน์ และคอยป้องกันซึ่งสรรพโทษอย่าให้เกิดมี

สิทธิมตฺตฺ สิทธิมตฺตฺ

สิทธิมตฺตฺ อิทํ ผลํ

เอตสฺมี รตนตฺตยสฺมี

สมปฺสทาณเจตฺโต

ขอผลที่กล่าวนี้จึงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ แต่สมเด็จพระบรมราชชนนีบรมบพิตร ผู้มีพระราชมนัสเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนี้ สมพระราชประสงค์ ทุกประการ

รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนาในทูลลภกถา เป็นปสาทน์ยมังคลานูโมทนา ด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร.

สุรินทรินทรราชปรมราชชนนินิยา

อสีตวิสาขกาเล

ชยมงคลกาถา

สุรินทรินทรราช —

สงฺกเหตฺวา ชเนตฺตานํ
นิวาโส ยตฺถ ทฺวยฺยานํ
ทฺวยฺยิกา ปฺพทฺเตยฺยา จ
กนฺตฺราทฺธิปฺวาสํ จ
ทฺวยฺยสุสฺสาคฺคา เอสา
อุคฺคกนฺตฺวา ปฺพทฺตํ อจฺจุํ
ปฺทสา ทฺูรมกฺคกนฺตํ
นानาวตฺถุณฺนํ ทตฺวาน
ปฺุวาทฺธิ ทารกานญฺจ
เย ตตฺถานกฺขรณฺตฺถุ
ตตฺถเว ยํ คิลานา จ
เตสํ ทฺูกุขํ วิโนเทติ
เอวมาทฺิคฺคณฺเปตฺตา
ตสฺมา ทฺิ สฺวา มหามาตฺา
สฺวา อสีตฺยฺยกาทฺานํ
สพฺเพ มยํ ปโมทฺนฺตฺวา
ทสฺสามสฺสา วเร เสฏฺเฐ

ชนนํ อิติ วิสฺสุตฺตา
สพฺพทฺทยฺยานกฺมปฺปิกา
กาเลน ตตฺถ คจฺจติ
ทฺูเร จ วนฺวาสิโน
สพฺเพ ทฺูรูปสงฺกมา
เต ทฺูเย อุปสงฺกมิ
ปฺพทฺเตยฺเยว ปสฺสิตฺตุํ
ทฺูกุขํ กนฺตฺราทฺธิโน
วตฺถุทฺานํ ยถารทฺิ
สิทฺธิกานญฺจ เลขนํ
เตสฺสกฺขรณฺตํ อกา
อาพาธิกา จ ทฺูกุชิตฺตา
เวชฺชกมฺเมน ปายโต
ทฺูยฺยานํ พฺพทฺการิกา
สพฺพทฺทยฺเยทฺิ สกฺกตฺตา
อภิมงฺกฺลสมฺมตฺตา
สจฺจการํ กโรมฺ เส
ภฺิยฺโยโส สฺกฺวทฺุณฺนินิยา

พฺพทฺุสฺส เตชฺ อกฺนาสโก วโร
ธมฺมสฺส เตชฺ ภยธฺสโก วโร
สงฺฆสฺส เตชฺ รุชฺหารโก วโร
อิจฺเจว ตินฺณํ รตฺนํ เตชฺสา
ทฺิฆายกา สฺวา สตฺโต ปฺรายกา
วณฺณฺนฺเปตฺตา วรปฺุณฺณมา วิย
อาโรคฺยฺยตฺตฺวา พลินํ สฺุเชชิตฺตา
สพฺพิ สเมนฺตี ทฺุทฺเยสฺ อตฺุรณฺติ ฯ

**คำแปลคาถาถวายพระพรชัยมงคล
ในโอกาสที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี
ทรงเจริญด้วยพระชนมายุ ๘๐ พรรษา**

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรงมีพระราชอัธยาศัยสงเคราะห์กลุ่มคนทั่วไป ทรงเอื้อเพื่อเกื้อกูลแก่ชาวไทยทั้งมวลทุกหมู่เหล่า เสด็จพระราชดำเนินไปถึงที่อยู่อาศัยของชาวไทยตามกาลอันสมควร เสด็จขึ้นสู่เขาสูง เพื่อทรงพบกับหมู่ไทยชาวเขาถึงถิ่น เสด็จด้วยพระบาทไปสู่หมู่บ้านอันเป็นแดนกันดารป่าดง ด้วยทรงมีพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระมหากรุณา ได้โปรดพระราชทานสิ่งของต่าง ๆ มีผ้าเป็นต้นแก่คนเหล่านั้น และโปรดพระราชทานเครื่องเขียน สมุด ดินสอ แก่หมู่เด็กเรียน ในที่นั้น มีพวกที่ไม่รู้หนังสือ ก็โปรดสร้างโรงเรียน เพื่อให้คนเหล่านั้นได้เล่าเรียนกัน และในที่นั้น มีผู้เจ็บไข้ได้ทุกข์ ก็โปรดบรรเทาความทุกข์ของคนเหล่านั้น ด้วยกรรมของพวกนายแพทย์ โดยชอบ

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีพระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยพระคุณ ดังที่พรรณามาเป็นอาทิ ทรงมีพระราชูปการเป็นอันมากแก่ประชาชนชาวไทยทุกหมู่เหล่า เพราะเหตุนั้นประชาชนชาวไทยจึงพากันเฉลิมพระนามด้วยความเทิดทูนเป็นล้นเกล้าว่า “สมเด็จพระแม่เจ้าผู้ยิ่งใหญ่”

บัดนี้ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีพระองค์นั้น ทรงเจริญด้วยพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา ซึ่งสมมุติกันว่าเป็นมงคลอันสูงสุด ชาวไทยทั้งผองต่างมีความบันเทิงกันทั่วหน้า ขอกระทำสัตยาธิษฐานถวายพระพรอันประเสริฐ เพื่อทรงประสบสิ่งมิ่งมงคลล้ำเลิศทุกประการไป

พระเดชพระคุณเจ้าประเสริฐ ทำลายความทุกข์
พระเดชพระคุณเจ้าประเสริฐ กำจัดภัย
พระเดชพระคุณเจ้าประเสริฐ บำบัดโรค
ด้วยพระเดชพระรัตนตรัย ดังพรรณนามาจะนี้
ขอสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีพระองค์นั้น
ทรงเจริญด้วยพระชนมายุยืนนานยิ่งกว่า ๑๐๐
พรรษา มีพระวรรณะผุดผ่อง ประหนึ่งดวงจันทร์

เพ็ญ อันปราศจากเมฆหมอกมาดบัง ฉะนั้น ทรง
ปราศจากพระโรคาพาธมาเบียดเบียน ทั้งทางพระ
วรกายและพระราชหฤทัย ทรงสมบูรณ์ด้วยพระ
กำลัง ทรงประสบความเกษมสำราญ ทรงเป็น
สมเด็จพระแม่เจ้า ระวังความอาดูรในดวงใจของ
ไทยทั้งสอง ตลอดกาลนาน เทอญ ฯ

คำถวายพระพรชัยมงคล
ในโอกาสที่สมเด็จพระศรีนกรินทราบรมราชชนนี
ทรงพระเจริญด้วยพระชนมายุ ๘๐ พรรษา

๑๖

● สมเด็จพระศรีนกรินทราบรมราชชนนี	อภิไชยสมญา ๑
● พระราชอัครมเหสีทรงศรีสงเคราะห์กลุ่มชนทั่วไป	น้อมทำกรรมดี ๑
● เอื้อเพื่อเกื้อกูลชาวไทยทุกเขตทุกแคว้นแดนทอง	ทุกเหล่าเฝ้าใน ๑
● พระเสด็จประเวศล้าลองชาวไทยในกาลอันควร	แดนดินถิ่นของ ๑
● เขาสูงคนแสนกำสรวลด้วยพระบาทอันมั่นคง	พระเสด็จถึงถ้วน ๑
● เยี่ยมเหย้าชาวดอยป่าดงเปี่ยมด้วยพระมหากรุณา	ด้วยเจดีย์จำนง ๑
● พระราชทานสิ่งของนานาแก่ผู้มาเฝ้าทั้งหลาย	ผ้าห่มขนมยา ๑
● บรรดานักเรียนหญิงชายโปรดประทานเครื่องแบบเครื่องเขียน	ศึกษาขวนขวาย ๑
● ที่ได้ไร่แหล่งโรงเรียนก่อสร้างส่งเสริมศึกษา	พระองค์ทรงเพียร ๑
● ถิ่นใดไร่แพทย์ขาดยาทรงส่งหน่วยแพทย์พยาบาล	คนทุกขเวทนา ๑
● สมเด็จฯ ปฏิบัติมานานเป็นอาทิดังพรพรรณา	พระคุณตระการ ๑
● ทั่วทุกหมู่เหล่าชาวประชายกย่องเทิดทูนพระนาม	พร้อมกันวันทา ๑

๕

การฟอกจิตให้ออกจากความยึดถือเกี่ยวเกาะอยู่ในสิ่งที่เป็นสววรรค์ คือความสุขที่ต้องการกันอยู่นั้น แล้วก็ทรงแสดงอนิสงส์ของเนกขัมมะ คือการออก ชักนำให้นำจิตออกไป เป็นการฟอกจิตให้บริสุทธิ์ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ก็รวมเป็นอนุปฺพทิกถา ๕ ข้อ

ครั้นทรงแสดงอนุปฺพทิกถา ๕ ข้อนี้เป็นการฟอกจิตให้บริสุทธิ์ สมควรที่จะรับเทศนาในอริยสัจจ์ เหมือนอย่างการซักฟอกผ้าที่ไม่สะอาดให้สะอาดขึ้น สมควรที่จะรับน้ำย้อมได้แล้ว จึงทรงแสดงอริยสัจจ์ทั้งสี่ ซ้ำให้เห็นทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และทุกข์ที่ทรงชี้นั้นก็ทรงชี้โดยปริยายที่เข้าใจได้ง่าย ดังที่ทรงชี้ให้เห็นสภาพทุกข์ คือชาติ ชรา มรณะ แล้วก็ทรงชี้ให้เห็นปกิณกะทุกข์ มีโสกะเป็นต้น แล้วก็ทรงแสดงชี้ให้เห็นว่า ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความปรารถนาไม่ได้ สมหวังเป็นทุกข์ ก็เป็นการชี้ให้เห็นทุกข์ที่ทุก ๆ คนได้รับอยู่ปรกตินี้เอง

๒๕ มกราคม ๒๕๒๓

ครั้งที่ ๒ อุเบกขา

ความวางเฉยด้วยความรู้

ธรรมปฏิบัติข้อหนึ่งซึ่งผู้ปฏิบัติพึงปฏิบัติให้มีขึ้นก็คืออุเบกขา อุเบกขาที่พึงปฏิบัตินี้เป็นอุเบกขาส่วนเหตุ เพื่อที่จะให้ได้อุเบกขาที่เป็นส่วนผล และคำว่า “อุเบกขา” นี้ ก็เป็นคำที่พูดกันในภาษาไทย และก็มีคำแปลทั่วไปว่า ความวางเฉย เมื่อให้คำแปลและเข้าใจกันดังนี้ จึงทำให้เกิดความเข้าใจผิดก็มี เกิดความเข้าใจถูกก็มี ส่วนให้เกิดความเข้าใจผิดนั้นก็คือเข้าใจว่า อุเบกขาเมื่อเป็นความวางเฉยไปเสียทุกสิ่งทุกอย่าง ก็หมายความว่าไม่ทำอะไร ไม่เอาใจใส่ในอะไร จึงดูคล้าย ๆ กับผู้ที่มีใจไม่สมประกอบซึ่งไม่รู้เรื่องราวอะไร กลายเป็นผู้ที่มีใจเลือนลอย เป็นปัญญาอ่อนหรืออะไรทำนองนี้ ดังนี้เป็นความเข้าใจผิดในอุเบกขา ส่วนที่เป็นความเข้าใจถูกนั้นก็คือ เข้าใจอุเบกขาที่เป็นธรรมปฏิบัติอันถูกต้องซึ่งจะได้กล่าวต่อไป แต่ว่าในขั้นนี้ก็พึงมีความเข้าใจเป็นพื้นฐานไว้ก่อนว่า ความวางเฉยด้วยความไม่รู้ก็มีอยู่ แต่ว่าเป็นความวางเฉยที่มีใช่เป็นธรรมปฏิบัติในพุทธศาสนา แต่อาจเป็นอุเบกขาที่มีเป็นธรรมชาติธรรมดา เหมือนอย่างความยินดีความยินร้ายและความวางเฉยไม่รู้จักยินดียินร้ายที่คนทั่วไปมีกันอยู่ คือเมื่อประสบอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีก็เกิดความยินดี ประสบอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยินร้ายก็เกิดความยินร้าย ประสบอารมณ์ที่เป็นกลาง ๆ มีใช่เป็นที่ตั้งแห่งความยินดีหรือความยินร้าย ก็เกิดความรู้สึกเป็นกลาง ซึ่งก็เป็นอุเบกขา อาการของจิตเหล่านี้ทุกคนย่อมมีอยู่โดยปรกติ ผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติธรรมเลยก็มีอุเบกขานี้อยู่ดังนี้ เป็นอุเบกขาที่มีอยู่กันเป็นปรกติ มีใช่เป็นธรรมปฏิบัติ แต่ที่เป็นธรรมปฏิบัตินั้นหมายถึงความวางเฉยด้วยความรู้ คือรู้แล้วก็วางเฉย

อันความวางเฉยด้วยความรู้นี้เกี่ยวแก่การที่ต้องปฏิบัติทำจิตใจให้เกิดความวางเฉยขึ้น และความวางเฉยด้วยความรู้นี้ก็เป็นอาการของจิตที่มีความทันทานรู้แล้วก็วางเฉยได้ กับเป็นอาการของจิตที่ประกอบด้วยปัญญาแห่งพินิจรู้ จึงหมายถึงรู้เรื่องที่เป็นไป กับรู้ที่เป็นปัญญา ดังจะยกตัวอย่างอันเรื่องที่เป็นไปนั้น ดังเช่น นินทา สรรเสริญ กล่าวได้ว่าบุคคลทุก ๆ คนจะต้องมีผู้นินทาบ้าง มีผู้สรรเสริญบ้างอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และแต่ละคนจะต้องมีผู้นินทามีผู้สรรเสริญมีใ้ช่น้อย แต่ที่ว่าไม่ได้ยิน จึงไม่รู้ว่าเขา นินทาอย่างไรบ้าง เขาสรรเสริญอย่างไรบ้าง จิตจึงเป็นกลาง ๆ ไม่ยินดี ไม่ยินร้ายเพราะไม่รู้ คือไม่ได้ยินเขาพูด ไม่ทราบว่าเขาพูดอย่างนั้นอย่างนี้ดังนี้ เป็นลักษณะที่วางเฉยด้วยความไม่รู้จริง ๆ แต่อันที่จริงนั้นเขานินทาอยู่แล้ว เขาสรรเสริญอยู่แล้ว ซึ่งทุกคนก็จะเป็นอย่างนี้ด้วยกันทั้งนั้น ยิ่งคนที่มิชู้ชื่อเสียงมากต้องทำการงานเกี่ยวข้องกับคนเป็นอันมาก ก็จะต้องมีผู้สรรเสริญมาก มีผู้นินทามาก แต่ว่าเขาพูดลับหลัง ไม่รู้ เมื่อไม่รู้ก็เฉย ๆ ดังนี้เรียกว่าเฉย ๆ ด้วยความไม่รู้จริง ๆ

คราวนี้เมื่อได้ยินเขาพูด ได้ทราบว่าเขาพูดนินทาบ้าง สรรเสริญบ้างก็วางเฉยได้ ดังนี้เรียกว่ามีความทนทาน เป็นการวางเฉยด้วยความรู้ คือรู้เรื่องที่เป็นไป ซึ่งน่าจะยินดีก็ไม่ยินดี น่าจะอินร้ายก็ไม่อินร้าย วางเฉยได้ นี่เป็นความรู้เรื่องที่เป็นไป มีจิตใจที่ทนทาน มั่นคง ก็วางเฉยได้ รู้ว่าเขาว่าก็วางเฉยได้ เขานินทา เขาสรรเสริญก็วางเฉยได้

อีกอย่างหนึ่งวางเฉยด้วยปัญญา คือว่าโดยปรกตินั้นก็ต้องมีขบใจไม่ขบใจขึ้นมาก่อน แต่แล้วก็พิจารณาให้เกิดความรู้ที่เป็นปัญญาขึ้นมา เมื่อเกิดปัญญาขึ้นมาก็เกิดความวางเฉยได้ อันความวางเฉยได้ด้วยความรู้ที่เป็นปัญญานี้ต้องอาศัยการปฏิบัติอันเรียกว่า โยนิโสมนสิการ ทำไว้ในใจโดยแยบคาย พิจารณาให้เห็นเหตุเห็นผล เห็นสัจจะคือความจริง อันนี้แหละเป็นข้อปฏิบัติให้เกิดอุเบกขาซึ่งเป็นที่มุ่งหมายในทางปฏิบัติธรรม

อินทรีย์ภาวนา

ในพระสูตรหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสั่งสอนให้อบรมอุเบกขาทางอินทรีย์ทั้งหก คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางมนะคือใจ อันเรียกว่า “อินทรีย์ภาวนา” คือ การอบรมอินทรีย์ โดยที่ได้ทรงปรารภถึงคำสั่งสอนในลัทธิอื่นที่มีเรื่องเล่าว่า ศาสดาของลัทธินั้นแสดงอินทรีย์ภาวนา อบรมอินทรีย์ทั้งหกเหล่านี้อย่างไร ศาสดาของลัทธินั้นก็สอนสาธุศิษย์ว่า ให้หลับตาเสียยามอง ให้อุดหูเสียอย่าฟัง เมื่อปฏิบัติดังนี้ก็เชื่อว่าเป็นการปฏิบัติทำอินทรีย์ภาวนา พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นคนที่ตาบอดหูหนวกก็จะต้องเป็นผู้ที่ได้อบรมอินทรีย์ภาวนาแล้ว และได้ทรงแสดงถึงวิธีอบรมอินทรีย์ภาวนาในพุทธศาสนาโดยความว่า

อาศัยตากับรูปที่ประจวบกันก็เกิดอารมณ์ที่ขบใจบ้าง ไม่ขบใจบ้าง ทั้งสองอย่างบ้าง ก็ให้จับพิจารณาว่า อันความขบใจไม่ขบใจหรือทั้งสองอย่างนี้ เป็นสิ่งที่ปรุงแต่งขึ้นมา เป็นของหยาบ เป็นของที่อาศัยเหตุปัจจัยบังเกิดขึ้น ส่วนสิ่งนี้ละเอียดประณีตคืออุเบกขา ความที่วางใจเป็นกลางได้ เมื่อเกิดปัญญามองเห็นความจริงดังนี้ ความขบใจไม่ขบใจหรือว่าทั้งสองนั้นย่อมดับไปง่ายมาก ยากน้อย เหมือนอย่างหลับตาแล้วก็ลืมตาขึ้น ลืมตาแล้วก็หลับตาลง

อาศัยหูกับเสียงประจวบกัน ก็เกิดอารมณ์ที่ขบใจบ้างไม่ขบใจบ้างหรือทั้งสองอย่าง ก็ให้จับพิจารณาว่า ความขบใจไม่ขบใจหรือทั้งสองนั้นเป็นของที่ปรุงแต่ง เป็นของหยาบ เป็นของที่อาศัยเหตุปัจจัยบังเกิดขึ้น ส่วนสิ่งนี้ละเอียดประณีตคืออุเบกขา เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้ ความขบใจไม่ขบใจหรือทั้งสองนั้นก็ดับไปโดยง่ายมาก ยากน้อย เหมือนอย่างคิดนึก

อาศัยมุกกับกลืนเกิดอารมณ์ที่น่าชอบใจบ้างไม่ชอบใจบ้างหรือทั้งสองนั้น ก็ให้พิจารณาว่า อันความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองนั้นเป็นของปรุงแต่ง เป็นของหยาบ เป็นของที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น ส่วนสิ่งนี้ละเอียดประณีต คืออุเบกขา เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้ ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองนั้นก็ดับไปง่ายมาก ยากน้อย เหมือนอย่างหยาดน้ำที่ตกลงไปบนใบบัวที่เอียง หน่อยหนึ่ง ก็จะไหลตกลงไปโดยเร็ว

อาศัยลิ้นกับรส เกิดอารมณ์ที่ชอบใจบ้างไม่ชอบใจบ้างหรือทั้งสองนั้น ก็ให้พิจารณาว่า อันความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองนั้นเป็นของปรุงแต่ง เป็นของหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยบังเกิดขึ้น แต่ส่วนนี้ละเอียดประณีตคืออุเบกขา เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้ ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองนั้นก็ดับไปโดยง่ายมากหรือยากน้อย เหมือนอย่างรวมก้อนขพะที่ปลายลิ้น ก็บ้วนถ่มออกได้โดยง่าย

อาศัยกายและสิ่งที่กายถูกต้อง ก็เกิดอารมณ์ที่ชอบใจบ้างไม่ชอบใจบ้างหรือทั้งสองนั้น ก็ให้พิจารณาว่าความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองนั้น เป็นของปรุงแต่ง เป็นของหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยบังเกิดขึ้น ส่วนสิ่งนี้เป็นของละเอียดประณีต คืออุเบกขา เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้ ความชอบใจไม่ชอบใจก็จะดับไปโดยง่ายมาก ยากน้อย เหมือนอย่างคู้แขนที่เหยียดเข้ามา หรือว่าเหยียดแขนที่คู้ออกไป

อาศัยมโนคือใจและธรรมคือเรื่องราว เกิดอารมณ์ที่ชอบใจบ้างไม่ชอบใจบ้างหรือทั้งสองนั้น ก็ให้พิจารณาว่า อันความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองนั้นเป็นของปรุงแต่ง เป็นของหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยบังเกิดขึ้น แต่ส่วนนี้ละเอียดประณีต คืออุเบกขา เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้ ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้นก็ดับไปโดยง่ายมาก ยากน้อย เหมือนอย่างหยาดน้ำสองสามหยดที่ตกลงไปในกะทะที่ร้อน หยาดน้ำนั้นก็แห้งเหือดหายไปโดยเร็ว

ฉะนั้น ตามพระพุทธภาษิตนี้จึงเป็นการตรัสสอนให้ปฏิบัติอุเบกขาด้วยปัญญาคือความรู้ คือให้ใช้ปัญญาพิจารณาในขณะที่ประสบอารมณ์ทางอินทรีย์ทั้งหกเหล่านี้อันเป็นอารมณ์ที่ชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้น ส่วนการที่จะดับความยินดีความยินร้ายหรือทั้งสองอย่างนั้นได้เร็ว หรือช้าเพียงไรนั้นก็สุดแต่ปัญญาที่มองเห็น เมื่อมีปัญญามองเห็นถนัดชัดแจ้งว่าความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้นเป็นของปรุงแต่งไม่ใช่เป็นของจริง เป็นของหยาบ ไม่ละเอียดประณีต เป็นของที่อาศัยปัจจัยบังเกิดขึ้น ก็เป็นสิ่งเกิดดับ เมื่อปัญญามองเห็นปรุโปร่งได้เร็วก็ดับได้เร็ว ถ้าปัญญามองเห็นปรุโปร่งได้ช้าก็ดับได้ช้า แต่ว่าแม้จะดับได้ช้า ก็ดีกว่าไม่ใช้ปัญญาพิจารณา เพราะเมื่อใช้ปัญญาพิจารณา ความยินดีความยินร้ายหรือทั้งสองอย่างนั้นก็ถูกเพ่งพินิจก็ถูกดู เป็นการส่งจิตกลับเข้ามาดู ดูตัวความยินดีความยินร้ายหรือทั้งสองอย่างนั้น ดูความชอบใจไม่ชอบใจหรือ

ทั้งสองอย่างนั้น เมื่อมองเห็นว่าเป็นของปรุ้งแต่งเป็นของหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยบังเกิดขึ้น อันทำจิตใจให้เศร้าหมอง ให้กระสับกระส่ายกระวนกระวายเดือดร้อน ย่อมจะมีความอึดอัดระอา รังเกียจ รังเกียจต่อความยินดีความยินร้ายหรือทั้งสองอย่างนั้น ระอาอึดอัดต่อความยินดีความยินร้ายหรือทั้งสองอย่างนั้น เมื่อเป็นดังนี้ ก็จะทำให้ความยินดีความยินร้ายหรือทั้งสองอย่างนั้นไม่เพิ่มขึ้น มีแต่จะลดน้อยลงไป และเมื่อเพ่งพินิจพิจารณาเข้าบ่อย ๆ คือเพ่งดูบ่อย ๆ ก็จะสงบลงไป จนดับหายในที่สุด เพราะวาลิ่งที่ไม่ใช่สิ่งจะคือความจริงนั้นย่อมไม่ทนต่อความเพ่งพินิจ

อนุตตรอินทรีย์ภาวนา

การเพ่งพินิจดูจิตอันประกอบด้วยความยินดีความยินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้น จะทำให้พบลักษณะหน้าตาของความยินดีความยินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้นอันมีลักษณะที่นำอึดอัดน่าระอาน่ารังเกียจ ก็จะเกิดความอึดอัดระอารังเกียจภาวะเหล่านี้ของจิตใจขึ้นมาเอง จะทำให้ลดถอยจนถึงสงบหายไปคือว่าดับไปได้ แม้จะชั่วก็ยังดี ดีกว่าปล่อยไว้โดยที่ไม่เพ่งกลับเข้ามาดู แต่วามองออกไปข้างนอก มองออกไปยึดถืออยู่ในตัวอารมณ์ที่เป็นที่ตั้งความยินดีความยินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจ ความหลงมกายนั้น เมื่อเป็นดังนี้ ก็เป็นการที่เหมือนอย่างเสริมเชื้อให้แก่ความยินดีความยินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจ จะทำให้เพิ่มมากขึ้น และตั้งอยู่ยาวนาน สงบยาก ก่อความเดือดร้อนให้แก่จิตใจมาก ทำจิตใจให้ไม่สงบมาก ฉะนั้น วิธีปฏิบัติตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้วันนี้ จึงเรียกว่าเป็นอนุตตรอินทรีย์ภาวนา คือการอบรมอินทรีย์ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อันเยียม ก็คือปฏิบัติให้ได้อุเบกขาขึ้นมาในอารมณ์นั่นเอง

เสขปฏิบัติภา

การสงัดจิตกลับเข้ามาดูเมื่อบังเกิดความยินดีความยินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้นขึ้นในอารมณ์ที่บังเกิดอาศัยอินทรีย์ทั้งหกเหล่านี้ เพ่งพินิจดู บังเกิดความอึดอัดระอา รังเกียจต่อความยินดียินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนี้ที่ตนเองเรียกว่าเป็นเสขปฏิบัติภา คือเป็นข้อปฏิบัติของพระเสข หรือกล่าวกลาง ๆ ว่าของผู้ที่ศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนา คำว่า “เสข” นั้นปรกติท่านก็หมายถึงพระเสขบุคคลผู้บรรลุมรรคผลตั้งแต่ขั้นที่หนึ่งขึ้นไป คำเป็นกลาง ๆ ก็ว่าผู้ศึกษาพุทธศาสนาทั่วไปก็พึงปฏิบัติดังนี้ คือเข้ามาดู เพ่งพินิจที่ตัวความยินดีความยินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้น ในขณะที่ประสบอารมณ์ทางตา หู เป็นต้น ให้เกิดความอึดอัดระอา รังเกียจต่อความยินดีความยินร้ายหรือทั้งสองอย่างนั้น ดังนี้เป็นวิธีปฏิบัติดี และแม้การปฏิบัติดังนี้ก็เป็นการปฏิบัติสติปัญญาของพระพุทธเจ้านั่นเอง เพราะกรรมเข้าไปในกาย เวทนา จิต ธรรม และโดยเฉพาะการปฏิบัติพิจารณาทราศัพทก็เป็นวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่ง อันจะทำให้เกิด

ความอึดอัดระอารังเกียจต่อความยินดีความยินดี ความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้น เพราะว่ากายอันนี้ทั้งที่เป็นกายตนบ้าง กายผู้อื่นบ้าง ย่อมเป็นที่ตั้งของความยินดีชอบใจ หรือความยินดีไม่ชอบใจ หรือทั้งสองอย่างนั้นได้เป็นอย่างมาก แต่เมื่อมาพิจารณาให้เห็นเป็นทราศพลงใจลงไปได้ ก็จะสงบความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้น เป็นอุเบกขาขึ้นมาได้

๑๖ สิงหาคม ๒๕๒๒

ครั้งที่ ๓ อุเบกขา (ต่อ)

ฉัพพังอุเบกขา

การปฏิบัติสติปัฏฐานพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม กำจัดอกิขณา โทมนัส คือความยินดี ความยินร้ายในกาย เวทนา จิต ธรรม ก็เป็นการปฏิบัติทำอุเบกขานั้นเอง เพราะอุเบกขานั้นมีลักษณะที่ทำให้จิตใจให้ตั้งอยู่สม่ำเสมอ ให้มีธัมมัสถ์เป็นกลาง ไม่นินดี ไม่นินร้าย ดังที่ได้แสดงแล้วว่า ทำอุเบกขาในอารมณ์ทั้งหลายที่ประสบทางทวารทั้งหก อุเบกขาตั้งนี้มีชื่อเรียกว่า ฉัพพังอุเบกขา อุเบกขาประกอบด้วยองค์หกคือประกอบด้วยจิตที่สม่ำเสมอในอารมณ์ทั้งหก มีรูปารมณฺ์ อารมณฺ์คือรูปเป็นต้น

วิธีปฏิบัติทำอุเบกขาในอารมณ์ทั้งหกนี้ อาศัยการพิจารณาทางปัญญา ดังเช่นที่แสดงแล้วว่า พิจารณาว่า อารมณฺ์ทั้งหกอันเป็นที่ตั้งแห่งความชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างนั้น กับความชอบใจไม่ชอบใจทั้งสองอย่างนั้นที่บังเกิดขึ้นในอารมณ์เหล่านั้นเป็นของปรุงแต่งคือไม่ใช่เป็นของจริง เป็นของหยาบคือไม่ใช่เป็นของละเอียด เป็นของที่อาศัยเหตุปัจจัยบังเกิดขึ้น คือเมื่อบังเกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัย สันเหตุปัจจัยก็ดับ จึงมีความเกิดดับเป็นธรรมดา ส่วนสิ่งที่ละเอียดประณีตก็คืออุเบกขา อันเป็นความไม่ปรุงแต่ง และเป็นสิ่งที่มิได้อาศัยเหตุปัจจัยบังเกิดขึ้นเหมือนอย่างความชอบใจไม่ชอบใจนั้น ดังนี้เป็นวิธีพิจารณาอย่างหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่งตรัสสอนไว้ให้ใช้ปัญญาพิจารณาอันเรียกว่า ทำภาวนาเสมอด้วยดิน เสมอด้วยน้ำ เสมอด้วยไฟ เสมอด้วยลม เสมอด้วยอากาศ โดยจับพิจารณาว่าคนทั้งหลายทั้งของที่สะอาดบ้างไม่สะอาดบ้างลงบนแผ่นดิน แผ่นดินก็ยอมไม่อึดอัดระอารังเกียจรับไว้ได้ทั้งนั้น คนทั้งหลายล้างของที่สะอาดบ้างไม่สะอาดบ้างในน้ำ น้ำก็ไม่อึดอัดระอารังเกียจ ล้างได้ทุกอย่าง ไฟเล่าก็ไหม้ของที่สะอาดบ้างไม่สะอาดบ้างได้ทุกอย่าง โดยไม่อึดอัดระอารังเกียจ ลมก็เช่นกันพัดสิ่งที่สะอาดบ้างไม่สะอาดบ้างได้ทุกอย่างโดยไม่อึดอัดระอารังเกียจ อากาศคือช่องว่างนั้นก็เช่นเดียวกันไม่ตั้งอยู่เฉพาะในที่ไหน ๆ เมื่อทำภาวนาเสมอด้วยดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ความพอใจไม่พอใจ ชอบใจไม่ชอบใจหรือทั้งสองอย่างทั้งที่บังเกิดขึ้นก็ไม่ครอบงำจิต จิตย่อมตั้งอยู่ในอุเบกขา คือความที่เข้าไปเพ่งอยู่อย่างสงบ ไม่ขึ้นไม่ลง มีอาการสม่ำเสมอ ไม่นินดี ไม่นินร้ายในอารมณ์ทั้งปวง การพิจารณาตั้งนี้เรียกว่าทำภาวนาเสมอด้วยดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ก็เป็นวิธีฝึกหัดทำจิตให้เป็นอุเบกขา อีกอย่างหนึ่ง

ธาตุอุเบกขา

อันดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ที่รับสิ่งที่สะอาดบ้างไม่สะอาดบ้างได้ทุกอย่างดังกล่าวมานั้น ก็เพราะมีความเป็นธาตุ คือความเป็นสิ่งที่ทรงอยู่ดำรงอยู่ของตน ดินก็ทรงความเป็นธาตุ คือความ

ที่แข็งแกร่ง น้ำก็ทรงความเป็นธาตุ คือความที่เอิบอาบเหลวไหล ไฟก็ทรงความเป็นธาตุไฟคือร้อน เผลาไหม้ ลมก็ทรงความเป็นธาตุลมคือพัดไหว อากาศก็ทรงความเป็นธาตุอากาศคือเป็นช่องว่าง เมื่อเป็นดังนี้จึงสามารถรองรับได้ทุกอย่าง ดังที่ไซ้คำว่า “โดยไม่มีอึดอัดระอารังเกียจ...” ฉะนั้น การที่จิตรับอารมณ์ได้อย่างนั้น จิตก็ต้องทรงความเป็นธาตุ คืออุเบกขาธาตุ ธาตุอุเบกขา โดยที่ฝึกหัดปฏิบัติให้จิตมีความทนทานต่ออารมณ์ทั้งปวงที่มาประสพ

ญาณอุเบกขา

การฝึกหัดปฏิบัติจิตให้มีความทนทานต่ออารมณ์ที่ได้รับอยู่เสมอ จะช่วยทำให้จิตเพิ่มพลังเพิ่มความสามารถในการรองรับอารมณ์ทั้งหลายได้มากยิ่งขึ้นโดยลำดับ การรับอารมณ์โดยใช้ปัญญาพิจารณาดังนี้ เรียกว่าเป็นญาณอุเบกขา คือเป็นอุเบกขาด้วยความรู้ ความรู้อารมณ์นั้น ๆ ด้วย และความรู้ที่เป็นตัวปัญญาพิจารณาด้วย ตรงตามศัพท์ของอุเบกขาที่แปลว่าความเข้าไปเพ่ง ความเข้าไปดู

คำว่า “เข้าไป” นั้นก็หมายถึงว่า เข้าไปดูอยู่ในจิตเข้าไปเพ่งอยู่ในจิต ไม่ออกมาข้างนอก เมื่อไม่ออกมาข้างนอกจึงมีอาการที่ปล่อย ไม่ถือเอาไว้ มีอาการที่หยุดคือไม่วุ่นวายจัดทำอย่างนั้น อย่างนี้ คำว่าเข้าไปย่อมมีความหมายดังนี้ คือไม่ออกมา แต่การเข้าไปในนั้นก็ไม่ใช่เข้าไปนอนหลับ อยู่ ปิดหูปิดตา ไม่ดูไม่ฟัง เหมือนอย่างคนตาบอดหูหนวก แต่ว่าเพ่งพินิจและดู การดูการเพ่งพินิจแม้เข้าไปดูเข้าไปเพ่งพินิจอยู่เพียงในจิต ไม่ออกดังกล่าวนั้น แต่ถ้ายังมีความชอบมีความชัง มีความพอใจไม่พอใจ มีความยินดียินร้ายก็แสดงว่า ยังออกมาเกาะเกี่ยวอยู่กับอารมณ์ทั้งหลายใน ภายนอกเหล่านั้น จึงไม่ชื่อว่าวาง เพราะยังมีความเกาะเกี่ยวอยู่ และยังไม่ชื่อว่าหยุด เพราะว่าจิต ยังกระสับกระส่ายวุ่นวายอยู่ด้วยความชอบความชัง ความยินดีความยินร้าย ฉะนั้น จึงยังไม่ชื่อว่า เป็นอุเบกขาอีกเหมือนกัน คือแม้ว่าอาการทางกายทางวาจาไม่แสดงออกให้ปรากฏ แต่ยังมีความ ชอบใจไม่ชอบใจยินดียินร้ายอยู่ในจิต ก็ยังไม่ปล่อย ยังไม่หยุด ยังไม่วาง ยังไม่เฉย เพราะอาการ ที่ปล่อยนั้นก็คือ วางนั่นเอง หยุดนั้นก็คือเฉยนั่นเอง เมื่อยังมียินดียินร้ายอยู่ ก็ยังไม่ปล่อยยังไม่วาง ยังไม่หยุด ยังไม่เฉย ยังเกี่ยวพันอยู่ ก็แปลว่า ยังไม่ใช่อาการที่เข้าไปเพ่งดู เข้าไปดูพินิจอย่างสงบ ต่อเมื่อปล่อยได้วางได้หยุดได้เฉยได้ คือว่าตัดความยินดีความยินร้ายได้ เป็นการตัดความเกาะเกี่ยว ของจิตต่ออารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ตัดกระแสจิตที่ออกไปเกาะเกี่ยวนั้นได้ ก็เป็นอันนำจิตกลับเข้ามาตั้งอยู่ในฐานะเป็นผู้ดู เป็นผู้รู้ เป็นผู้เห็นเท่านั้น ดังนี้ จึงจะเป็นการเข้าไปดู เข้าไปเพ่งจริง ๆ เพราะแม้ว่าจะสงบทางกาย ทางวาจา เมื่อกระแสจิตยังออกไปเกาะเกี่ยวพัวพัน ก็ได้ชื่อว่ายังไม่

เข้าไป คือยังออกมา ต่อเมื่อตัดกระแสจิตที่ออกมาเกี่ยวเกาะพัวพันด้วยความชอบความชัง จึงจะชื่อว่าเพ่งดูอยู่จริง ๆ

อาการที่เข้าไปเพ่งเข้าไปดูโดยแท้จริงที่มีลักษณะดังกล่าวนี้จึงมีลักษณะอาการของอุเบกขาที่บริสุทธิ์ ซึ่งจะต้องมีตัวความรู้ รู้ในอารมณ์นั้น ๆ ด้วยที่เป็นการรู้ทางตา ทางหู เป็นต้น และรู้ที่เป็นตัวปัญญาด้วยอันเกิดจากการภาวนา วิธีภาวนาเสมอด้วยธาตุดินเป็นต้นดังกล่าว หรือวิธีที่ตรัสสอนพิจารณาว่า ความยินดีความยินร้ายเป็นสิ่งปรุงแต่งเป็นต้น หรือแม้วิธีอื่นใดที่ผู้ปฏิบัติจะพึงใช้ด้วยตนเองอันเป็นโยนิโสมนสการ การพิจารณาทำไว้ในใจโดยแยบคาย แม้การปฏิบัติในสติปัฏฐาน ตั้งสติพิจารณากายเป็นต้น ทุกปีพพะคือทุกข้อ ย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดอุเบกขาอันบริสุทธิ์เหมือนดังที่กล่าวมาแล้ว แม้นในปีพพะข้อที่ว่าด้วยป่าช้าก็เช่นเดียวกัน

๑๗ สิงหาคม ๒๕๒๒

ครั้งที่ ๔ อุเบกขา (ต่อ)

ได้แสดงฉัพพกุเบกขาหรือผัสสะอุเบกขา คือการปฏิบัติทำจิตให้สม่ำเสมอ ไม่ขึ้นลงด้วยความยินดียินร้ายในอารมณ์ทั้งหก ที่ผ่านเข้ามาสู่จิตทางทวารทั้งหก และได้แสดงการปฏิบัติอบรมจิตให้เสมอดีดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ด้วยการพิจารณาว่าดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ปราศจากความยินดีความยินร้ายในเมื่อมีใคร ๆ เขาทิ้งของสะอาดบ้างไม่สะอาดบ้างลงแผ่นดิน เป็นต้น จนถึงอากาศก็ไม่ข้องติดอยู่ในที่ไหน ๆ พิจารณาทำจิตให้เป็นเหมือนอย่างนั้นในขณะที่ประสบผัสสะทั้งหลายที่ชอบใจบ้าง ไม่ชอบใจบ้าง วิธีปฏิบัติอบรมจิตนั้นก็อาศัยปัญญาที่พิจารณา เป็นโยนิ-โสมนสิการ ทำให้ไว้ในใจโดยแยบคาย และวิธีพิจารณาปฏิบัตินี้ยังได้มีพุทธภาษิตตรัสสั่งสอนไว้อีกหลายประการ โดยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นพระผู้มีพระภาค คือเป็นผู้จำแนกแจกธรรมสั่งสอนประชุมชน ทรงบอกทรงเปิดเผยชี้แจงและแสดงกระทำให้ตื่น เพื่อให้ทุกคนได้ทราบทางปฏิบัติเพื่อปฏิบัติให้ประสบผล โดยปริยายอีกประการหนึ่ง ได้ตรัสสอนให้พิจารณาให้รู้จักอายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก และมนोปวิจาร์ ๑๘ แม้ว่าฟังดูจะมีหัวข้อมาก แต่ก็เป็นเรื่องที่มีอยู่ในนาม รูป หรือกายใจนี้ของทุก ๆ คนทั้งนั้น

อายตนะหก

อายตนะภายในหกก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนอ หรือมนะ ที่แปลว่าใจ

อายตนะภายนอกหกก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ สิ่งที่กายถูกต้อง และธรรมคือเรื่องราว

วิญญาณหก

วิญญาณหกก็คือจักขุวิญญาณ ความรู้สึกเห็นรูปทางตา โสตวิญาณ ความรู้สึกได้ยินเสียงทางหู ฉานวิญาณ ความรู้สึกทราบกลิ่นทางจมูก ชิวหาวิญาณ ความรู้สึกทราบรสทางลิ้น กายวิญาณ ความรู้สึกทราบโสภณูปพะ คือสิ่งที่กายถูกต้องทางกาย มโนวิญาณ ความรู้สึกรู้เรื่องทางมนอคือใจ

สัมผัสหก

สัมผัสหกก็คือ ตากับรูปและจักขุวิญญาณประจวบกันเข้าเป็นจักขุสัมผัส สัมผัสทางตา หูกับเสียงและโสตวิญาณประจวบกันเข้าก็เป็นโสตสัมผัส สัมผัสทางหู จมูกกับกลิ่นและฉานวิญาณประจวบกันเข้าเป็นฉานสัมผัส สัมผัสทางจมูก ลิ้นกับรสและชิวหาวิญาณประจวบกันเข้าเป็นชิวหาสัมผัส สัมผัสทางลิ้น กายกับโสภณูปพะและกายวิญาณประจวบกันเข้าเป็นกายสัมผัส มโน ใจกับธรรมคือเรื่องราวและมนอวิญาณสัมผัสกันเข้าเป็นมนอสัมผัส กล่าวง่าย ๆ ก็คือ สัมผัส

กับจิตแรงขึ้น กระทบกับจิตแรงขึ้น อะไรกระทบ ก็อารมณ์นั้นแหละกระทบกับจิตแรงขึ้นก็ให้เกิดเวทนา คือความรู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ อาการที่อารมณ์มากระทบจิตอันให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ทางจิตนี้เรียกว่าสัมผัส และความสุขาทางจิตเรียกว่า โสมนัสคือสุขใจ ความทุกข์ทางจิตเรียกว่า โทมนัสคือทุกข์ใจ

มโนปวิچار ที่ท่องเที่ยวไปของใจ ๑๘

อันโสมนัส สุขใจ โทมนัส ทุกข์ใจ กับอุเบกขาคือความรู้สึกเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข อีกอย่างหนึ่ง ย่อมบังเกิดขึ้นจากอารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะดังกล่าวมาแล้ว อารมณ์บางอย่างเป็นที่ตั้งของโสมนัสคือสุขใจ อารมณ์บางอย่างเป็นที่ตั้งของโทมนัสคือทุกข์ใจ อารมณ์บางอย่างเป็นที่ตั้งของอุเบกขา คือความรู้สึกเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ฉะนั้น บุคคลหรือว่าจิตนี้จึงท่องเที่ยวไป คือตรีกตรองไปในอารมณ์เหล่านี้ ท่องเที่ยวคือตรีกตรองไปในอารมณ์ คือรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และเรื่องราวทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งของความสุข ก็นับได้ ๖ ท่องเที่ยวคือตรีกตรองไปในอารมณ์คือ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และเรื่องราวอันเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ใจก็นับได้อีก ๖ ท่องเที่ยวคือตรีกตรองไปในอารมณ์คือ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และเรื่องราวอันเป็นที่ตั้งของอุเบกขาก็นับได้ ๖-๖-๓ ก็เป็น ๑๘ จึงเป็นมโนปวิچار ๑๘ มโนปวิचारก็แปลว่าที่ท่องเที่ยวไปของใจ ก็คือที่ตรีกตรองไปของใจ ใจคิดนึกตรีกตรองไปในเรื่องนั้นบ้างในเรื่องนี้บ้าง แต่ก็อาจประมวลเข้าได้ว่า ย่อมท่องเที่ยวคือตรีกตรองไปในอารมณ์ทั้ง ๑๘ นี้ ไม่นอกไปจากนี้ คือในอารมณ์ที่เป็นเรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโภกฐัพพะ และเรื่องของเรื่องเหล่านี้ทั้งหลาย เป็นที่ตั้งของโสมนัสคือสุขใจบ้าง เป็นที่ตั้งของโทมนัสคือทุกข์ใจบ้าง เป็นที่ตั้งของอุเบกขา คือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง

เคหสิตะและเนกขัมมสิตะ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนให้แบ่งอารมณ์ทั้ง ๑๘ นี้ออกไปเป็นสองฝ่าย คือฝ่ายที่อาศัยเรือน เรียกว่า เคหสิตะฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายที่อาศัยเนกขัมมะ เรียกว่า เนกขัมมสิตะอีกฝ่ายหนึ่ง เคหสิตะ ฝ่ายที่อาศัยเรือนนั้นก็หมายถึงอารมณ์ทั้งหกเหล่านั้น ทั้งที่เป็นที่ตั้งของสุขใจ ทั้งที่เป็นที่ตั้งของทุกข์ใจ ทั้งที่เป็นที่ตั้งของอุเบกขา อันเกี่ยวข้องกับบ้านเรือนทั้งหลาย ก็คือเกี่ยวข้องกับโลก เกี่ยวข้องอยู่กับกามคุณ เพราะบ้านเรือนนั้นย่อมเป็นที่ตั้งของโลก เป็นที่ตั้งของกามคุณทั้งหลาย เมื่อพูดว่าอาศัยเรือน คืออาศัยบ้านเรือน ก็หมายถึงเรื่องทางบ้าน เรื่องทางโลก เรื่องเกี่ยวกับกามคุณทั้งหลาย ซึ่งเป็นของโลก เป็นของบ้าน เป็นของเรือน นี้เรียกว่าเคหสิตะ ส่วนที่อาศัยเนกขัมมะนั้น เนกขัมมะแปลว่าการออก โดยตรงก็คือการออกจากเรือน การออกจากบ้าน จึงหมายถึงออกจากโลก

ออกจากความคุ้นเคยนี้เรียกว่าเนกขัมมสิตะ อาศัสนกขัมมมะ เกหสิตตะ อาศัสนเรือนนั้นจึงมีความหมายถึงความเกี่ยวเกาะพัวพันด้วยอำนาจของกิเลส เป็นต้นว่ากิเลสกองราคะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง ส่วนเนกขัมมสิตะนั้นหมายตรงกันข้าม ก็เป็นการที่ออกจากเครื่องเกี่ยวเกาะพัวพันทั้งหลาย คือออกจากกิเลสที่เป็นกองราคะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้างนั่นเอง ฉะนั้น จึงได้ตรัสจำแนกแบ่งออกไปสำหรับเป็นทางปฏิบัติ เป็นโสมนัสคือสุขใจที่อาศัสนเรือน โสมนัสคือสุขใจที่อาศัสนกขัมมมะ โทมณัสคือทุกข์ใจที่อาศัสนเรือน โทมณัสคือทุกข์ใจที่อาศัสนกขัมมมะ อุเบกขาคือที่เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขที่อาศัสนเรือน อุเบกขาที่อาศัสนกขัมมมะ ฝ่ายละ ๖ ฝ่ายละ ๖ ตามอารมณ์ทั้งหกนั้น

เกหสิตตะโสมนัส

โสมนัส คือสุขใจที่อาศัสนเรือนนั้นอย่างไร ก็คือเมื่อได้พบเห็น รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และเรื่องราวทั้งหลายที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ น่ารื่นรมย์ใจ หรือว่าระลึกลงถึงรูป เสียง เป็นต้นที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ ซึ่งเคยได้มาแล้ว แม้ว่าจะได้ดับผ่านพ้นไปแล้วก็ตาม ก็เกิดโสมนัสคือสุขใจขึ้นมา ดังนี้เรียกว่าเกหสิตตะโสมนัส สุขใจที่อาศัสนเรือนอาศัสนบ้าน

เกหสิตตะโทมนัส

คราวนี้เมื่อพบเห็นรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และเรื่องราวที่ไม่ได้ คือเมื่อพบเห็นการไม่ได้ ประสบการไม่ได้ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ และเรื่องราวที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่พอใจ รื่นรมย์ใจ หรือว่าระลึกลงถึง รูป เสียง เป็นต้น ที่น่าปรารถนาใคร่เหล่านั้นซึ่งเคยไม่ได้มาแล้ว ก็เกิดโทมนัสขึ้น ดังนี้ก็เป็นเกหสิตตะโทมนัส

เกหสิตตะอุเบกขา

คราวนี้อุเบกขาคือความรู้สึกเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขของคนทั่วไป ซึ่งได้ประสบอารมณ์เหล่านั้น อันไม่พอจะให้สุขใจ ไม่พอจะให้ทุกข์ใจ ก็เกิดความรู้สึกเป็นกลาง ๆ ขึ้นมา เป็นเรื่องปรกติสามัญของคนทั่วไป โดยที่มิได้พิจารณาให้เห็นคุณโทษต่าง ๆ อารมณ์ดังกล่าวมานี้ก็มีเป็นอันมากเหมือนกัน และทุกคนที่เป็นคนสามัญเมื่อประสบพบพานแล้วก็เฉย ๆ เฉย ๆ เพราะไม่พอที่จะให้ยินดีสุขใจ ไม่พอที่จะให้ยินร้ายทุกข์ใจ ไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาอะไร เป็นอุเบกขาขึ้นมาเป็นปรกติสามัญ ก็เรียกว่าเกหสิตตะอุเบกขา อุเบกขาที่อาศัสนเรือนอาศัสนบ้านอีกเหมือนกัน

เนกขัมมสัทตะโสมนัส

ในส่วนเนกขัมมสัทตะอาศัยเนกขัมมะนั้น ก็ได้แก่เมื่อประสบอารมณ์ทั้งหลายก็ได้ทราบถึงความที่อารมณ์เหล่านั้นเป็นของไม่เที่ยง ทราบถึงความแปรปรวน ความเสื่อมถอย ความดับของอารมณ์เหล่านั้น ได้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาโดยชอบว่า รูปทั้งหลาย เสียงทั้งหลาย กลิ่นทั้งหลาย รสทั้งหลาย โสภณูปะ สิ่งที่เคยถูกต้องทั้งหลาย เรื่องทั้งหลาย เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป จึงได้เกิดโสมนัสความพอใจขึ้นมาดังนี้เรียกว่า เนกขัมมสัทตะโสมนัส

เนกขัมมสัทตะโทมนัส

คราวนี้เมื่อประสบอารมณ์ทั้งหลายก็ได้ทราบถึงความที่อารมณ์เหล่านั้นไม่เที่ยง ทราบถึงความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ความเสื่อมคลาย ความดับของอารมณ์เหล่านั้น ได้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาโดยชอบว่า รูปทั้งหลาย เสียงทั้งหลาย กลิ่นทั้งหลาย รสทั้งหลาย โสภณูปะทั้งหลาย เรื่องราวทั้งหลาย เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป จึงได้บังเกิดความกระหึ่มปรารถนาจะได้วิโมกข์คือความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยมอยู่บ้างเหมือนอย่างพระอริยะทั้งหลาย ซึ่งท่านได้เข้าถึงวิโมกข์คือความหลุดพ้นนั้นอยู่ เมื่อเกิดความปรารถนาขึ้นมาดังนี้ แต่ก็ยังไม่ได้ ก็เกิดความโทมนัสหรือทุกข์ใจเสียใจขึ้นมา เพราะเหตุแห่งความปรารถนาจะได้วิโมกข์นั้นเป็นปัจจัยดังนี้เรียกว่า เนกขัมมสัทตะโทมนัส โทมนัสที่อาศัยเนกขัมมะ

เนกขัมมสัทตะอุเบกขา

คราวนี้เมื่อประสบอารมณ์ทั้งหลายก็ทราบและได้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ก็บังเกิดอุเบกขาคือความที่ไม่รู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ เป็นกลาง ๆ วางใจลงไปได้ แต่แม้เช่นนั้นก็ไม่ล่วงพ้นอารมณ์เหล่านั้น เพราะว่าเป็นอุเบกขาเพียงในขั้นที่เป็นเวทนา ดังนี้เรียกว่า เนกขัมมสัทตะอุเบกขา อุเบกขาที่อาศัยเนกขัมมะ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนให้พิจารณาจำแนกกายใจนี้ที่เป็นไปอยู่ของตนเอง จับดูให้รู้จักอายตนะภายใน อายตนะภายนอก วิญญาณ สัมผัส มโนปวิจาร์ ที่ท่องเที่ยวไปของใจ ๑๘ และพิจารณาให้รู้จักโสมนัสคือสุขใจ โทมนัสคือทุกข์ใจ กับอุเบกขาที่รู้สึกว่าเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเป็นฝ่ายที่อาศัยบ้าน อาศัยเรือน เรียกว่า เภสสัทตะบ้าง ที่อาศัยเนกขัมมะคือการออกบิณฑบาต และเมื่อพบว่า เป็นฝ่ายที่อาศัยบ้านอาศัยเรือน ก็ให้ปฏิบัติพิจารณาแก้ไขให้กลับมาอาศัยเนกขัมมะเป็นข้อ ๆ ไป เมื่อเป็นดังนี้ ก็จะเป็นข้อปฏิบัติที่อาศัยกายใจของตนอันจำแนกมาดังกล่าวนี้แหละ

ปฏิบัตินำตนออกจากเครื่องพัวพันเกี่ยวเกาะ หรือออกจากกิเลสกองระคะบ้าง กิเลสกองโทสะบ้าง กิเลสกองโมหะบ้าง ก็อาศัยสุขใจบ้าง ทุกข์ใจบ้าง อุเบกขาบ้างนี้แหละ เป็นแนวปฏิบัตินำเข้าสู่เนกขัมมะคือการออก

การปฏิบัติในสติปัฏฐานแม้ในหมวดป่าช้า ก็เป็นการปฏิบัตินำจิตออกจากฝ่ายเกหสิตะ เข้ามาสู่ฝ่ายเนกขัมมสิตะ

๒๒ สิงหาคม ๒๕๒๒

ครั้งที่ ๕ อุเบกขา (ต่อ)

ได้แสดงวิธีปฏิบัติแยกแยะกระบวนการทางจิตตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนโดยกำหนดอายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก วิญญาณหก สัมผัสหก มโนปวชาจร ที่เกี่ยวข้องกับของใจ ๑๘ โดยกำหนดว่าจิตนี้ย่อมเกี่ยวไป คือตริกตรองไปในอารมณ์รวมเข้าก็อารมณ์หก คือในเรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ และเรื่องขงเรื่องเหล่านั้น อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส คือสุขใจก็เป็น ๖ เป็นที่ตั้งแห่งโทมนัสคือทุกข์ใจก็เป็น ๖ เป็นที่ตั้งของอุเบกขาความรู้สึกเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็เป็น ๖ รวมเป็น ๑๘ ประการ จิตนี้ย่อมท่องเที่ยวไปคือตริกตรองไปในอารมณ์ทั้ง ๑๘ นี้อย่างใดอย่างหนึ่งในคราวหนึ่ง ๆ และกัตรัสสอนให้กำหนดจำแนกออกไปอีกว่า บรรดาอารมณ์เหล่านี้อาศัยเรือนอันเรียกว่า เคหสิตะฝ่ายหนึ่ง อาศัยเนกขัมมะ การออกจากเรือนอีกฝ่ายหนึ่ง ในตอนนี้ก็พึงเข้าใจว่า คำว่าอาศัยเรือน หมายถึง อาศัยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องขงเรื่องเหล่านั้นที่น่าปรารถนาน่ารักใคร่พอใจรัณรมย์ใจ คือที่อาศัยกิเลสกองระคะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง นั้นเอง และก็หมายถึงเรือนในจิตใจเป็นประการสำคัญ คืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสเหล่านั้นในจิตใจเป็นประการสำคัญ ในส่วนของร่างกายจะอยู่ในบ้านหรืออยู่ในวัด จะเป็นคฤหัสถ์หรือเป็นบรรพชิตก็ตาม เมื่อจิตไปยังท่องเที่ยวอยู่ในเรือนคือในอารมณ์ที่น่ารักใคร่พอใจปรารถนาทั้งหลายเหล่านั้น ก็เรียกว่าเคหสิตะ อาศัยเรือน ส่วนที่อาศัยเนกขัมมะนั้นก็ตรงกันข้าม จะอยู่ในบ้านหรืออยู่ในวัด จะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ เมื่อมีจิตใจน้อมเข้ามาสู่กรรมฐาน จะเป็นสมถกรรมฐานก็ตาม วิปัสสนากรรมฐานก็ตาม อันเป็นที่สงบระงับกามและกิเลสทั้งหลาย อกุศลธรรมทั้งหลาย ก็ชื่อว่าอาศัยเนกขัมมะได้ และก็เรียกว่าอาศัยเนกขัมมะในที่นี้ ฉะนั้นจะเป็นฝ่ายอาศัยเรือนหรืออาศัยเนกขัมมะขึ้นอยู่กับจิต ไม่ใช่อยู่ที่กายดังกล่าว และเมื่อได้ตรัสจำแนกให้พิจารณาดังนี้ ได้ทรงเรียงลำดับเอาไว้คือเป็นเคหสิตะโสมนัส สุขใจที่อาศัยเรือน เนกขัมมสิตะโสมนัส สุขใจที่อาศัยเนกขัมมะคู่หนึ่ง เคหสิตะโทมนัส ทุกข์ใจที่อาศัยเรือน เนกขัมมสิตะโทมนัส ทุกข์ใจที่อาศัยเนกขัมมะคู่หนึ่ง เคหสิตะอุเบกขา อุเบกขาที่อาศัยเรือน เนกขัมมสิตะอุเบกขา อุเบกขาที่อาศัยเนกขัมมะคู่หนึ่ง ดังนี้ก็เป็น ๓ คู่ และจิตใจของบุคคลทุกคนก็ย่อมท่องเที่ยวไป คือตริกตรองไปในอารมณ์ รวมเข้าก็อารมณ์หกดังกล่าว อันเป็นที่ตั้งของโสมนัส โทมนัส อุเบกขา อันเป็นฝ่ายเคหสิตะ อาศัยเรือนบ้าง เนกขัมมสิตะ อาศัยเนกขัมมะบ้าง อยู่ดังนี้ ไม่นอกไปจากนี้

คราวนี้เมื่อทรงแสดงจำแนกที่เกี่ยวไปของจิตใจไว้ทั้งหมดดังนี้แล้ว กัตรัสสอนวิธีที่จะปฏิบัติอบรมจิตโดยอาศัยที่เกี่ยวไปของจิตใจเหล่านี้เป็นเครื่องระงับดับกันเองไปโดยลำดับ กล่าวคือ ได้ตรัสสอนวิธีอบรมจิตใจของตนเอง ที่แรกก็ให้กำหนดดูที่เกี่ยวไปของจิตใจในปัจจุบันของตนเองว่าเป็นอย่างไรให้รู้ก่อน ซึ่งการกำหนดดูดังนั้นก็เป็นการปฏิบัติในสติปัญญานั่นเองได้ทุกข้อ แต่ใน

ตอนนี้ยังไม่กล่าวสรุปเข้าไป จะเอาจำเพาะหัวข้อที่ได้ทรงแนะนำเอาไว้ในเรื่องนี้เป็นที่ตั้งของการปฏิบัติก่อน

วิธีปฏิบัติละเคหสิตะโสมนัส

ขั้นที่หนึ่งหรือประการที่หนึ่ง ได้ตรัสสอนให้อาศัยเนกขัมมสิตะโสมนัส คือสุขใจที่อาศัยเนกขัมมะ สงบระงับละเคหสิตะโสมนัส สุขใจที่อาศัยเรือน กล่าวคือ เมื่อจิตใจนี้ท่องเที่ยวไป ก็ประสบหรือเพ่งดู กำหนดดูตามใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องของเรื่องเหล่านี้ที่ประสบพบพานทางอายตนะภายในทั้งหก อันน่าปรารถนาหรือใคร่พอใจกรมย์ใจ ก็ว่ากำลังได้ ได้สิ่งเหล่านี้ สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ หรือว่านึกถึงสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจเหล่านี้ที่เคยได้มาแล้ว แม้ว่าจะดับไปแล้ว ล่วงเลยไปแล้ว ก็เกิดโสมนัสคือสุขใจขึ้นมา เมื่อเป็นดังนี้แล้วก็ตรัสสอนให้อาศัยเนกขัมมสิตะโสมนัส สุขใจที่อาศัยเนกขัมมะระงับเสีย วิธีปฏิบัตินั้นก็โดยที่ไม่ปล่อยใจนี้ให้สุขใจจนเป็นเหตุให้บังเกิดขึ้นแห่งตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก เป็นเหตุก่อกิเลสให้ฮึกเหิมมากขึ้น โดยที่มาพิจารณาให้ทราบความที่มีสิ่งเหล่านั้น อันเป็นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจเป็น สิ่งไม่เที่ยง ใช้ปัญญาที่ชอบพิจารณาให้เห็นตามเป็นจริงว่า รูป เสียง เป็นต้นเหล่านี้ที่ประสบพบผ่านเข้ามาโดยเป็นลาภที่ได้ เป็นยศ เป็นสรรเสริญ เป็นสุขต่าง ๆ ที่ได้ เป็นสิ่งไม่เที่ยงต้องเกิดดับเป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ให้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อเป็นดังนี้ ก็จะเกิดโสมนัสคือสุขใจขึ้นมาอีกอย่างหนึ่ง เป็นความสุขใจที่เกิดจากปัญญามองเห็นสัจจะ คือความจริง โสมนัสคือสุขใจที่เกิดจากปัญญาชอบที่มองเห็นความจริงนี้ เป็นเนกขัมมสิตะโสมนัส ก็จะดับ จะละเคหสิตะโสมนัส คือความสุขใจที่อาศัยเรือนนั้นเสียได้ จิตใจที่เคยสุขใจแล้วก็ถึงโสด กระสับกระส่าย เร่าร้อน ก็จะกลับเป็นจิตใจที่สงบ ได้ความสุขที่เกิดจากความสงบ และเมื่อเป็นดังนี้แล้ว บรรดาลาภ ยศ สรรเสริญ สุขที่ได้ทั้งหลายก็จะไม่เป็นอันตราย จะกลายเป็นสิ่งที่ประโยชน์ คือผู้ได้ก็จะไม่หลงไหลในตน จะใช้ลาภ ยศ เป็นต้น เหล่านั้นไปในทางที่เป็นคุณประโยชน์ทั้งหลาย เช่น จะทำบุญอันประกอบด้วยทานบารมี ศีลบารมี ภาวนาบารมี ลาภยศเป็นต้นเหล่านั้นก็จะไม่เป็นเชื้อของกิเลสคือโลภะตัณหา แต่ว่าถ้าไม่ปฏิบัติตามนัยที่ทรงสั่งสอนไว้นี้ ได้ลาภได้ยศเป็นต้นมาก็หลงไหลฮึกเหิมในลาภในยศที่ได้ ก่อโลภะตัณหาให้มากขึ้น จิตใจนี้ก็จะกลายเป็นจิตใจที่หิวกระหาย ไม่อิ่มไม่พอในลาภยศที่ได้ ยิ่งจะชวนชวนแสวงหาเข้ามาให้มากขึ้นอีก จนกระทั่งแสวงหาในทางที่ผิด ด้วยวิธีการที่ทุจริตเป็นบาปเป็นอกุศลทั้งหลาย ลาภยศเป็นต้นก็กลายเป็นอันตราย ทำลายความดีความสุขทั้งปวง ดังนั้นก็แปลว่าให้โสมนัสที่อาศัยเรือนเหล่านี้เข้าครอบงำใจ เป็นเหตุให้หลงไหลก่อโลภะตัณหา บาปอกุศลให้บังเกิดขึ้น แต่ถ้ามาอาศัยวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนดูใจของตัวเองว่า ชักจะจิตใจ ชักจะหลงอะไรเป็นต้นเสียแล้ว ก็มานึกถึงสิ่ง

ที่ได้ ก็รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เรื่องของเรื่องเหล่านั้นนั่นแหละ มาเป็นลาภเป็นยศ เป็นต้น ให้มองเห็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่เกิดดับ เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ให้เกิดสัมมาปัญญาคือปัญญาชอบ สัมมาปัญญานี้ก็จะดับความหลงใหลที่เป็นตัวโมหะ ดับโลกะ ตัณหาทำให้บังเกิดครอบงำใจ ทั้งได้โสมนัสคือสุขใจ เป็นสุขใจที่เกิดจากจิตที่บริสุทธิ์ เป็นโสมนัสคือสุขใจที่ดีกว่าละเอียดกว่าโสมนัสคือสุขใจอันเกิดจากอาศัยเรือนั้น และผู้ปฏิบัติเมื่อได้สุขใจอันเกิดจากเนกขัมมะดังนี้ขึ้น จะรู้ด้วยตนเองว่า โสมนัสคือสุขใจอาศัยเนกขัมมะนี้ดีกว่า ประเสริฐกว่าโสมนัสคือสุขใจที่อาศัยเรือนอย่างไร เป็นความสุขที่ไม่เร่าร้อน เป็นความสุขที่บริสุทธิ์ที่สงบ นำให้บังเกิดกุศล นำให้บังเกิดบุญทั้งหลายอีกเป็นอันมาก อันนี้เป็นวิธีปฏิบัติประการที่หนึ่ง

วิธีปฏิบัติละเคหสิตะโทมนัส

ประการที่สอง ได้ตรัสสอนให้อาศัยเนกขัมมสิตะโทมนัส สงบระงับละเคหสิตะโทมนัส กล่าวคือ เมื่อบังเกิดความทุกข์ใจขึ้นมา เพราะเหตุที่ได้ประสบความพลาดหวัง การไม่ได้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องของเรื่องเหล่านั้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่ต้องการ หรือจะกล่าวว่าพลาดหวังไม่ได้ลาภ ไม่ได้ยศ ไม่ได้สรรเสริญไม่ได้สุขที่อยากจะได้ ที่คาดหวังจะได้หรือแม้ว่าที่เห็นว่าตนสมควรจะได้ หรือว่าระลึกถึงสิ่งเหล่านั้นที่เคยไม่ได้มาแล้ว ที่เคยอยากได้แล้ว เคยไม่ได้มาแล้ว หรือที่เคยนึกว่าควรจะได้แล้วก็ไม่ได้มาแล้ว ก็เกิดโทมนัสคือทุกข์ใจขึ้นมา ซึ่งอาการโทมนัสดังนั้นก็เป็นที่ทุก ๆ คนจะต้องเคยประสบน้อยหรือมาก เมื่อเป็นดังนี้แล้วจะทำอย่างไร ก็ได้ตรัสสอนให้อาศัยเนกขัมมสิตะโทมนัสมาเป็นเครื่องดับ

อันเนกขัมมสิตะโทมนัส ทุกข์ใจอันอาศัยเนกขัมมะนั้น ดังที่ได้อธิบายแล้วว่า เมื่อประสบอารมณ์ทั้งหลายดังกล่าวก็ทราบถึงความที่อารมณ์เหล่านั้นเป็นสิ่งไม่เที่ยง พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบ มองเห็นว่ารูป เสียง เป็นต้นเหล่านั้นหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ลาภ ยศ เป็นต้นเหล่านั้นเป็นสิ่งไม่เที่ยง ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ก็เกิดปรารถนากระหิ้มอยากจะได้วิโมกข์ คือความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยมอยู่เหมือนอย่างพระอริยะทั้งหลายที่ท่านบรรลุได้อาศัยอยู่ ก็เกิดโทมนัสทุกข์ใจขึ้นมาเพราะความกระหิ้มปรารถนาที่จะได้นั้นเป็นเหตุ ก็ว่ามานึกถึงตนเองว่าไม่ได้ไม่ถึงก็อยากจะได้จะถึงขึ้นมาซึ่งอนุตตรวิโมกข์ ความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม พุทธตรง ๆ ก็ว่าอยากได้ความหลุดพ้นอันเป็นวิมุตติหรืออยากได้มรรคผลนิพพานนั่นแหละ ว่าท่านพันทุกข์กัน ไม่ต้องมาเป็นทุกข์ใจกันเหมือนเราทั้งหลาย แต่ก็ไม่ได้ ก็เกิดโทมนัสทุกข์ใจขึ้นมาเพราะเหตุที่ไม่ได้ในอนุตตรวิโมกข์นั้น

คราวนี้ก็มาจับพิจารณาตามคำนี้ว่า บรรดาสิ่งที่ปรารถนาต้องการน่าใคร่ชอบใจเหล่านั้น จะจำแนกออกเป็นอารมณ์หกหรือเป็นโลกธรรม จำแนกออกเป็นลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ก็ตาม เป็น

โลกธรรมคือเป็นสิ่งที่มิประจําโลก ทั้งฝ่ายที่เป็นอภิวรรณ อารมณ์ที่ปรารถนา ทั้งฝ่ายที่เป็นอนิฏ-
 ฐารณ อารมณ์ที่ไม่ปรารถนา ที่เป็นฝ่ายอภิวรรณนั้นก็คือ ลาก ยศ สรรเสริญ สุข หรือว่า
 อารมณ์หกนั้นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่เป็นอนิฏฐารณนั้นก็คือว่า ความเสื่อมลาภ ความเสื่อม
 ยศ นินทา ทุกข์ หรือว่าอารมณ์หกนั้นแหละที่ไม่ชอบใจ ไม่รักไม่ปรารถนา เป็นสิ่งที่มิแก่บุคคล
 ทุกคนในโลกนี้ ไม่ว่าจะเป็อรียบุคคล ไม่ว่าจะเป็รปลุชนก็ต้องประสบเลือกไม่ได้ ทั้งที่น่าปรารถนา
 ทั้งที่ไม่น่าปรารถนา แต่ว่าทั้ง ๒ อย่างนั้นก็เป็นสิ่งที่มิเที่ยงเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวน
 เปลี่ยนแปลงไป และการที่ต้องเป็นทุกข์โทมนัสก็เพราะขาดปัญญาที่มองเห็นความจริงดังนี้ จิตใจ
 จึงไม่หลุดไปจากความยึดถือต้องการ ฉะนั้นโทษจึงอยู่ที่ว่า ไม่ปฏิบัติให้จิตใจนี้หลุดพ้นจากความ
 ยึดถือต้องการต่างหาก ก็เป็นโทษของตนเอง หรือเป็นความผิดของตนเองที่ไม่ปฏิบัติให้หลุดพ้น
 จากความยึดถือต้องการได้ เมื่อหลุดพ้นไม่ได้ยังยึดถือต้องการอยู่ จึงต้องเป็นทุกข์อย่างนี้ จึงต้อง
 ดันรนต้องการอย่างนี้ ครั้นไม่ได้ก็ต้องเป็นทุกข์อย่างนี้ ทำไมพระอริยะทั้งหลายที่ท่านจะได้ทำจริง
 ไม่ต้องเป็นทุกข์ ก็เพราะท่านจะได้ ทำไมจึงไม่ปฏิบัติให้ละได้เหมือนอย่างท่านบ้าง ดูเข้ามาดังนี้
 ให้บังเกิดโทมนัสคือทุกข์ใจขึ้นมาที่ตนเองว่า เพราะตนเองไม่ปฏิบัติให้ได้ให้ถึงอนุตตรวิโมกข์ คือ
 ทำจิตใจให้พ้นได้ จิตใจของตนเองยึดถือเกี่ยวเกาะอยู่เอง ปรารถนาอยู่เอง ก็ต้องเป็นทุกข์อยู่เอง
 ใครจะช่วยให้ จงกว่าตนเองจะทำจิตใจของตนเองให้พ้นไปได้จากความยึดถือเกี่ยวเกาะ ก็คล้าย ๆ
 กับว่ากำเอาถ่านเพลิงเข้าไว้ใมมือของตนเองก็ต้องร้อน ร้อนเข้าก็ร้องว่า ร้อน ร้อน แต่ว่าก็ไม่ยอม
 ปล่อยกถ่านเพลิงที่กำเอาไว้วันนั้น เมื่อเป็นดังนี้ใครก็ช่วยไม่ได้ นอกจากที่จะแบมือออกปล่อยให้
 ถ่านเพลิงที่กำไว้วันนั้นหลุดลงไปเสีย และเมื่อวางเสียได้แล้ว ความทุกข์ทั้งหลายในใจก็สงบไป
 ดังนี้ ดูให้เกิดโทมนัสคือทุกข์ใจเพราะเหตุนี้แทน แทนที่จะไปทุกข์ใจเพราะเหตุที่ไม่ได้ลาภอย่าง
 นั้น ยศอย่างนี้ รูปร่างนั้น เสียอย่างนี้เป็นต้น นี่เป็นประการที่สอง

การปฏิบัติตามวิธีที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้นี้ เป็นวิธีปฏิบัติที่ใช้ปัญญาพิจารณาอัน
 เรียกว่า โยนิโสมนสการ ก็รวมอยู่ในการปฏิบัติสติปัญญานทั้งสิ้นแหละ แม้การปฏิบัติพิจารณาป่า
 ช้าทั้งเก้า ก็เป็นวิธีหนึ่งที่ทำให้มองเห็นสัจจะคือความจริง ว่าในที่สุดแล้วก็ต้องอยู่ป่าช้าด้วยกันทั้ง
 นั้น หาได้อยู่ในบ้านนี้ตลอดไปไม่ ดับลงเป็นศพเมื่อใด เขาก็ไม่เอาไว้ ต้องเอาไปป่าช้า ก็จะต้อง
 เป็นเนกขัมมะกลาย ๆ นั่นเอง มีชีวิตอยู่ที่อยู่ในบ้านในเรือนก็เป็นเคหสิตะ สิ้นชีวิตเป็นศพก็ต้องไป
 อยู่ป่าช้า ก็ต้องออกจากบ้านจากเรือนไป ในที่สุดไม่มีใครเอาไว้ แต่ถ้าบุคคลผู้ปฏิบัติรู้จักทำจิตให้
 ออกเสียได้ ทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่ก็จะทำให้จิตใจนี้ได้พบกับสัจจะคือความจริง ได้พบกับความบริสุทธิ์
 ใจ ได้พบบุญ และได้พบกุศลอีกมาก

ครั้งที่ ๖ อุเบกขา (ต่อ)

ทุกขกขยญาณ

สมาธิเป็นธรรมปฏิบัติทำให้สงบตั้งมั่น ให้เพ่งพินิจ ปัญญาเป็นธรรมปฏิบัติทำให้เกิดความรู้ทั่วถึง ได้มีพระพุทธรักษาจิตที่แสดงไว้แปลใจความว่า “ฉานคือความเพ่งย่อมนำไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมนำไม่มีแก่ผู้ไม่มีฉานคือความเพ่ง ปัญญาและฉานคือความเพ่งย่อมนำมีในผู้ใด ผู้นั้นย่อมอยู่ในที่ไกลแห่งนิพพาน” ดังนี้

การปฏิบัติให้มีสมาธิ ให้มีความเพ่งพินิจ และการปฏิบัติให้มีปัญญาคือความรู้ทั่วถึงจึงเป็นข้อที่พึงกระทำให้มีอยู่ด้วยกัน การหัดสมาธิเพื่อให้จิตได้สมาธิแต่เพียงอย่างเดียวก็เป็นข้อที่ควรหัด และเมื่อหัดให้จิตมีสมาธิ ได้สมาธิ ก็ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธินั้นต่อไป โดยให้เพ่งพินิจเพื่อปัญญา และปัญญาที่พึงปฏิบัติเพ่งพินิจให้มีขึ้น ที่เป็นยอดปัญญานั้นก็คือ ทุกขกขยญาณ ความหยั่งรู้เป็นเหตุสิ้นทุกข์ ปัญญาที่ทำให้สิ้นทุกข์เป็นเหตุให้สิ้นทุกข์ได้เป็นยอดปัญญา และต้องปฏิบัติให้ถูกทางของปัญญาดังนี้ จึงจะพบกับความสิ้นทุกข์ได้ ทางพุทธศาสนาพระบรมศาสดาได้ตรัสสอนให้เพ่งพินิจเข้ามาดูความเป็นไปแห่งกายและจิตนี้เองเป็นประการสำคัญ สติปัฏฐานตั้งสติในกาย เวทนา จิต ธรรม ก็เป็นข้อปฏิบัติเพ่งพินิจเข้ามาให้รู้ที่กายและใจอันนี้ ดังที่ได้ตรัสสอนให้กำหนดคิให้รู้จักแก่เกี่ยวกับเรื่องโสมนัส คือความสุขใจ โทมนัส คือความทุกข์ใจ ที่เกิดมีอยู่แก่ตนเองของทุกคน โสมนัสคือความสุขใจนั้นย่อมรวมไปถึงความดีใจด้วย โทมนัสคือความทุกข์ใจนั้นย่อมรวมไปถึงความเสียใจด้วย

อันความสุขใจทุกข์ใจ ความดีใจความเสียใจ ย่อมมีแก่บุคคลทั่วไป และถ้าไม่กำหนดคิให้รู้จักทางเกิดขึ้น ให้รู้จักวิธีแก้ไข ก็ย่อมยากที่จะรำงับได้ และเมื่อระงับไม่ได้ก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก ให้เกิดความโลภ โกรธ หลงในทางต่าง ๆ นำให้ประกอบกรรมแม้ที่เป็นอกุศลทุจริตต่าง ๆ เพิ่มความทุกข์ต่าง ๆ ให้บังเกิดขึ้นอีกเป็นอันมาก ฉะนั้น การที่มามีฉานหรือสมาธิเพ่งพินิจ กับปัญญาคือความรู้ทั่วถึงในเรื่องแห่งความสุขใจความทุกข์ใจ รวมทั้งความดีใจ ความเสียใจดังกล่าวนี้ตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ จึงเป็นเรื่องที่ควรกระทำ ดังที่ได้แสดงมาแล้วตรัสสอนให้ทำความรู้จักกายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก ให้รู้จักสัมผัสหก ให้รู้จักมโนปวजार ที่เที่ยวไปของใจ ๑๘ ที่ใจนี้ย่อมท่องเที่ยวไปคือตริครองไปในอารมณ์ทั้งหลาย รวมเข้ากัในเรื่องราวรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ และเรื่องของเรื่องเหล่านี้อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสคือสุขใจ ก็นับเป็น ๖ เป็นที่ตั้งแห่งโทมนัสคือทุกข์ใจก็เป็น ๖ เป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาคือความรู้ลึกเป็นกลาง ๆ ก็เป็น ๖ รวมเป็น ๑๘ ใจย่อมท่องเที่ยวไปอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๑๘ เหล่านี้เท่านั้น

เมื่อตรัสสอนให้รู้จักที่ท่องเที่ยวไปของใจทั้งหมดดังนี้แล้ว ก็ได้ตรัสสอนให้รู้จักว่าเมื่อโสมนัสคือสุขใจ โทมนัสคือทุกข์ใจ กับอุเบกขาคือความรู้สึกที่เป็นกลาง ๆ นั้น ยังเป็นไปอาศัยเรือนอันเรียกว่าเคหสิตะก็มี อาศัยเนกขัมมะอันเรียกว่าเนกขัมมสิตะก็มี ฉะนั้นเมื่อโสมนัสหรือโทมนัสหรืออุเบกขาบังเกิดขึ้นแก่จิต ก็ให้กำหนดให้รู้จักว่าเป็นฝ่ายไหน คือ เป็นฝ่ายอาศัยเรือน เกี่ยวกับเรื่องบ้านเรือนทั้งหลาย หรือว่าอาศัยเนกขัมมะ คือการปฏิบัติออกจากบ้านจากเรือน และเมื่อกำหนดให้รู้จักดังนี้แล้วก็ตรัสสอนวิธีปฏิบัติแก่

ทางที่หนึ่ง ก็ให้อาศัยเนกขัมมสิตะโสมนัส คือความสุขใจที่อาศัยเนกขัมมะเป็นเครื่องแก้เคหสิตะโสมนัส ความสุขใจที่อาศัยเรือน คือได้ความสุขใจ ได้ใจที่อาศัยเรือน ได้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องของเรื่องเหล่านี้ที่ร่าเริงปรารถนาพอใจทั้งหลาย ก็สุขใจดีใจดังนี้ ก็ไม่ควรปล่อยใจให้ตื่นตื่น เพลิดเพลิน หลงไหลไปในสิ่งเหล่านี้ แต่ให้มาหัดพิจารณาให้เห็นความไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความเสื่อมความดับ จนบังเกิดความสุขใจขึ้นเพราะปัญญาที่เห็นตามเป็นจริง ให้รู้จักหัดปฏิบัติพิจารณาไปดังนี้ด้วย

ทางที่สอง ตรัสสอนให้อาศัยเนกขัมมสิตะโทมนัส คือความทุกข์ใจที่อาศัยเนกขัมมะแก้เคหสิตะโทมนัส ความทุกข์ใจที่อาศัยเรือน โดยที่เมื่อได้ความทุกข์ใจเพราะการไม่ได้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ หรือว่าเรื่องของเรื่องเหล่านี้ที่ร่าเริงปรารถนาพอใจ ก็ทุกข์ใจขึ้นมา เสียใจขึ้นมาดังนี้ ก็ต้องหัดพิจารณาแก้เสีย ให้เกิดความเสียใจทุกข์ใจอาศัยเนกขัมมะดีกว่า คือให้พิจารณาให้เห็นว่าสิ่งเหล่านั้นไม่เที่ยงแปรปรวนเสื่อมดับ พระอรหัตต์ทั้งหลายท่านไม่เป็นทุกข์เพราะท่านไม่ยึดถือ แต่ว่าตนเองต้องเป็นทุกข์เพราะยังยึดถือ เพราะยังไม่บรรลุนิโมกข์วิมุตติหลุดพ้นเหมือนอย่างท่าน จึงเป็นที่น่าทุกข์ใจน่าเสียใจสำหรับตนเองที่ไม่ได้ไม่ถึงความทุกข์อย่างนี้ จึงได้เกิดความทุกข์ใจเสียใจขึ้นเพราะไม่ได้ถึงวิโมกข์วิมุตติอันเยี่ยม ซึ่งทั้งสองทางนี้ก็ได้อธิบายไปแล้ว แต่ว่ากล่าวทบทวนโดยย่อ

วิธีปฏิบัติละเคหสิตะอุเบกขา

ทางที่สาม ได้ตรัสสอนให้อาศัยเนกขัมมสิตะอุเบกขา อุเบกขาที่อาศัยเนกขัมมะ แก่หรือดับละเคหสิตะอุเบกขา อุเบกขาที่อาศัยเรือน อันอุเบกขาในที่นี้ก็หมายถึงอุเบกขาเวทนานี้แหละ คือความรู้สึกที่เป็นกลาง ๆ มิใช่สุขใจมิใช่ทุกข์ใจ หรือเรียกว่าทุกขมสุขเวทนา เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข ซึ่งบังเกิดขึ้นแก่บุคคลทั่วไปในเมื่อได้รับอารมณ์คือเรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ และเรื่องของเรื่องเหล่านี้ที่เป็นกลาง ๆ ไม่พอที่จะให้เกิดความสุขใจดีใจ ไม่พอที่จะให้เกิดความทุกข์ใจเสียใจ จึงรู้สึกเป็นกลาง ๆ เฉย ๆ ไม่สุขใจไม่ทุกข์ใจ ไม่ได้ใจไม่เสียใจ

อันเวทนาคือความรู้สึกที่เป็นกลาง ๆ ดังนี้ ทุก ๆ คนย่อมได้กันอยู่เป็นอันมากในวันหนึ่ง ๆ เพราะว่ามันคิดว่าในวันหนึ่ง ๆ นี้ทุก ๆ คนมีตาจับรูปประจวบกันอยู่เป็นอันมาก หูกับเสียงประจวบกันอยู่เป็นอันมาก อายตนะคู่อื่นก็เช่นเดียวกัน คือว่าได้เห็นอะไรทางตาเป็นอันมาก ได้ยินอะไรทางหูเป็นอันมาก เป็นต้น และก็มีเป็นอันมากที่เห็นแล้วก็ผ่านไป ได้ยินแล้วก็ผ่านไป ไม่รู้สึกว่าเป็นสุขหรือเป็นทุกข์อย่างไร วันหนึ่ง ๆ นั้นจะได้พบอารมณ์ดังกล่าวนี้เป็นอันมาก และมีอุเบกขาอยู่เป็นอันมาก แต่ก็มิได้จับเอาอาการของจิตดังกล่าวนี้ขึ้นมาพิจารณาให้รู้จัก จึงเป็นอุเบกขาที่บังเกิดขึ้นแล้วก็ผ่านไป ๆ เป็นเรื่องปรกติของทุก ๆ คน ผู้ที่มีได้ปฏิบัติธรรมก็ได้อุเบกขาตั้งน้อมอยู่เป็นอันมาก ผู้ที่ปฏิบัติธรรมก็เช่นเดียวกัน แต่สำหรับผู้ที่มีได้ปฏิบัติธรรมคือมิได้จับอุเบกขาตั้งน้อมขึ้นมาพิจารณานั้นก็เรียกว่า เป็นผู้ที่มิได้ปัญญาจากอุเบกขาดังกล่าวนี้ จึงเป็นอุเบกขาที่บังเกิดขึ้นแก่คนทั่วไปตามปรกติธรรมดา มิได้บังเกิดขึ้นด้วยความรู้อะไร คือไม่ต้องรู้อะไรก็ได้อุเบกขาตั้งน้อม จึงเรียกว่าอัญญาณอุเบกขา อุเบกขาที่มีได้เกิดขึ้นด้วยความรู้ หรือเรียกว่าเคหสิตะอุเบกขา อุเบกขาที่อาศัยเรือน คือเป็นเรื่องของชาวบ้านชาวเรือนทั้งหลาย ก็มีอุเบกขาตั้งน้อมอยู่ทั่วไป และยังอาจอธิบายเพิ่มเติมต่อไปอีกได้ด้วยว่า นอกจากเรียกว่ามิใช่อุเบกขาที่บังเกิดด้วยความรู้แล้ว ยังอาจจะเรียกได้ว่าเป็นอุเบกขาที่เกิดขึ้นด้วยความไม่รู้อีกด้วย คือเพราะยังไม่รู้จึงอุเบกขาอยู่ได้ ดังเช่นสรรเสริญหรือนินทาซึ่งเป็นโลกธรรมแก่ทุก ๆ คน ผู้สรรเสริญผู้นินทามิให้ได้ยินก็มีอยู่เป็นอันมาก แต่เพราะมิได้ยินก็ไม่รู้ เมื่อไม่รู้ก็อุเบกขาคือเฉย ๆ แต่อันที่จริงนั้นมิใช่ว่าไม่มีใครเขานินทา ไม่มีใครเขาสรรเสริญ ความจริงมี มีอยู่มากด้วย ยิ่งนินทายังมีมากกว่าสรรเสริญ เพราะฉะนั้นในโลกธรรมจึงได้ยกเอานินทาขึ้นตั้งหน้าสรรเสริญ ว่าลภต่อลภ ยศต่อยศ นินทา สรรเสริญ แทนที่จะว่าสรรเสริญ นินทา เอานินทาขึ้นหน้าว่านินทา สรรเสริญ และสุข ทุกข์ อันแสดงว่าถูกนินทานั้นมากกว่าได้รับสรรเสริญ แต่ว่าไม่ได้ยินก็ไม่รู้ เมื่อไม่รู้ก็มีอุเบกขา ตั้งนี้เพราะว่าไม่รู้จึงอุเบกขาอยู่ได้ แต่ว่าครั้นรู้ว่าเขาสรรเสริญ ได้ยินคำสรรเสริญก็สุขใจขึ้นมา ได้ยินเขานินทาที่ทุกข์ใจขึ้นมา ตั้งนี้แหละเป็นอุเบกขาที่เรียก เคหสิตะอุเบกขา หรืออัญญาณอุเบกขา อัญญาณอุเบกขาจึงแปลได้สองอย่าง อย่างหนึ่งว่าอุเบกขาที่บังเกิดขึ้นด้วยความไม่รู้ เพราะยังไม่รู้จึงอุเบกขา หรืออีกอย่างหนึ่งก็แปลว่าเป็นอุเบกขาที่มีได้เกิดขึ้นด้วยความรู้ คือเป็นเรื่องของการได้รับอารมณ์ที่ไม่พอให้โสมนัสหรือโทมนัสต่างหาก

ฉะนั้น จึงได้ตรัสสอนให้อาศัยเนกขัมมสิตะอุเบกขาแก้เสีย คือให้พิจารณาอารมณ์ที่ประสบนั้นอยู่เนือง ๆ แม้ในขณะที่รู้สึกว่าจะจิตเฉย ๆ เป็นกลาง ๆ โดยที่กำหนดพิจารณาว่า ที่จิตเฉย ๆ เป็นกลาง ๆ นี้เห็นอะไรหรือเปล่า ได้ยินอะไรหรือเปล่า เป็นต้น ก็ย่อมจะตอบได้ว่าก็เห็น ก็ได้ยิน เห็นอะไร ได้ยินอะไร ก็อาจที่จะกำหนดได้ว่า เห็นสิ่งนั้น ๆ ได้ยินสิ่งนี้ ๆ แต่ว่าจิตก็เฉย ๆ ก็ได้ ความรู้ขึ้นว่าเป็นอุเบกขา เพราะว่าอารมณ์ที่ประสบเหล่านี้เป็นกลาง ๆ แล้วก็กำหนดดีกว่าทำไมจึง

เฉย ๆ ก็ย่อมจะได้ความรู้ว่า เพราะอารมณ์ที่ประสบเหล่านี้ไม่พอที่จะให้โสมนัส ไม่พอที่จะให้ โทมนัส จึงเฉย ๆ คราวนี้ก็ถามจิตต่อไปว่า ถ้าไปพบอารมณ์ที่พอจะให้โสมนัส ที่พอจะให้โทมนัส แล้วจะเป็นอย่างไร ก็จะตอบได้ว่า ก็จะต้องโสมนัสก็ต้องโทมนัส ก็เพราะอะไร ก็เพราะว่ามีได้ใช้ ปัญญาพิจารณา หรือมิได้พิจารณาให้เกิดปัญญาขึ้นตามเป็นจริงว่าอารมณ์ที่ประสบเหล่านี้ แม้ที่เป็นกลาง ๆ เหล่านี้ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่แปรปรวน เป็นสิ่งที่เสื่อมไปได้ ดับไปได้ เป็นทุกข์ ตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป หัดพิจารณาแม้ในอารมณ์ที่รู้สึกเฉย ๆ นั้น ให้เห็นดังนี้ด้วย ดังนี้แล้วก็ย่อมจะได้ปัญญาที่รู้ทั่วถึงตามเป็นจริง แม้ในอารมณ์ที่เป็นกลาง ๆ เหล่านี้ และเมื่อได้ปัญญาที่รู้ทั่วถึงตามเป็นจริงขึ้นมา ก็ได้อุเบกขา ความวางเฉยหรือความรู้สึกเป็นกลาง ๆ เฉย ๆ ด้วยปัญญาที่รู้ตามเป็นจริง ดังนี้ เรียกว่าเป็นเนกขัมมสติตะอุเบกขา

แม้อุเบกขาทั้งสองนี้จะเป็นอุเบกขาก็จริง ก็ยังไม่ล่วงพ้นอารมณ์ไปได้ สำหรับอุเบกขาที่อาศัยเรื่อนั้นก็ยังไม่ล่วงพ้นอารมณ์ไปได้ เพราะเมื่อไปพบอารมณ์โสมนัส ก็จะเกิดโสมนัสขึ้นมา ถ้าพบโทมนัสก็โทมนัสขึ้นมา หรือถ้าไปรู้เข้า ก็จะโสมนัสโทมนัสขึ้นมา จึงยังไม่ล่วงพ้นอารมณ์ไปได้ ส่วนเนกขัมมสติตะอุเบกขานี้ดีขึ้นมากกว่า แต่ก็ยังอยู่ในขั้นเวทนาอยู่นั่นเอง ยังไม่ล่วงพ้นอารมณ์ไปได้ ในเมื่อมีอารมณ์แรง ๆ คืออารมณ์ที่เป็นที่ตั้งของโสมนัสโทมนัสแรง ๆ อุเบกขาที่อ่อนกว่าก็จะตั้งอยู่ไม่ได้ ก็จะเกิดโสมนัสโทมนัสขึ้นมา ถึงเช่นนั้นก็ยังดี ถ้าหัดปฏิบัติให้ได้อยู่ ก็จะทำให้ใจนี้ได้อุเบกขาด้วยปัญญามากขึ้น

การพิจารณาป่าช้าก็เป็นทางหนึ่งอันจะทำให้จิตนี้ได้รับโสมนัสหรือโทมนัส หรือแม้อุเบกขาที่อาศัยเนกขัมมะอันเป็นไปในทางออก คือออกจากทุกข์โดยลำดับ

ครั้งที่ ๗ อุเบกขา (ต่อ)

วิธีปฏิบัติละเนกขัมมสตะโหมนัส

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอบรมแนะนำในการปฏิบัติอบรมจิตด้วยวิธีใช้ปัญญาอันเรียกว่า โยนิโสมนสการ พิจารณาแก่เวทนาทางจิต อันเป็นที่ตั้งแห่งเครื่องเศร้าหมอง และที่เป็นส่วนหยาบให้บังเกิดเวทนาอันเป็นที่ตั้งแห่งกุศลและเป็นส่วนละเอียด ก็โดยอาศัยเวทนาละเวทนานั้นแหละดังที่ได้แสดงมาแล้วโดยลำดับ ในวันนี้จะได้แสดงต่อเป็นทางที่สี่ โดยตรัสสอนให้อาศัยเนกขัมมสตะโหมนัสละเนกขัมมสตะโหมนัส กล่าวคือ เมื่อมาถึงขั้นนี้ก็เหลือแต่เนกขัมมสตะ คืออาศัยเนกขัมมะด้วยกัน แต่ว่าก็ยังหยาบมีละเอียด ฉะนั้นจึงให้อาศัยข้อที่ละเอียดกว่าละข้อที่หยาบ อันข้อที่หยาบนั้นก็ ได้แก่ เนกขัมมสตะโหมนัส ทุกข์ใจหรือเสียใจอาศัยเนกขัมมะ โดยที่เมื่อได้ประสบอารมณ์มีรูปเสียงเป็นต้น ก็พิจารณารู้ความไม่เที่ยง ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ความเกิดความดับ เห็นด้วยปัญญาโดยชอบว่า รูปเสียงเป็นต้น ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป และได้มาถึงพระอรหันต์ทั้งหลายผู้ได้ประสบวิโมกข์คือความหลุดพ้นอย่างยอดเยี่ยม ก็มีความกระหิ้มรักใคร่ปรารถนาเพื่อจะได้ประสบวิโมกข์คือความหลุดพ้นนั้นจึงได้บังเกิดโหมนัส คือความทุกข์ใจความเสียใจ เพราะเหตุแห่งความกระหิ้มปรารถนานั้นเป็นปัจจัย คือเมื่อปรารถนาแล้วยังไม่ได้สมหวัง ก็เกิดโหมนัสขัดใจเสียใจขึ้นมา เมื่อเป็นดังนี้ก็ต้องคิดหักห้ามความโหมนัสนั้น โดยที่กำหนดให้มีความรู้ขึ้นว่า อันการบรรลุวิโมกข์ คือความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม มิใช่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งความกระหิ้มปรารถนาอันเป็นตัวต้นความต้นรันทะยานอยาก แต่ว่าบังเกิดขึ้นเพราะการปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติให้ถึงก็ย่อมจะได้บรรลุผลแห่งการปฏิบัติเอง โดยที่มีต้องกระหิ้มปรารถนาแต่อย่างใด ความที่มีความกระหิ้มปรารถนาเสียอีกเป็นเครื่องอุดหนุนให้บรรลุวิโมกข์ความหลุดพ้นได้ ต่อเมื่อวางความกระหิ้มปรารถนาเสียจึงจะประสบวิโมกข์ความหลุดพ้นได้ ดังนี้ ก็ระงับความกระหิ้มปรารถนาดังกล่าวเสีย และที่ตั้งใจปฏิบัติอบรมจิตใจสืบต่อไปในทางแห่งศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อปฏิบัติไปดังนี้ ผลของการปฏิบัติก็ย่อมจะปรากฏโดยลำดับ ก็ย่อมจะได้โสมนัสคือความสุขใจโดยลำดับ เพราะการปฏิบัตินั้นเป็นสัลเลขธรรม ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลากิจใจให้บริสุทธิ์สะอาด เมื่อจิตใจได้รับการขัดเกล้าให้บริสุทธิ์สะอาดก็ส่องใสทำให้เกิดโสมนัสคือความสุขใจอันเป็นผลแห่งความบริสุทธิ์ส่องใสนั้นนั่นเอง ดังนี้ ก็จะได้โสมนัสอาศัยเนกขัมมะ นับว่าเป็นทางปฏิบัติที่สี่

วิธีปฏิบัติละเนกขัมมสตะโหมนัส

ต่อจากนั้นก็ให้อาศัยเนกขัมมสตะอุเบกขา ละเนกขัมมสตะโหมนัสเสีย กล่าวคือแม้เป็นโสมนัสคือความสุขใจอาศัยเนกขัมมะแต่ก็จะทำให้เกิดความดีใจ ความดีใจ อันจะกลายเป็นกิเลส

ขึ้นดั่งที่เรียกว่าอุปกิเลสของวิปัสสนา เมื่อเป็นดั่งนี้ก็จะเป็นต้นตรายแก่ความก้าวหน้าของการปฏิบัติ กับทั้งโสมนัสคือความสุขใจนั้นก็ยังเป็นของหายาบ ส่วนอุเบกขาคือความรู้สึกเป็นกลาง ไม่โสมนัส ไม่โทมนัส เป็นสิ่งที่ละเอียดกว่า เมื่อเป็นดั่งนี้ก็จับพิจารณาตัวโสมนัสนั้นแหละว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เสื่อมดับ เป็นอนิจจะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงทนอยู่คงที่ไม่ได้ เมื่อเป็นดั่งนี้โสมนัสก็จะสงบเป็นอุเบกขา คือความรู้สึกเป็นกลาง ๆ มิใช่โสมนัส มิใช่โทมนัส ดั่งนี้เรียกว่า เป็นเนกขัมมสตะอุเบกขา อุเบกขาที่อาศัยเนกขัมมะ ก็เป็นอันว่าได้อาศัยเนกขัมมสตะอุเบกขานี้ละเนกขัมมสตะโสมนัสเสีย เป็นทางปฏิบัติที่ห้า

ว่าถึงทางปฏิบัติทั่วไปซึ่งทุก ๆ คนแม้มีภูมิปฏิบัติไม่สูงนัก ก็พึงใช้ปฏิบัติในทางทั้งห้านี้ ดั่งที่ได้กล่าวมาโดยลำดับ คือทางหนึ่งก็อาศัยเนกขัมมสตะโสมนัส ละเหตสตะโสมนัส ทางที่สองก็อาศัยเนกขัมมสตะโทมนัส ละเหตสตะโทมนัส ทางที่สามก็อาศัยเนกขัมมสตะอุเบกขา ละเหตสตะอุเบกขา มาถึงทางที่สี่ ก็อาศัยเนกขัมมสตะโสมนัส ละเนกขัมมสตะโทมนัส ทางที่ห้าก็อาศัยเนกขัมมสตะอุเบกขา ละเนกขัมมสตะโสมนัสเสีย ต่อจากนี้อีกสองทางเป็นทางปฏิบัติเบื้องต้น แต่ก็จะนำมากล่าวเป็นที่ทราบไว้ด้วย

นानัตตสตะอุเบกขาและเอกัตตสตะอุเบกขา

ทางที่หก ได้ตรัสแสดงไว้ว่า อันอุเบกขานั้นก็มีสองอย่าง คืออุเบกขาที่มีภาวะต่าง ๆ กัน อย่างหนึ่งเรียกว่า นานัตตสตะอุเบกขา กับอุเบกขาที่มีภาวะเป็นอย่างเดียวกันเรียกว่าเอกัตตสตะอุเบกขา

อุเบกขาที่มีภาวะต่าง ๆ กันนั้น ก็ได้แก่อุเบกขาในรูปบ้าง อุเบกขาในเสียงบ้าง อุเบกขาในกลิ่นบ้าง อุเบกขาในรสบ้าง อุเบกขาในโผฏฐัพพะบ้าง อุเบกขาในธรรมคือในเรื่องของเรื่องเหล่านั้นบ้าง ดั่งนี้เรียกว่าอุเบกขาที่มีภาวะต่าง ๆ กัน

อุเบกขาที่มีภาวะเป็นอันเดียวกันนั้น ก็ได้แก่อุเบกขาที่เป็นขึ้นอันอากาศานัญจายตนะ คืออรุปฌานที่เกิดจากการกำหนดว่าอากาศไม่มีที่สุด อุเบกขาที่เกิดจากวิญญาณัญจายตนะ กำหนดว่า วิญญาณไม่มีที่สุด อุเบกขาที่เกิดจากอากิญจัญจายตนะ กำหนดว่าน้อยหนึ่งชนิดหนึ่งก็ไม่มี อุเบกขาที่เกิดจากเนวสัญญาณาสัญจายตนะ กำหนดว่ามีสัจญาก็มิใช่ไม่มีสัจญาก็มิใช่ดั่งนี้

วิธีปฏิบัติละนาคตติตะอุเบกขา

เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพียงเห็นได้ว่า อุเบกขาที่มีอาการต่าง ๆ กันนั้นอย่างสูงก็เป็นอุเบกขาในรูปฌาน เพราะว่ารูปฌานนั้นกำหนดอารมณ์ของรูปฌานต่าง ๆ กัน เช่นรูปต่าง ๆ กัน ดังที่กล่าวไว้ในรูปในเสียงเป็นต้น ส่วนอุเบกขาที่มีอาการเป็นอันเดียวกันนั้นอย่างสูงก็เป็นอุเบกขาในอรุณฌาน ตั้งต้นแต่กำหนดว่าอากาศไม่มีที่สุด เพราะในชั้นอรุณฌานนี้ไม่มีรูปที่ต่าง ๆ กัน ชั้นต้นอากาศไม่มีที่สุดก็เป็นความว่างไม่มีที่สุด ว่างตลอดไปหมดเป็นอันเดียวกัน แม้ในข้ออื่นก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงเรียกว่าอุเบกขาที่มีภาวะเป็นอันเดียวกัน ในชั้นนี้ก็ให้อาศัยอุเบกขาที่มีภาวะเป็นอันเดียวกัน ละอุเบกขาที่มีภาวะต่าง ๆ กัน ก็เป็นอันว่าได้อุเบกขาที่เป็นชั้นละเอียดที่สุด นับเป็นขั้นที่หกหรือทางที่หก

วิธีปฏิบัติละเอกตติตะอุเบกขา

ทางที่เจ็ดอันเป็นทางสุดท้ายนั้น ก็ให้อาศัยความไม่มีตัณหาอันหมายถึงธรรมที่ไม่มีตัณหาโดยตรงก็คือนิพพาน หรือวิโมกข์ ความหลุดพ้นอย่างยอดเยี่ยมละอุเบกขาที่มีภาวะเป็นอันเดียวกันนั้น เพราะว่าแม้อุเบกขาที่มีภาวะเป็นอันเดียวกันอย่างสูงเป็นอุเบกขาในอรุณฌานก็ตาม ก็ยังเป็นความปรุงแต่ง คือเป็น “สังขตธรรม” ธรรมที่ปรุงแต่งขึ้น และก็กล่าวได้ว่ายังประกอบด้วยตัณหาแม้ที่เป็นอย่างละเอียด เพราะมีตัณหาแม้ที่เป็นอย่างละเอียดจึงต้องปรุงแต่ง เมื่อเป็นดังนี้แม้อุเบกขาในชั้นนี้ก็ยังไม่ถึงที่สุด ยังเกิดยังดับ ฉะนั้นในทางปฏิบัติจึงให้ไม่ยึดถือ ปล่อยวางอุเบกขาแม้ที่เป็นอย่างละเอียดนี้ เมื่อไม่ยึดถือก็หลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นก็เป็นอันบรรลุอนุตตรวิโมกข์ คือความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม อันเป็นธรรมที่สิ้นตัณหา ไม่มีตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากสิ้นเชิง คือนิพพานอันเป็นที่สุด ดังนี้ก็เป็นทางที่เจ็ด

สรุปวิธีปฏิบัติ

ทางที่หกและทางที่เจ็ดนี้เป็นทางที่ละเอียด สำหรับทางที่หนึ่งถึงทางที่ห้าเป็นทางที่พึงปฏิบัติได้กันทั่วไป และเมื่อได้กำหนดทางที่ได้ทรงสั่งสอนไว้และได้ฝึกหัดปฏิบัติด้วยการที่มากกำหนดดูให้รู้จักเวทนาที่บังเกิดขึ้นในจิตใจของตนเอง คือ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา ตลอดจนถึงความดีใจ ความเสียใจ ที่สืบเนื่องกันไปว่าเป็นไปในเรื่องอะไร คือเป็นไปในเรื่องรูป เป็นไปในเรื่องเสียง เป็นไปในเรื่องกลิ่น เป็นไปในเรื่องรส เป็นไปในเรื่องโณภูมัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง เป็นไปในเรื่องของเรื่องเหล่านี้ซึ่งได้ประสบพบผ่านมาแล้ว แต่ยังไม่เก็บไว้ในจิตใจ และก็ไม่ไล่ขึ้นมาในจิตใจ และก็กำหนดให้รู้จักอีกว่า อาศัยเรือนเรียกว่า เกหสิตะ หรืออาศัยเนกขัมมะอันเรียกว่าเนกขัมมสิตะ และที่อาศัยเรือนนั้นบังเกิดขึ้นด้วยจิตใจมีความคิดอย่างไร ที่อาศัยเนกขัมมะ

นั้นบังเกิดขึ้นด้วยจิตใจมีความคิดอย่างไร โดยปรกตินั้นก็ย่อมจะอาศัยเรื่อนนั้นแหละอันบังเกิดขึ้น แก่จิตใจที่มีความคิดไปตามอำนาจของความยินดี ความยินร้าย ความหลงมกยต่าง ๆ หรือว่า โลกะ โทสะ โมหะ หรือว่า รากะ โทสะ โมหะ นั้นแหละ นำใจให้คิดไป ประงไปในทางนั้น ส่วนที่เป็นเนกขัมมสิตะนั้นก็อาศัยการปฏิบัติในทางตรงกันข้ามตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอน เอาไว้ด้วยการที่พิจารณาให้เห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป อันเป็นสัจจะธรรมดา ที่เป็นเนกขัมมสิตะก็ย่อมจะเกิดขึ้นอย่างนี้ เมื่อเป็นดังนี้ เมื่อประสบอารมณ์ดังกล่าวแล้วก็เกิดโสมนัสบ้าง โทมนัสบ้าง อุเบกขาบ้าง อาศัยเรื่อนเป็นไปตาม รากะ โทสะ โมหะ หรือโลก โกรธ หลง ก็หันกลับมาหัดพิจารณาตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรง สั่งสอนว่า ทุก ๆ อย่างที่ประสบนั้นเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยง ทุกจะ ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป จนถึงไม่พึงยึดถือว่าเป็นตัวเราของเรา เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนามิได้ เมื่อเป็น ดังนี้แล้วการพิจารณานั้นย่อมทำให้เกิดปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริงขึ้นน้อยหรือมาก ย่อมจะขัดเกลาจิต ใ้บริสุทธิ์สะอาดขึ้น เมื่อเป็นดังนี้ก็จะทำให้เกิดโสมนัส โทมนัส หรืออุเบกขาขึ้นอีกด้านหนึ่ง เป็นเนกขัมมสิตะ อาศัยเนกขัมมะ

ฉะนั้น การปฏิบัติทั้งปวงนี้จึงต้องอาศัยบุคคลทุก ๆ คนนี้แหละที่จะพิจารณาตรวจตราให้ รู้จักความเป็นไปในจิตของตนอันเนื่องด้วยกิเลส เนื่องด้วยเวทนา เนื่องด้วยสภาพธรรมดาที่เป็น ไป และก็พิจารณาในทางเนกขัมมสิตะ อาศัยเนกขัมมะแก้ไขไปโดยควรตามนัยที่พระพุทธเจ้า ได้ทรงสั่งสอนที่แสดงไว้โดยลำดับ เมื่อเป็นดังนี้ ก็จะแก้ไขเวทนาในจิตใจของตนเองได้ ตลอด จนถึงแก้ไขความดีใจความเสียใจต่าง ๆ ได้ ทำจิตใจให้ออกได้จากกิเลสจากความทุกข์ทั้งปวงโดย ลำดับ และทางปฏิบัตินี้เท่านั้นเป็นทางปฏิบัติที่จะพึงแก้ไขจิตใจของตนเองได้ และเป็นทางแก้ไข ที่ถูกต้อง แม้การพิจารณาในป่าช้าทั้งเก้า ก็เป็นทางปฏิบัติทางเนกขัมมะคือทางออกทั้งนั้น

ครั้งที่ ๔ อุเบกขา (ต่อ)

ได้แสดงอุเบกขาอันเป็นธรรมปฏิบัติในพุทธศาสนาโดยลำดับ ส่องให้เห็นว่าอุเบกขาเป็นธรรมอันสำคัญที่มีอยู่ในหมวดธรรมปฏิบัติเป็นอันมาก และจำเป็นที่จะต้องมีการปฏิบัติในส่วนนั้น ๆ จึงจะสำเร็จสมบูรณ์

อันจิตนี้เป็นที่เก็บอาสวอนุสัย คือตะกอนของอารมณ์และกิเลสทั้งหลายอยู่เป็นอันมาก เมื่อตะกอนกิเลสเหล่านี้ฟุ้งขึ้นมา จิตก็ย่อมขุ่นมัวฟุ้งซ่าน กระสับกระส่ายยากที่จะรวมได้ อุเบกขาเมื่อหัดปฏิบัติให้มีในอารมณ์ทั้งหลายได้อยู่เป็นประจำ ตลอดจนถึงอาจปฏิบัติแก้ไขเวทนาที่บังเกิดขึ้นในอารมณ์นั้น ๆ โดยอาศัยเวทนาแก้เวทนา เป็นไปเพื่อความสงบ เป็นไปเพื่ออุเบกขา ย่อมจะช่วยให้จิตใจได้รับความสงบในอารมณ์ทั้งหลาย ป้องกันมิให้ตะกอนกิเลสเก่าฟุ้งขึ้นมา และมีให้อารมณ์ใหม่ก่อกิเลสตกตะกอนเพิ่มเติมเข้าไปอีก ทั้งเป็นเครื่องผ่อนปรนนำตะกอนกิเลสเก่าออกได้ด้วย ฉะนั้น จึงเป็นธรรมปฏิบัติซึ่งควรจะทำความเข้าใจ

พรหมวิหารธรรม

ในวันนี้จะได้แสดงอุเบกขาในอีกหมวดธรรมหนึ่ง คือในหมวดพรหมวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม สำหรับในพุทธศาสนาก็หมายถึงผู้มีจิตใจใหญ่ เป็นไปได้ทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่เมื่อปฏิบัติพรหมวิหารธรรมนี้ให้มีขึ้น ก็ย่อมเป็นผู้มีจิตใจใหญ่ เป็นผู้ใหญ่ อันกล่าวได้ว่าเป็นพรหมโดยธรรม คือเมตตา ความรักใคร่ปรารถนาให้เป็นสุข กรุณา ความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา ความพลอยยินดีในเมื่อผู้อื่นได้ดี และอุเบกขา ความวางใจมัธยัสถ์เป็นกลาง ทั้งสี่ข้อนี้เป็นธรรมที่คนไทยเราได้ยินได้ฟังกันอยู่เสมอ และได้รับคำแนะนำให้อบรมให้มีขึ้นในจิตใจเสมอเช่นเดียวกัน และโดยเฉพาะก็แสดงกันเนื่อง ๆ ว่ามารดาบิดาเป็นพรหมของบุตร ก็เพราะประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมทั้งสี่ประการนี้ ก็อาจจะทำให้เข้าใจว่า สอนให้มีจำเพาะบิดามารดาเท่านั้น แต่อันที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เป็นธรรมที่พึงอบรมให้มีขึ้นในทุก ๆ คน คือทุก ๆ คนควรอบรมธรรมทั้งปวงนี้ให้มีขึ้นด้วยการคิดแผ่จิตออกไปให้ประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา โดยเจาะจงบ้าง โดยไม่เจาะจงบ้าง ที่เรียกว่า อภัยมัญญา คือไม่มีประมาณบ้าง การแผ่ไปเป็นอภัยมัญญาไม่มีประมาณนี้ ท่านสอนให้แผ่ไปในทิศเบื้องหน้า ในทิศเบื้องขวา ในทิศเบื้องหลัง ในทิศเบื้องซ้าย ในทิศเบื้องบน ในทิศเบื้องล่าง ในทิศขวางคือโดยรอบ

คิดแผ่ไปด้วยเมตตาโดยคิดว่า

สรรพ สัตตา

อเวรา โหนตุ

อพฺยาปชฺฌา โหนตุ

อนีจฺา โหนตุ

สุโข อุตตํานํ ปรีหฺรณตุ

สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง

จงเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด

จงเป็นผู้ไม่เบียดเบียนกันเกิด

จงเป็นผู้ไม่มีทุกข์กายทุกข์ใจเกิด

จงเป็นผู้มีสุขรักษาตนเกิด

คิดแผ่ไปด้วยกรุณาโดยคิดว่า

สรรพ สัตตา

ทุกฺษา ปมฺจฺจนตุ

สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง

จงพ้นจากทุกข์เกิด

คิดแผ่ไปด้วยมุทิตาโดยคิดว่า

สรรพ สัตตา

มา ลทฺทสมปตฺตโต วิจฺจนตุ

สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง

จงอย่าไปปราศจากสมบัติอันได้แล้วเกิด

คิดแผ่ไปด้วยอุเบกขาโดยคิดว่า

สรรพ สัตตา

กมฺมสฺสกา

กมฺมทายาทา

กมฺมโยนิ

กมฺมพฺนฺธุ

กมฺมปฏฺิสรณา

ยํ กมฺมํ กวิสฺสนฺติ

กฺลฺยาณํ วา ปาปํ วา

ตฺสฺส ทายาทา ภวิสฺสนฺติ

สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง

เป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน

เป็นทายาทรับผลของกรรม

เป็นผู้มีกรรมเป็นกำเนิด

เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์

เป็นผู้มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย

จักทำกรรมอันใดไว้

ดี หรือ ชั่ว

จักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น

การคิดแผ่ไปดังนี้ มิใช่คิดไปแต่เพียงความคิด แต่ให้แผ่ไปด้วยจิตคือให้ถึงจิต คือให้จิตเป็นไปดังที่ได้คิดแผ่ไปนั้นจริง ๆ ด้วย เมื่อเป็นดังนี้จึงจะเป็นการปฏิบัติที่เรียกว่าเมตตาภาวนา อบรมเมตตาให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นเป็นต้น และเมตตาเป็นต้นก็จะบังเกิดตั้งขึ้นในจิตได้ ถ้าเปรียบเหมือนดังปลูกต้นไม้ตั้งต้นแต่หว่านพืช การหัดปฏิบัติคิดแผ่ออกไปก็เหมือนอย่างเป็นการที่หว่านพืชแห่งเมตตาลงไปในจิต และเมื่อปฏิบัติบ่อย ๆ ต้นไม้คือเมตตาเป็นต้นก็จะบังเกิดขึ้นและงอกงามขึ้นในจิตได้ กระทำให้จิตเป็นจิตที่มีเมตตา มีกรุณา มีมุทิตา มีอุเบกขา

เมตตา

เมตตานั้นเป็นเครื่องดับพยาบาท คือความมุ่งร้ายปองร้ายด้วยอำนาจของความโกรธ และเมตตาที่บริสุทธิ์นั้นจะต้องไม่ประกอบด้วยราคะสีเนहाด้วย

กรุณา

กรุณาเป็นเครื่องดับวิเวสา คือความเบียดเบียน กรุณาที่บริสุทธิ์นั้นจะต้องไม่ประกอบด้วยโทมนัส คือความทุกข์ใจ ความเสียใจ เพราะได้มองเห็นความทุกข์ของผู้อื่น มองเห็นความทุกข์ของบุคคลผู้เป็นที่รัก โทมนัสดังกล่าวนี้ได้แก่ เภสตะโทมนัส นั่นเอง กรุณาที่บริสุทธิ์จะต้องไม่ประกอบด้วยเภสตะโทมนัสดังกล่าวด้วย

มฤตา

มฤตา เป็นเครื่องดับอโรติ คือความไม่ยินดีด้วย หมายถึงความริษยา และมฤตาที่บริสุทธิ์นั้นจะต้องไม่ประกอบด้วยโสมนัสคือความสุขใจดีใจ เพราะได้เห็นสมบัติคือความพรั่งพร้อมของผู้อื่น อันเป็นชนวนให้เกิดความกระห่มอยากได้ อยากมี อยากเป็นเช่นนั้นอันเป็นโลกะตัณหาด้วย โสมนัสดังกล่าวนี้ก็คือ เภสตะโสมนัส ฉะนั้นมฤตาที่บริสุทธิ์ก็จะต้องไม่ประกอบด้วยเภสตะโสมนัสดังนี้ด้วย

อุเบกขา

อุเบกขา เป็นเครื่องดับราคะ ปฏิฆะ และอุเบกขาที่บริสุทธิ์นั้นจะต้องมิใช่เป็นอุเบกขาอันบังเกิดขึ้นมิใช่ด้วยความรู้หรือด้วยความไม่รู้อันเรียกว่า อัญญาณอุเบกขา ก็ได้แก่เภสตะอุเบกขา ฉะนั้นอุเบกขาที่บริสุทธิ์จะต้องไม่ประกอบด้วยเภสตะอุเบกขาดังกล่าว

อันอุเบกขาในข้อที่สี่นี้สมควรที่จะได้กล่าวอธิบายเพิ่มเติมอีกสักเล็กน้อย คือที่เป็นเครื่องดับราคะ ปฏิฆะนั้น ราคะก็ได้แก่ความติดใจยินดีชอบใจ อันเป็นไปในทางกิเลส และเมื่อมีความติดใจพอใจชอบใจอันเป็นตัวราคะอยู่ในบุคคลใดก็ย่อมมีฉันทาคติ ความลำเอียงด้วยความพอใจในบุคคลนั้นเหมือนอย่างมารดาบิดาที่รักบุตรธิดา อันเป็นความรักอันเป็นราคะสีเนहा ย่อมจะเห็นว่าบุตรธิดาคืออยู่เสมอ ถูกต้องอยู่เสมอ ในบางคราวแม้บุตรธิดาจะไปทำผิดมีผู้มาฟ้อง มารดาบิดาก็จะเข้ากับบุตรธิดาเสมอว่า บุตรธิดาของตนเป็นฝ่ายถูก ฉะนั้นเมื่อมีราคะอยู่ในบุคคลใด ก็ย่อมทำให้เกิดความลำเอียงในบุคคลนั้นด้วยอำนาจของความรัก จึงไม่มีอุเบกขา ความที่จะวางใจเป็นกลางในบุคคลนั้นได้

ในด้านตรงกันข้าม ปฏิฆะ คือความกระทบกระทั่งไม่ชอบใจ ผิดใจ เมื่อมีปฏิฆะอยู่ในบุคคลใด ก็ย่อมจะมีความลำเอียงเพราะโทสาคติ คือลำเอียงเพราะความชังในบุคคลนั้น จะไม่ไคร่มองเห็นความดีของบุคคลนั้น จะมองเห็นแต่ความไม่ดีอยู่เสมอ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงไม่ได้อุเบกขา คือความที่วางใจเป็นกลางได้ เพราะมีความชังไม่ชอบเป็นเครื่องป้องกันอยู่

ฉะนั้น เมื่อมีราคะหรือมีปฏิฆะจึงไม่อาจวางใจเป็นอุเบกขาได้ คือไม่อาจวางใจเป็นกลางได้ จะต้องเข้าข้างหนึ่งด้วยอำนาจของความชอบ และผลออกจากอีกข้างหนึ่งด้วยอำนาจของความชัง ไม่มีความเป็นกลาง

พิจารณากรรม

การปฏิบัติในอุเบกขาจึงเป็นการปฏิบัติเพื่อก้าวจิตออกมาให้เป็นกลางไม่ให้เป็นไปในอำนาจของราคะหรือปฏิฆะในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เมื่อปฏิบัติ นำใจออกมาให้เป็นกลางได้ จึงหมายความว่าดับราคะหรือปฏิฆะได้ ถ้าดับราคะหรือปฏิฆะไม่ได้ การปฏิบัติอุเบกขาในข้อนี้ก็จะไม่สำเร็จ ยังไม่ได้อุเบกขา ยังไม่เป็นอุเบกขา จะต้องดับราคะปฏิฆะได้ด้วย จึงจะเป็นอุเบกขาขึ้นมาได้ ฉะนั้นในการที่จะปฏิบัติเพื่อให้เป็นอุเบกขาในข้อนี้ ท่านจึงสอนให้คิดพิจารณาถึงกรรมว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นทายาทรับผลของกรรม เป็นต้นดังที่กล่าวแล้ว เมื่อนำจิตออกมากำหนดกรรม ปลงลงในกรรมได้สำเร็จ จึงจะทำจิตให้เป็นอุเบกขาขึ้นมาได้ ตัวอย่างของมารดาบิดารักบุตรธิดาดังที่ยกขึ้นมานั้น เมื่อบุตรธิดาไปวิวาทกับใครและมีผู้มาฟ้องมารดาบิดา มารดาบิดานั้นแม้จะมีราคะสีเนหาในบุตรธิดา เข้าข้างบุตรธิดาอยู่ แต่มารดาบิดามุ่งปฏิบัติธรรมย่อมหักห้ามความเข้าข้างบุตรธิดาอันเป็นราคะสีเนหานั้นไว้ก่อน โดยมารับพิจารณาคำฟ้องว่าเขาฟ้องว่าบุตรธิดาไปทำผิดอะไร และก็พิจารณาสอบสวนว่าไปทำผิดจริงหรือไม่ และเมื่อพบความจริงว่าบุตรธิดาไปทำผิด ก็ว่ากล่าวและปฏิบัติไปตามควรแก่เหตุ เมื่อไม่ทำผิดจริงก็ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจกันตามหลักฐานเหตุผล การปฏิบัติดังนี้ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติที่เพ่งถึงกรรมคือการทำงานที่กระทำดังกล่าวนี้เป็นหลักสำคัญ เมื่อมารดาบิดาปฏิบัติดังนี้ก็ชื่อว่าเป็นผู้มีอุเบกขา รักษาอุเบกขา และเมื่อรักษาอุเบกขาไว้ดังนี้ได้ ก็เป็นการรักษาความยุติธรรมนั่นเอง ฉะนั้นความยุติธรรมนั้นจึงต้องประกอบด้วยอุเบกขา คือมุ่งกรรมการทำงานที่กระทำนี้แหละเป็นหลักสำคัญโดยไม่เข้าข้างบุคคลด้วยอำนาจของราคะหรือปฏิฆะ แม้ว่าจะชอบไม่ชอบใคร เมื่อมีหน้าที่จะต้องเป็นผู้รับฟ้องและตัดสินโดยเป็นผู้ใหญ่หรือโดยหน้าที่อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่ถือเอาความชอบไม่ชอบเป็นส่วนตัวนั้นมาเป็นข้อสำคัญ และก็มุ่งพิจารณาถึงกรรมตามที่ฟ้องนั้นพร้อมทั้งหลักฐานเหตุผลต่าง ๆ เป็นข้อตัดสินชี้ลงไปว่าผิดว่าถูก ดังนี้ก็คือมีอุเบกขา คือวางตนเป็นกลางได้ ไม่ถือเอาชอบหรือชังส่วนตัวมาเป็นเหตุสำคัญ

ด้นระคะสิเนหา

เมื่อมีอุเบกขาด้วยพิจารณาปลงลงในกรรมได้ดังนี้ว่า สัตว์ทั้งปวงมีกรรมเป็นของ ๆ ตนดังกล่าวนั้น ก็ย่อมจะรวมเอาทั้งคนที่ชอบ ทั้งคนที่ชัง ทั้งคนที่เป็นผู้เนื่องอยู่ในครอบครัว ในหมู่คณะของตน ทั้งคนที่ไม่เนื่องอยู่ดังกล่าวคือคนอื่น แปลว่าทั้งหมดไม่ว่าใคร ไม่นึกเว้นใครก็รวมอยู่ในคำว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงซึ่งมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นทายาทรับผลของกรรมเป็นต้น ไม่นึกเว้นใครผู้ใด และเมื่อเป็นดังนี้แล้ว การอบรมเมตตา การอบรมกรุณา การอบรมมุทิตา ก็ย่อมจะเป็นไปโดยสะดวก จะทำให้ได้เมตตาที่บริสุทธิ์ กรุณาที่บริสุทธิ์ มุทิตาที่บริสุทธิ์ด้วย ดังเช่นคิดแผ่เมตตาออกไปในคนที่รัก อันคนที่รักนั้นทางโลกก็ย่อมเป็นบุคคลที่มีระคะสิเนหาอยู่เป็นส่วนมาก เมื่อเป็นดังนี้ ถ้าจิตไม่ประกอบด้วยอุเบกขาดังกล่าว การแผ่ออกไปด้วยเมตตาในบุคคลเช่นนั้น ก็อาจจะไปเพิ่มระคะสิเนหาขึ้นโดยไม่รู้ตัว คิดว่าระคะสิเนหานั้นแหละเป็นตัวเมตตาแต่อันที่จริงไม่ใช่ เป็นระคะสิเนหาต่างหาก ต่อเมื่อมีใจเป็นอุเบกขาหยั่งลงในกรรมเสียได้ แยกออกมาเสียได้แล้ว แผ่เมตตาออกไปแม้ในคนที่รักก็เป็นเมตตาที่บริสุทธิ์

ด้นปฏิบัติ

การแผ่เมตตาด้านปฏิบัติไปในบุคคลที่ไม่เป็นที่รักเช่นในผู้ที่ เป็นศัตรู ถ้าหากจิตยังไม่เป็นอุเบกขา คือยังด้านปฏิบัติในใจไม่ได้ การจะแผ่เมตตาออกไปในบุคคลที่ชังกันนั้นจึงยากมาก จิตไม่ยอมที่จะเมตตา ยิ่งไปคิดถึงบางทีกลับไปเพิ่มพยาบาทโทสะให้มากขึ้นไปอีก เพราะฉะนั้นต้องคิดด้านปฏิบัติในใจ ทำใจให้เป็นอุเบกขาให้ได้โดยที่ปลงลงในกรรม เป็นกรรมของบุคคลที่ตนไม่ชอบนั้นเองด้วย เป็นกรรมของตนเองด้วย และไม่ว่าจะเป็นศัตรูคือเป็นบุคคลที่ตนไม่ชอบหรือว่าเป็นตนเอง เมื่อทำอะไรออกไปทางกาย ทางวาจา ตลอดจนถึงทางใจ กรรมที่ทำนั้นถ้าเป็นอกุศลก็เป็นอกุศลกรรมของตนเอง ของคนผู้ทำนั้นเอง ถ้าเป็นกุศลก็เป็นของบุคคลผู้ทำนั้นเอง ของตนเอง เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น พิจารณาดูว่าไม่ชอบเขาเพราะอะไร เขาเป็นศัตรูเพราะอะไร สมมติว่าไม่ชอบเขาเห็นว่าเขาเป็นศัตรู เขาทำร้าย เขาพูดร้าย เขาแสดงอาการคิดร้ายต่อตนอย่างใดอย่างหนึ่ง คราวนี้เมื่อมาพิจารณาปลงลงไปกรรม ก็พิจารณาว่าการทำร้าย การพูดร้าย การคิดร้ายของเขานั้นใครเป็นคนทำ เขาทำหรือว่าเราทำ ก็จะต้องตอบว่าเขาทำ ก็เมื่อเขาทำก็เป็นกรรมของเขา เมื่อเขาทำร้าย เขาคิดร้าย เขาพูดร้ายจริงแม้ต่อเรา กรรมที่เขาทำนั้นก็ เป็นอกุศลกรรมของเขาเอง เราไม่ได้ทำก็ไม่ได้เป็นกรรมของเรา แม้ว่าเราจะเดือดร้อนเพราะกรรมของเขาก็จริง แต่กรรมที่เขาทำก็เป็นกรรมของเขาเอง กรรมชั่วของเขาเอง ไม่ใช่เป็นกรรมชั่วของเรา เราอาจจะต้องเดือดร้อนเพราะกรรมชั่วของเขาก็จริง แต่ว่ากรรมชื่อนั้นเป็นของเขาไม่ใช่เป็นของเรา แบ่งออกได้ดังนี้

แล้ว ก็จะทำให้ปลงใจลงไปในการไม่ได้ไม่มากก็น้อย หรือว่าปลงลงไปได้ครึ่งหนึ่ง หรือว่าก่อนหนึ่งหรือว่าทั้งหมด ถ้าหากว่าสามารถจะพิจารณาให้เห็นจริงดังที่ตั้งใจได้ และก็ดูถึงกรรมของตนเองว่าอาจจะเป็นที่ตนกระทำความผิดอันหนึ่งที่เป็นกรรมชั่วของตน แต่ว่าไปทำให้คนอื่นเขาเดือดร้อนในอดีตบ้าง หรือว่าในปัจจุบันบ้างก็ได้ เพราะฉะนั้นก็ให้อโหสิกรรมไปเสีย คิดปลงลงไปดังนี้แล้วก็จะทำให้ดับปฏิจจะลงไปได้ และเมื่อดับปฏิจจะลงไปได้แล้วคิดแผ่เมตตาไปแม้ในคนที่เป็ศัตรูหรือคนที่ชังกันก็ย่อมจะทำได้ง่าย เพราะว่าดับความชังในจิตใจโดยทำจิตใจให้เป็นอุเบกขาได้

ในข้อกรรณา ข้อมุทิตาก็เช่นเดียวกัน และเมื่อได้ปฏิบัติอบรมเมตตา กรรณา มุทิตาไปในกาละในบุคคลที่ควรอบรม ก็สามารที่จะอบรมมาถึงอุเบกขาได้ ในเมื่อได้มีอุเบกขาเป็นพื้นอยู่ตามสมควรแล้ว ดังเช่นที่เป็นไปในฝ่ายดี ท่านแสดงอุปมาถึงวาระของการอบรมธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ที่ควรเป็นไปในวาระเช่นไร อุปมาเหมือนอย่างมารดาที่มีบุตร ๔ คน บุตรที่ยังเป็นเด็กคนหนึ่ง บุตรที่ป่วยไข้คนหนึ่ง บุตรที่บรรลุถึงความเจริญวัยคนหนึ่ง บุตรที่ชวนชววยในกิจการงานของตนได้แล้วคนหนึ่ง มารดาบิดาย่อมปรารถนาความเจริญแก่บุตรที่ยังเป็นเด็กนี้คือเมตตา มารดาบิดาย่อมหวังความหายป่วยไข้สำหรับบุตรที่ป่วยไข้ นี้คือกรรณา มารดาบิดาย่อมหวังความตั้งอยู่ตลอดกาลนานแห่งบุตรที่บรรลุถึงวัยเจริญ นี้คือมุทิตา มารดาบิดาย่อมไม่ชวนชววยอะไร ก็อวางใจเป็นอุเบกขาได้ในบุตรที่ชวนชววยในกิจการงานของตนเองได้แล้ว นี้คืออุเบกขา เมื่อมารดาที่มีอุเบกขาย่อมสามารถที่จะอบรมธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้จนถึงอุเบกขาเพิ่มเติมขึ้นอีกได้ แต่ถ้าหากว่ามารดาไม่สามารถที่จะดับราคะสีเนหาในบุตรได้ตามสมควร ย่อมไม่สามารถที่จะทำอุเบกขาได้แม้ว่าบุตรจะชวนชววยในกิจการงานของตนได้แล้ว ก็จะต้องวุ่นวายคอยดูแลช่วยต่าง ๆ อยู่อีกไม่รู้จักแล้วเป็นอันไม่ได้พักผ่อน ทั้งนี้เพราะเหตุว่าถ้ามาพิจารณาถึงกรรมดังกล่าวแล้วว่า ทุก ๆ คนมีกรรมเป็นของ ๆ ตน บุตรก็มีกรรมเป็นของ ๆ ตน และบัดนี้เขาก็มีกรรมดีสนับสนุนจนถึงสามารถประกอบการงานของตน ตั้งตนได้ตามสมควรแล้ว ก็แปลว่าปล่อยวางได้ อุเบกขาได้ หยุดชวนชววยช่วยเหลือได้ เมื่อเป็นดังนี้ก็แปลว่ามารดาบิดาเป็นพรหมครบ ๔ หน้า คือมีทั้งเมตตา กรรณา มุทิตา อุเบกขา ไม่บกพร่อง แต่โดยมากนั้นเมื่อไม่ปฏิบัติให้ถึงอุเบกขาแล้ว ก็มักจะบกพร่องในข้ออุเบกขานี้ ในบุคคลซึ่งมีราคะสีเนหาเป็นอย่างยิ่ง

คราวนี้ในอีกด้านหนึ่ง คือในด้านที่ไม่สามารถจะช่วยให้ ดังเช่นบุคคลซึ่งเป็นที่รักเจ็บป่วยด้วยโรคที่ไม่สามารถจะรักษาได้ มีอันจะต้องละโลกนี้ไป ถ้าหากว่าหักใจไม่ได้คือไม่มีอุเบกขาก็ย่อมจะต้องมีความเศร้าโศกเป็นอย่างยิ่ง แต่ถ้าหากว่าปลงใจลงไปในการไม่ได้ว่า ทุก ๆ คนมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นทายาทรับผลของกรรม เมื่อต้องเจ็บป่วยรักษาไม่ได้ทั้งที่ได้ช่วยรักษามาอย่างเต็มที่แล้ว ก็แสดงว่า ถึงกาละตามกรรมอันจะต้องละโลกนี้ไป อันเป็นกรรมที่เขาทำไว้เอง ปลงใจลงในกรรมเหล่านี้ ก็จะทำให้ดับราคะได้คือความติดด้วยอำนาจของราคะ จิตก็จะเป็นอุเบกขา คือ

วางเฉยได้ มัชยัสถ์เป็นกลางได้ ก็จะดับความเสียใจได้ ดังนั้นก็เป็นภาวะที่ควรทำอุเบกขา และจะต้องหัดทำให้ได้

อุเบกขาจึงเป็นสิ่งที่ประโยชน์มากและเป็นสิ่งที่จำเป็น เป็นหลักการของพรหมวิหารทุกข้อ สามารถที่จะทำให้ปฏิบัติในพรหมวิหารข้ออื่นได้ด้วย และสามารถที่จะทำจิตให้บรรลุถึงความสงบ ปลงใจลงไปในการกรรมและผลของกรรมที่ทุก ๆ คนกระทำได้ที่ได้กล่าวมาแล้ว นี่ก็คืออุเบกขาในพรหมวิหาร

การพิจารณาป่าช้าก็เป็นการเตือนใจให้บังเกิดความสังเวช เมื่อบังเกิดความสังเวชขึ้น ก็ทำให้พิจารณาละระกาสะนิเหา ละเคหสิตะโสมนัส เคหสิตะโทมนัส และเคหสิตะอุเบกขาได้ และสามารถที่จะละพยาบาท ละวิหเสา ละอรตติ ละความริษยา ละระคาปะฎิฆะ อบรมจิตให้ไม่มีเมตตากรุณา มุทิตา อุเบกขาในสัตว์ทั้งหลายทั่วทิศได้โดยง่าย

ครั้งที่ ๕ อุเบกขา (ต่อ)

ได้แสดงอุเบกขามาหลายครั้ง เพราะเป็นธรรมที่ประกอบอยู่ในหมวดธรรมทั้งหลายเป็นอันมาก อันแสดงว่าเป็นธรรมข้อสำคัญที่จะนำให้การปฏิบัติธรรมทั้งปวงโดยเฉพาะนำจิตใจไปสู่ความหลุดพ้นได้ พิจารณาดูเข้ามาที่จิต จิตนี้โดยปรกติไม่มีอุเบกขาในอารมณ์ทั้งหลาย เพราะว่าไม่ปล่อยและไม่หยุดในอารมณ์ทั้งหลาย ไม่ปล่อยก็คือว่ายืด ยึดอารมณ์ทั้งหลาย และเมื่อยึดอารมณ์ทั้งหลายก็ไม่หยุดการปรุงการแต่งอารมณ์ทั้งหลาย จึงทำให้เกิดความยินดีความยินร้าย ความหลงมกมายต่าง ๆ ฉะนั้น การปฏิบัติโดยสรุปหรือที่เรียกว่าเป็นทางลัดอย่างง่ายก็ให้กำหนดเข้ามาดูจิตเมื่อรับอารมณ์ทั้งหลายทางทวารทั้ง ๖ เมื่อดูจิตก็ย่อมจะพบว่าจิตมีปรกติยึดไม่ปล่อยอารมณ์ และไม่หยุดคือว่าปรุงแต่งอารมณ์ เว้นไว้แต่ว่าอารมณ์นั้น ๆ จะไม่พอเป็นที่ตั้งของความยินดีหรือความยินร้ายดังที่เรียกในภาษาสามัญว่าไม่น่าสนใจ ใจไม่สนก็ปล่อยไปและก็หยุดไม่ปรุงแต่งอารมณ์เช่นนั้น ดังนี้แหละที่เรียกว่าอัญญาณอุเบกขา ความปล่อยความหยุด หรือความวางความเฉยด้วยความไม่รู้ หรือมิใช่ด้วยความรู้ หรือที่เรียกว่า เคสิตะอุเบกขา ดังกล่าวมาแล้ว

อุเบกขา ดังกล่าว มิใช่เป็นธรรมปฏิบัติ เป็นของที่ทุกคนก็มีอยู่ด้วยกัน คือเรื่องอันใดที่ไม่สนใจ ใจไม่สนก็เฉย ๆ ก็ปล่อยไม่ยึด แล้วก็หยุดคือไม่ปรุงแต่งต่อไป แต่ว่าเรื่องที่ใจสนเช่นว่าอารมณ์อันเป็นสุภารมณ์ คืออารมณ์ที่งดงาม หรือตรงกันข้ามอารมณ์ที่เป็นอสุภารมณ์ คืออารมณ์ที่ไม่งดงามที่น่าเกลียด ซึ่งถ้าจะเป็นสุภารมณ์ก็ชวนใจให้ยินดี ถ้าเป็นอสุภารมณ์ก็ชวนใจให้ยินร้าย ดังนี้ใจก็สน ก็ยึดไม่ปล่อยและก็ไม่หยุดก็คือว่าจับมาปรุงแต่งในใจต่อไป จิตใจให้รู้ว่าเป็นอย่างไรในเวลาที่ได้รับอารมณ์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำดังนี้ให้รู้ และเมื่อจิตจับยึดอารมณ์ไม่ปล่อย และไม่หยุดคือว่าปรุงแต่ง ก็จะเกิดความยินดีบ้างความยินร้ายบ้าง ตลอดจนความหลงมกมายต่าง ๆ ดังกล่าว เมื่อเป็นดังนี้ก็ให้รู้ และให้รู้ว่าอาการดังนี้เป็นของปรุงแต่งเป็นของหยาบ มิใช่เป็นของละเอียด ส่วนอุเบกขาคือความที่นำใจออกมาเป็นกลาง ที่เรียกว่ามัชฌิมา ตั้งอยู่ในท่ามกลาง ไม่ตกไปในฝ่ายยินดี ไม่ตกไปในฝ่ายยินร้าย ตั้งอยู่ในท่ามกลางดังนี้เป็นของละเอียด เพราะว่าภาวะของจิตดังนี้เป็นลักษณะที่เรียกว่า ปล่อยคือไม่จับยึดเอาไว้ และหยุดคือไม่ปรุงแต่ง ตั้งอยู่ในท่ามกลาง แต่ถ้าตกไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งแห่งความยินดีหรือความยินร้าย ก็จะต้องปรุงแต่ง จิตใจให้รู้ ดังนี้ก็จะได้อุเบกขา

อุเบกขาในสติปัฏฐานสี่

อุเบกขามีความสำคัญในธรรมทั้งหลาย และมักจะเป็นธรรมข้อสูงสุดในหมวดธรรมนั้น ๆ เช่นในสติปัฏฐานทั้ง ๔ สติกำหนดดูกาย ดูเวทนา ดูจิต ดูธรรม ก็มีได้มีอุเบกขาแสดงไว้โดยตรง

แต่ในทางปฏิบัตินั้น ท่านมีแสดงไว้ว่า ในขั้นตั้งสติกำหนดคุณธรรมนั้น สรูปเข้ามาก็คือ เข้าไปเพ่งดูการละความยินดีความยินร้าย สงบอยู่ภายในด้วยดี สติที่กำหนดดังนี้เป็นยอดธรรมานุสัสนา สติปัญญา คือการปฏิบัติสติปัญญานั้นปฏิบัติกันมาโดยลำดับจนถึงความยินดีความยินร้ายได้ เมื่อยังละไม่ได้ ก็ต้องจับการปฏิบัติไว้ปล่อยหยุดไม่ได้ จนกว่าจะละความยินดีความยินร้ายในอารมณ์ทั้งหลายได้ดังที่ได้เริ่มกล่าวมา คือการที่ได้เริ่มกล่าวมาตั้งแต่ต้นนั้น อันที่จริงก็เป็น การปฏิบัติสติปัญญานั้นเองในอารมณ์ทั้งหลาย จนละความยินดีความยินร้ายได้ เมื่อละได้ จึงเข้าไปเพ่งดูการละความยินดีความยินร้ายนั้นสงบอยู่ภายใน ดังนี้เป็นอุเบกขา ก็เป็นสติปัญญา ๔ สมบูรณ์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์เจ็ด ข้อสุดท้ายก็คือ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้คืออุเบกขา ในทางปฏิบัติก็มีอธิบายว่า คือการเข้าไปเพ่งจิตที่เป็นสมาธิตั้งมั่นแล้วด้วยดี เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ก็ไม่ต้องทำการตั้งอีก แต่ว่าเข้าไปเพ่งดูจิตอันเป็นสมาธิที่ตั้งมั่นแล้วนั้น การเข้าไปเพ่งดูจิตที่เป็นสมาธิตั้งมั่นแล้วนั้นเป็นการปล่อย คือไม่ยึดการปฏิบัติในการตั้งเพราะว่าตั้งได้แล้ว และเป็น การหยุดคือไม่ต้องปรุงสมาธิให้บังเกิดขึ้นอีก เพราะเป็นสมาธิแล้ว เมื่อเป็นดังนี้ก็เป็นอันว่าเป็น โพชฌงค์ที่สมบูรณ์เป็นการที่จะก้าวขึ้นสู่ปัญญาในองค์มรรคต่อไป

อุเบกขาในปัญญา

ในการปฏิบัติทางวิปัสสนาอันเป็นทางปัญญานั้น ก็กำหนดนามรูปหรือขั้นห้า หากปฏิบัติ สืบต่อขึ้นมาจากสติปัญญา โพชฌงค์ ก็คือต่อจากอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั่นเอง เมื่อเข้าไปเพ่งจิตที่เป็นสมาธิตั้งมั่นดีแล้ว ขั้นห้าย่อลงเป็นนามรูป ก็ย่อมจะปรากฏในจิตนี้เอง เพราะว่าจิตนี้เองในขั้นนี้เป็นตัวสังขาร ประกอบอยู่ด้วยนามรูปหรือขั้นห้า นามรูปหรือขั้นห้านี้รวมกันเข้าเป็นสมาธิ และแม้เป็นตัวอุเบกขาเอง เมื่อเข้าไปเพ่งดูจิตที่เป็นสมาธิ ขั้นห้า นามรูปก็ย่อมจะปรากฏที่จิตนี้ ก็จับพิจารณาทางปัญญา คือจับเอานามรูปขึ้นพิจารณาโดยไตรลักษณ์ คือลักษณะที่ไม่เที่ยงอันได้แก่เกิดดับ ลักษณะที่เป็นทุกข์คือตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ลักษณะที่เป็นอนัตตาคือบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ จึงต้องเกิดต้องดับ จึงต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ดังนี้แปลว่าต้องจับขึ้นมาพิจารณาไม่ปล่อย และการที่ไม่ปล่อยนั้นก็ถือว่าต้องปรุงแต่งปรุงแต่งการพิจารณาโดยไตรลักษณ์ว่าเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยงอย่างนี้ ๆ เป็นทุกข์อย่างนี้ ๆ เป็นอนัตตาอย่างนี้ ๆ ต้องจับเอานามรูปขึ้นมา ต้องปรุงแต่งการพิจารณาขึ้นมาว่าอย่างนี้ ๆ ดังนี้เรียกว่ายังไม่ มีอุเบกขาคือยังไม่ปล่อยยังไม่หยุด ต้องจับขึ้นมาพิจารณา การพิจารณาก็ต้องปรุงแต่งปัญญาส่วน เหตุหรือวิปัสสนาที่เป็นส่วนเหตุ ต้องเป็นไปดังนี้

เมื่อไตรลักษณ์ปรากฏขึ้นชัดเจนแก่ความรู้ คืออนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ความเป็นของไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาปรากฏขึ้นแก่ความรู้ เมื่อปรากฏขึ้นชัดเจนเห็นไตรลักษณ์แล้ว ก็ปล่อยได้ หยุคได้ ปล่อยก็คือไม่ต้องจับเอานามรูปขึ้นมาตรวจค้น ปล่อยก็คือหยุค หรือหยุคก็คือปล่อย อันหมายความว่าหยุคปรุงแต่งการพิจารณาว่าเป็นไตรลักษณ์อย่างไร เพราะว่าเห็นไตรลักษณ์แล้ว อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตาปรากฏขึ้นแล้วดังนี้ ตอนนี้แหละเรียกว่าเป็นอุเบกขา เพียงเข้าไปเพ่งดูอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ปรากฏอยู่ในนามรูป

ฉะนั้น ในขั้นนี้จึงเรียกว่าเป็นปัญญาส่วนผล ปัญญาส่วนเหตุ นั้น ต้องจับต้องยึดเอานามรูปขึ้นมาตรวจค้น คือไม่ปล่อยและก็ไม่หยุดการปรุงแต่ง ก็ต้องปรุงแต่งการพิจารณา แปลว่าไม่มีอุเบกขาในเรื่องนี้ เป็นปัญญาส่วนเหตุ ครั้นได้เห็นแล้วได้รู้แล้วเป็นปัญญาส่วนผล ก็ปล่อยได้ หยุคได้ ดังนี้คืออุเบกขา เป็นอุเบกขาทางปัญญาหรือในปัญญา

อุเบกขาในสังขาร

เมื่อได้อุเบกขาในปัญญาแล้ว ก็จะได้อุเบกขาในสังขารต่อไป แต่ว่าก่อนที่จะได้อุเบกขาในสังขารนั้น ก็จะต้องมีการปฏิบัติปล่อยวางสังขารเสียก่อน ในการปฏิบัติปล่อยวางสังขารนี้ก็ปล่อยวางจากความยึดถือ เพราะว่าเมื่อยังไม่เห็นไตรลักษณ์ ก็ย่อมมีความยึดถือในสังขาร กล่าวโดยเฉพาะก็คือนามรูปนี้แหละ ว่านามรูปนี้เป็นของเรา เราเป็นนามรูปนี้ นามรูปนี้เป็นอัตตาตัวตนของเรา ย่อมจะมีความยึดถืออยู่ดังนี้ ต่อเมื่อเห็นไตรลักษณ์แล้ว ความยึดถือดังกล่าวนี้ก็จะหายไปเป็นความปล่อยวางสังขารคือนามรูป ในช่วงขณะที่ปฏิบัติปล่อยวางนามรูปนี้ เรียกว่า ยังต้องยึดถือ ยึดถือเพื่อปล่อยวาง คือยังไม่ปล่อยนามรูปในขณะที่ยังมีได้วางลงแล้ว แต่ว่าในขั้นนี้ก็เรียกว่าจับขึ้นมาเพื่อปล่อย ก็ยังเรียกว่ายังไม่หยุดคือต้องปรุงการปล่อยคือการปฏิบัติ ครั้นจับขึ้นมาเพื่อปล่อย ปรุงการปล่อยคือทำการปล่อย ปล่อยวางลงไปได้แล้วนั้นก็เป็นอันว่าเสร็จกิจในการที่จะทำการปล่อย ก็เป็นอุเบกขาในสังขาร คือในนามรูป ก็เป็นอันว่าปล่อยได้หยุคได้ ท่านจึงมีอุปมาไว้ว่า เปรียบเหมือนงูเลื้อยเข้ามาในบ้านและมาขอซ่อนตัวอยู่ในมุมแห่งหนึ่ง เจ้าของบ้านก็เที่ยวค้นหาว่างูอยู่ที่ไหน ครั้นเห็นลายดอกจันทน์ที่ศีรษะงูก็รู้ว่างูอยู่ที่นั่น เมื่อรู้ว่างูอยู่ที่นั่นแล้วก็เป็นอันว่าการค้นหาว่างูอยู่ที่ไหนก็เสร็จไป เพราะงูรู้ว่างูอยู่ที่นั่นแล้วก็ไม่ต้องค้นหาว่างูอยู่ที่ไหน จึงถึงกิจที่จะต้องจับเอางูไปปล่อย โดยที่ไมให้งูเป็นอันตรายด้วย และไม่ให้ตนเองเป็นอันตรายด้วย เมื่อจับไปปล่อยได้แล้วก็เสร็จกิจในเรื่องการจับงูไปปล่อย ในการค้นหาว่างูอยู่ที่ไหนก็เหมือนอย่างการใช้ปัญญาค้นหาไตรลักษณ์ในนามรูป ครั้นพบว่างูอยู่ที่ไหนแล้ว ก็เหมือนอย่างว่าค้นหาไตรลักษณ์ในนามรูปได้แล้ว สิ้นสงสัยไตรลักษณ์ในนามรูปแล้ว การจัดการจับงูไปปล่อยก็เหมือนกับการปฏิบัติปล่อยวางการยึดถือในสังขารในนามรูป จับงูไปปล่อยได้แล้วก็เหมือนอย่างอุเบกขาใน

สังขารคือในนามรูป ก็เสร็จกิจในการปล่อยวางดังนี้ เมื่อถึงขั้นนี้จึงจะเป็นที่สุดของวิปัสสนาหรือปัญญาสิกขาอันจะนำไปสู่ผลของวิปัสสนาหรือปัญญาสืบไป

ไตรลักษณ์ญาณ

อุเบกขาเป็นธรรมสำคัญซึ่งเมื่อได้ศึกษาให้รู้จักอุเบกขาด้วยดี ก็จะนำให้การปฏิบัติอบรมจิตทางสมณะวิปัสสนาดำเนินไปด้วยดีตั้งแต่นั้นเป็นต้น การพิจารณาป่าช้าทั้งเก้าก็เป็นวิธีหนึ่งเหมือนอย่างว่าเป็นการค้นหาทางที่เลี้ยวเข้ามาในบ้านว่างอยู่ที่ไหน ก็เป็นการค้นหาไตรลักษณ์ เป็นทางปฏิบัติที่จะให้พบไตรลักษณ์ได้ง่าย สรีระคือทรางศพนี้แหละจะเป็นเครื่องนำไปสู่ปัญญาในไตรลักษณ์ได้ชัดเจน ทรางศพจึงเป็นมิตรของผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อไตรลักษณ์ญาณ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้พิจารณาป่าช้าทั้งเก้า พิจารณาสรีระคือทรางศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ดยวันหนึ่ง สองวัน สามวัน ขึ้นพอง มีสีเขียวน่าเกลียด มีน้ำเหลืองไหล พิจารณาสรีระคือทรางศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าอันสัตว์ทั้งหลายกัดกิน อันกาจิกกิน อันแร้งจิกกิน อันนกกตะกรุมจิกกิน อันสุนัขป่ากัดกิน อันสุนัขจิ้งจอกกัดกิน อันสัตว์ทั้งหลายนอกจากนี้มีอย่างต่าง ๆ กัดกิน ให้พิจารณาทรางศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเป็นโครงร่างกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด มีเส้นเอ็นรัด พิจารณาสรีระทรางศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเอ็นเลือด มีเส้นเอ็นรัด พิจารณาสรีระทรางศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ปราศจากเนื้อและเลือดแล้ว แต่ยังมีเส้นเอ็นรัด พิจารณาสรีระทรางศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นกระดูกที่ไม่มีเส้นเอ็นรัด จึงกระจัดกระจายไปในทิศต่าง ๆ กระดูกมือก็ไปทางหนึ่ง กระดูกเท้าก็ไปทางหนึ่ง กระดูกแข้งก็ไปทางหนึ่ง กระดูกขา ก็ไปทางหนึ่ง กระดูกสะเอวก็ไปทางหนึ่ง กระดูกสันหลังก็ไปทางหนึ่ง กระดูกซี่โครงก็ไปทางหนึ่ง กระดูกอกก็ไปทางหนึ่ง กระดูกแขนก็ไปทางหนึ่ง กระดูกหัวไหล่ก็ไปทางหนึ่ง กระดูกคอ ก็ไปทางหนึ่ง กระดูกคางก็ไปทางหนึ่ง กระดูกฟันก็ไปทางหนึ่ง กระดูกศีรษะก็ไปทางหนึ่ง คือกระดูกศีรษะ พิจารณากระดูกทั้งหลายที่มีสีขาวเหมือนดั่งสีสังข์ พิจารณากระดูกทั้งหลายที่กองอยู่เป็นกอง ๆ มีอายุเกินกว่าปีหนึ่งไปแล้ว พิจารณากระดูกทั้งหลายที่ยุบ ดั่งนี้ก็เป็นป่าช้าทั้งเก้า

แม้ในปัจจุบันยากที่จะเห็นป่าช้าทั้งเก้านี้ได้ เพราะไม่มีการทิ้งศพไว้ในป่าช้า แต่ว่าภาวะของสรีระเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วก็ต้องเปื่อยพังไปจนถึงกระดูกยุบไปในที่สุด เมื่อมีการฉาปนะก็หมดไปในการฉาปนะนั้น เหลืออยู่เท่าที่ต้องการให้เหลือ และสิ่งที่เหลืออยู่ในที่สุดก็ยุบไปหมดเช่นเดียวกัน จึงแสดงถึงไตรลักษณ์แห่งสังขารคือนามรูปนี้อย่างชัดเจน ไตรลักษณ์ญาณจึงบังเกิดขึ้นได้ง่ายเมื่อปฏิบัติพิจารณาตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้

ครั้งที่ ๑๐ ไตรลักษณ์

สัมมาสมาธิ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม เพราะได้ทรงปฏิบัติดำเนินในทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องเกี่ยวในทางอันเรียกว่า กามสุขัลลิกานุโยค ความประกอบตนพัวพันอยู่ด้วยความสุขสดชื่นในกาม และอตฺตกิลมณฺุโยค ความประกอบทรมานตนให้ลำบาก เพราะเหตุที่ทางที่ได้ทรงพบไม่พัวพันด้วยทางทั้ง ๒ ดังกล่าวจึงเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นที่สุด ตามพุทธประวัติก็แสดงว่า ได้ทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้เมื่อเป็นพระกุมารตามเสด็จพระราชบิดาไปในพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาทรงประกอบพระราชพิธีแรกนาขวัญนั้น พระราชกุมารพระโศภิตสัตว์ประทับนั่ง ณ ภายใตร่มหว่า ได้ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก จิตก็เป็นสมาธิถึงขั้นปฐมฌาน แต่ว่าต่อมาสมาธินั้นก็เสื่อมไป ครั้นได้เสด็จออกทรงผนวช ทรงแสวงหาทางแห่งความตรัสรู้ ได้ทรงศึกษาลัทธิสมาบัติเจ็ด สมาบัติแปด ในสำนักของท่านคณาจารย์ทั้งสอง คือท่านอาฬารดาบส ผู้ได้สมาบัติเจ็ด และท่านอุททกดาบส ผู้ได้สมาบัติแปด ทรงศึกษาและทรงปฏิบัติได้เสมอกับท่านอาจารย์ทั้งสองนั้นแล้ว ก็ได้ทรงเห็นว่ายังไม่ใช่เป็นความสิ้นทุกข์ ยังมีตัณหาอุปาทานมีชาติมีภพ จึงได้เสด็จหลีกออกไปทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา ก็ได้ทรงเห็นว่า แม้ทุกกรกิริยาทรมานกายให้ลำบากก็ไม่เป็นทางแห่งปัญญาตรัสรู้จึงได้ทรงหยุด และก็ทรงแสวงหาหนทางอื่นต่อไป ก็ทรงระลึกได้ถึงสมาธิจิตที่เคยทรงได้นั้น ทรงเห็นว่าจะเป็นทางนำไปสู่ปัญญาตรัสรู้ได้ จึงได้ทรงจับทำสมาธินั้น

อันที่จริงลัทธิสมาบัติเจ็ด สมาบัติแปด ก็เป็นสมาธิ แต่เป็นสมาธิเพื่อพรหมโลก วิธีปฏิบัติเพื่อให้ได้สมาธินั้นและผลที่ต้องการยังเป็นภพเป็นชาติ เป็นตัณหาอุปาทาน เพราะฉะนั้น จึงไม่ใช่สัมมาสมาธิในมรรคมีองค์แปด ส่วนสมาธิที่ทรงได้เมื่อเป็นพระกุมารนั้นเป็นสมาธิที่บริสุทธิ์ เพราะในขณะที่เป็นพระกุมารนั้นก็มิได้ทรงมุ่งหวังภพชาติอะไร แต่ว่าในขณะที่กำลังนั่งรอฟพระราชาบิดาทรงประกอบพระราชพิธีนั้นก็เป็นเวลาว่าง และก็น่าจะเพราะวาสนาบารมีที่ได้ทรงบำเพ็ญมาเป็นอันมาก จึงนำให้จิตของพระองค์แม้เป็นพระกุมารคือในส่วนของร่างกายนั้นยังเป็นเด็ก แต่ว่าจิตที่อาศัยอยู่ในร่างกายที่เป็นเด็กนั้นเป็นจิตของพระโศภิตสัตว์ซึ่งได้บำเพ็ญพระบารมีมาใกล้ที่จะเต็มเปี่ยม เพราะฉะนั้นจิตที่มีวาสนาบารมีสูงนี้จึงได้เกิดน้อมกำหนดลมหายใจเข้าออก ก็เป็นความกำหนดอย่างบริสุทธิ์ไม่ได้มุ่งหวังอะไร จิตก็สงบอย่างบริสุทธิ์ มีวิตกมีวิจารณ์ มีปีติมีสุข มีเอกัคคตาอันเป็นขั้นปฐมฌาน มีวิตกนั้นก็คือมีความตรึก คือยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ คือลมหายใจเข้าออก มีวิจารณ์คือความที่ประคองจิตไว้ในอารมณ์ คือลมหายใจเข้าออกนั้นเพียงอย่างเดียว มีปีติคือความอิ่มใจทราบซ่านทั้งกายทั้งใจ มีสุขคือความสบายกายสบายใจ มีเอกัคคตา ความที่มีอารมณ์เดียวของ

จิต ดังนั้นก็เป็นชั้นปฐมฌานที่ทรงได้ เพราะฉะนั้น สมาธิจิตที่ทรงได้นี้จึงเป็นสมาธิที่บริสุทธิ์ เป็นสัมมาสมาธิ มิใช่เพื่อชาติภพอันใดอันหนึ่ง

วิมุตติ นิพพาน

เพราะฉะนั้น ความที่ทวนนึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้นี้ จึงเป็นการทวนระลึกถึงสมาธิจิตอันบริสุทธิ์ ไม่ได้มุ่งหวังชาติภพหรืออันใดอันหนึ่งทั้งสิ้น จิตกำหนดลมหายใจเข้าลมหายใจออกก็เป็นสมาธิขึ้นมา เป็นสมาธิอย่างบริสุทธิ์ เพราะฉะนั้น สมาธิอย่างบริสุทธิ์นี้ก็จะพึงเป็นทางอันถูกต้อง ในส่วนกาย วาจา ตลอดจนจิตใจ ก็ได้ทรงมีศีลเป็นภาคพื้นอยู่แล้ว เพราะว่าได้ทรงมีพระเมตตาพระกรุณาเป็นภาคพื้นแห่งพระหฤทัย มีความสรวมกาย สรวมวาจา สรวมใจ ไม่เบียดเบียนใคร ๆ แม้ด้วยความคิด ดังนั้นก็เป็นศีลเป็นภาคพื้น เป็นที่ตั้งของกุศลธรรมทั้งหลาย อันกล่าวได้ว่า ทรงได้สัมมาวาจา เจริญชอบ สัมมากรรมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ เพราะว่างเว้นจากกรรมที่เบียดเบียนใคร ๆ ทางวาจาทางกายทางอาชีพทั้งหมด ดังนั้นก็เป็นศีลก็นับว่าเป็นศีลในองค์มรรค เมื่อได้สมาธิที่เป็นสัมมาสมาธินำ โดยมีสัมมาสติคือความระลึกได้คือทวนระลึกดังกล่าวได้ เป็นสัมมาสติ นำ และได้ทรงจับปฏิบัติทำสมาธิอันบริสุทธิ์นี้โดยอาศัยสติที่ระลึกไปในกาย เวทนา จิต ธรรมอันเป็นกรรมฐาน เพราะฉะนั้น จึงทรงได้สัมมาสติ ได้สัมมาสมาธิขึ้นโดยลำดับอันนับว่าเป็นบาทของปัญญา เมื่อเป็นดังนี้ จึงได้เกิดสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ที่เป็นตัวปัญญาตรัสรู้พระธรรม และก็อาศัยปฏิบัติทำที่ทรงปฏิบัติมานี้ จึงได้ทรงเปล่งพระพุทธรุทานที่แปลความว่า “ความวิเวกคือความสงบสงัดเป็นสุขแห่งผู้ที่มีความพอใจ ประสพธรรมแล้วเห็นอยู่ ความไม่เบียดเบียน คือความสรวมระว่างในสัตว์ทั้งหลายเป็นสุขในโลก ความสันติจิตยินดี คือความสว่างงามทั้งหลายเสียได้เป็นสุขในโลก ความกำจัดอัสมิมานะคือความสำคัญหมายยึดถือว่าเรามีเราเป็นเสียได้ นี้เป็นบรมสุข คือเป็นสุขอย่างยิ่ง” ดังนี้

พระพุทธรุทานที่แปลมานี้ก็เป็นการทรงเปล่งแสดงถึงปฏิบัติที่ได้ทรงดำเนินปฏิบัติจนได้ทรงบรรลุถึงวิมุตติ นิพพาน คือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น อันเป็นธรรมที่ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด ไม่มีตัณหาเป็นเครื่องเสียบใจเหมือนอย่างลูกศรที่เป็นเครื่องเสียบให้เกิดทุกข์ทรมานเดือดร้อน ทรงถอนลูกศรคือกิเลสตัณหาเสียได้สิ้นเชิง จิตจึงบรรลุถึงภูมิธรรมอันเป็นที่สิ้นแห่งกิเลสและตัณหาทั้งสิ้น ไม่มีเครื่องเสียบใจทั้งสิ้น อันจะทำให้เกิดความทุกข์เดือดร้อน อันนับว่าได้ทรงบรรลุถึงภูมิธรรมอย่างสูงสุดดังที่ได้ทรงประสงค์ อันเป็นบรมสุขคือเป็นสุขอย่างยิ่ง สิ้นกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงธรรมที่ได้ทรงบรรลุนี้ ทั้งในส่วนที่เป็นตัวเหตุ ทั้งในส่วนที่เป็นผล ทั้งเป็นส่วนที่เป็นนิพพาน อันเป็นธรรมที่เหนือ

เหตุผลด้วยประการทั้งปวง แสดงสั่งสอน และในอนัตตลักขณสูตรก็เป็นพระสูตรที่ทรงสั่งสอน เพื่อบรรลุถึงบรมสุขดังที่ปรากฏในพระพุทธอุทานข้อสุดท้ายที่ว่า การกำจัดอัสมีมานะ ความสำคัญหมายยัดดีที่ว่าเรามีเราเป็น เป็นบรมสุขคือเป็นสุขอย่างยิ่ง ดังนี้

อัสมีมานะ

อันอัสมีมานะ ความสำคัญหมายยัดดีที่ว่า เรามีเราเป็นนี่ เป็นอุปาทาน คือความยึดถือ ซึ่งเกิดจากตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากสืบมาจากอวิชชา คือความไม่รู้ในสังขารธรรม ธรรมที่เป็นตัวความจริง หรือว่าเป็นความรู้เหมือนกันแต่เป็นความรู้ที่ไม่จริง ก็เรียกว่าไม่รู้คือไม่รู้จริง เพราะฉะนั้นในขั้นที่จะตัดอัสมีมานะเสียได้ ก็นับว่าเป็นขั้นสูง ในขั้นสามัญที่ยังมีอัสมีมานะ ยังมีความสำคัญหมายยัดดีที่ว่าตัวเราของเราอยู่ก็ยังมีตัวเราของเราอยู่ แม้เป็นเช่นนั้นพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสสอนว่า ให้รู้จักรักตน ให้รู้จักรักษาดน เพราะเมื่อยังมีอัสมีมานะอยู่อย่างสามัญชนทั่วไป ก็ไม่อาจที่จะเอาอัสมีมานะไปทิ้งเสียที่ไหนได้ เพราะยังไม่สามารถละได้ เมื่อไม่สามารถละได้ อัสมีมานะก็ยังคงอยู่ในจิตใจ ยังมีตัวเรามีของเรา ก็เป็นสามัญชนทั่วไปหรือเป็นโลก ละอัสมีมานะเสียได้นั้นแหละ จึงจะเป็นโลกุตตร หรือว่าอยู่เหนือโลกพ้นโลก แต่เมื่อยังไม่ละได้ ก็ยังคงเป็นโลก แต่แม้เช่นนั้นทางพุทธศาสนาก็สอนให้มีอัตตัญญูตา คือรู้จักตัวรู้จักตน รู้จักรักตน รู้จักรักษาดน เมื่อมีคนอยู่ก็ต้องรู้จักรักตน รู้จักรักษาดน วิธีรักตนรักษาดนนั้น ก็คือต้องเว้นจากทุจริตทางกาย เว้นจากทุจริตทางวาจา เว้นจากทุจริตทางใจ เพราะว่าถ้ายังประพฤติทุจริตทางกาย ทางวาจา ทางใจอยู่ ก็ไม่ชื่อว่ารักตน ไม่ชื่อว่ารักษาดน เพราะความประพฤติที่เป็นทุจริตนั้นทำให้เกิดความทุกข์เดือดร้อน จึงเท่ากับว่าทำตนให้เป็นศัตรูของตนเอง เพราะว่าประพฤติก่อทุกข์ภัยให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง ทำให้ตนเองเป็นคนชั่วเป็นคนทราม แม้ว่าจะรักตนจะรักษาดนอย่างไรก็ตาม ก็หาชื่อว่ารักตนรักษาดนไม่ ต่อเมื่อเว้นจากทุจริตทางกายทางวาจาทางใจ และตั้งอยู่ในความสุจริตคือความประพฤติดีทางกาย ทางวาจา ทางใจ ดังนี้จึงจะชื่อว่ารักตนรักษาดน เพราะความประพฤติสุจริตหรือเว้นจากทุจริตนั้นย่อมจะนำให้ตนได้รับความสุข นำให้ตนเป็นคนดี ถึงจะไม่คิดว่ารักตนรักษาดนก็ได้ชื่อว่ารักตนรักษาดน นี่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าในชั้นโลก

อนัตตลักขณสูตร

เมื่อยังละอัสมีมานะไม่ได้ ยังมีตัวเราของเรา ก็ต้องรู้จักรักษาตัวเราของเราให้เป็นตัวเราของเราที่ดี ที่มีความสุขอยู่ในโลก ดังนี้เป็นขั้นที่จะพึงปฏิบัติทั่วไป และยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ก็ให้มันสการก็เพื่อที่จะทำจิตใจให้ผ่อนคลายตัณหาอุปาทานโดยพิจารณาไตรลักษณ์ ดังในอนัตตลักขณสูตร ก็ยกเอาอนัตตาคำขึ้นมาเป็นประธาน และก็ตรัสชี้แจงแสดงทั้งในทางที่เป็นอนิจจะ ไม่เที่ยง และทุกจะ

เป็นทุกข์ ตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป

ความที่มำตั้งใจพิจารณาคั่งนี้ จะทำให้ได้ปัญญา คือ ความรู้ ความเห็นในสิ่งที่เป็นตัวความจริง ว่าอันที่จริงนั้นที่ตั้งของอัสมิมานะ คือขันธห้า หรือว่านามรูป เป็นอนิจจะ เป็นทุกขะ เป็นอนัตตา ฉะนั้น จึงมิใช่เป็นตัวเราของเราที่แท้จริงเลย ความรู้คั่งนี้แม้ว่าในเบื้องต้นจะเป็นสัญญา คือความกำหนดหมายหรือความจำตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอน แต่เมื่อได้พิจารณาบ่อย ๆ ลักษณะแห่งขันธห้าหรือว่าแห่งนามรูปย่อมจะบอกตัวเองว่า อันที่จริงนั้นข้าพเจ้าเป็นอนิจจะ คือว่าไม่เที่ยง เป็นทุกขะ คือเป็นทุกข์ เป็นอนัตตะ คือไม่ใช่อัตตาตัวตน ขันธห้านี้ถ้าพูดได้ ขันธห้านี้ก็บอกตัวเองอยู่เสมอว่า ข้าพเจ้าหรือว่าเราเป็นอนิจจะ เป็นทุกขะ เป็นอนัตตา มิใช่เป็นนิจะ คือเที่ยง สุขะ เป็นสุข อัตตาตัวตน ขันธห้านี้บอกตัวเองอยู่เสมอคั่งนี้ แต่ว่าบุคคลก็ยังไม่ได้ยืนยันยังไม่เห็น ก็ด้วยอำนาจของอวิชชา โมหะ ตัณหา อุปาทานที่ยังแรงอยู่ และแม้ว่าจะเห็น จะได้ยืนยันสิ่งที่เรียกว่า เทวทูต คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย หรือความแก่ ความเจ็บ ความตายอยู่โดยรอบ แต่ก็มิได้น้อมนึกเข้ามาพิจารณาว่า แม้ตัวเราก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตายเหมือนอย่างนั้น เมื่อเป็นคั่งนี้ จึงเห็นแต่เพียงด้วยตา แต่ว่าไม่ได้เห็นด้วยใจ เทวทูตจึงไม่ปรากฏ

พระโหราสัตว์ก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้น ที่แสดงว่าได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต เมื่อแสดงตามเรื่องที่ท่านว่า เทพตามานิรมิตให้ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย เห็นสมณะ ก็เป็นเรื่องที่ท่านแสดง แต่เมื่อพิจารณาเข้ามาในทางธรรมปฏิบัติ ก็จะได้ความคิดความรู้เข้ามาอีกทางหนึ่งว่า คือทรงเห็นด้วยตาใจ คือตาปัญญา โดยที่น้อมเข้ามาพิจารณาว่า ตัวเราก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เหมือนอย่างนั้น เห็นด้วยตาใจ จึงได้บังเกิดธรรมสังเวช คำว่า “ธรรมสังเวช” นั้นตามศัพท์ก็แปลว่า “ความรู้พร้อมในธรรม” สังเวช แปลว่าความรู้พร้อม ความรู้พร้อมนี้หมายความว่าความรับรู้ คือว่าจิตรับรู้ รับรู้ว่าเราก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เมื่อจิตรับรู้เข้ามาอย่างนี้ จึงจะเป็นสังเวชหรือเป็นธรรมสังเวช ถ้าจิตยังไม่รับรู้ เห็นคนแก่คนเจ็บคนตายก็เห็นไป จิตไม่ได้รับรู้เข้ามาว่า เราเองก็ต้องแก่ต้องเจ็บต้องตายเหมือนอย่างนั้น เมื่อรับรู้ความจริงเข้ามาอย่างนี้ ว่าตัวเราก็ต้องเป็นอย่างนั้น คั่งนี้จึงจะเป็นตัวธรรมสังเวช คั่งนี้แหละเป็นเทวทูต เมื่อธรรมสังเวชเกิดขึ้นเมื่อใด ก็เห็นเทวทูตเมื่อนั้น หรือเมื่อเห็นเทวทูตเมื่อใด ก็เกิดธรรมสังเวชเมื่อนั้น อันเป็นอุปการะในการปฏิบัติธรรม ก็จะเกิดอุปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท ความมัวเมาเลินเล่อเปลอเพลิน

เพราะฉะนั้น การที่ได้มาปรารภพิจารณาไตรลักษณ์และหมั่นรับรู้ในเทวทูตทั้งหลายที่มาบอกอยู่โดยรอบ รับฟังรับเห็นในลักษณะของขันธห้า หรือนามรูปที่ประกาศบอกตัวเองอยู่เสมอว่าฉันหรือข้าพเจ้าหรือว่าเรา เป็นอนิจจะ เป็นทุกขะ เป็นอนัตตา มิใช่เป็นนิจะ มิใช่เป็นสุขะ ไม่

ไซ้เป็นอตฺตา นามรูปหรือขันธุ์ห้า ย่อมป่าวประกาศบอกตัวเองเสมออยู่ดั่งนี้ตลอดเวลา เทวทูตทั้งหลายก็ปรากฏตัวอยู่เสมอดั่งนี้ตลอดเวลา เพราะฉะนั้น ก็หัดที่จะทำตาทิพย์ หูทิพย์ คือว่าให้เห็น ให้ได้ยินเสียงป่าวประกาศบอกลักษณะตัวเองของขันธุ์ห้า ของนามรูป ให้เห็นลักษณะของขันธุ์ห้า ของนามรูปที่เป็นอนิจจะ ทุกขะ อนตฺตา ดั่งนี้อยู่เสมอ ให้ได้ฟังให้ได้เห็นเทวทูตที่มาบอกอยู่เสมอ ให้ตนเองรับรู้อยู่เสมอ ดั่งนี้แล้วจะเป็นประโยชน์ในธรรมปฏิบัติมาก จะสามารถควบคุม ตัณหา อุปาทานแม้ที่มีอยู่ แม้จะฟังเทศน์ที่แสดงอนิจจัง ทุกขัง อนตฺตา ก็รู้เรื่องดี จิตจะได้รับความสงบ ดั่งนี้แหละเป็นหูทิพย์ตาทิพย์ที่ต้องการ จะเป็นประโยชน์จริง ๆ

๕ กรกฎาคม ๒๕๒๓

ครั้งที่ ๑๑ ไตรลักษณ์ (ต่อ)

เอกัคคตา

อันสมาธินั้นคือความที่ตั้งจิตไว้ในกรรมฐาน คืออารมณ์ของสมาธิข้อใดข้อหนึ่งเพื่อให้จิตเป็นเอกัคคตา ที่แปลตามศัพท์ว่า มีอีก คือยอดเป็นอันเดียว ที่แปลกันโดยความหมายทั่วไปว่า มีอารมณ์เป็นอันเดียว เพราะคำว่ามียอดเป็นอันเดียว หรือว่ามียอดเดียวก็หมายถึงมีอารมณ์เดียวนั้นเอง เมื่อจิตมียอดเพียงยอดเดียว คือมีอารมณ์เดียวดังนี้ ก็ชื่อว่าได้สมาธิ ในการปฏิบัติเพื่อให้ได้สมาธินี้ ก็มุ่งปฏิบัติเพียงเพื่อให้จิตสงบจากอารมณ์ฟุ้งซ่านต่าง ๆ รวมใจเข้ามาได้ แม้ว่าไม่นานและไม่แนบแน่น แต่ก็มุ่งให้ใจสงบได้ไม่ฟุ้งซ่าน ดังนี้ ก็ชื่อว่าเป็นสมาธิที่เป็นขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะหรือชั่วครู่ บริกรรมสมาธิ สมาธิในบริกรรมคือในการเริ่มปฏิบัติ หรืออุปัชฌายสมาธิ สมาธิที่สงบมากเข้า แต่ไม่ถึงแนบแน่น และตั้งอยู่ได้นาน ที่มีก็จะแปลกันว่า สมาธิเฉียด ๆ ก็คือเฉียดที่จะเป็นอัปปนา แนบแน่น ถ้าต้องการสมาธิเพียงเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา คือการอบรมพิจารณาให้ได้ปัญญาารู้แจ้งเห็นจริงต่อไปก็ใช้ได้ คือน้อมจิตที่สงบแม้ดังกล่าวนี้ไปพิจารณาสภาวะธรรมโดยสามัญลักษณะ ก็เป็นทางวิปัสสนาปัญญา หรือว่ายังไม่ต้องการที่จะไปพิจารณาทางปัญญาต้องการที่จะทำสมาธิให้แนบแน่นยิ่งขึ้นไปก็ทำได้ โดยกำหนดทำจิตให้ตั้งอยู่ในอารมณ์ของสมาธิให้มียอดเป็นอันเดียวคือมีอารมณ์เป็นอันเดียวขั้นต่อไป เพื่อได้อัปปนาสมาธิ สมาธิที่แนบแน่นจนถึงเข้าขั้นปฐมฌาน คือ ความเพ่งที่ ๑ เป็นต้น ดังนี้ก็ทำได้ แต่แม้ว่าจะได้ตั้งอัปปนาสมาธิเข้าขั้นฌาน ถ้าเพียงสมาธิอย่างเดียวก็นำไม่ได้ปัญญา และถ้าไปติดในสมาธิ เช่นติดในฌาน ติดในอัปปนาสมาธิสมาธินี้ก็จะกลายเป็นสมุทัย คือเป็นตัณหา เป็นอุปาทาน ไม่เป็นมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และแม้ว่าจะได้อัปปนาสมาธิได้ฌาน และเจริญอิทธิบาทเพื่อให้เกิดอำนาจจิตต่าง ๆ ดังที่เรียกว่า เป็นอิทธิ คือเป็นฤทธิ์ต่าง ๆ เป็นหุทธิพิสัยเป็นตาพิสัย เป็นต้น แต่ว่าถ้าไปติดในอิทธิหรือฤทธิ์ต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ ก็จะกลายเป็นสมุทัย เป็นตัณหา เป็นอุปาทานไปอีกเช่นเดียวกัน ไม่นำไปสู่ความสิ้นทุกข์โดยชอบ เพราะสมาธิดังกล่าวนี้ก็จะไม่เป็นมรรคอันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

ฉะนั้น แม้ได้สมาธิอย่างสูงเป็นอัปปนา หรือเป็นฌานขั้นใดก็ตาม เมื่อจะปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์ เป็นวิมุตติเป็นมรรคเป็นผลต่อไป ก็จำต้องน้อมจิตที่เป็นสมาธิ คือที่สงบตั้งมั่นนี้มาพิจารณาสภาวะธรรมโดยสามัญลักษณะ ดังที่ได้แสดงแล้วว่า ใช้สมาธิกำหนดให้เห็นเทวทูตให้มาเป็นหุทธิพิสัยตาพิสัยเห็นเทวทูตดังที่พระพุทธเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ที่ว่าเทวดามานิรมิตคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะให้ทรงเห็นนั้น และเมื่อจะแสดงธรรมปฏิบัติ

อันเทวดานั้นเป็นกายทิพย์ การที่จะเห็นกายทิพย์ ก็ต้องเห็นด้วยตาทิพย์หูทิพย์ เพราะฉะนั้นการที่จะเห็นเทวดา ก็จะต้องเห็นด้วยตาทิพย์ ฟังหรือได้ยินด้วยหูทิพย์ เพราะว่าเทวดานั้นก็เป็นกายทิพย์เหมือนกัน แต่ว่าสำหรับทางปัญญานี้ เทวดาคือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย สมณะเป็นต้น ซึ่งเป็นสัจจะคือความจริงของชีวิต ของสังขารของธรรมปฏิบัติ เป็นวิสัยของปัญญา เพราะฉะนั้นตาทิพย์หูทิพย์ทางปัญญานี้จึงเกิดจากปัญญา และปัญญานี้ก็เกิดอยู่ที่จิต ปัญญาจึงเป็นตาของจิตหรือว่าตาใจ หูใจ ตาใจหูใจที่เป็นตัวปัญญานี้ก็เห็นได้ ได้ยินได้ เป็นหูทิพย์ตาทิพย์ แต่ว่าเห็นสิ่งที่เป็วิสัยของปัญญา เช่นเทวดาดังกล่าวนี้ และก็เป็นวิสัยของทุก ๆ คนผู้ปฏิบัติธรรมจะอบรมให้เห็นได้ให้ได้ยินได้ โดยที่หมั่นพิจารณา ซึ่งความพิจารณานั้นก็คือความเพ่ง

อาร์มณูปนิชฌาน

ความเพ่งนั้นตามศัพท์ ก็คือ ฌาน และฌานที่เข้าใจกันเป็นฌานทางสมาธิ แต่อันที่จริงฌานทางปัญญาก็มี ฌานทางสมาธินั้นเรียกว่า อาร์มณูปนิชฌาน ความเข้าไปเพ่งอารมณ์ คือเพ่งอารมณ์ของสมาธิ ดังนี้เรียกว่า อาร์มณูปนิชฌาน จิตต้องเพ่งพินิจในอารมณ์ของสมาธิจึงจะได้เอกัคคตาของจิตที่เป็นตัวสมาธิ

ลักษณะอุปนิชฌาน

อีกอย่างหนึ่งเพ่งลักษณะ ก็คือเพ่งไตรลักษณ์นั่นเอง การเพ่งลักษณะดังนี้เรียกว่า ลักษณะอุปนิชฌาน ความเข้าไปเพ่งลักษณะคือเพ่งไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้น แม้การหัดทำสมาธิจะได้สมาธิเป็นขณิก หรืออุปจารหรือถึงแม้อุปปกาก็ตาม เมื่อได้สมาธิแล้วก็เป็นการหัดจิตให้สามารถเพ่งได้พินิจได้เป็นอย่างดี มีพละคือพลัง กำลังในการเพ่งพินิจ ยังได้อุปปนาสมาธิก็ยังได้พลังในการเพ่งพินิจได้มาก เพราะฉะนั้นก็ใช้พลังของสมาธิ คือความเพ่งพินิจนี้มาเพ่งลักษณะคือไตรลักษณ์ และเมื่อเป็นดังนี้ ไตรลักษณ์ก็ปรากฏได้ง่าย และเห็นอนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อนัตตตาความเป็นอนัตตาของสภาวะธรรมทั้งหลายได้โดยง่าย เมื่อได้สมาธิในชั้นใดชั้นหนึ่งก็ตาม อันจัดเข้าเป็นอาร์มณูปนิชฌาน ก็ให้มาหัดเพ่งพินิจสภาวะธรรมโดยสามัญลักษณะ คือเพ่งไตรลักษณ์นี้แหละที่สภาวะธรรมทั้งหลาย เมื่อเป็นดังนี้แล้วก็จะได้ปัญญารู้แจ้งเห็นจริงที่เป็นตัววิปัสสนา

วิปัสสนาปัญญา

อันวิปัสสนาปัญญา ปัญญาคือวิปัสสนา รู้แจ้งเห็นจริงหรือว่าเห็นแจ้งรู้จริง ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ก็คือเห็นไตรลักษณ์ที่สภาวะธรรม หรือว่าเห็นสภาวะธรรมโดยไตรลักษณ์ อันสภาวะธรรมนี้ก็แปลว่าธรรมโดยสภาพ อันหมายถึงทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่เป็นไปตามภาวะของตน คือเป็นไปตามเหตุปัจจัยของตน เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างใดก็บังเกิดผลขึ้นอย่างนั้นตามควรแก่เหตุปัจจัยนั้น เมื่อเหตุปัจจัยเป็นไปอยู่สลับสนุนอยู่ก็เป็นไปอยู่ เมื่อสิ้นเหตุปัจจัยสิ่งนั้น ๆ ก็ดับ ดังนี้เรียกว่าสภาวะธรรม ธรรมที่เป็นไปตามภาวะคือเหตุปัจจัยของตนเอง ก็ได้แก่ นามรูปหรือขันธห้าหรือที่เรียกง่าย ๆ ว่า กายใจอันนี้ เหล่านี้เป็นสภาวะธรรม คือเป็นสิ่งที่เป็นไปตามภาวะของตน ขันธห้า หรือนามรูปหรือกายและใจอันนี้เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย เมื่อแสดงตามหลักพุทธศาสนาโดยย่อก็คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม เป็นเหตุปัจจัยให้ก่อเกิดนามรูปหรือขันธห้าหรือกายใจอันนี้ขึ้น และเมื่อก่อเกิดขึ้นมาแล้ว ขันธห้าหรือนามรูปหรือกายใจอันนี้ก็เป็นที่ไปอยู่ดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา ที่เหตุปัจจัยนั้น ๆ อุปการะอุปถัมภ์ เมื่อสิ้นเหตุปัจจัยนั้น ๆ ขันธห้าหรือนามรูปหรือกายและใจอันนี้ก็ดับ และนอกจากนี้ขันธห้าหรือนามรูปหรือกายและใจอันนี้ก็ยังคงต้องเป็นไปตามคติธรรมดา คือ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ซึ่งเป็นธรรมดาของสังขารทั้งหลายอีกส่วนหนึ่งด้วย ดังที่พระพุทธภาษิตตรัสไว้ถึงสังขาร คือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลาย ย่อมประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะที่เป็นของสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลาย อันได้แก่ ความเกิดขึ้นปรากฏหนึ่ง ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏหนึ่ง เมื่อยังตั้งอยู่ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นปรากฏอีกหนึ่ง ทั้งสามนี้เป็นสังขตลักษณะ ลักษณะของสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งปวง ขันธห้าหรือนามรูปหรือกายใจอันนี้ก็ต้องเป็นไปตามสังขตลักษณะเหล่านี้ด้วย เพราะว่าเป็นสังขารคือเป็นสิ่งผสมปรุงแต่ง เพราะฉะนั้น สภาวะธรรม คือขันธห้าหรือนามรูปหรือกายใจอันนี้ชื่อว่าสภาวะธรรม ธรรมที่เป็นไปตามภาวะของตนก็ต้องเป็นไปตามสังขตลักษณะทั้งสามนี้ด้วย เพราะว่าเป็นสังขตลักษณะทั้งสามนี้เป็นภาวะ คือเป็นความเป็นซึ่งเป็นไปเองตามธรรมดาของสังขาร คือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งปวง เพราะฉะนั้น ทุก ๆ อย่างที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยของตนและเป็นไปตามธรรมดาที่เป็นสังขตลักษณะดังนี้ เรียกว่า สภาวะธรรมทั้งนั้น

คราวนี้ในการกำหนดปฏิบัติอบรมวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่เห็นแจ้งรู้จริง ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ก็คือเพ่งพินิจสภาวะธรรมโดยไตรลักษณ์ หรือว่าเพ่งพินิจไตรลักษณ์ที่สภาวะธรรม เพื่อให้เห็นแจ้งรู้จริง เห็นแจ้งรู้จริงในอะไร ย้ำอีกทีหนึ่งก็คือว่า เห็นแจ้งรู้จริงในที่ตั้งของไตรลักษณ์ก่อน ที่ตั้งของไตรลักษณ์นั้นก็ ได้แก่ สภาวะธรรม ให้รู้จักขันธห้า ให้รู้จักนามรูป ให้รู้จักกายและใจอันนี้

เฟ่งพินิจดูที่สภาวะธรรมคือที่ขั้นห้ำหั่นนี้เป็นรูป รูปเป็นอย่างไร นี่เป็นเวทนา เวทนาเป็นอย่างไร นี่เป็นสัญญา สัญญาเป็นอย่างไร นี่เป็นสังขาร สังขารเป็นอย่างไร นี่เป็นวิญญาณ วิญญาณเป็นอย่างไร เมื่อได้เฟ่งพินิจให้รู้จักขั้นห้าแต่ละอย่างดังกล่าวมานี้ ก็เรียกว่าได้พบภูมิของวิปัสสนา เพราะว่าขั้นห้านี้เองเป็นตัววิปัสสนาภูมิ ภูมิของวิปัสสนา จะได้วิปัสสนาปัญญา นั้น จะต้องพบภูมิของวิปัสสนาคือวิปัสสนาภูมิก่อน ถ้าไม่พบวิปัสสนาภูมิแล้ว ก็จะไม่อาจได้วิปัสสนาปัญญา เพราะฉะนั้นผู้ต้องการอบรมทางวิปัสสนาปัญญา จะต้องใช้สมาธิเฟ่งพินิจให้รู้จักขั้นห้าดังกล่าว เป็นวิปัสสนาภูมิ และเมื่อเห็นวิปัสสนาภูมิแล้ว คือพบวิปัสสนาภูมิแล้ว ก็คือพบขั้นห้า พบรูป พบเวทนา พบสัญญา พบสังขาร พบวิญญาณ

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า สภาวะธรรมคือขั้นห้า ชื่อว่าสภาวะธรรมเพราะเป็นไปตามภาวะของตน และการเป็นไปตามภาวะของตนนั้น ก็คือเป็นไปตามเหตุปัจจัยของตนเองอย่างหนึ่ง ตามธรรมดาหรือคติธรรมดาของตนเองอีกอย่างหนึ่ง แต่ว่าในขั้นนี้ต้องการธรรมดาหรือคติธรรมดาก่อน และธรรมดาหรือคติธรรมดาที่สภาวะธรรมทั้งหลายจะต้องเป็นไปนั้นก็คือ สังขตลักษณะดังกล่าวสามข้อข้างต้น ความเกิดขึ้นปรากฏหนึ่ง ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏหนึ่ง เมื่อยังตั้งอยู่ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นอีกอย่างหนึ่งปรากฏอีกหนึ่ง มีลักษณะทั้งสามอย่างนี้ปรากฏ เพราะฉะนั้นต้องกำหนดคำว่าปรากฏ เพราะเหตุว่าบรรดาสังขารสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลายในที่นี้ยกเอาขั้นห้าขึ้นมาเป็นประธาน มีความเกิดขึ้นปรากฏ มีความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ เมื่อยังตั้งอยู่มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นปรากฏ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏนี้เองจึงอาจเฟ่งพินิจเห็นได้ ถ้าไม่ปรากฏก็เห็นไม่ได้ อันนี้แหละเป็นสิ่งสำคัญ เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวว่าบรรดาสภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป่าประกาศตัวเองอยู่ แสดงตัวเองอยู่ทุกขณะว่า เราหรือข้าพเจ้าไม่เที่ยง เราหรือข้าพเจ้าเป็นทุกข์ เราหรือข้าพเจ้าเป็นอนัตตา เป็นสิ่งที่ปรากฏในเมื่อจิตเป็นสมาธิ และเฟ่งพินิจให้รู้จักวิปัสสนาภูมิเสียก่อนแล้ว ลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ซึ่งรวมเข้าเป็นไตรลักษณ์ก็จะปรากฏเอง ปรากฏง่าย ปรากฏไม่ยาก จะมองเห็นจะได้ยินเป็นหูทิพย์ตาทิพย์ในแวบพริบตา ดังนี้แหละจึงจะเป็นวิปัสสนาขั้นห้า เป็นความรู้แจ้งเห็นจริงขึ้นมา หูทิพย์ตาทิพย์ที่กล่าวมานี้เป็นประโยชน์มาก นำให้สิ้นทุกข์ได้ ชัดเกลือกเลสได้ ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงได้

ครั้งที่ ๑๒ ไตรลักษณ์ (ต่อ)

ธาตุและธรรม

ปัญญาในธรรมนั้นก็มุ่งธรรมที่เป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยาม คือธรรมที่ตั้งอยู่ ธรรมที่มีนิยาม คือความกำหนดแน่ อันธรรมที่ตั้งอยู่ที่มีความกำหนดแน่นี้เป็นอกาลิโก ไม่ประกอบด้วยกาลเวลา เป็นสัจจะคือความจริงที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่และมีความกำหนดแน่อยู่ทุกกาลสมัย พระพุทธเจ้าจะทรงอุปบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุปบัติขึ้นในโลก ธรรมที่เป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามนี้ก็คงตั้งอยู่คงมีความกำหนดแน่อยู่ไม่เปลี่ยนแปลง และก็ใช้อีกคำหนึ่งว่าธาตุ คำว่าธาตุและคำว่าธรรมนี้ในที่นี้ก็ใช้หมายความเป็นอันเดียวกัน ธาตุก็แปลว่าตั้งอยู่ดำรงอยู่ คำว่าธรรมเองก็แปลว่าตั้งอยู่ดำรงอยู่ แต่ว่าเพื่อกระชับความให้แน่นเข้าให้เป็นที่เข้าใจ จึงได้เพิ่มคำว่าตั้งอยู่เข้าม่อีกคำหนึ่ง ว่าธาตุนั้นตั้งอยู่เป็นธรรมฐิติ ความตั้งอยู่ของธรรม คือธรรมตั้งอยู่ เป็นธรรมนิยาม ความกำหนดแน่ของธรรม คือธรรมมีนิยาม คือความกำหนดแน่นอน ข้อนี้ได้มีแสดงไว้ในธรรมนิยามสูตรที่แปลความว่า “พระตถาคตพุทธเจ้าจะทรงอุปบัติขึ้นหรือไม่ทรงอุปบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นก็ตั้งอยู่เป็นธรรมฐิติเป็นธรรมนิยาม คือความตั้งอยู่ของธรรม ความกำหนดแน่ของธรรม ตั้งอยู่อย่างไร กำหนดแน่อย่างไร ก็คือตั้งอยู่กำหนดแน่นอนอยู่ว่า

สัพพ สงขารา อนิจจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สัพพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

สัพพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน

ดังนั้น พระตถาคตพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ธาตุนั้น ก็ได้ตรัสรู้ธรรมฐิติ ธรรมนิยามดังกล่าว แล้วก็ได้ทรงบอก ได้ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงกำหนด ได้ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก ได้ทรงกระทำให้ตื่น สั่งสอนให้บุคคลทั้งปวงได้ทราบ ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” เพราะฉะนั้น ข้อที่เป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้นจึงเป็นธรรมที่ตั้งอยู่ที่กำหนดแน่อยู่ เป็นอกาลิโก ไม่ประกอบด้วยกาลเวลา เป็นสัจจะคือความจริงที่ตั้งอยู่กำหนดแน่นอนทุกกาลสมัย

ธรรมฐิติ

ข้อที่ว่าธาตุนั้นตั้งอยู่เป็นธรรมฐิติ ความตั้งอยู่ของธรรมคือธรรมตั้งอยู่นั้น ก็มีความหมายว่าตั้งอยู่ดำรงอยู่โดยเป็นสัจจะคือความจริงที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ ไม่มีที่จะดับหายเปลี่ยนแปลง คงตั้งอยู่ดำรงอยู่อย่างนั้น ดังนี้ เป็นความหมายของคำว่าธาตุนั้นตั้งอยู่เป็นธรรมฐิติ ความตั้งอยู่ของธรรมคือธรรมตั้งอยู่

ธรรมเนียม

คราวนี้ถ้าหากว่าตั้งอยู่ดำรงอยู่แต่ไม่มีนียบามคือความกำหนดแน่หรือว่าเครื่องกำหนดแน่ อันทำให้สามารถกำหนดรู้ได้หรือทำให้นียบามได้ ก็จะไม่มีการสามารถจะรู้ได้จะเข้าใจได้ แต่เพราะธรรมที่ตั้งอยู่นั้นมีนียบามคือความกำหนดหรือเครื่องกำหนดที่ทำให้นียบามได้กำหนดได้ จึงสามารถที่จะรู้ได้ สามารถที่จะเข้าใจได้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ฉะนั้นจึงมีคำว่าธรรมเนียมคู่เข้ามาอีกคำหนึ่งกับคำว่าธรรมฐิติ ความตั้งอยู่ของธรรม คู่กันว่าธาตุนั้นตั้งอยู่เป็นธรรมฐิติ ธรรมเนียม ก็เป็นธรรมที่ตั้งอยู่เป็นธรรมที่นียบามได้ ที่กำหนดแน่ลงไปได้ เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสรู้ได้ และเมื่อทรงตรัสรู้แล้วก็ทรงแสดงสั่งสอนจำแนกธรรมกระทำให้ตื่น ให้เวไนยนิกรคือหมู่แห่งชนที่ฟังแนะนำได้รู้ตามพระองค์ได้

ลักษณะสาม

อันคำว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั้น เมื่อมุ่งถึงภาวะที่ไม่เที่ยง ภาวะที่เป็นทุกข์ ภาวะที่เป็นอนัตตา ก็เรียกว่า อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อนัตตตา ความเป็นอนัตตา มิใช่อดีตตัวตน นี่เป็นภาวะ และภาวะทั้งสามนี้ย่อมมีนียบามคือเครื่องกำหนดหรือความกำหนดแน่ลงไปสำหรับที่จะให้รู้ได้โดยทางไหน ก็จะมีนียบามได้โดยทางไหน จะกำหนดแน่ได้โดยทางไหนว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ก็นียบามได้ กำหนดได้โดยลักษณะคือเครื่องกำหนด เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยลักษณะก็มีสามคืออนิจจลักษณะ หรืออนิจจลักษณะ ลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง ทุกขลักษณะหรือทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ อนัตตลักษณะหรืออนัตตลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน ดังที่เรียกกันคุ้นหูว่าไตรลักษณ์ อันแปลว่าลักษณะสามหรือลักษณะทั้งสาม

สามัญญลักษณะและสังขตลักษณะ

ลักษณะทั้งสามนี้เป็นลักษณะที่ทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงเรียกอีกคำหนึ่งว่า สามัญญลักษณะ ลักษณะที่เป็นสามัญญคือทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง คำว่าสังขารนั้นได้แก่สังคสมปรุงแต่งทั้งหลาย คือว่าทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่เป็นสังคสมปรุงแต่งขึ้นมา และย่อมมีลักษณะทั่วไปอีกอย่างหนึ่งอันเรียกว่าสังขตลักษณะ คือลักษณะที่ทั่วไปแห่งสังขตะ คือสังคสมปรุงแต่งทั้งปวง ดังที่มีแสดงไว้ว่า อุปปาทอ บัณณายติ ความเกิดขึ้นปรากฏ วโย บัณณายติ ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ จิตตส อลุลลตตฺตํ บัณณายติ เมื่อยังตั้งอยู่ ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นปรากฏ ดังนี้

ตามที่ยกพระบาลีมาแสดงไว้นี้ ก็ได้คำเพิ่มขึ้นมาอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตะ คำว่าสังขตะนี้ หมายถึงสิ่งผสมปรุงแต่ง จึงมีความหมายอย่างเดียวกับคำว่าสังขาร เรียกว่าสังขตะก็ได้ เรียกว่าสังขารก็ได้ ก็หมายถึงสิ่งผสมปรุงแต่งเช่นเดียวกัน บรรดาสังขตะหรือสังขารทั้งหลายย่อมมีลักษณะที่ปรากฏคือ เกิด เสื่อม กับเมื่อตั้งอยู่ก็แปรปรวนเปลี่ยนแปลง ยกตัวอย่างเช่น ร่างกายนี้ก็เป็นสังขาร หรือเป็นสังขตะอย่างหนึ่ง ก็เป็นสิ่งผสมปรุงแต่งเพราะประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้งหลาย ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เป็นรูปขันธ์ กองรูปอันนี้ และก็ประกอบด้วยนามขันธ์ กองนามคือเวทนา ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข สัญญา ความจำได้หมายรู้สังขาร ความคิดปรุงหรือความปรุงคิด วิญญาณ ความรู้สึกเห็นหรือความรู้สึกได้ยินทางอายตนะทั้งหลาย เหล่านี้ก็เป็นเวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ ในที่นี้ก็พึงเข้าใจว่ามีคำว่าสังขารซ้ำเข้ามาอีกคือสังขารขันธ์ แต่ว่าสังขารขันธ์ในที่นี้หมายถึงความปรุงแต่งทางใจ คือความปรุงคิดหรือความคิดปรุงเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ เท่านั้น ดังนี้เป็นสังขารขันธ์ ทั้งหมดนี้ก็เป็นสังขารหรือเป็นสังขตะซึ่งมีความเกิดขึ้นปรากฏเป็นเบื้องต้น คือมีความเกิดขึ้นปรากฏเป็นชาติ คือความเกิด มีวัย คือความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ ดังที่ปรากฏเป็นปฐมวัย เป็นมัชฌิมวัย เป็นปัจฉิมวัย จนถึงแตกสลายเป็นมรณะคือความตาย ก็นับเข้าใน วโย บัณณายติ มีวัย คือความเสื่อมสิ้นไปปรากฏและเมื่อยังตั้งอยู่ก็มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นปรากฏ ดังเช่นขันธ์ห้านี้มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นลำดับตั้งแต่ชาติคือความเกิดจนถึงมรณะคือความตาย ปรากฏเป็นชราคือความแก่ชราครุฑครุฑโทรม ดังนี้ก็เข้าใจในข้อว่า เมื่อยังตั้งอยู่มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไปปรากฏ แม้ว่าจะจัดเป็นวัย ๆ ดังกล่าวมาข้างต้น ในระหว่างวัยหนึ่ง ๆ ก็มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปปรากฏไม่มีหยุดเปลี่ยนแปลงไปทุกขณะ ดังนี้เป็นสังขตลักษณะ คือลักษณะที่ทั่วไปแก่สังขารทั้งปวง ก็เป็นสามัญลักษณะด้วยเหมือนกัน

อนิจจลักษณะ

คราวนี้เมื่อมีลักษณะปรากฏดังนี้ จึงสามารถที่จะกำหนดพิจารณา นิยามลงไปได้ กำหนดลงไปได้ว่าไม่เที่ยง ว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา นิยามลงไปได้ว่าไม่เที่ยงอย่างไร ก็คือว่าเพราะเหตุที่มีความเกิดขึ้นปรากฏ มีวัยคือความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ และเมื่อยังตั้งอยู่ มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไปปรากฏ จึงนิยามกำหนดลงไปได้ว่าไม่เที่ยง คือไม่ตั้งอยู่ไม่ดำรงอยู่ในที่เดียว หากตั้งอยู่ดำรงอยู่ในที่เดียวจึงจะเรียกว่าเที่ยง แต่เพราะไม่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ในที่เดียว ต้องเกิดต้องเสื่อมต้องดับต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป จึงนิยามกำหนดลงไปได้ว่าไม่เที่ยง ไม่เที่ยงอย่างนั้น ไม่เที่ยงอย่างนี้ พิจารณาได้กำหนดได้ เพราะว่าความเกิดความเสื่อมสิ้นไป และความแปร

ปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นนั้นมิได้หลบซ่อนหรือซ่อนเร้น แต่ว่าปรากฏก็คือว่าเปิดเผยอย่างหยาบก็มองเห็นได้ด้วยตา อย่างละเอียดก็พิจารณารู้ได้ด้วยใจ เป็นสิ่งที่ปรากฏไม่ใช่ว่าไม่ปรากฏ เป็นสิ่งปรากฏอยู่บอกตัวเองอยู่ เพราะฉะนั้นจึงนิยามได้กำหนดได้ลงไปว่าไม่เที่ยง ดังนี้แหละคืออนิจจตา ความไม่เที่ยงที่กำหนดได้นิยามได้โดยอนิจจลักษณะ ลักษณะที่ไม่เที่ยง ก็คือลักษณะที่เกิด ที่เสื่อมสิ้น ที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปนี้เองปรากฏอยู่

ทุกขลักษณะ

คราวนี้สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็ทุกขคือไม่เป็นสุข ไม่ตั้งอยู่คงที่ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป อันเรียกว่าเป็นวิปริณามธรรม เป็นสิ่งที่มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ก็คือว่าลักษณะที่มีความเกิดปรากฏ มีวิยคือความเสื่อมสิ้นปรากฏ และเมื่อตั้งอยู่มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปปรากฏนั่นเอง เป็นตัวไม่เที่ยง และสิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข จึงเป็นตัวทุกขด้วย คือเป็นสิ่งที่ไม่เป็นสุข ไม่ตั้งอยู่คงที่ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป

อันคำว่าสุขนั้นแปลว่าทนได้ง่าย แต่คำว่าทุกขนั้นแปลว่าทนได้ยาก สิ่งใดที่ทนได้ง่ายเพราะมีความสบายไม่เดือดร้อน นั่นก็เป็นสุข แต่สิ่งใดที่ทนได้ยากไม่สบาย สิ่งนั้นก็เป็ทุกข และที่ทนไม่ได้หรือว่าทนได้ยาก โดยความนั้นก็ถือว่าทนอยู่ไม่ได้ คือต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ดังนี้ก็เป็นทุกข เพราะฉะนั้นจึงนิยามลงไป กำหนดได้ว่าเป็ทุกขเพราะทนอยู่ได้ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปอยู่ทุกขณะ

อนัตตลักษณะ

เมื่อสิ่งใดเป็นทุกขสิ่งนั้นก็เป็อนัตตา เพราะเหตุว่าบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ จะบังคับให้เกิดแต่ไม่ให้เกิดก็บังคับไม่ได้ จะบังคับให้ตั้งอยู่โดยไม่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปก็ไม่ได้ บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ จึงนิยามลงไปได้ว่า อนัตตามิใช่อัตตาตัวตน เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ถ้าเป็อัตตาตัวตนคือเป็นตัวเราของเราจริงแล้วก็บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ แต่นั่นบังคับไม่ได้ สังขารทั้งหลายเมื่อเกิดขึ้นก็ต้องเสื่อมสิ้น เมื่อตั้งอยู่ก็ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา จะไปบังคับฝืนธรรมดาดังนี้ไม่ได้ จึงนิยามลงไปว่าอนัตตามิใช่อัตตาตัวตน

เพราะฉะนั้น จึงสามารถนิยามได้โดยลักษณะที่เป็นสังขตลักษณะดังกล่าวเป็นที่ตั้ง คือความเกิดปรากฏ ความเสื่อมสิ้นปรากฏ เมื่อตั้งอยู่ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงปรากฏ จึงนิยามลงไปโดยลักษณะที่ปรากฏนี้แหละว่าไม่เที่ยง ว่าเป็นทุกข ว่าเป็นอนัตตา ดังนี้

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอนัตตลักษณะสูตร ยกชั้นห้าขึ้นเป็นที่ตั้งเป็นวิปัสสนาภูมิ ชี้ให้เห็นอนัตตาขึ้นก่อน แล้วก็ชี้ให้เห็นอนิจจะ ให้เห็นทุกขะ และให้เห็นอนัตตาชัดเจนขึ้นมา ถึงพระสูตรที่สามคือ อาทิตตปริยายสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเอาสิ่งทั้งปวง คืออายตนะภายในภายนอก เป็นต้นมาชี้ว่าเป็นของร้อน ก็มุ่งแสดงทุกขสังขะ สภาพที่จริงคือทุกข์ หรือไตรลักษณ์ในข้อทุกขลักษณะให้เห็นชัดเจนขึ้นเป็นที่ตั้ง แล้วก็โน้มมาให้เห็นอนิจจลักษณะ อนัตตลักษณะไปด้วยกัน

ครั้งที่ ๑๓ ไตรลักษณ์ (ต่อ)

มรรคสามัคคี

ศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมอบรมอุดหนุนกันและกันให้เป็นไป ศีลอบรมสมาธิ สมาธิอบรมปัญญา ปัญญาอบรมจิตให้วิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายได้ในที่สุด และกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ปัญญาอบรมสมาธิ สมาธิอบรมศีล ต่างอบรมอาศัยกันและกันดังนี้ขึ้นไป เป็นอันว่าผู้ปฏิบัติธรรมพึงปฏิบัติทั้ง ๓ อย่าง ทั้งศีล ทั้งสมาธิ ทั้งปัญญา ทั้งสามนี้เป็นมรรคสามัคคี ความพร้อมเพรียงกันของมรรค จึงอบรมจิตให้บรรลุวิมุตติได้ในที่สุด ปัญญาอบรมจิตนั้น ก็อบรมจิตให้บริสุทธิ์จากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย เพราะปัญญาเห็นธรรมที่เป็นสัจจะอันมีอยู่ในจิตนั่นเอง ก็ชำระจิตให้บริสุทธิ์ จิตจึงจะบรรลุถึงความหลุดพ้นที่เป็นวิมุตติ ตามภูมิตามขั้นขึ้นไป ปัญญาที่เห็นธรรมนี้จะกล่าวว่าเห็นธรรมจักษุ ธรรมนิยาม ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังนี้ก็ได้ จะกล่าวว่าเห็นอริยสัจจ์ทั้งสี่ก็ได้เหมือนกัน เพราะเมื่อเห็นอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นอันว่า ได้เห็นธรรมจักษุ ธรรมนิยาม และก็เห็นอริยสัจจ์ด้วย

อริยสัจจะ

อริยสัจจะนั้นก็แปลกันว่า สัจจะที่ทำให้ผู้รู้ให้เป็นอริยะหรือสัจจะที่เป็นอริยะคือประเสริฐ หรือว่าสัจจะของผู้เป็นอริยะ โดยความจึงต่างจากสามัญสัจจะ หรือโลกียสัจจะ เพราะอริยสัจจะนั้นก็กล่าวได้ว่าเป็นโลกุตตรสัจจะ แต่ทั้งนี้ก็มิได้หมายความว่า ไม่เป็นฐานะที่โลกิยชนหรือสามัญชนทั่วไปพึงรู้ เพราะโดยที่แท้แล้วก็เป็นธรรมที่โลกิยชนหรือสามัญชนทั่วไปพึงรู้นั่นเอง และเมื่อรู้ผู้รู้ก็เลื่อนฐานะขึ้นเป็นอริยชน อริยชนในพุทธศาสนานั้นหมายถึง ท่านผู้เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง หมายถึงพระอริยบุคคลแปด คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ท่านผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค ท่านผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล ท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค ท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล ก็เป็นแปดจำพวก เจ็ดจำพวกข้างต้นเป็นเสขบุคคล ส่วนจำพวกที่แปดเป็นอเสขบุคคล

ท่านแสดงว่า ความตั้งอยู่ในมรรคและผลของพระอริยบุคคลในทุกขั้นนั้นมีอยู่ชั่วขณะจิตเล็กน้อยเท่านั้น แล้วท่านก็เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ กล่าวง่าย ๆ ก็จะมีอยู่สี่จำพวกดังนี้ กำหนดด้วยการละ สังโยชน์ทั้งสิบ ท่านผู้ละสังโยชน์เบื้องต้นได้สาม คือ ละสักกายทิฏฐิ ความเห็นยึดถือว่ากายของตน ละวิจิกิจฉา ความเคลือบแคลงสงสัยในพระรัตนตรัยเป็นต้น สิ้นพหุปรามาส ความยึดถือศีลและวัตรหรือเรียกว่าลูปคล้ำศีลและวัตร ก็เป็นพระโสดาบัน ท่านผู้ละสังโยชน์ทั้งสามนี้ได้ และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงยิ่งขึ้นไปกว่า

ก็เป็นพระสกทาคามี ท่านผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้งห้า คือเพิ่มกามระคะ ความติดใจยินดีในกาม ปฏิฆะหรือพยาบาท ก็เป็นพระอนาคามี ท่านผู้ละสังโยชน์เบื้องบนได้อีกห้าก็เป็นพระอรหันต์ จึงกำหนดด้วยการละสังโยชน์ได้เด็ดขาดดังนี้ และในการปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ตั้งแต่เบื้องต้น ก็ต้องปฏิบัติในมรรคมืองค์แปด ซึ่งเป็นมัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง สรูป เข้าก็เป็นศีล สมาธิ ปัญญาตั้งกล่าวแล้ว เมื่อการปฏิบัติในมรรคมืองค์แปด หรือรวมเข้าในไตรสิกขานั้นเป็นมรรคสมังคีเต็มที ก็เป็นโสดาปัตติมรรคขึ้นมา ก็ตัดสังโยชน์ได้สาม ก็เป็นโสดาปัตติผล ผู้บรรลุก็เป็นพระโสดาบัน เมื่อบำเพ็ญยิ่งขึ้นไปอีก ก็มรรคมืองค์แปด หรือไตรสิกขานั้น แผลงจนเป็นสกทาคามีมรรค ก็ตัดสังโยชน์ทั้งสามนั้นได้และทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง ก็เป็นสกทาคามีผล ท่านผู้บรรลุก็เป็นพระสกทาคามี ก็บำเพ็ญมรรคมืองค์แปดนั้น หรือไตรสิกขาให้ยิ่งขึ้นไป จนเป็นอนาคามีมรรค ก็ตัดสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้งห้า ก็เป็นอนาคามีผล ท่านผู้บรรลุก็เป็นพระอนาคามี ก็ปฏิบัติในมรรคมืองค์แปด หรือไตรสิกขา ให้ยิ่งขึ้นไปอีกจนเป็นอรหัตตมรรค ก็ตัดสังโยชน์ได้ทั้งสิบ ก็เป็นอรหัตตผล ท่านผู้บรรลุก็เป็นพระอรหันต์

พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระอรหันต์องค์แรก ซึ่งเป็นผู้ทรงพบทางคือมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่มรรคมืองค์แปด หรือไตรสิกขานั้นด้วยพระองค์เอง ทรงปฏิบัติจนมรรคมืองค์แปด หรือไตรสิกขานั้น เป็นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลเป็นต้นขึ้นมา จนถึงอรหัตตมรรค อรหัตตผล ก็ทรงเป็นพระอรหันต์พระองค์แรกในโลก และทรงเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะเป็นผู้ได้ตรัสรู้โดยชอบด้วยพระองค์เอง จากนั้นก็ได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอนพระสาวกซึ่งเป็นผู้สดับคำสั่งสอนได้ปฏิบัติมรรคมืองค์แปดหรือไตรสิกขานั้นจนได้บรรลุถึงมรรคผลขึ้นไปโดยลำดับ ถึงที่สุดก็เป็นพระอรหันต์สาวก และได้ชื่อว่าเป็นพระอนุพุทธ คือเป็นพระผู้ที่ตรัสรู้ตามหรือตรัสรู้ภายหลัง เพราะมิได้ค้นคว้าพบทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทานั้นด้วยองค์ทำนอง แต่อาศัยพระพุทธเจ้าเป็นพระศาสดา ก็เป็นผู้สั่งสอนแสดงธรรม เมื่อได้เป็นพระอรหันต์จึงเป็นพระอนุพุทธ ฉะนั้น การปฏิบัติจึงทั้งหลักไตรสิกขาหรือมรรคมืองค์แปดนี้ไม่ได้ ต้องปฏิบัติไปด้วยกัน และท่านผู้บรรลุมรรคผลตั้งแต่ขั้นต้นขึ้นไปนั้น เดิมก็เป็นสามัญชนหรือปุถุชนอยู่เช่นเดียวกัน

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอนก็มุ่งสั่งสอนสามัญชนหรือปุถุชนทั่วไปนี้แหละ ให้ได้รู้ได้เห็นธรรมอันเป็นสัจธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ มิได้หมายความว่าทรงมุ่งสั่งสอนแต่ผู้ที่เป็นพระอริยบุคคลแล้ว แม้อริยสัจสี่ หรือวัชรธรรมฐิติ ธรรมนิยาม อันเรียกว่าไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณะ ลักษณะที่ทั่วไปแก่สังขารทั้งปวงก็มุ่งแสดงสั่งสอนแก่สามัญชนนี้เองเพื่อให้เกิดปัญญารู้เห็นตามเป็นจริง แต่ปัญญาที่จะรู้เห็นตามเป็นจริงนั้นก็ต้องมีสมาธิและมีศีลอบรมกันมาโดยลำดับ ให้เป็นมรรคสมังคี คือความพร้อมเพรียงกันของมรรค และปัญญาที่รู้เห็นตามเป็นจริงนั้นก็รู้เห็น

ในธรรมฐิติหรือในธรรมนิยามนั่นเอง เริ่มต้นตั้งที่นักปฏิบัติธรรมทั้งหลายได้ปฏิบัติกันอยู่ในสมถ-
กรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐานนั่นเอง ปัญญาที่เห็นสังขจะนับเข้าในวิปัสสนากรรมฐานคือเป็น
กรรมฐานที่จะต้องใช้ปัญญาพิจารณา

พหุทานุสาศนี

ว่าถึงใครสักขณณ์ที่แสดงแล้วในข้อที่ว่าด้วยธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น ในบทที่สวดกันเวลา
เช้า ที่เป็นสังเวกวัตถุปริกิตนปาฐะ คือปาฐะที่กำหนดแสดงวัตถุที่ดั่งแห่งความสังเวห ได้แสดง
ไว้ว่าพหุทานุสาศนี คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงสั่งสอนอยู่เป็นอันมาก ทรงสั่งสอนอยู่
บ่อย ๆ นั้น ก็คือทรงสั่งสอนว่า

รูป	อนิจจ	รูปไม่เที่ยง
เวทนา	อนิจจา	เวทนาไม่เที่ยง
สัญญา	อนิจจา	สัญญาไม่เที่ยง
สังขาร	อนิจจา	สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง
วิญญาณ	อนิจจ	วิญญาณไม่เที่ยง
รูป	อนัตตา	รูปเป็นอนัตตา
เวทนา	อนัตตา	เวทนาเป็นอนัตตา
สัญญา	อนัตตา	สัญญาเป็นอนัตตา
สังขาร	อนัตตา	สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา
วิญญาณ	อนัตตา	วิญญาณเป็นอนัตตา
สขพ	สังขาร อนิจจา	สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
สขพ	ธมมา อนัตตา	ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังนี้

จึงมีสองลักษณะโดยที่ทรงสอนให้พิจารณาแยกอรรถภาพอันนี้ออกไปเป็นขั้นห้า เป็นรูป
เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ และให้พิจารณาแต่ละประการว่าเป็นอนิจจะ คือไม่
เที่ยง เป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ดังนี้ ฉะนั้นในบางที่บางแห่งก็มีแสดงไว้เป็นทวิลักษณะหรือ
ทไวลักษณะ คือลักษณะสองดังนี้ ไม่เป็นใครสักขณณ์ ทั้งนี้มีอธิบายว่า เพราะว่าทุกขลักษณะประการ
ทั้งสองนี้ย่อมรวมอยู่ในอนิจจลักษณะ ลักษณะที่ไม่เที่ยง

อนิจจลักษณะนั้นดังที่ได้กล่าวแล้วว่า กำหนดได้ที่ความเกิดความดับ สิ่งที่มีความเกิดขึ้น
และดับไปเป็นธรรมดา สิ่งนั้นได้ชื่อว่าเป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง และเพราะมีความเกิดความดับ ดังนี้
จึงเป็นทุกข์ ก็เป็นสิ่งทีทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องถูกความเกิดความดับนั้นบีบคั้นให้แปรปรวนเปลี่ยน

แปลงไปอยู่เสมอ ทุกขลักษณะจึงรวมอยู่ในอนิจลักษณะแล้ว ฉะนั้น เมื่อแสดงโดยย่อจึงแสดงแต่ลักษณะสอง คืออนิจจะ และอนัตตา พุทธานุสาสนี คำสั่งสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นอันมากให้เราทั้งหลายพึงพิจารณาไว้เนื่อง ๆ ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอนิจจะคือไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่มีความเกิดดับเป็นธรรมดา เป็นอนัตตาไม่ใช่อัตตาตัวตน เพราะเป็นสิ่งที่บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ เมื่อบังคับไม่ได้จึงเป็นอนัตตา ไม่ควรที่จะยึดถือว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นของเรา เราเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ หรือว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอัตตาตัวตนของเรา

การหมั่นพิจารณาดังนี้จะทำให้ทุกขสังขจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ปรากฏชัดขึ้นในนิเทศแห่งทุกขสังขจะโดยตรง พระพุทธเจ้าทรงแสดงขึ้นมาโดยลำดับให้พิจารณาว่า ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ ความโศรก ความรณฺจวนใจระทมใจ ความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อ ชั้นนี้เป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการคือรูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณเป็นทุกข์ ดังนี้ เพราะฉะนั้นแสดงโดยสรุปเข้ามาแล้วก็ให้ยกเอาขันธ์ห้านี้แหละขึ้นมาพิจารณา ว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นทุกข์ เพราะว่าทุกข์ทั้งหมดนั้นก็ประมวลเข้าในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้เอง ชาติ ชรา มรณะ ก็รูป เวทนา สัญญา สังขารนี้แหละ เกิด แก่ ดาย ความประจวบ ความพลัดพราก ความปรารถนาไม่ได้สมหวัง ก็รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้แหละที่ประจวบเข้ามา ที่พลัดพรากออกไป และที่ปรารถนาไม่ได้สมหวัง ทุกข์ทั้งปวงจึงรวมเข้ามาอยู่ที่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้ทั้งนั้น ซึ่งย่อเข้ามาแล้วรูปก็เป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณก็เป็นนาม หรือว่ากายและใจอันนี้เอง ทุกข์ทั้งปวงก็รวมอยู่ที่นามรูปหรือว่ากายและใจอันนี้ทั้งหมด ไม่ใช่ที่ไหน และที่เป็นทุกข์นั้น พิจารณาแยกออกไปโดยเป็นชาติ เป็นชรา เป็นมรณะ เป็นความโศรก เป็นความระทมใจเป็นต้น เป็นความประจวบ เป็นความพลัดพราก เป็นความปรารถนาไม่ได้สมหวังก็ได้ หรือพิจารณาสรุปเข้าเป็นไตรลักษณ์ คืออนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ที่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้เองแสดงให้ปรากฏอยู่ว่าไม่เที่ยง เพราะต้องเกิดดับ ต้องเป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นอนัตตา เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ดังนี้ก็ได้อ้อหรือพิจารณาย่อเข้ามาเป็นลักษณะสอง คืออนิจจลักษณะ และอนัตตลักษณะ ดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้นก็ได้อ้อ

พิจารณาความเกิดความดับ

สรุปเข้ามาแล้วก็พิจารณาให้เห็นความเกิดดับ ว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเกิดดับอยู่เสมอ เกิดดับอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก เกิดดับอยู่ทุกขณะจิต แต่อาศัยที่ยังมีสันตติคือความสืบต่อ ยังมีความรวมกันอยู่เป็นก้อนเป็นแห่ง และยังมีความบรรเทาทุกข์ต่าง ๆ เช่นผลัดเปลี่ยนอิริยาบถเป็นต้น เมื่อเป็นดังนี้ ความเกิดดับนั้นจึงยังติดต่อกันอยู่ คือเกิดดับ แล้วก็เกิด แล้วก็ดับ แล้วก็เกิด แล้วก็ดับ ถ้าหากว่าเมื่อขั้นเป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ นี้แตกสลาย ชาติทั้ง ๕ ที่คุมเข้าเป็นกายแตกสลาย จิตที่อาศัยอยู่ในกายก็ต้องจืด คือเคลื่อนออกไป อยู่ไม่ได้ กายนี้ก็กลายเป็นศพ ไม่มีวิญญาณ ต้องทอดทิ้งอยู่เหมือนอย่างท่อนฟืน ท่อนไม้ ไร่วิญญาณ ไร่ประโยชน์ ดังนี้ ความแตกสลายหรือความดับก็ปรากฏเต็มที่ คือความแตกสลายนั่นเอง และความแตกสลายดังกล่าวมานี้ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งความเกิดดับนั้นก็ไม่ได้หมายความว่าเกิดเป็นชาติขั้นที่แรก และดับเมื่อมรณะมาถึงในที่สุดนั้นเท่านั้น แต่ความเกิดดับย่อมมีอยู่ทุกขณะลมหายใจเข้าออก ทุกขณะจิตดังจะพึงเห็นได้ว่า คนเราต้องหายใจอยู่ขาดไม่ได้ ถ้าหายใจไม่ออกเสียงเพียงครู่เดียว ชีวิตก็ดับ อันแสดงว่าต้องการลมหายใจ ซึ่งลมหายใจก็ประกอบด้วยธาตุทั้งสี่อย่างละเอียดเข้าไปบำรุงเลี้ยงร่างกายที่สึกหรอไป สิ้นไปเสื่อมไปดับไป ความสึกหรอไปสิ้นไปเสื่อมไปก็มีอยู่ทุกลมหายใจเข้าออกจึงต้องหายใจเข้าไปทดแทนอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก เป็นอันว่าต้องเกิดกันอยู่ทุกลมหายใจเข้าออกให้ทันกับความดับ

ทางนามธรรมเองก็มีความเกิดดับอยู่ทุกขณะจิตที่เล่นไปกับอารมณ์ คือเรื่องที่เข้ามาทางทวารทั้งหกนั้น ๆ เกิดดับอยู่ทุกขณะจิตเหมือนกัน พิจารณาให้เห็นความเกิดความดับปรากฏขึ้นชัดดังนี้ สัจจะสภาพที่จริงคือทุกข์ทั้งหมดก็จะรวมตัวขึ้นมาให้เห็นปรากฏชัดขึ้น ดังที่ท่านแสดงว่า “ธรรมจักษุได้บังเกิดขึ้นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา คือเห็นความเกิดความดับคู่กันไป” และยิ่งพิจารณาจะเห็นความดับนั้นชัดขึ้นมาอยู่เหนือความเกิด เห็นทุกอย่างดับหมด ดังนี้ เป็นอันว่า สภาพที่จริงคือทุกข์นั้นปรากฏแก่ผู้พิจารณายิ่งขึ้นไป

ครั้งที่ ๑๔ พรหมวิหารสี่ข้อเมตตาและกรุณาเจโตวิมุตติ

การปฏิบัติอบรมจิตวิธีหนึ่งก็คือ ปฏิบัติอบรมด้วย “โพชฌงค์” ที่แปลว่า “องค์ของความรู้อัน” คือองค์คุณ หรือองค์สมบัติของความรู้ ก็ได้แก่การอบรมสติสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้พร้อมคือสติ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้พร้อมคือธรรมวิจย ความเลือกเฟ้นธรรม วิริยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้พร้อมคือวิริยะ ความเพียร ปิตีสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้พร้อมคือปิตี ความอิ่มใจ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้พร้อมคือความสงบกายสงบจิต สมาธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้พร้อมคือสมาธิ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้พร้อมคืออุเบกขา ความเข้าไปเพ่งหรือความเพ่งเข้ามาที่จิตอันเป็นสมาธิ และวิธีปฏิบัติโพชฌงค์นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงรวมไว้ในหมวดธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานดังในมหาสติปัฏฐานสูตรก็มี แต่โดยทั่วไปทรงแยกไว้โดยเอกเทศต่างหาก มิได้รวมเข้าในสติปัฏฐานทั้งสี่ และแสดงต่อขึ้นไปจากสติปัฏฐานสี่ในทางปฏิบัติอันส่องแสดงว่าเป็นวิธีปฏิบัติทำสติและปัญญาควบคู่กันไป อันพึงใช้ได้ในการปฏิบัติอบรมกรรมฐานทุกข้อ

เจโตวิมุตติ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนให้อบรมโพชฌงค์ทั้งเจ็ดข้อนี้ ประกอบไปด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา อันเป็นพรหมวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหมคือผู้ประเสริฐหรือผู้ใหญ่ เป็นอุปป์มัญญา เมื่อแผ่ไปในสรรพสัตว์ทุกถ้วนหน้า ไม่มีประมาณ ก็เป็นอันว่าแม้การปฏิบัติอบรมพรหมวิหารทั้งสี่ หรืออุปป์มัญญาทั้งสี่ข้อ ก็เป็นอันปฏิบัติโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการนั้นด้วย และการอบรมพรหมวิหารทั้งสี่ หรืออุปป์มัญญาทั้งสี่นี้ชื่อว่า เป็นการปฏิบัติเจโตวิมุตติคือความพ้นแห่งใจ เพราะว่าใจนี้ยังประกอบด้วยพยาบาท ราคะสเนหาบ้าง ประกอบด้วยวิหสตา ความเบียดเบียนคือความคิดเบียดเบียนและโทมนัสต่าง ๆ บ้าง ยังประกอบด้วยอรติ ความไม่ยินดีด้วยหรือความริษยา และโสมนัสต่าง ๆ ด้วย ยังประกอบด้วยราคะ ปฏิฆะ คือความติดใจยินดี หรือว่าความกระทบกระทั่งไม่พอใจ และความที่เฉยเมยด้วยความไม่เอาใจใส่ ด้วยความไม่รู้บ้าง ใจสามัญยอมยังข้องเกี่ยวอยู่ด้วยกิเลสเครื่องเศร้าหมองเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง ก็เพราะว่ายังมีสัง โยชน์คือความผูก ในเมื่อตากับรูปประจวบกัน ก็ยังมีความผูกตากับรูปนั้นไว้ที่จิต เมื่อหูกับเสียงประจวบกัน ก็ยังมีความผูกหูกับเสียงนั้นไว้ที่จิต เมื่อจมูกกับกลิ่นประจวบกัน ก็ยังมีความผูกจมูกกับกลิ่นนั้นไว้ที่จิต เมื่อลิ้นกับรสประจวบกันก็ยังมีความผูกลิ้นกับรสไว้ที่จิต เมื่อกายและสิ่งที่กายถูกต้องประจวบกัน ก็ยังมีความผูกกายและสิ่งที่กายถูกต้องนั้นไว้ที่จิต เมื่อมโนคือใจเจอกับธรรมคือเรื่องราวของรูป เสียงเป็นต้นเหล่านั้นประจวบกัน ก็ยังมีความผูกมโนกับธรรมนั้นไว้ที่จิต จิตจึงถูกสิ่งที่ผูกไว้นี้ดึงไป เหมือนกับเกวียนที่ถูกโคทั้งคู่ที่เทียมเกวียนมีเชือกผูกไว้ที่เกวียนกับโค เมื่อโคเดิน

ไปก็ตั้งเอาเกวียนไป ฉันทิดก็ดี จิตก็ถูกสิ่งที่ผูกนี้ดึงไปด้วยอำนาจของความยินดีบ้าง ด้วยอำนาจของความยินร้ายบ้าง ทั้งนี้ ก็เพราะมีสัง โยชน์คือความผูกคังกล่าว จิตจึงถูกผูกไว้ด้วยสิ่งที่ผูกเหล่านี้ จิตก็วิ่งไปคือคิดไปในสิ่งที่ผูกเหล่านี้ ยินดีในส่วนที่ชอบ ยินร้ายในส่วนที่ไม่ชอบ ก็ปรากฏเป็น พยาบาท รากะสีเนหา เป็นต้นดังกล่าวแล้ว

เมตตาเจโตวิมุตติ

พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงสั่งสอนให้เจริญเมตตา แผ่จิตออกไปด้วยเมตตา คือความมีไมตรีจิต รักสนิทด้วยไมตรีจิต มุ่งดีปรารถนาสุข ทั้งไม่เจียดด้วยสีเนหา ความเยื่อใยผูกพัน การแผ่จิตด้วยเมตตานี้ก็ด้วยอาศัยการคิดแผ่ไปก่อน ว่าถึงเป็นอัปป์มัญญา คือไม่มีประมาณ ก็คิดแผ่ไปในสรรพสัตว์ทั่วถ้วนหน้า ให้มีความสุขทั่วถ้วนหน้าในทิศเบื้องหน้า ในทิศเบื้องขวา ในทิศเบื้องหลัง ในทิศเบื้องซ้าย ในทิศเบื้องบน ในทิศเบื้องล่าง ในทิศขวางโดยรอบ ให้จิตผ่องพ้นจากพยาบาท ความมุ่งร้าย ตลอดจนพ้นจากรากะสีเนหา ในบุคคล ในสัตว์ทั้งหลายที่แผ่จิตไปนั้น เมื่อจิตปรากฏเป็นเมตตาจิตขึ้นมา หากจะมีพยาบาทหรือรากะสีเนหาใด ๆ มาก่อน ก็เลศเหล่านี้ก็จะหลุดไปจากจิต จึงเป็นเจโตวิมุตติ ความพ้นแห่งใจข้อหนึ่งเรียกว่าเมตตาเจโตวิมุตติ เมื่อเป็นชื่อของธรรมข้อนี้ ก็แปลว่า ธรรมที่ทำให้ได้ความพ้นแห่งใจคือเมตตา

เมตตานี้ตรัสแสดงว่า มีความงามเป็นอย่างยิ่ง คือจะรู้สึกว่างด้วยความสุขอันบริสุทธิ์ไปทั่วทุกทิศ ทั่วทุกบุคคลสัตว์ทั้งหลาย ไม่ปรากฏความรู้สึกว่าน่าเกลียดน่าชังใด ๆ ทั้งสิ้น ไม่มีความรู้สึกที่เป็นพยาบาทหรือที่เป็นรากะสีเนหาอันน่าเกลียดน่าชัง ไม่มีรูปพรรณสัณฐานของบุคคลและสัตว์ใด ๆ ที่น่าเกลียดน่าชัง แม้ผู้ที่เคยเกลียดจึงจก ตุกแก แต่เมื่อได้เมตตาเจโตวิมุตติข้อนี้ ก็ย่อมจะรู้สึกว่าง จึงจกตุกแกทั้งงามไปหมด ไม่น่าเกลียด ไม่น่าชังอะไร จึงได้ตรัสว่า มีความงามเป็นอย่างยิ่ง คือน่ารักใคร่ไปหมด แต่ว่าเป็นความรักใคร่ที่บริสุทธิ์ไม่เจียดด้วยรากะสีเนหา

กรุณาเจโตวิมุตติ

อนึ่ง ตรัสสอนให้เจริญกรุณา คือแผ่จิตออกไปด้วยกรุณา เป็นความสงสาร ความเอื้ออารี คิดช่วยให้พ้นทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ ว่าถึงอัปป์มัญญา ก็แผ่ไปในสัตว์บุคคลทุกถ้วนหน้า และในทิศทั้งหลายทั่วทิศเหมือนอย่างเมตตานั้น เมื่อกรุณาบังเกิดขึ้นในจิต จิตก็จะพ้นไปจากวิหเสา คือความคิดเบียดเบียนต่าง ๆ หรือโทมนัส เช่นความรู้สึกเสียใจเมื่อได้เห็นทุกข์ของคนที่เป็นที่รัก เป็นจิตที่บริสุทธิ์ด้วยกรุณาจึงเป็นเจโตวิมุตติ ความพ้นแห่งใจอีกข้อหนึ่ง เรียกว่ากรุณาเจโตวิมุตติ เมื่อเป็นชื่อของธรรมก็แปลว่า ธรรมที่ทำให้ได้รับความพ้นแห่งใจคือกรุณา และกรุณาดังกล่าวมานี้ เมื่อแผ่ให้ละเอียดยิ่งขึ้น ตรัสแสดงไว้ว่า มีอากาศเป็นอย่างยิ่ง คือมีช่องว่างหรือความว่างเป็นอย่างดี

ยิ่ง ก็เพราะว่าเมื่อยังไม่ว่าง ยังมีสัตว์บุคคลทั้งหลายอยู่ แม้ว่าผู้อบรมเจริญกุศลจะไม่มีจิตเบียดเบียนใครและมุ่งช่วยให้พ้นจากความทุกข์ทั้งสิ้น แต่แม้เช่นนั้น สัตว์บุคคลนั้น ๆ ก็ยังเบียดเบียนกันอยู่ ทำให้มีความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ ที่นั่นบ้างที่นี้บ้าง เพราะผู้ที่ไม่มีกรรมนั้นก็มิใช่เป็นอันมากในโลกนี้ ผู้ที่มีกรรมจริง ๆ นั้นมีน้อย สัตว์บุคคลทั้งหลายจึงต่างเบียดเบียนซึ่งกันและกันเป็นอันมาก เกือบจะทั่วโลก และทั้งถ้าไม่มีใครเบียดเบียน สัตว์บุคคลนั้น ๆ เองก็ต้องมีชราทุกข์ พยาธิ-ทุกข์ มรณะทุกข์เบียดเบียน เป็นภัยอันตรายที่พระพุทธเจ้าก็ตรัสเรียกว่า อมาตยาปุตติกภัย ภัยที่แม้กับลูกก็ช่วยกันไม่ได้ อันภัยอื่น ๆ นั้นก็อาจจะช่วยกันได้บ้าง ช่วยกันไม่ได้บ้าง เช่นว่าอัคคีภัย อุทกภัย แต่ว่าชราภัย พยาธิภัย มรณะภัยนั้นช่วยกันไม่ได้ ฉะนั้น เมื่อยังมีสัตว์มีบุคคลอยู่ จึงต้องเป็นทุกข์เพราะเบียดเบียนซึ่งกันและกันบ้าง เพราะชราภัย พยาธิภัย มรณะภัยบ้าง เป็นอันว่าต้องเป็นทุกข์เดือดร้อนอยู่นั่นเอง

หัตถปฏิบัติสุญญตา

พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนให้หัตถปฏิบัติสุญญตา คือความว่าง ที่แรกก็ให้หัตถปฏิบัติทำความรู้ที่เป็นสัญญา คือ ความกำหนดหมายว่า ไม่มีสัตว์ไม่มีบุคคล เป็นป่าเขาลำเนาไม้ไปทั้งหมด และต่อจากนั้นก็ให้ทำสัญญาคือความกำหนดหมายว่า แม้ป่าเขาลำเนาไม้ต่าง ๆ ก็ไม่มี มีแต่แผ่นดินราบเป็นหน้ากลองไปทั้งหมด จากนั้นก็ให้หัตถทำสัญญาว่า แม้แผ่นดินที่ราบเป็นหน้ากลองนั้นก็ไม่มี มีเป็นอากาศคือช่องว่างไปทั้งหมด คือเป็นความว่างไปโดยรอบในทิศทั้งปวง ไม่มีสัตว์ไม่มีบุคคลบ้านเมืองไม่มีป่าเขาลำเนาไม้ ไม่มีแผ่นดินเป็นอากาศคือความว่างไปทั้งหมด และเมื่อกำหนดอากาศสัญญา ความกำหนดหมายว่าเป็นอากาศคือความว่างไปทั้งหมด ดังนี้ ก็ไม่พบอะไรที่จะถูกเบียดเบียนอันจะต้องให้ช่วย เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสไว้ว่า กรรมาเจโตวิมุตตินั้นมีอากาศคือความว่างเป็นที่สุด เป็นอย่างยิ่ง เมื่อถึงขั้นนี้แล้ว ก็เป็นอันว่า สิ้นเขตของกรรมาเจโตวิมุตติ เพราะว่าจะไม่พบอะไรที่ต้องแผ่กรรมาออกไปอีก เมื่อยังมีอะไรที่จะต้องมีทุกข์ ก็จะต้องแผ่กรรมาออกไปอีกนั่นเอง ไม่สิ้นสุดลงไปได้ ในเมื่อปฏิบัติลงไปจนเป็นอากาศ ว่างไปหมดแล้ว ไม่พบอะไรที่จะต้องแผ่เป็นกรรมา ก็เป็นอันว่าสิ้นเขตของกรรมา

การปฏิบัติแผ่เมตตา แผ่กรรมาเมื่อดังกล่าวมานี้ ก็เป็นการปฏิบัติอบรมโพชฌงค์ทั้งเจ็ด เพราะว่าจะต้องมีสติ คือความระลึกได้ จะต้องมิตถรมวิจยคือความเลือกเฟ้นธรรม จะต้องมิวิริยคือความเพียร และย่อมจะมีปิตีคือความอัมเอิบใจ มีปัสสัทธา คือความสงบกายสงบใจ มีสมาธิคือความตั้งใจมั่น มีอุเบกขาคือความเพ่งเข้ามาดูสมาธิจิตนั้นภายใน

ครั้งที่ ๑๕ มุทิตาและอุเบกขาเจโตวิมุตติ

ทบทวนพรหมวิหารธรรม

ความได้ปัญญาในธรรมนั้นโดยทางหนึ่งต้องอาศัยโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้โดยเอกเทศบ้าง รวมอยู่ในหมวดโพธิปักขิยธรรม หรือในหมวดสติปัญญาทั้งสี่นี้บ้าง และได้มีพระพุทธานิเทศตรัสแสดงไว้ว่า ใช้ปฏิบัติอบรมกรรมฐานข้ออื่น ๆ ได้อีกด้วย ดังที่ตรัสสอนให้เจริญโพชฌงค์ทั้งเจ็ด ประกอบไปด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา คือในการอบรมธรรมทั้งสี่ข้อนี้ โดยเป็นพรหมวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหมคือผู้ประเสริฐหรือผู้ใหญ่ ซึ่งหมายถึงจิตใจที่เมื่อประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ก็เป็นจิตใจขั้นพรหมคือเป็นจิตใจที่ใหญ่ที่ประเสริฐหรือโดยเป็นอภิปมัญญา คือแผ่ไปในสรรพสัตว์ทุกถ้วนหน้า ไม่มีประมาณ ในการอบรมปฏิบัติธรรมเหล่านี้ก็ใช้โพชฌงค์ทั้งเจ็ดนี้ เป็นหลักในการอบรมนั้นด้วย ก็จะต้องมีสติ ความระลึกได้ ระลึกได้ถึงธรรมข้อนี้ คือเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ว่าจะพึงอบรมให้มีขึ้นในจิตใจ ปลูกฝังให้มีขึ้นในจิตใจ จะต้องระลึกได้ถึงแนวปฏิบัติซึ่งอาศัยความคิด คือตั้งจิตคิดถึงสัตว์ทั้งหลายทุกถ้วนหน้าในเมื่ออบรมให้เป็นอภิปมัญญา หรือว่าคิดถึงจำเพาะบุคคลหรือสัตว์บุคคลนั้น ๆ เจาะจง ก็จะต้องมีสติคือความระลึกได้ ระลึกได้ถึงสัตว์บุคคลทุกถ้วนหน้า หรือสัตว์บุคคลโดยเฉพาะเจาะจง และจะต้องระลึกได้ว่าต้องนึกให้สัตว์บุคคลนั้น ๆ หรือสัตว์บุคคลทั้งปวงมีความสุข ให้มีจิตปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองที่ตรงกันข้าม เหล่านี้ต้องอาศัยสติคือความระลึกได้ทั้งนั้น และก็ต้องมีธรรมวิจยคือความเลือกเฟ้นธรรม ในเมื่อกิเลสที่ขัดขวางหรือที่ตรงกันข้ามบังเกิดขึ้นก็ให้รู้ว่าเป็นกิเลสที่ขัดขวางหรือตรงกันข้าม ต่อเมื่อเป็นความคิดที่เป็นตัวเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ก็ให้รู้ และก็ให้รู้ว่าการคิดเป็นเครื่องนำเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เข้ามาสู่จิต ที่จะเป็นเมตตา เป็นกรุณา เป็นมุทิตา เป็นอุเบกขานั้น จะต้องเป็นขั้นในจิต จิตจะต้องเป็นเมตตา ต้องเป็นกรุณา เป็นมุทิตา เป็นอุเบกขาขั้น ความคิดจึงเป็นอย่างหนึ่ง ความที่จิตเป็นเมตตาเป็นต้นเป็นอย่างหนึ่ง ต้องมีธรรมวิจย เลือกเฟ้นธรรม ก็คือว่าให้รู้ธรรมในจิตนี้แหละว่าอะไรเป็นอะไรที่บังเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ในจิต ดังนั้นก็เป็นธรรมวิจย และก็ต้องมีวิริยะคือความเพียรอันหมายถึงว่ามีจิตใจที่กล้าหาญ เข้มแข็งไม่ย่อท้ออ่อนแอในอันที่จะละอกุศลที่บังเกิดขึ้นในจิต ก็คือบรรดากิเลสทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นในจิตอันขัดขวางต่อเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ในอันที่จะอบรมกุศลธรรมให้บังเกิดขึ้นในจิต ก็คือที่จะอบรมจิตให้มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ให้ธรรมเหล่านี้ซึมซาบอยู่ในจิต ผสมกลมกลืนอยู่ในจิต และเมื่อเป็นดังนั้นก็จะมีปิติ คือความอิ่มเอิบ เพราะว่าจิตที่สำรอกอกุศลธรรมออกไปนำกุศลธรรมเข้ามาขอมเป็นจิตที่สะอาดผ่องใส จึงมีอาการเอิบอิ่มเหมือนอย่างร่างกายที่ได้ดื่มน้ำ ได้บริโภคอาหารที่โอชะสำหรับบำรุงเลี้ยง ร่างกายก็มีความเอิบอิ่ม จิตที่มีธรรมเป็นฝ่าย

กุศลช้ำแรกเข้าไปตั้งอยู่ และชำระฝ่ายอกุศลออกไป ก็ย่อมเป็นจิตที่ได้คัมภีร์ธรรมเป็นอาหารอันมี
โอชะ ทำให้จิตมีความอัมเอบ เมื่อเป็นดังนี้ก็จะได้ปีสัสทธิ ความสงบกายสงบใจมีสุข ได้สมาธิ
คือความตั้งจิตมั่น และได้อุเบกขาคือความเพ่งเข้ามาที่สมาธิจิตนั้น กำหนดสงบดูอยู่ที่สมาธิจิต
นั้น สติคือความระลึกได้ ธรรมวิจยคือความเลือกเฟ้นธรรม วิริยะคือความเพียร ปิตีคือความอัมเอบ
ปีสัสทธิคือความสงบ สมาธิคือความตั้งจิตมั่น และอุเบกขาคือความเพ่งเข้ามาสงบอยู่ที่สมาธิจิต
นั้น ดังนี้ก็เป็นโพชฌงค์แต่ละข้อ และเมื่อปฏิบัติโพชฌงค์ทั้งเจ็ดนี้ไปในเมตตากาวนา กรุณากาวนา
มุทิตากาวนา อุเบกขากาวนา ก็ย่อมจะได้เมตตา ได้กรุณา ได้มุทิตา ได้อุเบกขา เป็นพรหมวิหาร
หรืออัมปมัญญาทั้งสี่ตั้งอยู่ในจิตใจ

การแผ่เมตตา

ได้แสดงเมตตา กรุณาไปแล้วสองข้อ และในสองข้อที่แสดงแล้วนั้น ได้แสดงเมตตาที่ปฏิบัติ
ใช้สติ คือความระลึกได้ ตั้งต้นแผ่จิตไปด้วยเมตตา ความมีไมตรีจิตคิดรักชักนำให้มีความสุขไป
ในสรรพสัตว์ทุกถ้วนหน้าในทิศทั้งหลายดังที่ได้แสดงแล้ว และเมื่อคิดแผ่จิตออกไปได้ในสัตว์
บุคคลใด ย่อมจะมีความเห็นในสัตว์บุคคลนั้นว่างาม คือไม่น่าเกลียดซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปฏิฆะ โทสะ
พยาบาททุกอย่าง และเมื่อได้แผ่ไปโดยไม่เจาะจง ไม่เห็นอะไร คือไม่เห็นสัตว์ บุคคลจำพวกไหน
ว่าน่าเกลียดน่าชังเป็นที่ตั้งของปฏิฆะ โทสะ พยาบาท คือเห็นว่างาม ไม่น่าเกลียด ไม่น่าชัง ไม่น่า
กระทบกระทั่งไปทั่วทั้งหมด ดังนี้ก็เรียกว่าได้แผ่เมตตาไปเป็นอัมปมัญญาที่สมบูรณ์ แต่ในการที่
จะแผ่ไปให้สมบูรณ์ดังนี้ก็อาจเป็นการยากในเบื้องต้น เพราะในเบื้องต้นนั้นเมื่อหัดแผ่ไปโดยเจาะจง
เช่นในบุคคลที่เคารพนับถือหรือในบุคคลที่เคารพรักทั้งหลาย แล้วจึงหัดแผ่ไปในบุคคลที่เป็นปาน
กลาง แล้วจึงหัดแผ่ไปในบุคคลที่ไม่ค่อยชอบใจที่กระทบกระทั่งใจหรือที่เกลียดชัง หรือว่าในศัตรู
เมื่อหัดขยายเขตออกไปดังนี้โดยลำดับก็ย่อมจะทำได้ จนถึงแผ่ไปในสัตว์บุคคลทุกถ้วนหน้าไม่มี
ประมาณ เรียกว่าที่เป็นอัมปมัญญา ไม่มีประมาณจริง ๆ นั้น จิตจะไม่มีความรู้สึกแตกต่างว่า นั้น
งาม นั้นน่าเกลียด แต่จะรู้สึกว่างดงามโดยมีไมตรีจิตแผ่ไปเสมอกันหมด ดังนี้เป็นอัมปมัญญาที่
สมบูรณ์ จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “การอบรมโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประกอบด้วยเมตตานั่น มี
สุกะ คือความงามเป็นอย่างยิ่ง คือเป็นขอบเขตที่สุด.....”

การแผ่กรุณา

“...ส่วนในข้อกรุณานั้น ก็คือแผ่จิตออกไปด้วยกรุณาในสัตว์บุคคลทั้งหลายผู้มีความทุกข์
คิดสงสารช่วยให้พ้นทุกข์ ปรารถนาให้พ้นทุกข์นั้น ๆ และวิธีการแผ่ออกไปนั้นก็เช่นเดียวกับเมตตา

เมื่อหัดแผ่ออกไปโดยเจาะจงโดยลำดับจนถึงไม่มีประมาณ ก็แผ่ขยายเขตออกไปได้จนถึงมีอากาศที่ไม่มีที่สุดเป็นอย่างยิ่ง”

เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพียงเห็นได้ว่า เมื่อยังเป็นสัตว์บุคคลหรือเป็นวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสังขารก็ต้องมีทุกข์ทั้งนั้น มีทุกข์เพราะถูกเบียดเบียนจากกันและกันบ้าง มีทุกข์เพราะทุกข์ที่เป็นธรรมชาติธรรมดาบ้าง ทุกข์ที่เป็นธรรมชาติธรรมดานั้นก็คือความแก่ เจ็บ ตาย ซึ่งเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย และแม้ว่าจะยังเป็นสังขารที่ไม่มีใจครองทั้งหลายก็ต้องมีความที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป และต้องแตกสลายในที่สุด รวมความว่าเมื่อมีเกิดก็ต้องมีแตกมีดับ ซึ่งเป็นทุกข์ที่เป็นธรรมชาติธรรมดา

ฉะนั้น จึงต้องเจริญอบรมกรรมฐานกันเรื่อยไป เพราะมองไปที่ไหน ก็จะต้องพบทุกข์ทั้งนั้น ต้องคิดช่วยให้พ้นทุกข์ทั้งนั้น จนกว่าจะกำหนดจิตให้ไม่มีอะไรทั้งหมด ให้ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีบ้านเรือน ไม่มีต้นไม้อื่นๆ ไม่มีแม่น้ำ ไม่มีแผ่นดิน เป็นอากาศคือช่องว่างที่ว่างไปทั้งหมด เป็นอากาศคือความว่างหรือช่องว่างที่ไม่มีที่สุด เมื่อเป็นดังนี้แหละจึงจะหมดเขตของกรรมา เพราะฉะนั้นจึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “ในการเจริญกรรมฐานที่เป็นอัปปมัญญาที่จะต้องถึงอากาศที่ไม่มีที่สุด คือความว่างหรือช่องว่างที่ไม่มีที่สุดเป็นอย่างยิ่ง”

การแผ่มูทิตา

คราวนี้มาถึงข้อที่สามคือมูทิตา หัดแผ่จิตออกไปด้วยมูทิตาคือความยินดีเบิกบานในความสุข ความเจริญ ความสำเร็จของผู้อื่น ปรากฏจากอรรถคือความไม่ยินดีด้วยหรือความริษยา กับทั้งระงับความโสมนัสคือความพลอยยินดีที่เป็นตัวความโสมนัสอันทำให้จิตใจพลอยกระหึ่มอยากจะได้ อย่างเขาบ้างอันเป็นกิเลส ดังนี้เป็นมูทิตา หัดแผ่จิตออกไปด้วยมูทิตา ดังนี้ โดยเจาะจงและโดยไม่เจาะจง จนถึงเป็นอัปปมัญญาคือไม่มีประมาณ และแม้ในข้อนี้ก็เช่นเดียวกัน เมื่อแผ่ออกไปพบสัตว์ บุคคล พบสิ่งทั้งหลายที่มีความสุขความเจริญ หรือที่ดำรงอยู่เจริญอยู่ ก็ย่อมจะเจริญมูทิตากันได้เรื่อยไป จนถึงแม้กำหนดจิตว่าเป็นช่องว่างที่ไม่มีที่สุด คืออากาศที่ไม่มีที่สุด ก็ย่อมเจริญมูทิตา อยู่ในอากาศนั้นได้ จนกระทั่งกลับเข้ามากำหนดวิญญาณ คือความรู้ที่ไม่มีที่สุดอันเป็นไปอยู่ในอากาศที่ไม่มีที่สุดนั้น อากาศที่ไม่มีที่สุดนั้นเป็นภายนอก ส่วนวิญญาณที่ไม่มีที่สุดนั้นเป็นภายใน ย่อมมีอยู่เป็นคู่กัน อากาศคือความว่างที่ไม่มีที่สุด วิญญาณคือความรู้ในอากาศที่ไม่มีที่สุดนั้น วิญญาณคือความรู้ดังกล่าวนี้ก็เป็น อนนุต วิญญาณ คือเป็นความรู้ที่ไม่มีที่สุด อากาศที่ไม่มีที่สุดเพียงใด ความรู้ที่กำหนดอากาศนั้นก็ไม่มีที่สุดเพียงนั้นเป็นคู่กันดังนี้ และเมื่อมาถึงวิญญาณคือความรู้ที่ไม่มีที่สุดก็เป็นอันว่าสิ้นขอบเขตของมูทิตา จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “การอบรมมูทิตานั้นมีวิญญาณ คือความรู้ที่ไม่มีที่สุดเป็นอย่างยิ่ง” ดังนี้

การอบรมอุเบกขา

คราวนี้มาถึงข้ออุเบกขา คือหัดแผ่จิตออกไปด้วยอุเบกขา คือความที่มีจิตมรยัสต์เป็นกลาง โดยพิจารณาว่าสัตว์ทั้งหลายทุกถ้วนหน้าต่างมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นทายาทรับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย จักกระทำกรรมอันใดไว้ ดีหรือชั่ว ก็จักเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น ดังนี้ จึงกำหนดแนลงไปในกรรมและผลของกรรมดังนี้ ในสัตว์ทั้งหลายทุกถ้วนหน้าไม่ว่าจะเป็นที่รักหรือไม่เป็นที่รักหรือเป็นกลาง ๆ เฟงจิตกลับเข้ามากำหนดปลงลงไปในกรรม วางลงไปในกรรม เมื่อวางลงไปในกรรมได้ดังนี้ ก็ย่อมจะวางระาคือความชอบ ปฏิฆะคือความขัดลงได้ และก็จะวางความรู้สึกเฉยเมย หรือวางเฉยด้วยความไม่รู้เสียได้ด้วย เพราะความกำหนดจิตพิจารณาลงไปดังนี้ทำให้เกิดความรู้ในกรรม ใคร ๆ จะได้สุขได้ทุกข์อะไรก็ปลงลงไปว่าเป็นกรรม เป็นผลของกรรม และการที่จะหัดทำอุเบกขาดังนี้ก็หัดแผ่ไปโดยเจาะจงและโดยไม่เจาะจงดังกล่าวนั้น จนเป็นอัปมัญญา ไม่มีประมาณ และความเป็นอัปมัญญาของข้อนี้ย่อมขึ้นไปถึงความกำหนดจิตว่า อากาศไม่มีที่สุดคือช่องว่างไม่มีที่สุด ญาณคือความรู้ไม่มีที่สุด และจนถึงความกำหนดจิตว่า ในอากาศคือในช่องว่างอันไม่มีที่สุด และในความรู้ที่แผ่ไปในช่องว่างอันไม่มีที่สุดนั้นก็ไม่มีที่สุดเช่นเดียวกัน ในอากาศอันไม่มีที่สุดและในความรู้อันไม่มีที่สุดนั้น ย่อมไม่มีอะไรแม้สักชนิดหนึ่งน้อยหนึ่ง เพราะว่าเมื่อเป็นช่องว่างอันไม่มีที่สุดจริงก็ต้องไม่มีอะไรแม้แต่น้อยหนึ่งชนิดหนึ่ง ถ้ายังมีอะไรแม้แต่น้อยหนึ่งชนิดหนึ่งก็ไม่เป็นความว่าง ไม่มีเป็นช่องว่างอย่างแท้จริง จะเป็นความว่างเป็นช่องว่างอย่างแท้จริง ไม่มีอะไรแม้แต่น้อยหนึ่งชนิดหนึ่ง และในความรู้ที่กำหนดนั้นก็ ต้องไม่มีอะไรแม้แต่น้อยหนึ่งชนิดหนึ่ง เมื่อถึงขั้นนี้ก็เป็นที่อันว่าสิ้นขอบเขตของอุเบกขา จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “การอบรมอุเบกขานั้นมีข้อที่ว่าน้อยหนึ่งชนิดหนึ่งก็ไม่มีเป็นอย่างยิ่ง” ดังนี้

แม้การอบรมมูทตา อุเบกขาดังกล่าวมานี้ ก็เป็นการปฏิบัติทางโพชฌงค์ทั้งเจ็ดดังกล่าวมานั้น เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นการปฏิบัติโพชฌงค์จึงเป็นสิ่งที่ใช้ได้ในการอบรมกรรมฐานทั้งปวง

ครั้งที่ ๑๖ ชั้นห้ำ

อริยสัจ

อันธรรมหรือธรรมะนั้นโดยตรงก็ได้แก่สัจจะ คือความจริง ของจริง ดังที่เรียกคู่กันว่า “สัจธรรม” ธรรมะคือสัจจะ แต่อันความจริงหรือของจริงนี่ที่เป็นอริยสัจจะ คือเป็นความจริง หรือของจริงที่ทำให้ผู้รู้ให้เป็นอริยะ คือผู้ประเสริฐผู้เจริญ ก็ได้แก่อริยสัจทั้งสี่ คือทุกขสัจจะ ความจริงของจริงคือทุกข์ สมุทัยสัจจะ ความจริงของจริงคือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ นิโรธสัจจะ ความจริงของจริงคือนิโรธ ความดับทุกข์ มรรคสัจจะ ความจริงของจริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

สัจจะทั้งสี่นี้เป็นหลักแห่งพุทธศาสนา และทุกขสัจจะ สัจจะคือทุกข์ข้อแรกนั้นก็ให้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า กล่าวโดยย่ออุปาทานขันธ คือขันธเป็นที่ยึดถือทั้งห้าเป็นทุกข์ดังนี้ เพราะฉะนั้นขันธห้าจึงเป็นข้อสำคัญที่ผู้ปฏิบัติธรรมทางปัญญาจะพึงศึกษาสำเหนียกให้มีความรู้ความเข้าใจ และขันธทั้งห้านี้ก็มิได้อยู่ที่ไหน อยู่ที่บุคคลทุก ๆ คนนี้เอง การศึกษาสำเหนียกก็ศึกษาสำเหนียกตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ตรัสแสดงชี้ และก็ศึกษาสำเหนียกที่ตนเอง ให้รู้จักขันธทั้งห้าที่ตัวเอง คำว่าขันธนั้นก็แปลว่ากอง แปลว่าประชุมดังที่ทราบกัน ก็เพราะมีหลาย ๆ สิ่งมารวมกันเข้าเป็นกอง หรือมาประชุมกันเข้า คำว่าขันธแปลว่ากองหรือประชุมด้วยมีความหมายอย่างนี้ เพราะขันธทั้งห้าแต่ละขันธนั้นก็มิใช่อะไรมาประชุมมารวมกันเข้าเป็นกอง เหมือนอย่างผลไม้หลาย ๆ ผลมารวมกองกันอยู่เป็นกอง

รูปขันธ

รูปขันธ กองรูป เมื่อกล่าวโดยย่อก็ได้แก่ มหาภูตรูป รูปที่เป็นใหญ่ อันหมายถึงธาตุทั้งสี่ที่มาประชุมกันอยู่คือ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เดโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อีกอย่างหนึ่งธาตุห้าก็เดิมอากาศธาตุคือช่องว่างเข้าอีกหนึ่ง แต่โดยมากแสดงธาตุสี่ ก็หมายถึงบรรดาส่วนทั้งหลายในร่างกายอันนี้ ซึ่งส่วนที่แข็งแข็งก็รวมเรียกว่าธาตุดิน ส่วนที่เอบอบก็รวมเรียกว่าธาตุน้ำ ส่วนที่อบอุ่นก็รวมเรียกว่าธาตุไฟ ส่วนที่พัดไหวก็รวมเรียกว่าธาตุลม ดังนี้คือมหาภูตรูป แปลว่ารูปที่เป็นใหญ่หรือเป็นส่วนใหญ่ อีกอย่างหนึ่ง อุปาทายรูป รูปอาศัย ได้แก่รูปพิเศษที่อาศัยอยู่ในมหาภูตรูปทั้งสี่นี้ เป็นต้นว่าจักษุประสาท ประสาทตา ไสตประสาท ประสาทหู ฆานประสาท ประสาทจมูก ชิวหาประสาท ประสาทลิ้น กายประสาท ประสาทกาย และอื่น ๆ อีกหลายอย่างหลายประการ บรรดารูปที่อาศัยอยู่อันมีลักษณะพิเศษเหล่านี้รวมเรียกว่า อุปาทายรูป แปล

ว่ารูปอาศัย และอันที่จริงอุปาทายรูปนี้ก็สรุปเข้าในมหาภูตรูปทั้งสี่นั่นแหละ คือเป็นธาตุดินบ้าง ธาตุน้ำบ้าง ธาตุไฟบ้าง ธาตุลมบ้าง ประกอบกันอยู่ นี้คือรูปขันธ์ กองรูป

เวทนาขันธ์

เวทนาขันธ์ กองเวทนา คือความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็จำแนกได้ออกเป็นหก คือเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส สัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส สัมผัสทางหู ฆานสัมผัสเวทนา เวทนาที่เกิดจากฆาน สัมผัสทางจมูก เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส สัมผัสทางลิ้น เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส สัมผัสทางกาย และเวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส สัมผัสทางใจ นี้คือเวทนาขันธ์ กองเวทนา

สัญญาขันธ์

สัญญาขันธ์ กองสัญญา ความจำหมายก็แบ่งได้เป็นหก คือจำหมายรูป จำหมายเสียง จำหมายกลิ่น จำหมายรส จำหมายสิ่งถูกต้องทางกาย จำหมายธรรมซึ่งในที่นี้หมายถึงเรื่องราวที่รู้ที่คิดทางใจ นี้คือสัญญาขันธ์ กองสัญญา

สังขารขันธ์

สังขารขันธ์ กองสังขาร คือความคิดปรุง หรือความปรุงคิด ซึ่งสังขารในที่นี้หมายถึงสังขารทางจิต คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดต่าง ๆ คิดดีบ้าง คิดไม่ดีบ้าง คิดเป็นกลาง ๆ บ้าง ซึ่งก็อาจแบ่งได้หกเหมือนกัน คือความคิดปรุงรูป ความคิดปรุงเสียง ความคิดปรุงกลิ่น ความคิดปรุงรส ความคิดปรุงสิ่งที่ถูกต้องทางกาย และความคิดปรุงธรรมคือเรื่องราวทั้งหมดของรูปเสียงเป็นต้น นี้ก็คือสังขารขันธ์ กองสังขาร

วิญญาณขันธ์

วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ วิญญาณก็ได้แก่ความรู้สึก ก็แบ่งได้เป็นหกเหมือนกัน จักขุ-วิญญาณ ความรู้สึกเห็นรูปทางตา โสตวิญญาณ ความรู้สึกได้ยินเสียงทางหู ฆานวิญญาณ ความรู้สึกทราบกลิ่นทางจมูก ชิวหาวิญญาณ ความรู้สึกทราบรสทางลิ้น กายวิญญาณ ความรู้สึกทราบสิ่งถูกต้องทางกาย มโนวิญญาณ ความรู้สึกรู้เรื่องทางใจ นี้คือวิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ

รูป-นาม

ขั้นพื้นฐานนี้ย่อลงได้เป็นสอง คือรูปขั้นก็ย่อลงเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ย่อลงเป็นนาม คำว่านามนั้นตามศัพท์แปลว่าน้อมไป โดยทั่วไปคำว่านามก็คือชื่อ เมื่อแปลว่าชื่อก็คือสักแต่ว่าเป็นชื่อเรียก ไม่มีรูปร่างปรากฏ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็สักแต่ว่าเป็นชื่อเรียก ไม่มีรูปร่างปรากฏ และสิ่งที่ไม่มีรูปร่างปรากฏอย่างนี้ ก็มักจะพูดว่าเป็นนามธรรม ส่วนที่มีรูปร่างปรากฏก็มักจะพูดว่าเป็นรูปธรรม นี่เป็นอธิบายง่าย ๆ ว่าเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณย่อลงเป็นนาม ก็คือหมายความว่าทั้งสี่นี้ไม่มีรูปร่างปรากฏ สักแต่ว่าเป็นชื่อเรียกคือเป็นนามธรรมเท่านั้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่านาม ที่แปลว่าน้อมไปนั้น ก็คือหมายความว่า เป็นอาการของจิตที่อาศัยอยู่กับกายอันเป็นส่วนรูปนี้ น้อมออกรู้อารมณ์คือเรื่องทั้งหลายที่ประสบทางกาย คือทางอายตนะทั้งหกหรือทางทวารทั้งหก อายตนะทั้งหกหรือทวารทั้งหกนั้นก็ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนคือใจ เป็นที่ต่อหรือเป็นทวาร คือเป็นประตูสำหรับที่จิตจะน้อมออกรู้อารมณ์คือเรื่องทั้งหลาย มีเรื่องรูปเป็นต้น และอาการที่จิตน้อมออกรู้นั้นมี ๔ อย่างคือ

น้อมออกรู้เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็เรียกว่าเวทนา ซึ่งเป็นความรู้ของจิตอย่างหนึ่ง คือรู้เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข

น้อมออกรู้จำ จำรูป จำเสียง เป็นต้น ก็เรียกว่าสัญญา ซึ่งเป็นความรู้ของจิตอีกอย่างหนึ่ง

น้อมออกรู้คิดปรุงหรือปรุงคิด เรียกว่า สังขาร ก็เป็นความรู้ของจิตอีกอย่างหนึ่ง

น้อมออกรู้สักเห็น รู้สึกได้ยิน เป็นต้น ก็เป็นอาการของจิตอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า วิญญาณ

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๔ นี้เป็นความรู้ของจิตที่แสดงออก ก็ที่น้อมออกรู้ อารมณ์ มีรูปเป็นต้น ที่เข้ามาทางทวารทั้งหกนั้น ฉะนั้น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงเรียกว่าเป็นนาม คือเป็นอาการของจิตที่น้อมออกรู้ อารมณ์ ซึ่งเป็นตัวความรู้ของจิตขั้นหนึ่ง ๆ จึงเรียกว่า นามธรรม เมื่อย่อเป็นสองดังนี้ รูปก็เป็นรูปขั้น กงรูป นามก็เป็นนามขั้น กงนาม

อุปาทานขั้น

คราวนี้ขั้นห้าหรือนามรูปดังกล่าว โดยปรกคิของสามัญชนย่อมเป็นอุปาทานขั้น ก็ขั้นนี้เป็นที่ยึดถือ เพราะว่าสามัญชนทุกคนนั้นย่อมมีอุปาทานคือความยึดถือในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ ว่า

เอต มม	นี่เป็นของเรา
เอโส หมัสมิ	เราเป็นนี่
เอโส เม อตตะ	นี่เป็นอตตะตัวตนของเรา

คือ มีความยึดถือว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของเรา เราเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอตตะตัวตนของเรา โดยปรกตีย่อมมีความยึดถืออยู่ดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าอุปาทานขันธ เมื่อเป็นอุปาทานขันธ ก็เป็นขันธรูปติ อุปธิคือขันธ อุปธินั้นแปลว่า เครื่องเข้าไปทรง อันหมายความว่าเข้าไปทรงใจเอาไว้ เข้าไปจับใจเอาไว้ เข้าไปสิงใจเอาไว้ เหมือนอย่างที่เราใส่เข้าไปสิง เจ้าเข้าทรง ก็คือว่าเจ้าหรือผีนั้นเข้าไปทรงใจเอาไว้ของบุคคล แต่ใจของบุคคลที่ถูกเจ้าหรือถูกผีเข้านั้นก็กลายเป็นสื่อของเจ้าหรือของผีที่สิงหรือที่เข้าทรงนั้น ฉะนั้นใดก็ดี เมื่อขันธทั้งห้าเป็นอุปธิ ก็คือเข้าไปทรง เข้าไปสิงใจของบุคคล บุคคลก็กลายเป็นสื่อของขันธทั้งห้านี้ ขันธทั้งห้านี้ก็กลายเป็นสิ่งที่ม่อำนาจครอบงำใจของบุคคล ดังจะพึงเห็นได้ว่า บุคคลทั่วไปนั้นย่อมอยู่ในอำนาจของขันธห้าเป็นอันมาก ในอำนาจของรูป ของเวทนา ของสัญญา ของสังขาร ของวิญญาณ ย่อเข้าก็คือของรูป ของนาม หรือพูดอีกคำหนึ่งก็คือว่า ของกายของใจอันนี้ รูปนามหรือว่าขันธห้าหรือว่ากายใจอันนี้ก็กลายเป็นสิ่งที่ครอบงำกายใจของบุคคล ก็เป็นขันธรูปติ อุปธิคือขันธ และเมื่อเป็นดังนี้ เมื่อกล่าวอีกอย่างหนึ่ง บุคคลก็อยู่ในอำนาจของกิเลส คือ อุปาทาน ความยึดถือ พร้อมทั้งตัดทอนความดิ้นรนทะยานอยาก ซึ่งทั้งหมดนั้นก็มาจากอวิชชา คือ ความที่ไม่รู้จักสิ่งจะเป็นความจริง จึงทำให้เกิดผิดเพี้ยน เกิดอุปาทาน แล้วก็ก่อกรรมต่าง ๆ ทั้งคิดอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปเป็นต้น เมื่อเป็นดังนี้ บรรดากิเลสทั้งปวงก็ดี บรรดากรรมที่กระทำก็ดี บรรดาอารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางทวารหกก็ดี ก็กลายเป็นอุปธิ คือ เครื่องที่เข้าไปทรงใจของบุคคลต่อเนื่องกันไปทั้งหมด บุคคลจึงไม่มีอิสระ ไม่มีเสรี ต้องอยู่ในอำนาจของเครื่องทรงใจเหล่านี้ วนเวียนอยู่กับเครื่องทรงใจเหล่านี้ ดังจะพึงเห็นได้ว่า บุคคลเป็นอันมากนั้นกระสับกระส่ายวนเวียนอยู่ด้วยเรื่องของขันธห้า เรื่องของกิเลส เรื่องของกรรม และเรื่องของอารมณ์ทั้งหลายที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้งหก เพราะฉะนั้น จึงต้องเป็นทุกข์เดือดร้อน และก็ไม่สามารถที่จะเปลื้องทุกข์ได้ ทั้งบรรดาเครื่องทรงใจเหล่านี้ก็ปกปิดไม่ให้ได้ปัญญาเห็นสิ่งจะเป็นความจริง จึงพอกพูนอวิชชา คือความไม่รู้ พร้อมทั้งโมหะคือความหลงให้ทวีมากยิ่งขึ้น

วิบากขันธ

การปฏิบัติในสติปัฏฐาน ตั้งสติกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม ตามดูกาย เวทนา จิต ธรรม ให้เป็นที่ตั้งของสติ จึงเป็นการปฏิบัติชำระเครื่องทรงใจ เปลื้องเครื่องทรงใจเหล่านี้ให้

ลดลงไปโดยลำดับ จนถึงเมื่อปฏิบัติระดับนิวรรณ์ เปลี่ยนนิวรรณ์ออกจากจิต จิตสงบจากนิวรรณ์ ก็เป็นอันว่าเป็นการปฏิบัติเปลื้องเครื่องทรงใจจากอารมณ์ที่เข้ามาทางทวารทั้งหกนั้นมาก่อนนิวรรณ์ขึ้นในจิต เมื่อปฏิบัติเปลื้องนิวรรณ์ได้ สงบนิวรรณ์ได้ ก็เป็นอันว่าทำจิตให้สงบจากเครื่องทรงใจคืออารมณ์ทั้งหลายที่เข้ามาทางทวารทั้งหกอยู่เป็นประจำ เมื่อเป็นดังนี้ ความเป็นไปของขันธุ์ห้า หรือของนามรูปก็ปรากฏ เพราะอันที่จริงขันธุ์ห้า หรือนามรูปนี้เป็นวิบากขันธุ์ คือขันธุ์ที่เป็นวิบาก คือเป็นผลของกิเลสกรรม เป็นสิ่งที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล แต่ว่าเป็นอัพยากธรรม ธรรมที่เป็นอัพยากฤต คือเป็นกลางๆ ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป เพราะเป็นวิบากคือเป็นผล และเมื่อเกิดมาก็มีวิบากขันธุ์อันนี้มาตั้งแต่เกิด ความเกิดพร้อมทั้งความแก่ความเจ็บความตาย ก็รวมอยู่ที่วิบากขันธุ์อันนี้ วิบากขันธุ์อันนี้เองเป็นตัวเกิด เป็นตัวแก่ เป็นตัวเจ็บ เป็นตัวตาย และวิบากขันธุ์อันนี้เองเป็นเครื่องมือสำหรับที่จะทำกรรมทั้งหลาย ทั้งกรรมดีกรรมชั่ว ทั้งกุศล ทั้งอกุศล ก็วิบากขันธุ์อันนี้แหละเป็นเครื่องมือที่ทำ ตลอดจนถึงในการปฏิบัติทำสติปัญญา หรือกล่าวรวมว่าในการปฏิบัติธรรม ก็วิบากขันธุ์อันนี้แหละเป็นเครื่องมือสำหรับปฏิบัติในการทำสติ ในการอบรมสมาธิ ในการอบรมปัญญา ก็วิบากขันธุ์อันนี้แหละเป็นเครื่องมือที่จะกระทำ เพราะฉะนั้นจึงเป็นอัพยากธรรม ธรรมที่เป็นกลางๆ ไม่ใช่บุญ ไม่ใช่บาป

รู้ขันธุ์ห้าในปัจจุบันธรรม

เมื่อสงบนิวรรณ์และจิตสงบ ก็พิจารณาทำให้รู้จักรูปขันธุ์ กองรูป เวทนาขันธุ์ กองเวทนา สัญญาขันธุ์ กองสัญญา สังขารขันธุ์ กองสังขาร วิญญาณขันธุ์ กองวิญญาณ พิจารณาดูอย่างกว้างๆ หรือว่าโดยสรุปใช้วิธีดูทั่วๆ ไปดังที่ได้อธิบายมาแล้ว และเมื่อรู้จักขันธุ์ห้าทั่วๆ ไปแล้ว ก็หัดดูให้รู้จักขันธุ์ห้าที่เป็นปัจจุบันธรรมอันเป็นอย่างละเอียด ดูขันธุ์ห้าที่เกิดขึ้นและที่ดับไปในอารมณ์ทั้งหลายทุกขณะจิต ดังเช่นในบัดนี้เสียงที่แสดงธรรมเป็นอารมณ์ของผู้ที่ตั้งใจฟังทั้งหลาย หูกับเสียงนี้เป็นรูป รูปขันธุ์ กองรูป หูกับเสียงประจวบกัน รูปขันธุ์ก็ปรากฏขึ้นก่อน เกิดขึ้นก่อน รู้สึกเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ หรือเป็นกลางๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขในเสียงนี้ ก็เป็นเวทนา จ้าเสียงนี้ก็ป็นสัญญา คิดไปตามเสียงนี้ก็ป็นสังขาร รู้สึกได้ยินเสียงนี้ ก็ป็นวิญญาณ เสียงที่แสดงธรรมนี้คำหนึ่งๆ ผู้ที่ตั้งใจฟังทุกคนก็จะเกิดรูปขันธุ์ เกิดเวทนาขันธุ์ เกิดสัญญาขันธุ์ เกิดสังขารขันธุ์ เกิดวิญญาณขันธุ์ หรือว่าเกิดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณในเสียงคำหนึ่งๆ นี้ทุกคำไป เสียงคำที่หนึ่งก็เกิดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณในเสียงคำที่หนึ่ง แล้วก็ดับ เสียงคำที่สองมา ก็เกิดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณมาในเสียงคำที่สอง เกิดแล้วก็ดับไป เสียงคำที่สาม ขันธุ์ห้าเกิดดับไป เสียงคำที่สี่ ขันธุ์ห้าเกิดดับไป ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นขันธุ์ห้าที่เป็นปัจจุบันธรรมนี้จึงเกิดดับไปในเสียงที่ได้ยินนี้ทุกคำ แต่ว่าเป็นสันตติสืบต่อกันไป ฉะนั้นก็หัดทำสติกำหนดให้รู้จักขันธุ์ห้าใน

เสียงคำหนึ่ง ๆ ดังนี้ เรียกว่าให้รู้จักชั้นห้าที่เกิดดับ ๆ ทุกขณะจิตเป็นปัจจุบันธรรม ก็เป็นอันว่า
ได้ทำสติให้รู้จักชั้นห้าด้วย ให้รู้จักความเกิดของชั้นห้าด้วย ให้รู้จักความดับของชั้นห้าด้วย

รู้สมุทัย

คราวนี้ก็หัดศึกษาปฏิบัติทำสติให้รู้จักสมุทัยอีกส่วนหนึ่ง คือให้รู้จักต้นหากับอุปาทานที่
อยากยึดอยู่ในสิ่งที่รู้ อาศัยความรู้ อยากยึดอยู่ในสิ่งที่รู้นั้น เมื่อสิ่งที่รู้คือรูปปรากฏขึ้น ความรู้ใน
รูปปรากฏขึ้น ตัณหาอุปาทานก็วิ่งเข้าจับสิ่งที่รู้คือรูป อาศัยตัวรู้นั้นแหละวิ่งเข้าไปจับสิ่งที่รู้คือรูป
ดังนั้นก็เกิดเป็นสมุทัยขึ้น ถ้าหากว่ามีสติกำหนดกับปัญญาซึ่งเป็นตัวรู้สัจจะอีกชั้นหนึ่ง คอยกั้นคอย
จับอยู่ไม่ให้ตัณหาอุปาทานวิ่งเข้าจับได้ หรือถ้าวิ่งเข้าจับก็ต้องปล่อยดังนี้แล้ว ก็เป็นอันว่าได้ปฏิบัติ
นิโรธคือความดับสมุทัยไปในขณะนั้นด้วย แต่ทั้งนี้ก็ต้องอาศัยอบรมสติปัญญาให้่องไว และให้
บังเกิดขึ้นอย่างฉับพลันจึงจะกันจึงจะตัดจึงจะดับได้ ถ้าไม่เช่นนั้น ตัณหาอุปาทานก็วิ่งเข้าจับ จับ
สิ่งที่รู้นั้นแหละยึดเอาไว้ ก็ก่ออุปธิ ก่อทุกข์ขึ้น ดังนี้เป็นความเกิดที่เป็นสมุทัย และเมื่อมีสติกับ
ปัญญากำหนดก็จะพบนิโรธคือความดับที่เป็นตัวนิโรธ และทั้งนี้ก็ต้องอาศัยการปฏิบัติอบรมให้
เห็นไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อเห็นไตรลักษณ์อยู่ในสิ่งที่รู้กับตัวรู้ ก็จะเป็น
สติเป็นปัญญาที่เป็นเครื่องกันเป็นเครื่องตัดเป็นเครื่องดับ เป็นนิโรธคือความดับได้

ครั้งที่ ๑๗ ชั้นห้า (ต่อ)

วิปัสสนาภูมิ

การปฏิบัติสติปัฏฐานนำจิตมากำหนดพิจารณาภายใน เวทนา จิต ธรรม เป็นสติปัฏฐาน การตั้งสติหรือความมีสติปรากฏก็เป็นทางแห่งสมาธิกับปัญญาร่วมกันไป อันตรายของการปฏิบัติก็รวมเข้าในนิเวศน์ทั้งห้า นั้น เมื่อจิตมีนิเวศน์ครอบงำ การปฏิบัติทำสติในสติปัฏฐานก็เป็นการทำยาก แต่เมื่อนิเวศน์สงบ การปฏิบัติในสติปัฏฐานก็สะดวกเข้า และการปฏิบัติในสติปัฏฐานนี้เองก็เป็นเครื่องช่วยสงบนิเวศน์ได้ด้วย เมื่อได้ตั้งใจยกเอาปัพพะใดปัพพะหนึ่งคือข้อใดข้อหนึ่งขึ้นมาตั้งสติกำหนดโดยที่มีอุปการะธรรม ธรรมที่เป็นอุปการะช่วยเหลือเกื้อกูล คือมีอาตาปะ ความเพียร สัมปชานะ ความรู้ตัว สติ ความระลึกได้ กับความที่คอยกำจัดคือสงบหรือว่าละความยินดีความยินร้ายต่าง ๆ ในสิ่งต่าง ๆ ที่บังเกิดขึ้น เมื่อมีอุปการะธรรมสี่ข้อนี้สนับสนุนก็จะทำให้สงบนิเวศน์ลงได้ และเมื่อสงบนิเวศน์ลงได้ ก็ดำเนินการปฏิบัติในสติปัฏฐานแม้ข้อที่ยกมาตั้งไว้ปฏิบัตินั้นต่อไปได้สะดวก

การปฏิบัติในเมืองต้น สติย่อมออกหน้า ญาณหรือปัญญาก็ตามหลัง หรือจะเรียกว่าสมาธิออกหน้า ปัญญาตามหลังก็ได้ แต่ว่าในข้อนี้ก็ต้องเข้าใจว่า ที่ว่ามีสติออกหน้านั้นก็คือ มุ่งทำสติ ความระลึกได้ซึ่งมีอากาโรที่ตามดูตามรู้ตามเห็นที่ตั้งของสติที่ตั้งวันั้น ยังไม่มุ่งที่จะใช้ปัญญาพิจารณาเหมือนอย่างอานาปานปัพพะ ข้อที่ว่าด้วยลมหายใจเข้าลมหายใจออก ก็ทำสติตามดูตามรู้ตามเห็นลมหายใจที่หายใจเข้าที่หายใจออก อันปรากฏที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปากเบื้องบน และเมื่อมีสติออกหน้าดังนี้ ปัญญาก็ย่อมบังเกิดตาม และอันที่จริงนั้นก็ต้องมีปัญญาเป็นพื้นฐานอยู่โดยแท้ ก็จะต้องมีปัญญาที่รู้แนวปฏิบัติตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้ แม้เป็นปริยัติปัญญา ปัญญาในปริยัติ และก็ต้องมีปัญญารู้ประโยชน์ เห็นประโยชน์ของการปฏิบัติในสติปัฏฐานนี้ แม้ว่าจะยังไม่ใช่เป็นความรู้ของตนเองโดยตรง อาศัยศรัทธาคือความเชื่อในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ยังชื่อว่ารู้จักเลือกศรัทธา คือรู้จักเลือกเชื่อ เลือกเชื่อคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จึงได้ลงมือปฏิบัติกันนับว่าเป็นปัญญาออกหน้าเหมือนกัน ซึ่งถ้าไม่มีปัญญาที่เป็นพื้นอันทำให้รู้จักเลือกเชื่อดังกล่าวมานี้ และไม่มีปัญญาที่จะรู้ในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ไม่สามารถที่จะปฏิบัติได้ ผู้ที่ไม่สนใจก็เท่ากับว่าไม่มีปัญญาเหมือนกัน คือไม่ใช้ปัญญา ก็เป็นอันว่าไม่ได้ประโยชน์ ฉะนั้นก็ต้องเข้าใจเรื่องปัญญาที่เรียกว่าเป็นพื้นฐาน หรือออกหน้าบ้าง ปัญญาที่ตามหลังบ้าง ดังนี้

การปฏิบัติตั้งสติพิจารณาภายในทางที่กำจัดให้กำหนดอยู่ในอารมณ์อันเดียว ดังกำหนดลมหายใจเข้าออกก็ดี ใช้ปัญญาพิจารณาพร้อมกับสติก็ดี ดังเช่นตั้งสติกำหนดพิจารณาอาการ ๓๑ ที่เป็นของปฏิกุศล หรือพิจารณาแยกภายนอกเป็นธาตุสี่ให้เห็นสักแต่ธาตุ แต่ก็ยังนับรวมอยู่ใน

สมถกรรมฐาน คือเป็นอุบายที่จะทำจิตให้สงบจากนิวรณ์ทั้งหลาย เมื่อเริ่มมีจิตสงบขึ้น เวทนาที่ปรากฏ จับเวทนาขึ้นมากำหนดพิจารณาตามดู ให้รู้จักเวทนาตามที่เกิดขึ้น ทั้งให้รู้จักว่าเป็นสามีส มีอามิส หรือว่าเป็นนิรามิส ไม่มีอามิส ก็ทำจิตให้สงบยิ่งขึ้นไปอีก และจิตที่ถูกรักษาและเวทนาปรุงรungskันต่อมาโดยลำดับ โดยปราศจากสติที่เป็นสติปัญญานย้อมก่อนิวรณ์ให้บังเกิดขึ้น

อันนิวรณ์ที่บังเกิดขึ้นนั้นก็สืบเนื่องมาจากเวทนาและกายนี้แหละเป็นเหตุปัจจัยอันสำคัญ ดังที่ได้กล่าวแล้ว ว่ากายก็ปรุงรจนเวทนา เวทนาจึงปรุงจิต เพราะเวทนานี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา และเมื่อจิตถูกตัณหาเข้ามาปรุงรจนเข้าอีกส่วนหนึ่ง ก็ปรากฏเป็นนิวรณ์ เมื่อมิได้ปฏิบัติในสติปัญญานิวรณ์ห้าซึ่งรวมเข้าแล้ว ก็คือราคะ โทสะ โมหะ หรือโลก โกรธ หลง จึงบังเกิดขึ้นแก่จิตอยู่เป็นประจำ จนถึงมีคำเรียกว่า เป็นอาลัยของจิต คือเป็นที่อาศัยของจิต เหมือนอย่างอาลัยคือน้ำเป็นที่อาศัยของปลา และเมื่อเป็นดังนี้ นิวรณ์นี้เองก็ปิดบังขั้นห้ามิให้ขั้นห้าปรากฏขึ้นเป็นภูมิของปัญญา เพราะว่าภูมิของปัญญาที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมินั้นก็คือขั้นห้านี้แหละ ในเมื่อขั้นห้าถูกนิวรณ์ทั้งห้านี้ปิดบัง ก็เป็นภูมิของวิปัสสนาปัญญาไม่ได้

ฉะนั้น ในการปฏิบัติสติปัญญาน ในเมื่อตั้งสติกำหนดตามดูกาย กายจะปรุงรจนเวทนาอย่างไร ก็รู้ทัน ตามดูเวทนา เวทนาจะปรุงรจนจิตอย่างไรก็รู้ทัน เมื่อเป็นดังนี้เวทนาจึงไม่เป็นปัจจัยแห่งตัณหา ไม่เป็นปัจจัยแห่งนิวรณ์ จิตจึงสงบ และเมื่อจิตสงบลงได้ก็คือสงบนิวรณ์ลงได้ ขั้นห้าจึงปรากฏรูปขั้นห้า กองรูปก็ปรากฏ เวทนาขั้นห้า กองเวทนาจึงปรากฏ สัญญาขั้นห้า กองสัญญาก็ปรากฏ สังขารขั้นห้า กองสังขารก็ปรากฏ วิญญาณขั้นห้า กองวิญญาณก็ปรากฏ ก็ปรากฏในอารมณ์ทั้งหลาย ดังเช่นในบัดนี้มีการบรรยายธรรมด้วยการใช้เสียง และมีการฟังธรรมด้วยการใช้โสตประสาทหรือหู หูกับเสียงจึงประจวบกันอยู่ทุกคำพูด ดังนั้นก็เป็นรูปขั้นห้า กองรูปปรากฏขึ้นมา เวทนาขั้นห้า กองเวทนาในเสียงที่มาประจวบกับหู ก็เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็ปรากฏขึ้น สัญญาขั้นห้า กองสัญญาคือความจำหมาย จำหมายในเสียงที่พูดเป็นภาษา เป็นบัญญัติด้วยคำที่จำได้ สัญญาขั้นห้าก็ปรากฏขึ้น สังขารขั้นห้า คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดก็เข้าไปในธรรมที่แสดง คือในเสียงที่แสดงธรรม เป็นสังขารขั้นห้าปรากฏขึ้น วิญญาณขั้นห้า กองวิญญาณคือความรู้สึกได้ยินเสียงก็ปรากฏขึ้น ดังนั้นคือขั้นห้าในอารมณ์ทั้งหลายที่ปรากฏในปัจจุบัน

ปัญญาในขั้นห้า

ความเกิดขึ้นของขั้นห้านี้จะเกิดขึ้นในทุก ๆ อารมณ์ และในขณะที่เดียวกันก็ดับไปในทุก ๆ อารมณ์ ดังที่ได้เคยแสดงแล้ว ขั้นห้าเกิดขึ้นในเสียงคำที่หนึ่ง ก็ดับไปในเสียงคำที่หนึ่งนั้น ถ้าเกิดขึ้นในเสียงคำที่สอง ก็ดับไปในเสียงคำที่สองนั้น ดังนั้นโดยลำดับ เป็นขั้นห้าที่เป็นปัจจุบัน

คราวนี้เมื่อขั้นห้าปรากฏเป็นความเกิดความดับขึ้นในอารมณ์ทั้งหลายทุกขณะจิตดังนี้ ก็ตั้งสติกำหนดดูขั้นห้าที่ปรากฏขึ้นนี้ หักดูไปที่ละข้อก็จะไม่ทัน เพราะว่าเกิดขึ้นรวดเร็วมาก ก็อาจจะหักดูอย่างย่อลงเป็นรูปและนาม หูกับเสียงที่มาประจวบกันก็เป็นรูป คือเป็นสิ่งที่มีรู นามก็เป็นตัวรู้ รู้รูนั้น เสียงกับหูที่มาประจวบกันเป็นรูปเกิดขึ้น นามก็เกิดขึ้นเป็นตัวรู้ขึ้นทันทีทุก ๆ คำ ก็กำหนดว่าเกิดดับอยู่ทุก ๆ คำ ก็จะทำให้เห็นรูปเห็นนามชัดขึ้น เห็นเกิดเห็นดับชัดขึ้น ดังนี้ก็เป็นสติในขั้นห้า ย่อลงก็ในรูปในนาม และก็เป็นปัญญาในเมื่อความเกิดความดับปรากฏขึ้น เพราะว่าความเกิดความดับนั้นเป็นสัจจะเป็นความจริง เรียกว่าเป็นสัจจธรรม ธรรมที่เป็นตัวความจริง

เมื่อสัจจธรรม ธรรมที่เป็นความจริงปรากฏขึ้น นี้แหละเป็นปัญญาที่รู้เข้าถึงสัจจะเป็นตัวความจริง แต่ว่าถ้าสติยังไม่ชัดตามดูตามรู้ตามเห็นไม่ชัด ปัญญาที่เป็นตัวรู้ถึงสัจจธรรมก็ไม่ชัด จะต้องใช้อุমানปัญญา ปัญญาโดยอุมานเข้าช่วย คืออุมานเอาว่าเป็นอย่างนี้ ตามเหตุตามผล แต่เมื่อสติกำหนดได้ชัด ความเกิดความดับปรากฏชัด นี้แหละก็เป็นตัวปัญญาควบคู่กันมากับสติ และปัญญาที่ชัดเจนนยิ่งขึ้นนั้น ความดับจะปรากฏขึ้นชัดมากจนเหมือนกับเป็นความดับ เป็นความดับเท่านั้นในขั้นห้าหรือในรูปในนามนั้น เพราะฉะนั้น การปฏิบัติเมื่อมาถึงขั้นนี้ก็นับว่าปัญญาออกหน้า เข้าเขตการปฏิบัติทางวิปัสสนาโดยที่มีสตินำทางมาโดยลำดับ

ความรู้เหตุปัจจัยในขั้นห้า

เมื่อได้ปัญญาในขั้นห้าดังนี้ ก็ย่อมจะได้ความรู้จักเหตุปัจจัยในขั้นห้า คือเหตุปัจจัยที่จะให้ขั้นห้าบังเกิดขึ้นก็จะปรากฏขึ้น ได้แก่อายตนะภายในและอายตนะภายนอกที่คู่กันทั้งหมด กล่าวคือเมื่อขั้นห้าปรากฏดังกล่าว รูปขั้นห้า เวทนาขั้นห้า สัญญาขั้นห้า สังขารขั้นห้า วิญญาณขั้นห้าปรากฏ วิญญาณขั้นห้าจะปรากฏเป็นความรู้สึกเห็นรูป ได้ยินเสียงเป็นต้น ก็ดังที่พูดกันว่าเห็นอะไร ได้ยินอะไร ได้ทราบกลิ่นอะไร ได้ทราบรสอะไร ได้ทราบสิ่งที่ถูกต้องทางกายอะไร ได้รู้เรื่องที่มโนคือใจคิดอะไร ที่พูดกันอยู่และเมื่อพูดกันดังนี้ก็มักจะพูดกันว่า ตานันแหละเห็น หูมันแหละได้ยิน จมูกมันแหละได้ทราบกลิ่น ลิ้นมันแหละได้ทราบรส กายมันแหละได้ทราบสิ่งที่ถูกต้องทางกาย มโนคือใจมันแหละได้รู้เรื่องที่ใจคิด และก็มักจะพูดกันอย่างนี้ และเข้าใจกันอย่างนี้ แต่ว่าทางกระแสธรรมนั้นมิใช่ว่าตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง แต่อันที่จริงนั้นจักขุวิญญาณต่างหากเห็นรูป โสทวิญาณต่างหากได้ยินเสียง ฉานวิญาณต่างหากได้ทราบกลิ่น ชิวหาวิญาณต่างหากได้ทราบรส กายวิญาณต่างหากได้ทราบสิ่งที่ถูกต้องทางกาย มโนวิญาณต่างหากได้รู้เรื่องที่ใจคิด

ฉะนั้น สิ่งที่ได้เห็นจริง ๆ สิ่งที่ได้ยินจริง ๆ ก็คือวิญญูณนั่นเอง ไม่ใช่ตา ไม่ใช่หู เป็นต้น ดังจะฟังเห็นได้ว่า การที่หูกับเสียงกำลังประจวบกันอยู่ในบัดนี้ เสียงก็คือเสียงแสดงธรรม หูก็คือหูที่ได้ยินเสียงที่แสดงธรรม จะต้องมโนคือใจเข้าตั้งฟังอีกด้วยจึงจะสำเร็จการได้ยินเสียง ดังเช่นในบัดนี้ ถ้ามโนคือใจไม่ตั้งเพื่อที่จะฟัง ก็ว่าส่งใจไปเสียในที่อื่น หูจะดับทันทีที่ไม่ได้ยิน อันที่จริงหูนั้นก็ดีไม่หนวก เสียงก็มาประจวบอยู่กระทบอยู่เป็นปรกตินั้นแหละ แต่ว่าใจไม่ฟัง ใจจะต้องตั้งฟังด้วยพร้อมกันไปจึงจะได้ยิน การได้ยินนั้นจึงไม่ใช่หูได้ยิน ใจต่างหากที่ได้ยิน ดังที่เรียกในที่นี้ว่าโสทวิญญูณเป็นตัวได้ยิน ฉะนั้น เมื่อวิญญูณขั้นปรากฏ วิญญูณขั้นนั้นต้นทางมาจากไหน ก็มาจากตากับรูปที่ประจวบกัน หูกับเสียงที่ประจวบกัน จมูกกับกลิ่นที่ประจวบกัน ลิ้นกับรสที่ประจวบกัน กายและโภภุฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้องที่ประจวบกัน มโนคือใจกับธรรมคือเรื่องราวมาประจวบกัน ต้นทางของวิญญูณก็คือว่า อายุขณะภายในหกและอายุขณะภายนอกหกที่คู่กันมาประจวบกันนั้น

เมื่อวิญญูณขั้นปรากฏขึ้น อายุขณะภายในกับอายุขณะภายนอกมาประจวบกันแต่ละคู่ย่อมมาปรากฏขึ้นแก่สติ เป็นอันว่าได้รับรู้ถึงเหตุเกิดขึ้น ปัจจัยเกิดขึ้นของขั้นห้าอันเป็นปัจจุบันธรรมว่ามาจากอายตนะดังกล่าวนี้ ตั้งต้นแต่อายตนะคู่ที่หนึ่ง ก็สุดแต่ว่าในปัจจุบันนั้นอายตนะคู่ไหนมาประจวบกันอย่างไร ดังในบัดนี้ก็อายตนะคู่ที่สอง คือโสทกับเสียงที่มาประจวบกัน ก็ให้สติกำหนดหูกับเสียงที่มาประจวบกันนี้เป็นปัจจุบันธรรม เป็นเหตุปัจจุบันให้เกิดขั้นห้าในเสียงขึ้น ตั้งต้นแต่ว่าหูกับเสียงนี้เป็นรูปขั้น ก็เป็นเวทนาขั้น เป็นสัญญาขั้น เป็นสังขารขั้น และเป็นวิญญูณขั้น อายุขณะที่มาประจวบกันอยู่ก็ปรากฏขึ้น

ละสังโยชน์ด้วยสติและปัญญา

เมื่ออายตนะที่มาประจวบกันอยู่ปรากฏขึ้นแล้ว ถ้ามีสติกำหนดดูอยู่ย่อมจะได้พบภาวะของกิเลสอีกอันหนึ่งที่บังเกิดขึ้นสืบต่อกันไป คือสังโยชน์อันได้แก่ความผูก เมื่อตากับรูป หูกับเสียงประจวบกันเป็นต้น ก็เกิดสังโยชน์คือความผูกขึ้น คือผูกตากับรูปนั้นกับจิต ยกตัวอย่างเช่น ตากับรูปเมื่อมาประจวบกันเป็นขั้นห้าขึ้นมาดังกล่าวแล้ว ก็เกิดสังโยชน์คือความผูกขึ้น ผูกตากับรูปนั้นกับจิต หรือว่าจิตก็ผูกอยู่ที่ตากับรูปนั้น ท่านจึงเปรียบเหมือนกับว่าวัวขาวกับวัวแดงอันผูกผูกอยู่ที่แอกด้วยเชือก อันที่จริงแอกนั้นก็เป็นอย่างหนึ่ง วัวขาวกับวัวแดงก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ว่ามีเชือกมาผูกไว้ที่แอก เชือกที่ผูกนี้คือตัวสังโยชน์ เพราะอันที่จริงจิตนั้นก็อย่างหนึ่ง ตากับรูปนั้นก็อย่างหนึ่ง แต่ว่ามีสังโยชน์อันเป็นเหมือนอย่างเชือกมาผูกเอาไว้ เมื่อเป็นดังนี้ แม้วตากับรูปนั้นจะประจวบกันไปแล้ว เกิดดับไปแล้ว แต่ว่ายังผูกอยู่ที่จิตเหมือนกับว่าเห็นอะไรไปเมื่อวานนี้คือตากับรูปประจวบกันเมื่อวานนี้ แต่บัดนี้ก็ยังผูกอยู่ที่จิต ตากับรูปนั้นยังปรากฏอยู่ที่จิตในวันนี้

เพราะสังโยชน์นี้แหละที่เป็นเหมือนอย่างเชือกที่เป็นตัวผูก และสังโยชน์ที่เกิดขึ้นนี้ ก็เพราะว่าสติและปัญญาเกิดขึ้นตัดไม่ทันห้ามไม่ทัน เมื่อสติปัญญาเกิดขึ้นตัดไม่ทันห้ามไม่ทัน สังโยชน์ก็บังเกิดขึ้นผูกเอาไว้ และเมื่อผูกเอาไว้ก็เหมือนอย่างที่ว่าขาวัวแดงติดอยู่กับแอก วัวขาววัวแดงก็ลากแอกไป เมื่อตากับรูปผูกอยู่กับจิตด้วยสังโยชน์ก็ดึงจิตไปด้วยอำนาจของความรับบ้าง ความชังบ้าง ความหลงบ้าง ก็เป็นตัวนิรันดร์นี้แหละ ก็ให้ตั้งสติกำหนดอยู่ดังนี้ คอยทำความรู้ในขณะที่ตากับรูปเป็นต้นประจวบกัน ให้รู้ถึงความเกิดดับอันเป็นสัจจะคือความจริง เมื่อความรู้เข้าถึงสัจจะคือความจริงคือความเกิดดับนี้ชัด สังโยชน์ก็ไม่เกิด แต่ถ้าปัญญาอันนี้อ่อนสังโยชน์ก็เกิด

ครั้งที่ ๑๘ ชั้นห้า (ต่อ)

อนัตตลักขณสูตร

เทศนาที่สองอันชื่อว่า อนัตตลักขณสูตรที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์เป็นการประทานแสงสว่าง เหมือนอย่างทรงชูประทีปในที่มืดให้ท่านทั้งหลายที่ได้ธรรมจักษุ ดวงตาเห็นธรรมในขั้นแรกแล้วได้ดวงตาเห็นธรรมในขั้นที่สุด มีใจความอันเป็นคำแปลโดยสรุปว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสยกเอารูปขึ้นแสดงว่าเป็นอนัตตา มีโชัตตาตัวตน จากนั้นก็ทรงยกเอาเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ขึ้นแสดงว่าเป็นอนัตตา มีโชัตตาตัวตนโดยลำดับ ครั้นแล้วจึงได้ตรัสสอบถามท่านทั้งหลาย ครั้นตรัสสอบถามท่านทั้งหลายแล้วก็ได้ตรัสประมวลความเข้าม่อีกครั้งหนึ่ง คำแปลแห่งเทศนาที่สองมีดังต่อไปนี้

รูป เป็นอนัตตามิโชัตตาตัวตน ถ้ารูปจะพึงเป็นอัตตาตัวตนไซ้ รูปก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และก็จะพึงได้ในรูปว่า ขอให้รูปของเราจงเป็นดั่งนี้เถิด ขอให้รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุที่รูปเป็นอนัตตามิโชัตตาตัวตน ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และก็ย่อมจะไม่ได้ในรูปตามปรารถนาว่า ขอให้รูปของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด ขอให้รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

เวทนา คือความรู้เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็เช่นเดียวกัน

สัญญา คือความรู้จำก็เช่นเดียวกัน

สังขาร คือความรู้คิดปรุงหรือปรุงคิดต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน

วิญญาณ คือความรู้รู้สึกเห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน คือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณมิโชัตตาตัวตน ถ้าเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณจะพึงเป็นอัตตาตัวตนแล้วไซ้ เวทนา สัญญา สังขาร ญาณก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และก็จะพึงได้ในเวทนา สัญญา สังขาร ญาณว่า ขอให้เวทนา สัญญา สังขาร ญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด ขอให้เวทนา สัญญา สังขาร ญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุที่เวทนา สัญญา สังขาร ญาณเป็นอนัตตา มิใช่เป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้น เวทนา สัญญา สังขาร ญาณจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และก็ย่อมจะไม่ได้เวทนา สัญญา สังขาร ญาณเป็นไปตามปรารถนาว่า ขอให้เวทนา สัญญา สังขาร ญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด ขอให้เวทนา สัญญา สังขาร ญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

พระพุทธเจ้าครั้นทรงแสดงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร ญาณเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน โดยมีพระพุทธานุญาตให้เข้าใจชัดเจนว่า เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนามิได้ จึงได้ตรัส

ถามท่านทั้งหลายที่ละชื่อว่า รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง เวทนาเที่ยงหรือไม่เที่ยง สัญญาเที่ยงหรือไม่เที่ยง สังขารเที่ยงหรือไม่เที่ยง วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้งหลายก็กราบทูลตอบว่าไม่เที่ยง จึงได้ตรัสสอบถามต่อไปว่า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้งหลายก็กราบทูลตอบว่า สิ่งนั้นเป็นทุกข์ จึงได้ตรัสสอบถามต่อไปว่า ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาตัวตนของเรา ท่านทั้งหลายก็กราบทูลตอบว่าไม่ควรที่จะตามเห็นอย่างนั้น ครั้นได้ตรัสถามและท่านทั้งหลายก็ได้กราบทูลตอบอันแสดงว่า ท่านทั้งหลายได้มีความรู้ความเห็นธรรมอันเป็นสัจจะคือความจริงในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณถูกต้องโดยตลอดแล้ว จึงได้ตรัสแสดงสรุปไปที่ละชื่อว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่เป็นอดีตคือล่วงไปแล้วก็ตาม ที่เป็นอนาคตยังไม้มายังก็ตาม ที่เป็นปัจจุบันก็ตาม ที่เป็นภายในก็ตาม ที่เป็นภายนอกก็ตาม ที่เป็นของหยาบก็ตาม ที่เป็นของละเอียดก็ตาม ที่เป็นของเลวก็ตาม ที่เป็นของประณีตก็ตาม ที่อยู่ในที่ไกลก็ตาม ที่อยู่ในที่ใกล้ก็ตาม รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณดังกล่าวทั้งหมดมิใช่ของเรา เรามีใช่เป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มิใช่เป็นอัตตาตัวตนของเรา ฟังเห็นได้โดยสัมบูรณ์ญา คือปัญญาชอบตามที่เป็นแล้วอย่างนี้

ครั้นได้ตรัสสรุปทั้งหมดดังกล่าวแล้ว จึงได้ตรัสต่อไปว่า อริยสาวกผู้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ย่อมหน่ายในรูป หน่ายในเวทนา หน่ายในสัญญา หน่ายในสังขาร หน่ายในวิญญาณ ความหน่ายนี้เป็นนิพพิทา เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นความติดใจยินดีอันเรียกว่าวิราคะ เพราะสิ้นความติดใจยินดีจึงวิมุตติหลุดพ้น และเมื่อวิมุตติหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณคือความหยั่งรู้เกิดขึ้นว่า จิตวิมุตติหลุดพ้นแล้ว วิมุตติคือความหลุดพ้นของเราไม่กำเรบชาติสิ้นแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ชาติที่สุดพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้กระทำแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ดังนี้

พระธรรมสังกาทจารย์ ผู้รื้อยกรองพระสูตรนี้ได้แสดงต่อไปว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนานี้อยู่ จิตของท่านทั้งหลายก็วิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายดังนี้ นี่เป็นคำแปลพระสูตรที่สอง อันเป็นเทศนาที่พระพุทธเจ้าได้แสดงเป็นทวยเทศนา เทศนาที่สองแก่พระปัญจวัคคีย์ คือพระภิกษุทั้งหลายรูป มีท่านพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นต้น มีใจความที่เป็นคำแปลตั้งแต่ต้นจนจบเพียงเท่านี้

ปฏิบัติธรรม

อันเทศนาที่ทรงแสดงนี้ก็ดวงประทีปที่พระพุทธเจ้าได้ทรงชูขึ้นในที่มืด ท่านทั้งหลายนั้น ได้มีจักขุคือดวงตาที่ได้ล้างชำระมาเป็นอันดีแล้ว จึงได้มองเห็นแจ่มใส เห็นธรรมที่เป็นสัจจะคือ

ความจริงทะเลอุปรูปร่าง อันความรู้ความเห็นที่ทะเลอุปรูปร่างนี้ เรียกว่า ปฏิเวธ ที่แปลว่าความเจาะ
 แทะ และก็มีคำแปลแกมอธิบายว่า ความรู้แจ้งแทงตลอด อันที่จริงตามศัพท์แปลว่า เจาะแทงเท่า
 นั้น จึงได้มีคำแปลอธิบายให้เข้าใจขึ้นมาอีกว่า ความรู้แจ้งแทงตลอด ก็คือความรู้ความเห็นที่ทะเล
 อุปรูปร่างไม่ติดขัด เป็นความรู้แจ้งเห็นจริงทั่วถึง ดังนี้คือปฏิเวธ แต่ก็ไม่น่าจะมีผู้ตั้งปัญหาถามว่า ก็
 เมื่อเป็นดวงประทีปดวงเดียวกัน แต่ทำไมผู้ที่ได้ฟังเทศนาทั้งสองนี้ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลมาจนถึงบัด
 นี้ จึงไม่อาจที่จะประสบวิมุตติ คือความหลุดพ้นถึงที่สุดเหมือนอย่างท่านทั้งหลายทั้งห้าท่าน ทั้งนี้ก็ตอบ
 ได้ว่า ก็เป็นประทีปดวงเดียวกันนั้นแหละ แต่ว่าจักขุคือดวงตาของบุคคลเป็นไปต่าง ๆ กัน เมื่อยังมี
 ฝ้าคือผงธุลีเข้าตาอยู่มาก แม้จะมีดวงประทีปส่องเพื่อที่จะให้มองเห็นก็ไม่สามารถที่จะมองเห็น
 ได้ เพราะบรรดาผงธุลีที่เข้าตานี้ทำให้ดวงตาดำมืดมัว ไม่อาจจะเห็นได้แจ้งชัดถ้ามีผงเข้า
 ตามากหรือเป็นโรคนัยน์ตาอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นเป็นโรคต้อต่าง ๆ ก็จะทำให้ตามืดมัว อาจจะ
 มองไม่เห็นเอาเลยก็ได้ ฉะนั้น แม้จะเป็นประทีปดวงเดียวกันมาตั้งส่องอยู่ข้างหน้า เมื่อดวงของ
 บุคคลไม่แจ่มใสหรือว่ามีมืดมัว จึงไม่อาจจะมองเห็นได้ชัดเจนหรือไม่อาจจะมองเห็นได้ เพราะฉะนั้น
 แม้ว่าจะได้อ่านได้ฟังได้ศึกษาทราบความในปฐมเทศนา ทุติยเทศนาเหล่านี้บ่อย ๆ ก็ตาม แต่เพราะ
 มีผงเข้าตาอยู่มาก แดมยังเป็นโรคนัยน์ตาอยู่มาก จึงทำให้มองไม่เห็น จึงเป็นโทษแก่บุคคลแต่ละ
 คนเอง ในเมื่อยังมีผงเข้าตาอยู่ก็ทำให้มองไม่เห็นมองไม่ชัด ไม่ใช่เป็นโทษของดวงประทีปที่พระ
 พุทธเจ้าได้ทรงชูอยู่นั้น และเมื่อพระพุทธศาสนายังเป็นไปอยู่ ก็กล่าวได้ว่าดวงประทีปนั้นยังส่อง
 สว่างอยู่ เมื่อดวงของบุคคลมีผงเข้าตามากหรือมีโรคนัยน์ตาจึงไม่อาจที่จะรู้ไม่อาจที่จะเห็นอยู่เอง
 เพราะฉะนั้น ความรู้แจ้งแทงตลอดที่เป็นตัวปฏิเวธนั้นจึงยังไม่เกิดขึ้น

ความหลงยึดถือในขั้นห้า

อันผงที่เข้าตาบุคคลอยู่น้อยอย่างละเอียดก็ได้แก่ความหลงยึดถือตัวเราของเรานั้นเอง และความ
 หลงยึดถือตัวเราของเรานั้น ก็คือความหลงยึดถือในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งห้านี้
 ว่าเป็นตัวเราของเรา เพราะฉะนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งห้านี้จึงเรียกว่า อุปทาน-
 ขั้นห้า ขั้นนี้ที่ยึดถือ คือเป็นที่ยึดถือว่าตัวเราของเรา คราวนี้ก็จะอาจจะมีคำถามแย้งว่า ความยึด
 ถือของบุคคลนั้นก็มักยึดถืออยู่ในบรรดาสิ่งที่เป็นที่รักใคร่ปรารถนา เช่น แก้วแหวนเงินทองเป็น
 ต้น ก็กล่าวชี้แจงได้ว่า บรรดาแก้วแหวนเงินทองเป็นต้นอันเป็นที่รักใคร่ปรารถนาพอใจอันเป็น
 สิ่งที่ยึดถือนั้น เมื่อพิจารณาแล้วก็จะเห็นได้ว่า ก็เป็นรูป เป็นเวทนา เป็นต้นนี้แหละ เป็นรูป ก็
 คือเป็นสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นวัตถุ เป็นรูปายตนะ ที่ต่อทางอายตนะคือจักขุเข้าไปตั้งเป็นจักขุวิญญาณ
 เป็นเวทนาจึงก็มีความสุข เป็นต้น เป็นสัญญาก็คือเป็นความจำ เพราะจะต้องมีความจำ ที่ว่า
 แก้วแหวนเงินทองเป็นต้นนั้นก็ตั้งอยู่ในความจำของบุคคล เป็นสัญญา ถ้าจำไม่ได้คือลืมเสีย สิ่ง

เหล่านั้นก็ไม่มีความหมายอะไร เพราะฉะนั้นที่มีอยู่ก็คือมีอยู่ในความจำนั่นเองคือว่าจำได้ จึงยึดถืออยู่ในความจำนั้นหรือในสิ่งที่จำนั้น ถ้าจำไม่ได้ลืมเสียก็ไม่มีความยึดถือ และก็เป็นการสื่อสารคือความรู้คิดปรุงหรือปรุงคิดนี้เอง

อันความยึดถือต่าง ๆ ตลอดถึงความรักความชังต่าง ๆ นั้น ก็ล้วนเป็นความคิดปรุงหรือปรุงคิดในจิตใจของบุคคลทั้งนั้น ความยึดถือก็เป็นความคิดปรุงขึ้นมา ความชอบหรือความชังต่าง ๆ ก็เป็นความปรุงคิดขึ้นมา เหล่านี้ก็เป็นสัญชาตญาณ ถ้าไม่มีความคิดปรุงหรือความปรุงคิดใด ๆ แล้ว ความชอบความยึดถือต่าง ๆ ก็จะไม่เกิดขึ้นมา เพราะฉะนั้นจึงรวมอยู่ในสัญชาตญาณคือความรู้คิดปรุงหรือปรุงคิดนี้ และก็เพราะมีวิญญาณคือความรู้สึกเห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้นที่เป็นไปทางทวารทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนะคือใจ ถ้าหากว่าไม่มีทวารทั้งหกนี้ หรือทวารทั้งหกนี้ไม่ทำหน้าที่ บุคคลก็เป็นเหมือนอย่างนอนหลับหรือเป็นคนสลบไสลไม่มีความรู้สึกอะไรในตัว ไม่เห็นอะไร ไม่ได้ยินอะไร ไม่ทราบกลิ่นรสสัมผัสอะไร ไม่รู้คิดอะไรได้ แต่เพราะทวารทั้งหกทำหน้าที่ จึงมีความรู้สึกต่าง ๆ ก็เป็นตัววิญญาณ ตัววิญญาณนี้เองเป็นสิ่งที่ทำให้มีความรัก ความชัง ความหลงเป็นต้น ปรากฏเป็นไปอยู่ในจิตใจ เมื่อรวมเข้ามาแล้วจะเป็นความยึดถือในอะไรก็ตาม ก็รวมอยู่ในความยึดถือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้เท่านั้น และสิ่งที่เข้าใจว่าเป็นตัวเราของเราก็อยู่ที่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งห้านี้เท่านั้น

การแยกพิจารณาขั้นห้า

เมื่อแยกพิจารณาออกไปทีละอย่างว่า ตัวเราของเรานั้นอยู่ที่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือมิใช่ ก็จะทำให้เห็นได้ว่ามิใช่ ยกตัวอย่างเช่นว่ารูป ก็อาจจะมีความยึดถือรวม ๆ กันอยู่ว่ารูปของเรา เราเป็นรูป รูปเป็นอิตตาตัวตนของเรา ดังเช่นเมื่อส่องกระจกดูหรือว่าถ่ายรูปของตัวเรา หรือว่าคนอื่นถ่ายรูปของตัวดู ก็ย่อมจะรู้จักกันว่า นี่เป็นคนนั้น นี่เป็นคนโน้น ตัวเรารูปของตัวเราก็ก่อนจะรู้ว่านี่เป็นตัวเรา ก็มีความยึดถือกันอยู่ดังนี้ แต่เมื่อสอบถามเข้าไปให้ละเอียดแล้ว เช่นว่าจับที่แขน ว่าตัวเราอยู่ที่แขนนี้หรือมิใช่ ก็จะต้องตอบว่ามิใช่ เพราะถ้าใช่แล้วถูกตัดแขนออกไปเสีย ตัวเราก็จะต้องถูกตัดออกไป แต่ถ้าตัดแขนออกไปแล้วตัวเราก็ก็นั่งอยู่ จับที่ผมแล้วถามว่าตัวเราใช่ผม ก็จะต้องตอบว่ามิใช่ นี่เป็นผม เมื่อจับคู้ที่ตัวทุกส่วนอันเป็นส่วนรูปขั้น กอรูปก็ย่อมจะตอบได้ว่ามิใช่ตัวเรา เพราะนั่นเป็นผม เป็นขน เป็นเล็บ เป็นฟัน เป็นหนัง เป็นอวัยวะส่วนต่าง ๆ ทีแรกเมื่อดูห่าง ๆ ก็รู้สึกว่าเป็นตัวเรา แต่เมื่อจับพิจารณาใกล้เข้าไปแล้วก็จะจับได้เองว่า มิใช่ตัวเรา หากเป็นส่วนนั้นส่วนนี้ของร่างกาย แต่ก็ยังมีความยึดถืออยู่ว่าเป็นของเรา คือว่าแม้จะเป็นส่วนนั้นส่วนนี้ของร่างกาย ก็ยังถือว่าเป็นส่วนนั้นส่วนนี้ของเรา เช่นว่าผมของเรา ขนของเรา เล็บ ฟัน หนังของเราดังนี้เป็นต้น

เมื่อพิจารณาให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าเป็นของเราจริงแล้วต้องบังคับได้ให้เป็นไปตามปรารถนา แต่นี้บังคับไม่ได้ให้เป็นไปตามปรารถนา เพราะต้องเป็นไปเพื่ออาหารตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ อยากจะให้ผมของเราไม่หองก็ไม่สำเร็จ ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงไม่เป็นไปตามปรารถนา และในที่สุดก็ต้องแตกสลายไปหมด ดังนี้จึงเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาดัตตน พิจารณาไปตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอน แยกแยะออกไปว่าเป็นอนัตตา เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ เป็นไปเพื่ออาหาร และเมื่อรู้อาหาร ต้องชำระธาตุโรทรหม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็อาหาร ดังจะพึงเห็นได้ว่ารูปกายอันเป็นส่วนรูปขันธ์นี้แก่แก่ธาตุโรทรหมเจ็บป่วยลงไป ก็จะมากไปด้วยทุกขเวทนา อันเป็นที่รับรองว่าอาหาร คือความป่วยไข้เป็นทุกข์ สัญญาเองก็อาหาร เมื่อยังอยู่ในวิหัมมแน่นจ้ออะไรได้ว่องไว ครั้นเมื่อแก่ลงไปความจำก็ยากเข้าและเลือนเข้า ความคิดปรุงหรือความปรุงคิดที่เคยกคิดอะไรได้ฉับพลันก็ชักช้าคิดไม่ใคร่ออก ความรู้สึกเห็นรูปได้ย่นเสียดก็เช่นเดียวกัน เมื่อตาที่เป็นส่วนรูปมีดมัวลงไป จะอ่านหนังสือจะมองอะไรก็ไม่ใคร่เห็น จักษุวิญญาณคือ ความรู้สึกเห็นรูปทางตาก็ชักช้าไม่สะดวก เป็นไปตามกาย ก็เป็นอันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้ชำระธาตุโรทรหมไปโดยลำดับ เป็นอาหารคือความที่ต้องถูกความแก่ ความเจ็บให้ชำระธาตุโรทรหมไปโดยลำดับ บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาก็ไม่ได้ ในเมื่อร่างกายชำระธาตุโรทรหมลงไป ทุก ๆ ส่วนก็ชำระธาตุโรทรหมด้วยกัน ฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา อันความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปนี้แหละที่เป็นตัวทุกข์ เมื่อเป็นดังนี้จึงไม่ควรที่จะมีความเห็นยึดถือว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นอัตตาดัตตนของเราดังนี้

ความหมั่นพิจารณาให้มองเห็นสัจจะคือความจริงไปตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนเป็นสัญญาและก็เป็นปัญญาขึ้นมาโดยลำดับ จะเป็นเครื่องทำลายผงที่เข้าตา เป็นการเขี่ยผงออกไปจากดวงตาโดยลำดับ เมื่อเป็นดังนี้แล้วก็จะมองเห็นแจ่มแจ้งขึ้น ก็ดวงประทีปดวงเดี๋ยวนี้เองที่พระพุทธเจ้าได้ทรงส่ง แต่เมื่อผงที่เข้าตานี้น้อยเข้า ความรู้ความเห็นก็จะแจ่มชัดขึ้น จะปรากฏเป็นปฏิเวธ คือความเจาะแทง รู้แจ้งแทงตลอด อันเป็นความรู้ที่ปรุปรุ่งขึ้นโดยลำดับแห่งการปฏิบัติ

ครั้งที่ ๑๘ อายตนะหก

ปิยรูป สาดรูป

ธรรมนั้นได้แสดงแล้วว่า เป็นสามัญสัจธรรมส่วนหนึ่ง อริยสัจธรรมส่วนหนึ่ง จิตนี้เมื่อได้รับการชักฟอก โดยสติปัฏฐานสามัญสัจธรรมเป็นต้นว่า อนุปพพิกถามาโดยลำดับแล้ว ก็ย่อมจะรับอริยสัจธรรมได้ง่ายขึ้น เปรียบเหมือนผ้าที่สกปรกเมื่อได้รับการชักฟอกจนสะอาดดีแล้ว ย่อมควรที่จะรับน้ำย้อมฉะนั้น อนึ่ง ในการพิจารณาทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์นั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสชี้เอาคัมหา ความดิ้นรนทะยานอยากของใจว่าเป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์ และในการพิจารณาจับตัวคัมหาที่บังเกิดขึ้นในใจนั้น ก็พิจารณาได้ที่อายตนะภายในและอายตนะภายนอกที่ประจวบกันอยู่นี้เอง หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็จับพิจารณาได้ที่ทวารทั้งหกและอารมณ์ทั้งหก ก็อายตนะทั้งสองดังกล่าวนี้เองแสดงต่างกันแต่ชื่อ ฉะนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ลักษณะของคัมหาอันเป็นทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ จึงได้ทรงตรัสแสดงต่อไปว่า คัมหานั้นย่อมเกิดขึ้นตั้งอยู่ในที่ไหน คัมหานั้นย่อมเกิดขึ้นตั้งอยู่ที่ปิยรูป สาดรูป คือรูปอันเป็นที่รัก รูปอันเป็นที่พอใจ สาราณใจ อะไรเป็นปิยรูป สาดรูป ก็ทรงชี้ยกเอาอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจขึ้นแสดงก่อนว่า คัมหานั้นย่อมเกิดขึ้นตั้งอยู่ที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจนี้เอง และต่อจากนั้นก็ได้อรรถกถาอายตนะภายนอกที่คู่กันว่า คัมหานั้นเกิดขึ้นอยู่ที่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องราวทางใจทั้งหลายนั่นเอง ดังนี้

คำว่าปิยรูป สาดรูปนี้ ไม่ได้หมายถึงว่าเป็นรูปที่ตาเห็นเท่านั้น จึงจะเรียกว่ารูป แต่ว่าหมายถึงถึงรูปนิมิตในใจ คือสิ่งที่เป็นที่กำหนดหมายเกิดขึ้นตั้งอยู่แห่งคัมหา ไม่ว่าจะป็นรูปธรรมนามธรรม สิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นที่กำหนดหมายบังเกิดขึ้นตั้งอยู่ของคัมหาแล้ว ก็เรียกว่ารูปในที่นี้ทั้งนั้น และโดยเฉพาะยกเอาปิยรูป สาดรูป คือรูปที่เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจขึ้นเป็นประธาน ก็เพราะว่าอันคัมหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในลักษณะของกามคัมหา ภวคัมหา ประกอบกับนันทิ ความเพลิน รากะ ความติดความยินดีนั้นย่อมอยากได้ติดใจสิ่งเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจ คัมหาจึงจะบังเกิดขึ้นตั้งอยู่ในสิ่งนั้น และเมื่อได้พบปะกับสิ่งที่ตรงกันข้าม คือสิ่งที่เป็นที่เกลียดชังไม่ชอบใจ ก็ย่อมจะเกิดความดิ้นรนทะยานอยากขึ้นอีกอย่างหนึ่ง สงเคราะห์เรียกว่าคัมหาเหมือนกัน แต่ว่าเป็นวิภวคัมหา คือดิ้นรนทะยานอยากที่จะให้สิ่งที่เกลียดชังไม่ชอบใจนั้นสิ้นไปหมดไป คัมหา ลักษณะที่สองนี้ก็นับว่าเป็นลักษณะที่รอง ลักษณะที่ขึ้นหน้านั้นก็คือกามคัมหา ภวคัมหา และโดยปกติที่เรียกว่าคัมหานั้น ก็มีที่จะเป็นคัมหาที่มีลักษณะอันเรียกว่ากามคัมหา ภวคัมหา อันบังเกิดขึ้น ตั้งอยู่ในปิยรูป สาดรูป คือสิ่งที่เป็นที่รักที่ชอบใจนั้นแหละเป็นประการสำคัญ

กำหนดสติในปัจจุบันธรรมทางอายตนะ

คราวนี้ตั้งสติกำหนดเข้ามาดูให้รู้จักตากับรูป ให้รู้จักหูกับเสียง ให้รู้จักจมูกกับกลิ่น ให้รู้จักลิ้นกับรส ให้รู้จักกายและสิ่งที่กายถูกต้อง ให้รู้จักมโนคือใจ และธรรมคือเรื่องราวที่คิดที่รู้ที่อยู่ในใจอันประจวบกันอยู่ นี่เป็นทางปฏิบัติอันหนึ่งที่ผู้ปฏิบัติในสติปัฏฐานใช้ปฏิบัติได้ คือตั้งสติให้รู้จักอายตนะภายใน อายตนะภายนอกที่ประจวบกันอยู่ในปัจจุบันซึ่งมีอยู่ทุกขณะ ตากับรูปที่ประจวบกันก็มีอยู่ทุกขณะที่ตายังลืมอยู่ และมองเห็นรูปอันนั้นรูปอันนี้ หูกับเสียงก็ประจวบกันอยู่ทุกขณะ ได้ยินเสียงนั้นได้ยินเสียงนี้ จมูกกับกลิ่นเป็นต้น ตลอดถึงมโนคือใจและเรื่องราวก็ประจวบกันอยู่ทุกขณะ โดยเฉพาะมโนคือใจและเรื่องราวที่รู้ที่คิดในใจก็ย่อมมีอยู่ทุกขณะ อันนับว่าอาการที่อายตนะภายในอายตนะภายนอกประจวบกันอยู่นี้เป็นปัจจุบันธรรม คือธรรมที่เป็นปัจจุบัน คือเป็นสิ่งที่เป็นปัจจุบัน แต่โดยปรกตินั้นทุก ๆ คนมักจะใส่ใจถึงแต่ความประจวบกันทางใดทางหนึ่งที่ต้องการ เช่นต้องการจะดูสิ่งอันใดด้วยตา เช่นดูรูป ก็ใส่ใจในรูปที่ตาเห็นนั้นใส่ใจถึงในการดูนั้น เมื่อต้องการที่จะฟังเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็ใส่ใจใจในการฟังและเรื่องที่ฟังนั้น เมื่อต้องการที่จะคิดในเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็ใส่ใจใจในเรื่องที่คิดและในการที่คิดนั้น เพราะเหตุว่าบางทีสิ่งเหล่านั้นก็เป็นการงานที่ทำ และบางทีสิ่งเหล่านั้นก็เป็นปิยรูป สาทรูป คือเป็นสิ่งที่ดี เป็นสิ่งที่ชอบใจโดยตรง และบางทีก็ตั้งใจไว้ก่อนว่าจะดูสิ่งนั้นจะฟังสิ่งนี้ แต่บางทีก็ไม่ได้ตั้งใจไว้ก่อน เช่นเมื่อเดินไปในถนนก็สุดแต่ว่าจะเห็นอะไร สุดแต่ว่าจะได้ยินอะไร ดังนี้ เป็นต้น และเมื่อมีสติที่ระลึกได้อยู่ถึงอายตนะภายในภายนอกทางใดทางหนึ่งที่ประจวบกันอยู่ในปัจจุบัน ก็นับว่าได้มีสติที่รักษาตัว ที่รักษาใจได้ตามสมควร แต่ถ้าไม่มีสติที่ระลึกได้ถึงปัจจุบันธรรมดังกล่าวนี้ เพราะเหตุว่าสงัดต้องลอยไปในที่อื่นเรื่องอื่นคือปัจจุบันธรรมเป็นอย่างหนึ่ง แต่ว่าสงัดต้องลอยไปเสียอีกอย่างหนึ่ง เช่นปัจจุบันธรรมขณะนี้ต้องการฟังธรรมบรรยาย เมื่อมีสติคอยตั้งใจฟัง ฟังให้ได้ยินอยู่ก็เรียกว่า มีสติอยู่ในปัจจุบันธรรม แต่เมื่อสงัดต้องลอยไปในที่อื่น ก็เรียกว่าไม่มีสติอยู่ในปัจจุบันธรรม แต่ว่าสงัดต้องลอยไปเสียในอีกเรื่องหนึ่ง กำลังเดินอยู่ในถนนเมื่อมีสติระลึกได้อยู่ว่า อายตนะภายในภายนอกกำลังเป็นไปอยู่ในปัจจุบัน คือเดินไปอยู่ ดังนี้ก็มีสติอยู่ในปัจจุบันธรรม แต่ว่าเมื่อเดินไปแต่ว่าสงัดต้องลอยไปคิดเสียในเรื่องอื่น จนลืมไปว่าเรากำลังเดินอยู่ในถนนดังนี้ก็เป็นการขาดสติ

ทำสติให้เป็นสติปัฏฐาน

ความที่หัดให้มีสติระลึกได้ รู้จักอายตนะภายในภายนอกที่ประจวบกันอยู่ในปัจจุบันให้มากที่สุด ดังนี้ก็นับว่าเป็นการหัดสติในปัจจุบันธรรม เป็นการหัดให้มีสติขึ้นเป็นประการแรก และอาจจะปฏิบัติสติปัฏฐานในปัจจุบันธรรมที่กำลังประสบนี้ได้ ยกตัวอย่างเช่นว่าในบัดนี้กำลังฟังเสียงการฟังเสียงนั้นเป็นปัจจุบันธรรม ฟังเพื่อให้เกิดปัญญา คือความรู้ในธรรมที่แสดง ก็เป็นวิธีฟัง

อย่างหนึ่ง แต่ว่าฟังและทำสติให้เป็นสติปัญญาขึ้นมา เป็นกาย เป็นเวทนา เป็นจิต เป็นธรรม ในหูกับเสียงขึ้นมา ก็เป็นวิธีฟังอีกอย่างหนึ่งซึ่งใช้ได้เหมือนกัน

สำหรับในการฟังให้เป็นสติปัญญาขึ้นมา นั้น ก็ตั้งสติกำหนดหูที่ฟังกับเสียงที่ได้ยิน และให้รู้จักว่า หูกับเสียงนี้เป็นกาย และก็กำหนดดูต่อไปว่า บัดนี้เวทนาเป็นอย่างไร เป็นสุขในการฟัง หรือเป็นทุกข์ในการฟัง หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขในการฟัง เพราะจะต้องมีเวทนาประกอบไปด้วยทุกขณะ เมื่อกำหนดดูเข้ามาจริง ๆ แล้วก็ย่อมจะรู้ว่ามีความสุขหรือมีทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ถ้ารู้สึกสบายก็เป็นสุข ไม่สบายอึดอัดรำคาญอะไรเป็นต้นก็เป็นทุกข์ ถ้ารู้สึกเฉย ๆ ไม่ชัดเจนกว่าสุขว่าทุกข์ ก็เรียกว่าเป็นกลาง ๆ ก็ให้รู้จักว่าเป็นเวทนา และก็ทำสติกำหนดให้รู้จักว่า ผู้รับเวทณาก็คือจิตนั่นเอง ที่ว่าเป็นสุขนั้นก็คือจิตเป็นสุข เป็นทุกข์ก็คือจิตเป็นทุกข์ เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็จิตเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข จิตนี้เป็นส่วนสำคัญ ถ้าไม่มีจิตแล้วทุกข์ก็ไม่ปรากฏ สุขก็ไม่ปรากฏ กลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็ไม่ปรากฏ จิตนี้เองจึงเป็นผู้รับ เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็ตั้งสติกำหนดดูจิตว่าจิตเป็นอย่างไร จิตมีสุขเป็นอย่างไร จิตมีทุกข์เป็นอย่างไร จิตเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขเป็นอย่างไร ก็ย่อมจะรู้จักจิตของตน

คราวนี้ก็กำหนดต่อไปว่า จิตที่เป็นสุขแล้วเพราะการฟัง จิตเป็นอย่างไร ชอบใจไหม จิตก็ย่อมจะชอบ ถ้าหากว่าจิตเป็นทุกข์เพราะการฟัง จิตเป็นอย่างไร ชอบใจไหม ไม่ชอบใจ ถ้าจิตเป็นกลาง ๆ จิตเป็นอย่างไร จิตก็เป็นกลาง ๆ ไม่ชัดว่าชอบหรือไม่ชอบ ก็เฉย ๆ ไป กำหนดดูให้รู้จักถึงความชอบหรือความไม่ชอบหรือความที่เฉย ๆ นั้น ว่านั่นแหละเป็นธรรมในจิตที่บังเกิดขึ้นทันทีเหมือนกันเพราะการฟัง

รู้จักสธรรมและอกุสสธรรม

การหัดทำสติให้รู้จักกาย รู้จักเวทนา รู้จักจิต รู้จักธรรมที่เป็นปัจจุบันธรรมดังนี้ บางอย่างอาจจะชัด บางอย่างอาจจะไม่ชัด บางอย่างที่ชัดนั้นเช่นว่า หูกับเสียงที่ประจวบกันอยู่เป็นปัจจุบัน สมมติว่าเป็นเสียงสรรเสริญ เขาสรรเสริญก็ได้ยิน ก็ดูก็ให้ทำสติให้รู้จักว่าหูกับเสียงก็เป็นกาย แล้วดูให้รู้จักเวทนา ให้รู้จักว่าถ้าเป็นสุขขึ้นมาเพราะได้ยินเสียงสรรเสริญ นั่นก็เป็นสุขเวทนา ดูให้รู้จักจิตว่าเป็นสุขนั้นก็คือจิตนี้เองเป็นสุข คราวนี้จิตที่เป็นสุขที่ได้ยินเขาสรรเสริญนั้นจิตเป็นอย่างไร จิตก็ชอบใจ เพลิดเพลินยินดี ก็ให้รู้จักว่านั่นก็เป็นธรรมขึ้นในจิต แต่ว่าถ้าความยินดีนั้นเป็นตัวกิเลส ก็เป็นอกุสสธรรม เป็นความหลงยินดี ก็ให้รู้จักว่านั่นเป็นอกุสสธรรม จิตพุดขึ้นมาแล้ว เพราะความยินดี คราวนี้อีกทางหนึ่งตรงกันข้าม หูได้ยินเสียง แต่ว่าเป็นเสียงติเตียนเสียงด่าว่า ก็ให้ทำสติให้รู้จักว่าหูกับเสียงนี้เป็นกาย ก็ย่อมจะเกิดทุกข์เวทนาเพราะถูกเขาด่า ถูกเขานินทานั่นก็เป็นเวทนา ดูให้รู้จักจิต จิตที่เป็นทุกข์เพราะถูกเขาด่า ถูกเขานินทา ให้รู้จักว่าจิตนี้เองเป็นตัว

รับทุกข์ขึ้นมา แล้วก็ดูให้รู้จักต่อไปว่า เมื่อจิตเป็นทุกข์เพราะถูกเขาตำเขานินทาาก็เกิดอะไรขึ้นมา ก็เกิดความเสียใจ เกิดความโกรธ เกิดความฟูพuffedหมดกำลังใจเป็นต้น นั่นก็เป็นอกุศลธรรม ขึ้นในจิตเช่นเดียวกัน คือหัดดูให้รู้จักในเมื่ออายตนะภายในอายตนะภายนอกประจวบกันตั้งนี้ว่า นี่เป็นกาย นี่เป็นเวทนา นี่เป็นจิต นี่เป็นธรรม ธรรมก็ให้รู้จักว่าเป็นกุศล นี่เป็นอกุศล หรือนี้เป็น กลาง ๆ สำหรับฝ่ายกุศลนั้นก็มียุ่เป็นอันมาก เช่นหูกับเสียงประจวบกันเป็นเสียงที่แสดงธรรม ก็ให้รู้จักว่านั่นก็เป็นกาย ก็เกิดสุขเวทนาในเมื่อมีกุศลฉันทอยู่ นั่นก็เป็นเวทนา ก็จิตนี้เองที่เป็น ผู้ที่เป็นสุขเพราะฟังธรรม เป็นจิตที่สงบ และความสงบกับตัวสติ ความระลึกได้กับตัวความรู้ใน ธรรมก็เป็นกุศลธรรมขึ้นมา ก็บังเกิดสืบเนื่องกันไป ดูให้รู้จักดังนี้

รู้จักแนกธรรมหรือธรรมวิจย

ความที่มีสติหัดมากำหนดในปัจจุบัณธรรมทางอายตนะ ให้รู้จักเป็นกาย เป็นเวทนา เป็นจิต เป็นธรรมตั้งนี้ตามเป็นจริง เรียกว่าเป็นสติที่รักษาตัวได้ดียิ่งขึ้นไป เพราะจะทำให้เกิดความรู้ความ ยับยั้งฝ่ายอกุศล และทำให้เกิดความเจริญฝ่ายกุศล เพราะเมื่อมีสติกำหนดรู้ยู่ดังนี้ ถ้าเป็นฝ่าย อกุศล ฝ่ายอกุศลนั้นก็สงบด้วยสติที่รู้ ถ้าเป็นฝ่ายกุศล ฝ่ายกุศลนั้นก็ตั้งยู่และก็จะงอกงาม ยิ่งขึ้นด้วยอำนาจสติที่ระลึกยู่ นั้น จึงเป็นสติที่เป็นเครื่องรักษาตัวเป็นเครื่องรักษาใจเป็นอย่าง ดี เรียกว่าเป็นการหัดปฏิบัติทำโพชฃงค์ คือองค์แห่งความรู้ด้วย คือหัดจำแนกแยกแยะธรรมออก ไปให้รู้จัก ตั้งต้นแต่ให้รู้จักอายตนะภายในภายนอกที่ประจวบกันแต่ละข้อ ว่าเป็นทางตา นี่เป็น ทางหู นี่เป็นทางจมูก นี่เป็นทางลิ้น นี่เป็นทางกาย นี่เป็นทางใจ และแต่ละทางที่เป็นปัจจุบัณธรรม นั้น นี่เป็นกาย นี่เป็นเวทนา นี่เป็นจิต นี่เป็นธรรม ธรรมนี้เป็นอกุศล นี่เป็นกุศล นี่เป็นกลาง ๆ ก็เป็นอันว่า ทำให้เกิดความรู้จำแนก เรียกว่า ธรรมวิจย แยกแยะออกไปได้ว่าในก้อนอาการของจิต ใจที่บังเกิดขึ้นทุกขณะนี่อะไรเป็นอะไร มาทางไหน ต้นทางยู่ที่ตา ที่หู ที่จมูก ที่ลิ้น ที่กาย หรือ ที่ใจ และก็รู้จำแนกออกไปว่ากระบวนการของจิตใจนี้ดำเนินไปอย่างนี้นั้น อะไรเป็นอะไรตามเป็นจริง ตั้งนี้ก็จะเป็นธรรมวิจยขึ้นมาในตัวเอง แล้วก็ทำให้เกิดปหานะ การละ ละอกุศล ภาวนา และ ทำกุศลให้เกิดขึ้นไปโดยลำดับ ฉะนั้นอายตนะภายในภายนอกที่ประจวบกันยู่เป็นปัจจุบัณนี้แหละ เป็นทางปฏิบัติอันหนึ่งของผู้ปฏิบัติที่จะหัดทำสติให้มีความระลึกยู่

ครั้งที่ ๒๐ อายตนะหก (ต่อ)

รู้สังโยชน์

อันอายตนะทั้งหกนั้นย่อมเป็นประตูสำคัญที่นำทั้งกิเลสเครื่องเศร้าหมอง และทั้งธรรมที่เป็นส่วนดีส่วนชอบเข้าสู่จิตใจ ฉะนั้นจึงได้มีคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับการปฏิบัติทางอายตนะทั้งหกนี้อยู่เป็นอันมาก ในสติปัฏฐานทั้งสี่ได้แสดงอายตนะทั้งหกถัดจากขันธห้า และในทางปฏิบัตินั้นก็อาจจะจับพิจารณาอายตนะทั้งหกโดยมีสติรู้จักตา รู้จักรูปที่มาประจวบกัน เป็นต้น ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอน ดังนี้ก็ได้ โดยที่หัดทำสติพร้อมทั้งสัมปชัญญะคือความรู้ตัวอยู่เสมอ ในขณะที่เห็นอะไร ได้ยินอะไร เป็นต้น ดังเช่นเมื่อเดินไปก็ตั้งสติทำความรู้ยู่ว่าเห็นอะไรบ้างในขณะที่เดินไปนั้น ได้ยินอะไรบ้างในขณะที่เดินไปนั้น ตลอดจนถึงได้คิดถึงเรื่องอะไรบ้างในขณะที่เดินไปนั้น เป็นการหัดทำสติสัมปชัญญะเป็นไปในอายตนะทั้งหก และก็จะหัดปฏิบัติกำหนดแต่เพียงอายตนะใดอายตนะหนึ่งก่อนก็ได้ ถ้าจะต้องการให้มีสติไปทั้งหมดในเบื้องต้นอาจจะยังทำยาก ก็เอาแต่เพียงว่าเมื่อเดินไปเห็นอะไรบ้างแต่เพียงอย่างเดียว และในบางคราวบางโอกาสก็อาจจะตั้งสติกำหนดแต่เพียงอย่างใดอย่างหนึ่งในเมื่อจะต้องใช้อายตนะอย่างนั้นมาก เช่นในขณะที่กำลังฟังธรรมบรรยายนั้นก็ตั้งสติกำหนดเสียงที่ฟังทางหู เพราะว่าโสตประสาทคือหูกับเสียงย่อมประจวบกันอยู่เสมอ ก็ตั้งจิตตั้งใจฟังเสียงที่กำลังแสดงนี้ ก็เป็นการหัดทำสติพร้อมทั้งสัมปชัญญะเป็นไปในโสตคือหูกับเสียงที่มาประจวบกัน เมื่อเป็นดังนี้ก็เป็นอันได้สติด้วย ได้สมาธิในการฟังด้วย ในบางคราวต้องการใช้สติกำหนดแต่เพียงทางใดทางหนึ่งก็ใช้ไปในทางนั้น ก็เป็นการหัดทำสติสัมปชัญญะเป็นไปในอายตนะอย่างหนึ่ง และยิ่งขึ้นไปกว่านี้กำหนดดูจิตใจ ให้รู้จิตใจในขณะที่ตากับรูป หูกับเสียง เป็นต้นประจวบกันว่าเป็นอย่างไร เมื่อเป็นสังโยชน์คือความผูกพันมากก็ให้รู้ ถ้าไม่มีสังโยชน์คือความผูกพันก็ให้รู้

อันสังโยชน์คือความผูกพัน บางแห่งท่านแสดงซึ่งอาณันทราคะ ราคะคือความติดใจยินดีด้วยฉันทะ คือ ด้วยความพอใจ เมื่อมีฉันทาราคะขึ้นก็แสดงว่าเกิดสังโยชน์ขึ้น และแม้ว่าจะเกิดปุฏิมะที่ตรงกันข้ามคือความกระทบกระทั่งหงุดหงิด เพราะเหตุที่รูปเสียงที่มากระทบนั้นไม่เป็นที่ตั้งแห่งความพอใจเป็นปุฏิมะขึ้นมา เมื่อเป็นดังนี้ก็ให้รู้ว่า เป็นสังโยชน์คือความผูกพันเหมือนกัน เพราะว่าจิตจะต้องมีความผูกพันในตากับรูป หูกับเสียงนั้น หรือว่าสิ่งเหล่านั้นมาผูกอยู่กับจิต มีตัวความผูกพันที่เป็นสังโยชน์อยู่ จึงเกิดอาการเป็นฉันทาราคะหรือเป็นปุฏิมะขึ้น เมื่อจิตเป็นอย่างไรก็ให้มีความรู้ คราวนี้ก็ต้องกำหนดให้รู้ละเอียดยิ่งขึ้นว่า สังโยชน์คือความผูกพันดังกล่าวนั้นบังเกิดขึ้นก็เพราะไม่ได้เห็นความเกิดความดับ เมื่อเห็นความเกิดความดับ สังโยชน์ก็จะไม่บังเกิดขึ้น

สำรวจอินทรีย์หรืออินทรีย์สังวร

ความเห็นเกิดดับเป็นตัญญาหรือปัญญาที่อาศัยสตินั่นเอง แต่ก็ต้องเป็นสติที่ว่องไว แจ่มใส สงบนิรวัณ จึงจะเป็นสติที่ว่องไว แจ่มใส ดังมัน ปัญญาหรือญาณที่เห็นเกิดดับจึงจะบังเกิด และเมื่อบังเกิด สังโยชน์คือความผูกก็ไม่บังเกิด ก็จะเห็นอะไร ๆ ได้อย่างสบาย ได้ยินอะไร ๆ ได้อย่างสบาย แต่ว่าทั้งนี้ก็ต้องอาศัยธรรมอีกข้อหนึ่งเป็นอุปการะในการปฏิบัติ คืออินทรีย์สังวร ความสำรวจอินทรีย์ อินทรีย์นั้นก็บ่งชี้ของอายตนะภายในทั้งหกนั้นแหละ ได้ชื่อว่า “อินทรีย์” ที่แปลว่าเป็นใหญ่ ก็เพราะตาเป็นใหญ่ในการเห็นรูป หูเป็นใหญ่ในการฟังเสียง จมูกเป็นใหญ่ในการทราบกลิ่นสุดกลิ่น ลิ้นเป็นใหญ่ในการทราบรสลิ้มรส กายเป็นใหญ่ในการทราบในการถูกต้อง โสภณัฐพะสิ่งที่กายถูกต้อง มโนเป็นใหญ่ในห้าข้อข้างต้นนั้นด้วย และในธรรมซึ่งในที่นี้หมายถึงเรื่องราว ก็คือเรื่องของรูป เสียง เป็นต้น ทั้งห้าอันแหละที่ประสบพบผ่านมาแล้ว แต่ยังทรงอยู่ในใจโดยเป็นสัญญาคือความจำหมายอยู่ จึงเป็นธรรมที่เรียกว่ายังทรงอยู่โดยเป็นสัญญาคือความจำหมาย เพราะฉะนั้นจึงได้ไหลลื่นขึ้นมา มโนก็รู้หรือคิดถึงสิ่งที่ประสบพบผ่านมาแล้วเหล่านั้นอีกด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ อินทรีย์นั้นนอกจากเป็นใหญ่ดังกล่าว ยังเป็นใหญ่ในฐานะที่ครอบงำจิตใจของทุก ๆ คนอีกด้วย โดยเหตุนี้จึงได้ตรัสสอนให้มีอินทรีย์สังวร คือความสำรวจระวังอินทรีย์

คำว่า “สังวร” นั้น แปลว่าความสำรวจ ความระวัง ซึ่งมีลักษณะเป็นการป้องกัน เหมือนอย่างคำว่า ความสำรวจจากความดื่มน้ำเมา ก็หมายถึงการป้องกันจากการดื่มน้ำเมา คือความงดเว้นหรือไม่ดื่มนั่นเอง ความสำรวจอินทรีย์ก็คือการป้องกัน ป้องกันอะไร ก็ป้องกันความยึดถือสิ่งที่เห็น สิ่งที่ได้ยิน คือรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่นที่ทราบทางจมูก รสที่ทราบทางลิ้น สิ่งถูกต้องที่ทราบทางกาย และเรื่องที่ผุดขึ้นมาคิดในใจ ไม่ยึดถือสิ่งเหล่านั้นทั้งหมดหรือบางส่วน ว่าสิ่งเหล่านั้นน่าชอบ หรือว่าสิ่งเหล่านั้นน่าชังน่าเกลียด เพราะเมื่อมีความยึดถือว่าน่าชอบก็จะเกิดอกิฆมาคือความยินดี เมื่อยึดถือว่าน่าชัง ก็จะเกิดโทมนัสคือความยินร้าย ความยินดีความยินร้ายนี้ก็เข้าครอบงำจิตใจ เพราะฉะนั้นจึงปฏิบัติเพื่อสำรวจคือระวังป้องกันจิตใจ โดยที่มีสตินี้แหละเป็นผู้รักษา โดยตรงก็คือรักษาจิตใจ แต่เมื่อกล่าวโดยโวหารก็มีสติรักษาตา รักษาหู เป็นต้น ในขณะที่อายตนะเหล่านี้ประจวบกับสิ่งที่เข้ามา หรือพูดรวม ๆ ว่าในขณะที่อายตนะภายในและอายตนะภายนอกเหล่านี้มาประจวบกัน เมื่อมีสติรักษา เมื่อมีสติสำรวจระวังอยู่ ก็จะไม่ยึดถือ และเมื่อไม่ยึดถือดังกล่าว ความยินดีความยินร้ายก็จะไม่เข้าครอบงำจิตใจ

มีสติสังวร

อันความยินดีความยินร้ายที่เข้าครอบงำจิตใจนี้เรียกว่าเป็นอาสวะอย่างหนึ่ง คือไหลเข้ามาสู่จิตใจ ถ้าจะเปรียบอย่างวัตถุเช่นน้ำไหล จะเปรียบเหมือนอย่างว่า ตา หู เป็นต้นเป็นทางไหล ก็

คือไหลเข้ามาทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจนี้เอง ไหลเข้ามาท่วมใจเป็นโณชะ คือ ห้วงน้ำที่ท่วมใจ หรือเป็นอรรณพ คือเป็นทะเลลึกที่ท่วมใจ อันน้ำคือกิเลสที่ไหลเข้ามาท่วมใจเหล่านี้ ก็ไหลเข้ามาทางอายตนะทั้งหกดังกล่าวนี้ ฉะนั้นเมื่อมีอินทริยสังวรอยู่ ก็จะเป็นเครื่องป้องกันไม่ให้ไหลเข้ามา สติเป็นตัวสังวร ก็คือสติที่ระลึกได้ ระลึกได้ว่า กำลังเห็นอะไร กำลังได้ยินอะไร และระลึกได้ว่า ความยึดถือหรือความไม่ยึดถือบังเกิดขึ้นหรือไม่ และระลึกได้ว่า จิตใจมีภาวะเป็นอย่างไร ยินดียินร้ายหรือไม่ พร้อมกับระลึกได้ว่า การที่ปล่อยจิตใจให้มีความยึดถือ และยินดียินร้ายเป็นโทษ ก่อให้เกิดความเดือดร้อน ส่วนการที่ไม่ปล่อยจิตใจให้ยึดถือ ไม่ก่อให้เกิดความยินดียินร้าย ก่อให้เกิดความรู้สึกละสบายและมีสติที่ระลึกได้ด้วยว่า อันกิเลสกองราคะ โทสะ โมหะ ที่เป็นอกุศลมูล คือมูลของอกุศลทั้งหลาย กับทั้งอกุศลกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นโดยอกุศลมูลเหล่านี้ เป็นกายกรรมที่เป็นทุจริต เป็นอกุศล มีฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง ประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง เป็นวจีกรรมที่เป็นอกุศลทุจริตเป็นต้นว่า พูดเท็จบ้าง พูดส่อเสียดบ้าง พูดคำหยาบบ้าง พูดเพื่อเจ้า เหลวไหลบ้าง เป็นมโนกรรมที่เป็นอกุศลทุจริต เป็นต้นว่า คิดโลภอยากได้ทรัพย์สมบัติของเขามา เป็นของตนบ้าง พยายามปกป้องร้ายเขาบ้าง เห็นผิดจากคลองธรรมบ้าง เหล่านี้ก็บังเกิดขึ้นจากการที่ขาดอินทริยสังวร ขาดสติสำรวจระวัง ขาดสติรักษา จึงบังเกิดความยึดถือว่านี่ฉันชอบ นี่ข้าพเจ้าชอบ นี่ฉันไม่ชอบ นี่ข้าพเจ้าไม่ชอบ ไม่มีสติห้ามกัน ไม่มีสติรักษา

เมื่อความยึดถือดังกล่าวนี้แรง ก็จะเป็นชนวนให้เกิดอกุศลมูล เป็นกิเลสกองราคะหรือโลภะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง จึงเป็นเหตุให้ประกอบอกุศลกรรมทุจริตต่างๆ ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ดังกล่าวนั้น แต่ถ้าหากว่ามีอินทริยสังวรอยู่ ก็มีสติที่ระลึกได้อยู่ว่า นี่ควร นี่ไม่ควร นี่เป็นบาป นี่เป็นอกุศล นี่เป็นโทษ นี่ไม่เป็นโทษ ความที่ระลึกได้นี้ก็จะห้ามกัน ป้องกันมิให้เกิดความยึดถือดังนั้นหรือจะมีบ้างก็น้อย แล้วก็จะหายไป จึงไม่ก่อความยินดีความยินร้ายหรือก่ออกุศลมูลดังกล่าวมานั้นให้บังเกิดขึ้น ฉะนั้นจึงงดเว้นได้ ไม่ก่ออกุศลกรรมทุจริตทั้งหลายทางกาย ทางวาจา ทางใจ และทั้งถ้ามีอินทริยสังวรดังกล่าวนี้อยู่มาก ก็จะทำให้ความยินดี ความยินร้าย หรือโลภ โกรธ หลง หรือ โลภะ โทสะ โมหะ แม้อย่างน้อยมิให้บังเกิดขึ้น ก็เป็นทางเจริญของกุศลทั้งหลาย อันเป็นไปในทางตรงกันข้าม เพราะฉะนั้นอินทริยสังวรจึงเป็นสิ่งสำคัญมาก คนเราที่สามารถละความชั่วได้ ทำความดีได้ ชำระจิตของตนให้ผ่องใสได้ ตามหลักคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ขั้นหยาบที่สุดจนถึงขั้นละเอียดที่สุด ก็เพราะมีอินทริยสังวรนี้แหละน้อยหรือมาก ถ้ามีน้อยก็ละความชั่วได้น้อย ละความชั่วได้ไม่มากคือน้อย ทำความดีได้น้อย และชำระจิตของตนให้ผ่องใสได้น้อย ถ้ามีอินทริยสังวรมาก ก็สามารถละความชั่วได้มาก ทำความดีได้มาก และชำระจิตของตนให้ผ่องใสได้มาก และเมื่อปฏิบัติในสติปัฏฐานก็จะปฏิบัติให้ได้ผลดีเจริญขึ้นมาในธรรมปฏิบัติ มี

สติระลึกได้ตามรู้ตามเห็นกาย เวทนา จิต ธรรม นำให้ได้ปัญญาที่เป็นวิปัสสนาปัญญา หรือวิปัส-
สนาญาณ เห็นปัญญาขั้นโดยเป็นทุกขสังขะ พร้อมทั้งเหตุปัจจัยของปัญญาขั้นก็อายตนะ พร้อม
ทั้งกำหนดรู้ถึงตัวสังขโยชน์คือความผูก สามารถที่จะปฏิบัติดับสังขโยชน์ได้ตามลำดับ

ครั้งที่ ๒๑ อาตยนะหก (ต่อ)

ปัญญาในธรรม

อันธรรมนั้นก็เป็ศาสนาธรรมและเป็นสังจธรรม ที่เป็นศาสนาธรรมนั้นก็คือ เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั่นเองซึ่งทรงแสดงสั่งสอนเป็นต้นเดิม และก็แสดงสั่งสอนกันสืบต่อมา สังจธรรมนั้นคือความจริง เป็นความจริงที่มีอยู่ในทุก ๆ คนนี้เอง ฉะนั้น ปัญญาในธรรมที่แรกก็เป็นความรู้ในคำสั่งสอน และต่อมาก็คือความรู้ในความจริงอันมีอยู่ที่ตน คำสั่งสอนนั้นชี้แจงแสดงชี้ให้มองเห็น ถ้าจะเปรียบกับคำสั่งสอนเหมือนอย่างไฟฉายที่ฉายตรงไปยังสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไฟฉายก็เทียบกับเป็นศาสนาธรรม สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ไฟฉายส่องก็เทียบกับเป็นสังจธรรม บุคคลผู้มีดวงตาเห็นแสงไฟซึ่งเป็นความสว่างส่องไปก็ย่อมเห็นสิ่งที่ไฟส่องนั้นว่าเป็นอะไร เป็นวัตถุสิ่งนั้น เป็นวัตถุสิ่งนั้นก็สุดแต่ไฟจะส่องไปให้เห็น แต่ว่าไฟฉายนั้นไม่ใช่สังจธรรม เป็นศาสนาธรรม แต่เพราะเหตุที่ส่องตรงไปยังสิ่งที่มีอยู่จริงจึงเรียกว่าเป็นสังจด้วย แต่ว่าที่เป็นสังจจะจริงนั้นก็คือสิ่งที่ไฟส่องนั่นเองอันเป็นที่ต้องการให้เห็น ดังเช่นในอายุตนปีพหุนี้ ศาสนาธรรมได้ตรัสแสดงสั่งสอนว่า ให้รู้จักจักขุคือตา ให้รู้จักรูป และอาศัยจักขุและรูปทั้งสอง เกิดสังโยชน์คือความผูก ก็ให้รู้จักสังโยชน์นั้น สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดเกิดขึ้นด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเอียดด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น สังโยชน์ที่ละเอียดจะไม่เกิดขึ้นอีกด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น

ตรัสสอนให้รู้จักโสต คือหู ให้รู้จักเสียง และอาศัยหูกับเสียงเกิดสังโยชน์คือความผูก ก็ให้รู้จักสังโยชน์นั้น สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นได้ด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเอียดด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น สังโยชน์ที่ละเอียดจะไม่เกิดขึ้นอีกด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น

ตรัสสอนให้รู้จักฆานคือจมูก ให้รู้จักกลิ่น และอาศัยจมูกกับกลิ่นทั้งสองเกิดสังโยชน์คือความผูก ก็ให้รู้จักสังโยชน์นั้น สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นได้ด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเอียดด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น สังโยชน์ที่ละเอียดแล้วจะไม่เกิดขึ้นอีกด้วยประการใดก็ให้รู้ประการนั้น และต่อไปอีก ๓ ข้อก็เช่นเดียวกัน นี่เป็นศาสนาธรรม และศาสนาธรรมดังกล่าวนี้ก็เป็นไฟฉายส่องเข้ามาที่สิ่งที่มีอยู่เป็นไปอยู่อันเรียกว่าสังจจะในทุก ๆ คนนี้เอง

ละสังโยชน์ด้วยสติและโยนิโสมนสิการ

ฉะนั้น เมื่อดูเข้ามาตามที่ศาสนาธรรมส่องด้วยดวงตาก็อ่ยมจะมองเห็นตากับรูป มองเห็นหูกับเสียง มองเห็นจมูกกับกลิ่นเป็นต้น และจะมองเห็นสังโยชน์คือความผูก จะมองเห็นทางที่สัง-

โยชน์อันยังไม่เกิดจะบังเกิดขึ้น และเมื่อปฏิบัติละสังโยชน์ตามที่ทรงสั่งสอนนี้ก็จะมองเห็นทางละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว พร้อมกับจะทราบทางตามที่ทรงสั่งสอนในการที่สังโยชน์ที่ละได้จะไม่เกิดขึ้นอีกด้วย แต่ว่าจักขุคือดวงตาที่มองเห็นนี้จะต้องเป็นดวงตาปัญญาอันประกอบด้วยสติ และดวงตาปัญญานั้นก็จะต้องประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ คือการพิจารณาทำไว้ในใจโดยแยบคาย ซึ่งเป็นปัญญาพื้นฐานสำหรับใช้พิจารณาโดยแยบคาย คือตามทางเหตุผล ก็จะได้ปัญญาที่เป็นตัวผลยิ่งขึ้นไป และเมื่ออาศัยปัญญาดังนี้ จึงจะรู้จักสิ่งเหล่านี้ คือจะรู้จักตา รู้จักรูป รู้จักหู รู้จักเสียง รู้จักจมูก รู้จักกลิ่น และจะรู้จักสังโยชน์ที่เกิดขึ้น จะรู้จักละสังโยชน์ที่บังเกิดขึ้นตลอดจนถึงรู้จักวิธีที่จะป้องกันแก้ไขให้สังโยชน์บังเกิดขึ้นอีก จนถึงละได้เด็ดขาดในที่สุด และความที่จะต้องอาศัยดวงตาปัญญามองให้รู้จักโดยอาศัยแสงไฟฉายอันเป็นดวงประทีปคือศาสนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนนี้ อันเรียกว่าเป็นโยนิโสมนสิการนั้น ก็คือจะต้องรู้จักคิด เพราะอันที่จริงนั้นทุกคนก็รู้จักตา รู้จักรูป รู้จักหู รู้จักเสียง รู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ตลอดจนถึงรู้จักลิ้น รู้จักรส รู้จักกาย รู้จักสิ่งที่กายถูกต้อง รู้จักมโนคือใจที่รู้ที่คิด และรู้จักธรรมคือเรื่องในใจที่คิด ที่รู้กันอยู่ด้วยกัน และก็ย่อมมีความรู้สึกในตัวสังโยชน์คือความผูกที่ติดกันอยู่ด้วยกัน ดังที่ท่านชี้สังโยชน์ว่า ฉันทราคะ คือความพอใจหรือความติดใจด้วยอำนาจของความพอใจ คือเมื่อชอบขึ้นมาและผูกความชอบไว้ในใจ ก็รู้ว่าเราชอบตรงกันข้ามคือว่าไม่ชอบก็รู้ว่าเราไม่ชอบ และที่ผูกอยู่เป็นความชอบความไม่ชอบดังนั้นก็รู้ ก็อยู่ด้วยกันดังนี้เป็นธรรมดา แต่ว่าความรู้ดังนี้ยังไม่ใช่โยนิโสมนสิการที่เป็นตัวปัญญาในที่นี้

รู้สภาพธรรมดา

โยนิโสมนสิการที่เป็นตัวปัญญาในที่นี้นั้นก็จะต้องรู้จักคิด คิดให้รู้จักสภาพของสิ่งเหล่านี้ที่มีอยู่ ที่เป็นไปอยู่ตามเหตุและผลที่เป็นตัวสภาพ คือที่เป็นไปตามกระบวนการของตนเอง คือตามกระบวนการของสิ่งเหล่านี้ที่เป็นเหตุเป็นผล เป็นไปในตัวเอง ซึ่งเป็นสภาพธรรมดา อันสภาพธรรมดาที่ควรจะใช้วิธีคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการให้รู้จักนี้ ก็เป็นสภาพธรรมดาที่เป็นเหตุปัจจัยของกันและกัน เป็นไปนั้นอย่างหนึ่ง สภาพธรรมดาที่เป็นสามัญลักษณะอีกอย่างหนึ่ง สภาพธรรมดาที่เป็นเหตุเป็นผล เป็นไปตามสภาพของตนเองนั้น ก็คือตาก็เป็นตา ซึ่งมีสภาพมองเห็น รูปก็เป็นรูป คือเป็นสิ่งตามมองเห็น หูก็เป็นสิ่งได้ยิน สภาพธรรมดาของหูก็ได้ยิน และเสียงก็เป็นสิ่งที่หูได้ยิน จมูกก็มีสภาพธรรมดาที่ได้กลิ่น กลิ่นก็เป็นสิ่งที่จมูกจะพึงได้ และเมื่อตาจับรูปประจวบกัน มิมโนคือใจเข้าประกอบก็สำเร็จเป็นการเห็น หูกับเสียงประจวบกัน เมื่อมีมโนคือใจเข้าประกอบก็สำเร็จเป็นการได้ยิน จมูกกับกลิ่นประจวบกัน เมื่อมีมโนคือใจเข้าประกอบก็สำเร็จเป็นการทราบกลิ่น ลิ้นกับรสประจวบกัน เมื่อมีมโนคือใจเข้าประกอบ ก็ให้สำเร็จเป็นการทราบรส กายและสิ่งที่กายถูกต้องประจวบกัน ก็ให้สำเร็จเป็นการทราบสิ่งถูกต้องทางกาย มโนคือใจกับธรรมคือเรื่องราวประจวบกัน ก็ให้สำเร็จเป็นความรู้เรื่อง

อันการเห็น การได้ยิน คือการเห็นรูปทางตา การได้ยินทางหู การทราบกลิ่น ทราบรส ทราบ
 สิ่งถูกต้อง ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และการที่รู้เรื่องทางมโนคือใจเหล่านี้เป็นวิญญานดังที่ได้
 เคยกล่าวแล้ว นี่เป็นธรรมชาติธรรมดา คือเป็นตัวสภาวะที่เป็นธรรมดา เป็นไปตามเหตุและผล
 ของขันธ์ อายตนะ ไม่ว่าจะเป็นอย่างใด ตัวสภาวะเป็นอยู่ดังนี้ และอันสภาวะที่เป็นเหตุเป็นผลเป็น
 สภาวะธรรมดาดังกล่าวนี้ ก็มีแก่ทุก ๆ อย่างในโลก และเรื่องของขันธ์ อายตนะดังกล่าวนี้ ก็เป็นเรื่อง
 ของโลก อายตนะโลกก็เป็นไปดังนี้ แม้เรื่องของโลกธาตุอย่างอื่นก็มีเหตุมีผลเป็นไปอยู่ดังนี้ เป็นสภาวะ
 ธรรมดา เช่นฝนตก แดดออก ร้อนหนาว เป็นต้น ซึ่งเป็นสภาวะธรรมดาของโลก ซึ่งเป็นโลกธาตุ
 ก็เป็นไปอยู่ตามเหตุตามผล เป็นสภาวะเป็นธรรมดาดังนี้ตามความเป็นจริง จึงไม่ใช่เป็นของ ๆ ใคร
 ไม่ใช่เป็นตัวเราของเรา ไม่ใช่เป็นตัวเขาของเขาที่ไหนด เหมือนอย่างธรรมชาติธรรมดาที่เป็นสภาวะ
 ของโลกธาตุ ฝนตก แดดออก ร้อน หนาว กลางวัน กลางคืน เป็นต้น ก็เป็นสภาวะธรรมดาของโลก
 ธาตุ ไม่ใช่เป็นตัวเรา ไม่ใช่เป็นของเรา ก็เป็นไปอยู่ดังนี้ แม้สภาวะที่เป็นธรรมชาติธรรมดาของอายตนะ
 ขันธ์ที่เป็นขันธโลก อายตนะโลกอีกส่วนหนึ่งอันแยกมาจากโลกธาตุส่วนใหญ่ ทั้งแถมมีจิตใจ
 ครองเป็นพิเศษก็มีสภาวะที่เป็นธรรมชาติธรรมดาเป็นไปเอง ไม่ใช่เป็นตัวเราไม่ใช่เป็นของเราที่ไหนด
 ก็ต้องรู้จักคิดให้รู้จักสภาวะที่เป็นเหตุเป็นผล เป็นธรรมชาติธรรมดาดังนี้ส่วนหนึ่ง

รู้สามัญลักษณะ

อีกส่วนหนึ่ง ใช้วิจิตรคิดให้รู้จักสภาวะที่เป็นสามัญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปของสิ่งที่เป็น
 สังขารทั้งปวง ก็คือของโลกทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นอย่างใด อายตนะโลกหรือว่าโลกธาตุภายนอก
 ต่าง ๆ ก็คืออนิจลักษณะ ลักษณะที่ไม่เที่ยง ทุกขลักษณะ ลักษณะที่เป็นทุกข์ อนัตตลักษณะ ลักษณะ
 ที่เป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน กล่าวสรุปง่าย ๆ ว่า ลักษณะที่บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้
 เพราะเป็นสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับ ตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เช่นเดียวกับเวลา
 ที่ตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ เวลาต้องเปลี่ยนไปทุกวินาที จะให้วินาทีที่ตั้งอยู่อย่างอย่าเปลี่ยนไป ดังนี้หาได้ไม่
 จะให้นาทีนี้ จะให้ชั่วโมงนี้ จะให้วันนี้เป็นต้นตั้งอยู่ ว่าวันนี้จงอยู่ที่นี้ อย่าเป็นพรุ่งนี้ดังนี้หาได้ไม่
 เวลาต้องเปลี่ยนไปอยู่ทุกขณะ แม้ว่าจะแบ่งย่อยให้ละเอียดไปกว่าวินาทีอีกสักเท่าไรก็ตาม เวลา
 ไม่มีหยุด เปลี่ยนไปอยู่ทุกขณะ และเมื่อหยุดอยู่ไม่ได้ต้องเปลี่ยนไปอยู่ทุกขณะดังนี้ ทุก ๆ สิ่งเกิด
 แล้วจึงต้องดับ และถ้าหากว่าจะแบ่งย่อยให้ละเอียดแล้วก็เกิดดับอยู่ทุกวินาที แบ่งเวลาให้ละเอียด
 อิกก็ยิ่งเกิดดับเร็วเข้าไปอีก แต่เรามองด้วยตาเนื้อไม่เห็นละเอียด เห็นได้แต่หยาบ ๆ แต่ว่าเมื่อมอง
 ด้วยตาปัญญาตามเหตุและผล จึงจะเห็นได้อย่างละเอียดถึงความเกิดดับที่เป็นไปพร้อมกับเวลา และ
 เมื่อเป็นดังนี้ จึงเป็นสิ่งที่เรียกว่าไม่เที่ยง เพราะถ้าเที่ยงแล้วก็ไม่ต้องดับ เพราะเหตุที่ต้องดับจึงไม่
 เที่ยง และเพราะไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์เพราะตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป และเพราะ

ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปจึงเป็นอนัตตาบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ถ้าเป็นอตตาก็จะบังคับกันได้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ ขออย่าให้เป็นอย่างนั้น แต่จะบังคับให้เป็นไปดั่งนั้นไม่ได้ นี่เป็นสภาพธรรมตาที่เป็นสามัญลักษณะ ต้องหาวิธิตีที่จะให้รู้จักสภาพธรรมตาที่เป็นเหตุผลเป็นไป กับสภาพธรรมตาที่เป็นสามัญลักษณะดั่งนี้ประกอบกัน

ใช้วิธีเทียบเคียง

ต่อจากนี้ก็ต้องหาวิธิตีต่อไปอีกว่า ก็เมื่อสภาพธรรมตาเป็นดั่งนี้ จึงดูเหมือนว่าเป็นสักแต่ว่าตา สักแต่ว่ารูป สักแต่ว่าการเห็นรูป สักแต่ว่าหู สักแต่ว่าเสียง สักแต่ว่าการได้ยินเสียง สักแต่ว่าจมูก สักแต่ว่ากลิ่น สักแต่ว่าการทราบกลิ่น สักแต่ว่าลิ้น สักแต่ว่ารส สักแต่ว่าการทราบรส สักแต่ว่ากาย สักแต่ว่าสิ่งที่กายถูกต้อง สักแต่ว่าการทราบสิ่งที่ถูกต้องหรือการถูกต้องนั้น สักแต่ว่า मन คือใจ สักแต่ว่าเรื่องที่ใจรู้ใจคิด สักแต่ว่าการรู้เรื่องที่ใจรู้ใจคิดนั้น ดูก็จะเป็นของสักแต่ว่าหรือมาตรว่าเท่านั้น ก็คล้าย ๆ กับว่า อันรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โภภุฏพะที่ได้ทราบ และธรรมคือเรื่องราวที่รับรู้เหล่านี้ สมมติเอาว่าสิ่งเหล่านั้นอันใดที่ไม่ได้เห็นแล้ว ไม่ได้ยินแล้ว ไม่ได้ทราบแล้ว ไม่ได้รู้แล้วก็ดี ที่ไม่เคยเห็น ไม่เคยได้ยิน ไม่เคยทราบ ไม่เคยรู้แล้วก็ดี หรือที่มีได้เคยคิด มีได้คิดว่าเราจะพึงเห็น เราจะพึงได้ยิน เราจะพึงทราบ เราจะพึงรู้ก็ดี ถามตนเองว่า ฉันทะคือความพอใจก็ดี ราคะคือความติดใจยินดีก็ดี ความรักก็ดี จักพึงมีจักพึงเกิดขึ้นในรูปเสียงเป็นต้นเหล่านั้นหรือไม่ ก็จะตอบได้ว่าไม่เกิด คราวนี้ทำไมจึงเกิดในสิ่งเหล่านั้นที่ได้เห็น ได้ยินหรือได้ทราบ ได้รู้ ทำไมจึงไม่สักแต่ว่าเป็นการเห็น ไม่สักแต่ว่าเป็นการได้ยิน ไม่สักแต่ว่าเป็นการได้ทราบ ไม่สักแต่ว่าเป็นการได้รู้ ต้องตั้งปัญหาถามตนเองว่า ทำไมจึงเป็นอย่างนั้น ก็ต้องหาวิธิตีตอบ และในการที่หาวิธิตีตอบนั้น ก็ใช้วิธีคิดเทียบเคียงได้ด้วยว่า อันความพอใจความติดใจยินดีความรัก หรืออีกด้านหนึ่ง ความไม่พอใจความกระทบกระทั่งความขัดแย้งกันข้าม หาได้บังเกิดขึ้นในสิ่งเหล่านี้คือสิ่งที่ได้เห็น สิ่งที่ได้ยิน สิ่งที่ได้ทราบ สิ่งที่ได้รู้ทางมนคือใจไปทุกอย่างไม่มี เป็นอันมากที่ไม่เกิด เป็นต้นว่า ลมพัดมาทำให้บ้านเรือนของตนเองบ้าง ของผู้อื่นบ้างพังทะลายก็ดี หรือน้ำท่วมมาท่วมบ้านท่วมเรือนเรือกสวนไร่นาเสียหายไปก็ดี ไฟเกิดขึ้นไหม้สิ่งต่าง ๆ ตลอดจนถึงไหม้บ้านไหม้เรือนไหม้สิ่งต่าง ๆ จะเป็นของตนหรือของผู้อื่นก็ดี ก็เห็นก็ได้ยิน น้ำ ไฟ ลมเหล่านี้ แต่โดยปรกตินั้นก็ไม่เกิดรัก ไม่เกิดชังน้ำ ไฟ ลม เหล่านี้ แม้ไฟจะมาไหม้บ้านของตนเองก็ไม่เกิดการโกรธเคืองชังไฟ น้ำจะพัดมาท่วมก็ไม่โกรธน้ำ ลมจะพัดอะไรพังไปก็ไม่โกรธลม ทำไมจึงไม่โกรธก็ต้องถามตัวเองว่าทำไมจึงไม่โกรธสิ่งเหล่านี้ ก็เห็นเหมือนกัน ได้ยินเหมือนกัน ต้องหาคำตอบจากสิ่งเหล่านี้ ถ้าจะตอบตามพระพุทธภาษิตที่เป็นศาสนธรรม ก็เพราะไม่มีสังโยชน์ในสิ่งเหล่านี้ จึงไม่เกิดชอบ ไม่เกิดชัง ถ้ามีสังโยชน์คือความผูกใจในสิ่งเหล่านี้ ก็เกิดความชอบความชัง ถ้าไม่

เกิดสังโยชน์คือความผูกในไฟที่มาใหม่ ในน้ำที่มาท่วม ในลมที่มาพัดบ้านพังเรือน ก็ไม่มีความชอบความชังในน้ำ ไฟ ลม เหล่านี้ แต่ว่ามีสังโยชน์ขึ้นจึงเกิดความชอบหรือความชังขึ้น อันนี้เป็นคำตอบอันหนึ่งอาศัยศาสนธรรมข้อนี้ และก็มึ่วิธีคิดประกอบอีกว่ามีอะไรที่มาทำให้เกิดเป็นสังโยชน์ขึ้น และจะแก้อย่างไรต่อไป

ครั้งที่ ๒๒ อายตนะหก (ต่อ)

ธรรมที่เป็นศาสนธรรมที่กำลังแสดงอยู่ ก็คือตั้งสติตามดูตามรู้ตามเห็นอายตนะภายใน อายตนะภายนอกและสังโยชน์ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นสังขะ คือเป็นข้อที่มีอยู่เป็นไปอยู่จริง ทางกายและทางจิตใจของบุคคลทุก ๆ คน และในการที่จะฟังและนำมาปฏิบัติก็เป็นการไม่ยาก ตั้งสติกำหนดดูให้รู้จักตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายและสิ่งที่กายถูกต้อง มโนคือใจ ธรรมคือเรื่องของเรื่องเหล่านั้น และตั้งสติกำหนดให้รู้จักสังโยชน์คือความผูกของจิตอาศัยอายตนะภายใน ภายนอกที่เป็นคู่กันเหล่านั้น กับทั้งให้รู้จักประการหรือทางที่สังโยชน์เกิดขึ้น ให้รู้จักประการหรือทางละสังโยชน์ ให้รู้จักประการหรือทางที่สังโยชน์ที่ละได้จะไม่บังเกิดขึ้นอีก ในการตั้งสติกำหนดให้รู้จักนั้นก็ต้องใช้โยนิโสมนสิการ คือปัญญาพิจารณาโดยแยกแยะ คือให้รู้ถึงทางเป็นไปโดยเหตุและผล อันเป็นสภาพธรรมดาที่เป็นไปตามเหตุและผล และสภาพธรรมดาที่เป็นสามัญลักษณะดังที่กล่าว ในการใช้โยนิโสมนสิการก็ต้องรู้จักคิดให้รู้จักสภาพทั้งสองนั้นและอาจจะใช้วิธีเทียบเคียงดังที่ได้กล่าวแล้ว เช่นว่าเมื่อตากับรูป หูกับเสียงประจวบกันเป็นต้น ในบางสิ่งบางอย่างก็เกิดความชอบหรือความชัง ความยินดีหรือความยินร้าย ในบางอย่างก็ไม่เกิด เพราะอะไร ก็ให้พิจารณาหาเหตุผล และในการพิจารณาหาเหตุผลนี้ บางอย่างก็อาจจะคิดไม่ออก หรืออาจจะไม่ถูกต้อง ก็อาจที่จะถามพระพุทธเจ้าได้ ดังเช่นในข้อที่กำลังแสดงนี้จากอายตนะบัพพะ ข้อที่ว่าด้วยอายตนะในพระสูตรสติปัฏฐาน พระพุทธเจ้าได้ตรัสเฉลยไว้แล้วว่า ให้รู้จักสังโยชน์คือความผูก ก็เป็นอันพระองค์ได้ตรัสเฉลยคือตอบเอาไว้แล้วซึ่งปัญหาดังกล่าวมานั้น คือเมื่ออายตนะภายในอายตนะภายนอกประจวบกันในสิ่งที่เกิดความชอบหรือความชัง ความยินดีหรือความยินร้าย ก็เพราะมีสังโยชน์คือความผูก แต่เมื่อไม่มีสังโยชน์คือความผูกก็จะไม่เกิดความชอบหรือความชัง ความยินดีหรือความยินร้าย

ศาสนธรรมและโยนิโสมนสิการ

อันที่จริงศาสนธรรมของพระพุทธเจ้านั้นเป็นคำเฉลยปัญหาต่าง ๆ อยู่อย่างสมบูรณ์ แต่ว่าบุคคลเป็นอันมากนั้นเมื่อเกิดปัญหาขึ้น ก็มักไม่คิดจะถามพระพุทธเจ้าหรือบางทีก็มีได้ใช้โยนิโสมนสิการก็ไม่พบประเด็นของปัญหาที่ฟังถาม เพราะเมื่อไม่ใช้โยนิโสมนสิการก็มักหลงเข้าใจผิดไปต่าง ๆ กว่าผิดกว่าถูกในเรื่องทั้งหลาย จึงไม่พบประเด็นของปัญหาที่จะฟังถาม หรือว่าเมื่อพบก็ไม่ได้นึกถึงพระพุทธเจ้า ไม่ได้นึกที่จะถามพระพุทธเจ้า แต่ว่ามุ่งแก้ปัญหากันไปในที่อื่น วิ่งไปแสวงหาได้ถามบุคคลอื่นเพื่อที่จะแก้ปัญหานั้น ๆ ก็จับผิดบ้างจับถูกบ้าง เพราะฉะนั้นผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อประสบปัญหา หากได้นึกถึงพระพุทธเจ้าและได้ถามพระพุทธเจ้าก็จะได้คำตอบอันถูกต้อง แต่ก็จะต้องใช้โยนิโสมนสิการ ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะไม่สนใจถึงคำตอบของพระพุทธเจ้า ไม่พยายามที่จะเข้าใจคำ

ตอบของพระพุทธเจ้า ไม่รับคำตอบของพระพุทธเจ้า การที่จะถามพระพุทธเจ้านั้นก็คือฟังธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระองค์ ที่แสดงคำสั่งสอนของพระองค์ ดังเช่นในอายุตนปีพะนั้นก็ได้ตรัสชี้ให้รู้จักสังโยชน์ ซึ่งสังโยชน์คือความผูกพันทำให้ยินดี ทำให้ยินร้าย ทำให้ชอบทำให้ชัง เพราะฉะนั้นก็ต้องใช้สติพิจารณาให้รู้จักสังโยชน์ที่บังเกิดขึ้น และก็พิจารณาให้รู้จักทางเกิดทางดับของสังโยชน์ตามที่ได้เคยสั่งสอนเอาไว้ และเมื่อแก้สังโยชน์คือป้องกันและดับเสียได้ ก็ดับความยินดีความยินร้าย ป้องกันความยินดีความยินร้ายมิให้เกิดขึ้นในสิ่งทั้งหลายที่ประสบพบพานทางอายตนะนี้ได้

ฉะนั้น การหัดที่จะเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยการตั้งใจฟังธรรม และตั้งใจใช้ธรรมไปแก้ปัญหาต่าง ๆ ให้ถูกต้อง จึงเป็นสิ่งที่มียุทธวิธีมาก สามารถจะจับเหตุจับผลได้โดยถูกต้อง แต่ก็ต้องใช้โยนิโสมนสิการ ต้องมีความเข้าใจ คราวนี้ก็ควรจะใช้โยนิโสมนสิการพิจารณาด้วยอีกว่า สังโยชน์คือความผูกพันดังกล่าวนี้ทำไมจึงไปผูกในบางอย่าง ไม่ผูกในบางอย่าง เช่นว่า ดิน น้ำ ไฟ ลมทั่วไป แม้เป็นดิน น้ำ ไฟ ลม ที่บังเกิดขึ้น ก่อให้เกิดความทุกข์ร้อน เช่น ไฟไหม้ น้ำท่วมดังที่กล่าวมาแล้ว ทำไมจึงไม่เกิดความชอบหรือความชังในดินน้ำไฟลมเหล่านั้น ส่วนสิ่งอื่น ๆ ทำไมจึงเกิดความชอบหรือความชัง บางทีสิ่งอื่น ๆ เหล่านั้นก็ได้อำนาจคุณมิได้อำนาจโทษให้เท่าใดนัก แต่ก็เกิดความชอบหรือความชัง แต่ว่าดินน้ำไฟลมดังกล่าวนี้บางทีอำนาจคุณอำนาจโทษให้มากมาย แต่ก็ไม่ได้เกิดความชอบหรือความชังอย่างใด แสดงถึงว่ามีได้มีสังโยชน์คือความผูก คึดเทียบเคียงคู่ ดังนี้ ศึกษาเข้าไปให้รู้จักอีกขั้นหนึ่งว่าทำไม เมื่อพิจารณาดังนี้โดยอาศัยศาสนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเอาไว้ ไม่ต้องไปศึกษาจากอาจารย์อื่น อาจารย์พระพุทธเจ้านี้แหละที่ได้ทรงแสดงเอาไว้ นำเข้ามาพิจารณา

อันดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ไม่ค่อยจะเกิดสังโยชน์ คือความผูกใจดังกล่าวหรือไม่เกิดเลยนั้น ก็เพราะว่าสักแต่ว่าเป็นดิน สักแต่ว่าเป็นน้ำ สักแต่ว่าเป็นไฟ สักแต่ว่าเป็นลม คนโดยมากมักจะได้คิดว่าดิน น้ำ ไฟ ลมเป็นนั่นเป็นนี่ นอกจากเป็นดิน เป็นน้ำ เป็นไฟ เป็นลมซึ่งเป็นโลกธาตุเท่านั้น แต่ว่าสิ่งอื่น ๆ นั้นคนเรามีความยึดถือว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นเป็นบุคคล เป็นสัตว์เดียรัจฉาน และเป็นบุคคลก็ยังเป็นบุคคลนั้นเป็นบุคคลนี้ เป็นเราเป็นเขา และยังมีเป็นของเราเป็นของเขาอยู่ในสิ่งเหล่านั้น ดิน น้ำ ไฟ ลม ทั่วไป ที่ไม่เกิดสังโยชน์คือความผูกพันนั้นก็ต้องหมายถึงว่า ดิน น้ำ ไฟ ลมที่เป็นโลกธาตุ โดยที่ไม่ได้ยึดถือว่าเป็นเราเป็นของเรา ดังเช่นน้ำที่ท่วม ไฟที่ไหม้ ก็ไม่ได้ยึดถือว่าเป็นเราเป็นของเรา แต่ว่าถ้าเป็นดินเป็นน้ำของเราขึ้นมาแล้ว ก็จะเกิดสังโยชน์ขึ้นมาเหมือนกัน เช่นว่าเป็นที่ดินของเรา เป็นที่ดินของเขา เป็นนาของเรา เป็นนาของเขา เป็นไร่ของเรา เป็นไร่ของเขา เป็นน้ำในตุ่มของเรา เป็นน้ำในตุ่มของเขา เกิดเป็นเราเป็นเขาขึ้นมา ก็มีสังโยชน์คือความผูกเหมือนกัน

รู้สมมติบัญญัติในอายตนะ

ความเป็นเราเป็นเขา เป็นนั่นเป็นนี่ เป็นตัวเราของเราข้างต้นจึงเป็นสิ่งสำคัญ คือเป็นความยึดถือต่าง ๆ ที่ซ้อนความยึดถือ ซ้ำซ้อนกันอยู่มากมาย แต่ว่าเมื่อมีความยึดถือที่ซ้อนซ้อนกันอยู่นี้ แม้เพียงอันใดอันหนึ่ง ก็ทำให้เกิดสังโยชน์คือความผูก เกิดยินดียินร้าย เกิดชังเกิดชอบอย่างใดอย่างหนึ่งได้ เมื่อมีความยึดถือดังกล่าวนี้มาก ก็ย่อมจะมีความผูกมาก ยินร้ายมาก ชังชอบมาก คราวนี้อันความเป็นนั่นเป็นนี่ ตลอดจนถึงเป็นเราเป็นเขาดังกล่าวมานี้ย่อมมีอยู่หลายอย่างประกอบกัน อย่างหนึ่งก็คือสมมติบัญญัติ อีกอย่างหนึ่งก็คือความยึดถือในสมมติบัญญัตินั้น จึงควรจะเข้าใจคำว่าสมมติบัญญัติ เพราะคำนี้เป็นคำที่พูดอยู่ในศาสนธรรมเป็นอันมาก ก็เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั่นเองที่เป็นต้นเดิมของคำเหล่านี้

อันคำว่า “สมมติ” นั้น คนไทยเรานำมาใช้กันมากเหมือนกัน พูดว่าสมมติบ้าง สมมติบ้าง ก็มักจะเข้าใจกันว่า เป็นลักษณะที่เป็นของเทียม ไม่ใช่เป็นของแท้ เช่น “สมมติว่า” ก็คล้ายกับว่า “ต่างว่า” เป็นการสมมติคือต่างว่า ซึ่งลักษณะดังกล่าวมานี้ก็เป็นลักษณะหนึ่งของสมมติเหมือนกัน แต่ว่ายังไม่ตรงเป้าหมายทีเดียว อันความหมายที่เป็นเป้าหมายที่เดียวนั้น คำว่า “สมมติ” ได้แก่ “ความที่มีมติ คือความรับรู้ร่วมกัน ด้วยกัน หรือเสมอกัน” มาจากคำว่า สัมหรือสัมมะ ที่แปลว่า ร่วมกัน ด้วยกัน หรือเสมอกัน กับมติ ซึ่งคำนี้ก็ใช้กันในภาษาไทย คือมีมติ ความรับรู้ร่วมกันด้วยกันเรียกว่า สมมติ

“บัญญัติ” นั้น ภาษาไทยเรามาใช้ว่าแต่งตั้ง หรือว่าตั้ง และก็ใช้ในภาษาทางศาสนา เช่น บัญญัติพระวินัย พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย ก็คือแต่งตั้งพระวินัยขึ้น ในภาษาไทยก็ใช้เช่น บัญญัติกฎหมาย ตรากฎหมาย คำว่า สมมติ และบัญญัตินี้ที่ใช้ทางพระวินัยทางพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย トラพระวินัยแต่งตั้งพระวินัยขึ้น เป็นกฎหมายสำหรับพระภิกษุสงฆ์ เป็นต้น และในพระวินัยนี้เองก็มีบัญญัติให้สมมติต่าง ๆ เช่น สมมติสีมา สมมติเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ ในการสมมติสีมานั้น ก็คือการประกาศเขตสำหรับทำสังฆกรรมสำหรับพระสงฆ์ แต่ว่าพระสงฆ์จะต้องมีมติร่วมกัน มีมติเสมอกัน คือรับรองว่า ที่ตรงนี้เป็นสีมา คือเป็นเขตชุมนุมสำหรับประกอบสังฆกรรม จึงเรียกว่าสมมติ ก็จะต้องมีมติรับรู้ร่วมกัน รับรองกันไม่ใช่คนเดียว สมมติเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ก็เหมือนกัน ก็ให้ประชุมกันกำหนดให้ภิกษุสงฆ์รูปใดรูปหนึ่งปฏิบัติหน้าที่อย่างนั้นอย่างนี้ เช่นเป็นผู้แจกเสนาสนะให้พระเถื่ออยู่ แจกจีวร เป็นต้น และพระสงฆ์ก็รับรอง คือมีมติเห็นชอบด้วยกัน ดังนั้นเรียกว่าสมมติเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ ฉะนั้นสมมติที่มีความหมายดังกล่าวมานี้จึงมิได้มีความหมายว่า เทียม หรือต่างว่า แต่หมายความว่า มีมติร่วมกัน รับรู้กัน

คราวนี้ในการบัญญัติพระวินัยนั้น บุคคลผู้เดียวบัญญัติได้ แต่งตั้งได้ ตราได้ อย่างพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งพระวินัยด้วยพระองค์เอง ไม่ต้องขอรับความเห็นชอบจากสงฆ์ นี่คือบัญญัติ แต่มาถึงสิ่งที่ใช้ว่า สมมติ นั้น มีมติร่วมกัน วินัยนั้นเองบัญญัติเอาไว้ว่า ให้สมมติ คือให้ประชุมกัน แล้วก็มีมติร่วมกัน ทำสิ่งนั้นทำสิ่งนี้ ตกลงสิ่งนั้นตกลงสิ่งนี้ แม้ในการอุปสมบทภิกษุ สงฆ์ที่ประชุมกันประกอบการอุปสมบทก็ต้องมีมติร่วมกันด้วยกัน ก็เป็นสมมติภิกษุขึ้นมาตามพระวินัย ก็เหมือนสมมติเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์หรือสมมติขึ้นมาแน่แหละ และเมื่อเป็นภิกษุขึ้นมาแล้ว ประชุมกันประกอบสังฆกรรม ก็ต้องมีมติร่วมกันในกรรมนั้น ๆ ดังนั้นก็เป็นสมมติสงฆ์ขึ้นมา ซึ่งมีอธิบายอย่างนี้ ไม่ใช่หมายความว่า ตีต่างว่าเป็นภิกษุเป็นสงฆ์ คือเป็นสงฆ์เทียม ไม่ใช่หมายความว่าอย่างนั้น แต่หมายความว่ามติร่วมกันเห็นชอบร่วมกัน นี่เป็นความหมายของคำว่าสมมติในที่นี้

คราวนี้ในทางธรรม คำว่าสมมติ นั้นมีความหมายคลุมมาก ภาษาที่พูดนี้ก็สมมติ ดังสิ่งนี้เรียกว่ารถ สิ่งนี้เรียกว่าเรือน ผู้นี้เรียกว่าผู้หญิง ผู้นี้เรียกว่าผู้ชาย ดังนั้นเป็นต้น ก็เป็นสมมติ คือเป็นคำที่แต่งตั้งขึ้นมาพูดเรียกและทุก ๆ คนก็รับรองพร้อมกัน คือมีมติเรียกร่วมกันว่านี่รถ นี่เรือ นี่ผู้หญิง นี่ผู้ชายเป็นต้น ไม่ใช่คนเดียว ถ้าเป็นคนเดียวเรียกจะเป็นสมมติขึ้นมาไม่ได้ เช่น คนใดคนหนึ่งจะเรียกกลับกันเสีย เช่นว่าเรียกรถว่าเรือน เรียกเรือนว่ารถ เรียกผู้หญิงว่าผู้ชาย เรียกผู้ชายว่าผู้หญิง อย่างนี้แล้วเป็นสมมติขึ้นมาไม่ได้ คือเรียกคนเดียว และถ้าใครไปเรียกอย่างนั้นเข้า คนอื่น ๆ ก็จะหาว่าสติวิปลาส เขาเรียกกันอย่างนี้ ไปเรียกอย่างนั้นไม่เข้าใจกัน เพราะฉะนั้นภาษาที่พูดทั้งหมดที่เข้าใจกันเป็นสมมติทั้งนั้น แม้ที่เรียกว่าเป็นผู้หญิงเป็นชายเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นถ้อยคำที่ผู้เรียกกันขึ้นนั้น ก็เรียกเป็นสมมติทั้งนั้น แม้ว่าเป็นดินเป็นน้ำเป็นไฟเป็นลม ก็เป็นสมมติทั้งนั้นเหมือนกัน ที่ใช้เป็นภาษาที่เรียกที่พูดกัน และสมมติเหล่านี้ก็มีบัญญัติประกอบอยู่ด้วย คือจะต้องมีผู้ตั้งคำพูดขึ้นเรียก เช่นว่าตั้งให้สิ่งนี้เป็นดิน ตั้งให้สิ่งนี้เป็นน้ำ ตั้งให้สิ่งนี้เป็นลม ตั้งให้สิ่งนี้เป็นไฟ ตั้งให้สิ่งนี้เป็นรถ ตั้งให้สิ่งนี้เป็นเรือน เป็นต้น นี้เรียกว่าบัญญัติคือตั้งขึ้น ก็คล้าย ๆ กับว่าให้สิ่งนี้เป็นรถ สิ่งนี้ก็เป็นรถไป ให้สิ่งนี้เป็นเรือน สิ่งนี้ก็เป็นเรือนไป หรือคล้าย ๆ กับว่าเจ้าจงเป็นรถ เจ้าจงเป็นเรือน เจ้าจงเป็นดิน เจ้าจงเป็นน้ำ เหล่านี้เป็นบัญญัติ แต่ว่าบัญญัติเหล่านี้เมื่อคนทั้งหลายรับรองร่วมกันมีมติร่วมกัน เรียกร่วมกัน ก็เป็นสมมติขึ้นมา สมมติบัญญัติจึงต้องเป็นสิ่งที่คู่กันอยู่ดังนี้ จะต้องตั้งขึ้นมาก่อน มีมติร่วมกันก็เป็นสมมติ ถ้าไม่มีมติร่วมกัน ตั้งอยู่คนเดียวก็ไม่ได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงต้องให้รู้จักสมมติ ให้รู้จักบัญญัติดังกล่าวมานี้ ว่าสิ่งทั้งหลายที่เข้าใจกันอยู่ที่เรียกร่วมกันอยู่นี้เป็นสมมติบัญญัติทั้งนั้น

ละความยึดถือในสมมติบัญญัติ

ความยึดถือในสมมติบัญญัติอันนี้เป็นจริงเป็นจังอย่างแท้จริง เป็นเราเป็นเขา เป็นของเรา เป็นของเขา ซึ่งเป็นอวิชา ตัณหา อุปาทาน ก็เป็นสังโยชน์ แต่ถ้ามีความรู้จักว่าเป็นสมมติเป็นบัญญัติ และก็ไม่ยึดถือในสมมติในบัญญัตินั้น พุดตามสมมติ พุดตามบัญญัติ เข้าใจตามสมมติ เข้าใจตามบัญญัติ ปฏิบัติให้ชอบต่อสมมติ ปฏิบัติให้ชอบต่อบัญญัติที่ปฏิบัติกันอยู่ แต่อย่าไม่ยึดถือ ถ้าเป็นดังนี้แล้วก็จะบรรเทาสังโยชน์ละสังโยชน์ได้ เหมือนอย่างตัวอย่าง ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ยกมานั้น ถ้าไม่ได้ยึดถือเป็นนั่นเป็นนี่ ไม่ได้เป็นของเราเป็นของเขา ไฟที่มาไหม้บ้านน้ำที่มาท่วม ลมที่พัดมาทำลายบ้านเรือนเหล่านี้เป็นต้น ก็ไม่โกรธดินน้ำไฟลมเหล่านี้ แม้ที่มาอุปการะก็ไม่ยินดี ไม่ติดใจในดินน้ำไฟลมเหล่านี้ เพราะไม่ได้ยึดถือเป็นเราเป็นเขา แต่คงเรียกว่าน้ำ ว่าไฟ ว่าลม อันเป็นสมมติบัญญัตินั้น เพราะฉะนั้นก็ให้พิจารณาเทียบเคียงดังนี้ในสิ่งทั้งหลายที่มาประสบ ให้รู้จักสมมติ ให้รู้จักบัญญัติ ปฏิบัติให้ชอบต่อสมมติ ปฏิบัติให้ชอบต่อบัญญัติแต่อย่าไม่ยึดถือ เหมือนอย่างที่ไม่ยึดถือในดิน น้ำ ไฟ ลม พิจารณาให้เห็นว่าเป็นดิน เป็นน้ำ เป็นไฟ เป็นลม ก็เป็นโลกธาตุทั้งหมด ไม่ใช่เป็นเราเป็นเขาอย่างแท้จริง ดังนี้แล้วจะบรรเทาสังโยชน์ลงได้

ครั้งที่ ๒๓ อายตนะหก (ต่อ)

ปัญญาในธรรมนั้นจะพึงมีได้ด้วยโยนิโสมนสการ การทำไว้ในใจโดยแยบคาย คือใช้ปัญญาพิจารณา เพราะปัญญานั้นก็มี ๒ อย่าง คือ ปัญญาที่เป็นส่วนเหตุและปัญญาที่เป็นส่วนผล ปัญญาที่เป็นส่วนเหตุนั้นได้แก่ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาที่ทุก ๆ คนมีอยู่เป็นพื้นด้วย อบรมสั่งสอนเพิ่มเติมขึ้นอีกด้วย ก็ใช้ปัญญาที่มีอยู่นี้พิจารณา นี่เป็นปัญญาส่วนเหตุ คือเป็นปัญญาที่เป็นเครื่องพิจารณา จึงได้ปัญญาที่เป็นส่วนผล คือเป็นความรู้ที่ทั่วถึงเพิ่มเติมขึ้นไปอีก ปัญญาที่ใช้พิจารณานี้ คือพิจารณาจับเหตุจับผลให้พบเหตุพบผลตามความเป็นจริง จนถึงเหตุผลที่เป็นต้นเดิมเรียกว่า โยนิโสมนสการ เพราะเหตุผลนั้นว่าถึงผลก็ย้อนมาจากเหตุ ผลเป็นสิ่งที่บังเกิดขึ้นภายหลัง เหตุเป็นสิ่งที่มิขึ้นก่อน ฉะนั้น เมื่อได้รับผลก็พิจารณาเพื่อให้พบเหตุของผลนั้น ดังนี้ก็ชื่อว่า พบต้นเดิมได้ คือเหตุเป็นต้นเดิมของผล และนอกจากนี้ยังมีเหตุผลที่บังเกิดซับซ้อนต่อเนื่องกันไปเป็นลูกโซ่อีกเป็นอันมาก ดังเช่นที่ตรัสแสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นเป็นเหตุเป็นผลซับซ้อนต่อเนื่องกันไปเป็นลูกโซ่ ดังจะพึงกล่าวได้ว่า อันลูกโซ่นั้นก็มีห่วงแห่งลูกโซ่หลายห่วงโยงกันไปเป็นสาย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า ลูกโซ่ห่วงที่หนึ่งก็เป็นเหตุของลูกโซ่ห่วงที่สอง และลูกโซ่ห่วงที่สองนั้นเป็นผลของลูกโซ่ห่วงที่หนึ่ง และก็เป็นเหตุของลูกโซ่ห่วงที่สามต่อไปอีกดังนี้

การใช้ปัญญาจับเหตุจับผลในเรื่องทั้งหลายที่ซับซ้อนต่อเนื่องกันไปเป็นลูกโซ่นั้นให้พบตามความเป็นจริง ก็เป็นปัญญาที่เป็นส่วนผลที่พิจารณาให้พบถึงต้นเดิมเข้าไปโดยลำดับ ดังนี้คือโยนิโสมนสการ ซึ่งจะต้องใช้ในการปฏิบัติธรรมควบคู่กันไปกับสมาธิและศีล และในอายตนะปัพพะชื่อว่าด้วยอายตนะนี้ก็กล่าวได้ว่าเป็นข้อสำคัญในการปฏิบัติ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงไว้เป็นเอกเทศเกี่ยวกับการปฏิบัติทางอายตนะก็มีเป็นอันมาก ที่ตรัสแสดงรวมไว้กับธรรมหมวดอื่นก็มีเป็นอันมาก เช่นในมหาสติปัฏฐานสูตรที่แสดงมาโดยลำดับนี้จัดไว้ต่อจากขั้นห้า ในทางปฏิบัติขั้นนี้ ผู้ปฏิบัติทำสติในขั้นนี้ไม่ต้องคำนึงถึงข้ออื่นในพระสูตรนี้ก็ได้ หยอกยกขึ้นมาทำสติปฏิบัติทางอายตนะโดยตรงก็เป็นการสะดวก ดังที่ได้แสดงมาในครั้งก่อน คือตั้งสติกำหนดให้รู้จักอายตนะภายในภายนอกแต่ละคู่ที่ประจวบกันตามที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันของตน และทำสติกำหนดให้รู้จักสังโยชน์ คือความผูกที่บังเกิดขึ้น เมื่อมีความยินดีหรือมีความยินร้ายในสิ่งที่ตาเห็น หูได้ยิน จมูกได้ทราบ ลิ้นได้ทราบ ภายได้ทราบ และมนคือใจได้รู้ ก็แสดงว่ามีสังโยชน์สังโยชน์ คือความผูก เพราะความผูกนั่นเองจึงแสดงออกเป็นความยินดี เป็นความยินร้าย ก็ให้มีสติกำหนดดูให้รู้จัก และก็ดูให้รู้จักเหตุเกิดสังโยชน์ เหตุดับสังโยชน์ ตลอดจนถึงที่จะดับสังโยชน์มิให้บังเกิดขึ้นอีกต่อไป

ทางลัดไปสู่ความสิ้นทุกข์

อันเหตุเกิดสังโยชน์เมื่อสรูปแล้วก็กล่าวได้ว่า เพราะขาดสติที่กำหนดให้รู้จักสภาพที่เป็นกระบวนการเกิด และสภาพที่เป็นสามัญลักษณ์ะดังที่ได้กล่าวแสดงในครั้งก่อนแล้วก็คือขาดโยนิ-โสมนสิการ สังโยชน์จะไม่เกิดหรือดับได้ก็เพราะมีโยนิโสมนสิการ โดยตั้งสติกำหนดให้รู้จักสภาพดังกล่าว แต่เมื่อจะแสดงอีกโดยปริยายคือนัยะอันหนึ่ง สังโยชน์บังเกิดขึ้นก็เพราะมีความหลงยึดถืออยู่ในสมมติบัญญัติแห่งอายตนะนั้น สังโยชน์จะไม่เกิดหรือดับไปได้ก็เพราะมีสติกำหนดให้รู้จักสมมติบัญญัติแห่งอายตนะนั้นและไม่ยึดถือ ในพระสูตรหนึ่งได้มีภิกษุรูปหนึ่งซึ่งเป็นผู้บวชเมื่อแก่ ได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้าถึงข้อปฏิบัติดังจะเรียกว่าเป็นทางลัด ก็ขอให้ตรัสแสดงบอกโดยย่อ พระพุทธองค์ก็ตรัสสอนให้ปฏิบัติทำความรู้เกี่ยวกับอายตนะนี้ เก็บความมาแสดงได้ว่าที่แรกได้ตรัสถามให้ระลึกดูก่อนว่า รูป เสียง กลิ่น รส โภหารูปพะคือสิ่งที่ถูกต้อง และเรื่องราวที่มีได้เคยประสบมาก่อน คือมิได้ประสบแล้วมาก่อน และที่มีได้ประสบอยู่ในปัจจุบัน และที่มีได้คิดว่าเราจะพึงประสบ จะมีความพอใจ ตัดใจ ความรักในสิ่งเหล่านั้นหรือไม่ ภิกษุนั้นก็กราบทูลว่าไม่มี จึงได้ตรัสสอนต่อไปว่า แม้นในรูป เสียง กลิ่น รส โภหารูปพะคือสิ่งถูกต้อง และเรื่องราวทั้งหลายที่ได้ประสบทั้งปวง ก็ให้เป็นสักแต่ว่าเห็นในการเห็นหรือในรูปที่เห็น ให้เป็นสักแต่ว่าได้ยินในเสียงที่ได้ยินหรือในการได้ยิน ให้เป็นสักแต่ว่าทราบในการทราบกลิ่น รส โภหารูปพะ หรือในกลิ่น รส โภหารูปพะที่ทราบ ให้เป็นสักแต่ว่ารู้ในการรู้หรือในเรื่องราวที่รู้ทางมโนคือใจ เพราะเหตุที่ว่าถ้าจักมีสักแต่ว่าเห็น สักแต่ว่าได้ยิน สักแต่ว่าได้ทราบ สักแต่ว่าได้รู้ ดังนี้แก่ท่าน ท่านก็จะไม่มีด้วยการเห็นหรือสิ่งที่เห็น การได้ยินหรือสิ่งที่ได้ยิน การทราบหรือสิ่งที่ได้ทราบ การรู้หรือสิ่งที่ได้รู้ นั้น เพราะเหตุที่ท่านจักไม่มีด้วยสิ่งเหล่านั้น ท่านก็จักไม่มีในสิ่งเหล่านั้น เมื่อท่านจักไม่มีในสิ่งเหล่านั้น ท่านก็จักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกหน้า ไม่มีโลกในโลกรทั้งสองนั้น นี่คือที่สุดแห่งทุกข์ดังนี้

นี่เป็นพระพุทธโอวาทที่ตรัสโดยสังเขป เรียกว่าเป็นทางปฏิบัติทางลัดอันนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ แต่ว่าการที่จะปฏิบัติเดินทางลัดไม่ใช่ของง่ายสำหรับการไม่ใช่โยนิโสมนสิการ และโดยปรกตินั้นคนเป็นอันมากก็ไม่ใช่โยนิโสมนสิการ ฉะนั้น แม้จะมีทางลัดก็ไม่เดินทางลัด แต่เดินทางวิญญะ เหมือนดังเดินวนโบสถ์หรือเวียนโบสถ์ แต่ไม่เข้าโบสถ์ ดังนั้นแม้จะเวียนโบสถ์อยู่ก็รอบนานเท่าใดก็ยังไม่เข้าโบสถ์อยู่นั่นเอง ต่อเมื่อเลิกเวียนเข้าโบสถ์จึงเป็นอันว่าบรรลุดัง คนเป็นอันมากนั้นชอบเดินวนอันเป็นวิญญะดังกล่าว ก็คือเดินวนอยู่ในสมมติบัญญัติของการเห็นหรือสิ่งที่เห็น การได้ยินหรือสิ่งที่ได้ยินนั้น

สรุปสมมติบัญญัติ

อันสมมติบัญญัตินั้นได้แสดงครั้งหนึ่งแล้ว แต่เมื่อจะสรุปในที่นี้ก็สรุปได้ว่า คำว่าบัญญัติ อย่างหนึ่งก็ใช้ในความหมายว่า การบอก การแสดง การบัญญัติคือแต่งตั้ง การกำหนด การเปิดเผย การจำแนก การกระทำให้แจ้ง ซึ่งสภาพหรือความจริงอันใดอันหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังที่ได้มีแสดงไว้ในธรรมเนียมสูตรว่า ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่แห่งธรรมอันเรียกว่า ธรรมฐิติ ความกำหนดแน่แห่งธรรมอันเรียกว่า ธรรมนิยาม คือความที่สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ย่อมตั้งอยู่อย่างนี้ตลอดไป พระตถาคตพุทธเจ้าจะทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้นที่เป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามดังกล่าวก็ตั้งอยู่อย่างนี้ แต่ว่าเมื่อพระตถาคตพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ก็คือได้ตรัสรู้ชาติุนั้นที่เป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น เมื่อตรัสรู้แล้วก็ได้ทรงบอก ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงกำหนด ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก ทรงกระทำให้ตื่นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังนี้

ฉะนั้น ธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงแสดงให้ปรากฏจึงเป็นบัญญัติของพระพุทธเจ้าแต่ละข้อแต่ละบท เมื่อทรงแสดงทรงบัญญัติขึ้นดังนี้ เราทั้งหลายจึงได้ทราบธรรมที่ทรงแสดงทรงบัญญัติขึ้นนี้ นี่เป็นความหมายของคำว่าบัญญัติทั่วไป และเมื่อพระพุทธศาสนาแยกออกเป็น ๒ คือเป็นธรรมและเป็นวินัย จึงได้ใช้คำว่าแสดงสำหรับธรรมดังที่พูดกันว่าแสดงธรรม และใช้คำว่าบัญญัติสำหรับวินัย ดังที่พูดกันว่าบัญญัติวินัย ดังนี้ แต่เมื่อกล่าวรวม ๆ แล้ว คำว่าบัญญัตินั้นก็ใช้รวมกันไปกับคำว่าแสดงดังกล่าวอ้างธรรมเนียมสูตรนั้น และคำว่าบัญญัตินั้นก็ใช้หมายถึงภาษาที่พูดง่าย ๆ ด้วย ก็เป็นบัญญัติแต่ละคำพูด ทั้งนี้ก็เพื่อสำหรับจะให้หมายรู้กัน คำว่าสมมตินั้น อย่างหนึ่งก็แปลว่ามีมิตรร่วมกัน คือรับรู้ด้วยกัน ดังที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยขึ้นก่อน ให้สงฆ์สมมติเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ สงฆ์ก็เสนอพระภิกษุรูปหนึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์เรื่องนั้น ๆ และภิกษุทุกรูปที่ประชุมกันก็มีมิตรร่วมกันรับรอง ดังนั้นก็เป็นสมมติขึ้น คือมีมิตรร่วมกันรับรองขึ้น และแม้ในพระสูตรที่แสดงถึงความเกิดขึ้นของพระมหากษัตริย์พระองค์แรก ก็เรียกว่า พระมหาสมมตราช ก็คือปวงชนมีมิตรร่วมกันยกขึ้นเป็นพระราชามหากษัตริย์ เป็นผู้ปกครอง เพราะว่าในหมู่มิตรเมื่ออยู่รวมกันก็ย่อมจะต้องมีผู้ปกครอง จึงทรงเป็นพระมหาสมมตราช และแม้ภิกษุสงฆ์ที่ประชุมกันทำสังฆกรรมตามพระวินัย ภิกษุแต่ละรูปนั้นก็อุปสมบทขึ้นตามพระวินัยบัญญัติในพิธีอุปสมบทสำเร็จด้วยสงฆ์มีมิตรรับรองร่วมกัน ภิกษุแต่ละรูปที่ประชุมกันประกอบสังฆกรรมจึงเป็นสมมติสงฆ์ นี่เป็นความหมายของสมมติที่แรก และแม้สิ่งที่บัญญัติขึ้นนั้น ตัวอย่างเช่นภาษาที่บัญญัติขึ้นพูดดังในภาษาไทยเรียกสิ่งนี้ว่าต้นไม้

เรียกสิ่งนี้ว่าภูเขาเป็นต้น คนทั้งปวงก็มีมิตรรับรองร่วมกันและก็เรียกรวมกันว่าต้นไม้ ว่าภูเขาสิ่งนี้ คำที่บัญญัติขึ้นมาก็คือเป็นสมมติขึ้นมา ก็คือมีมิตรร่วมกัน

ฉะนั้น ตามความหมายเดิมนี้สมมติบัญญัติจึงต่อเนื่องกัน สมมติบางอย่างก็ต้องบัญญัติขึ้นก่อนให้สมมติก็ต้องสมมติขึ้น และบางอย่างเมื่อบัญญัติขึ้นก็เป็นสมมติต่อมา คือมีมิตรรับรองร่วมกัน ตามนัยนี้บัญญัติขึ้นบุคคลเดียวกระทำได้ ดังพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวทรงแสดงธรรมทรงบัญญัติพระวินัย แต่ว่าสมมตินั้นจะต้องมากคน คือคนทั้งหลายจะต้องมีมิตรร่วมกัน และก็รับรองร่วมกัน ดังภาษาบัญญัติว่าต้นไม้ คนทั้งปวงก็เรียกว่าต้นไม้ด้วยกัน ถ้าจะมีใครภายหลังไปบัญญัติว่าอย่างอื่น เรียกต้นไม้ว่าภูเขา คนอื่นก็ไม่เรียกตาม ใครไปบัญญัติแผลงขึ้นดังนั้นก็กลายเป็นคนวิกล สมมติจึงเป็นสิ่งที่ทุกคนจะต้องร่วมกันหรือคนส่วนมากร่วมกันรับรอง มีมิตรร่วมกันดังกล่าว นี่เป็นความหมายที่แรก

สมมติสัจจะ

ความหมายที่ใช้กันอย่างหนึ่ง ในคำว่าสมมติสัจจะ ปรมัตถสัจจะ สมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ ปรมัตถสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์คืออย่างยิ่ง คำว่า “สมมติ” ในคำว่าสมมติสัจจะ นี้มีความหมายว่าสิ่งที่มีใช่เป็นความจริงโดยแท้จริง แต่ว่ายกกันขึ้นว่าเป็นสิ่งนั้นเป็นสิ่งนี้ เรียกว่าสมมติ ดังมีพระพุทธภาษิตที่ตรัสเอาไว้แปลความว่า เพราะประกอบสัมภาระต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เสี่ยงว่ารอดจึงมีขึ้น เมื่อขันธทั้งหลายยังมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ก็มีขึ้นดังนี้ คือคำว่าสัตว์ หรือสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง แต่ว่าสมมติขึ้น คือเมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่ ก็สมมติขึ้นว่าเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา สิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงแต่จะไปแต่งตั้งขึ้น ยกขึ้น กล่าวขึ้นว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ดังนี้เรียกว่าเป็นสมมติ และเมื่อเป็นสมมติซึ่งเป็นสิ่งที่คนทั้งหลายก็รับรองว่าร่วมกันดังนี้ ก็เป็นสัจจะคือความจริงขึ้นอย่างหนึ่ง เรียกว่าสมมติสัจจะ สัจจะโดยสมมติ อันความจริงโดยสมมติที่เรียกว่าสมมติสัจจะนี้ ตรงกับที่เรียกว่าวิชขมานบัญญัติ คือบัญญัติแต่งตั้งขึ้นด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ คือบัญญัติแต่งตั้งขึ้นให้เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา เป็นต้นไม้ เป็นภูเขาเป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่มีอยู่จริงแต่ว่าบัญญัติแต่งตั้งขึ้นเรียกว่าวิชขมานบัญญัติ บัญญัติด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ก็คือสมมติสัจจะนั่นเอง

ปรมัตถสัจจะ

อีกอย่างหนึ่ง ปรมัตถสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์คือมีอรรถอย่างยิ่ง ก็เป็นความจริงโดยแท้จริง ได้แก่ที่แสดงเป็นขันธ เป็นอายตนะ เป็นธาตุ เป็นอินทรีย์ เป็นสัจจะทั้งหลายเหล่านี้เป็นสิ่งที่มียู่ ขันธห้าก็เป็นสิ่งที่มียู่ อายตนะภายในภายนอกก็มียู่ ธาตุทั้งหลายก็มียู่ เช่น

ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ทั้งหลายก็มีอยู่ สัจจะทั้งหลายคืออริยสัจจ์สี่ก็มีอยู่ หรือกล่าวตามธรรมเนียมสูตร ธาตุนั้นคือที่เป็นธรรมเนียม ธรรมเนียมที่ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ก็มีอยู่ ก็บัญญัติแสดงสิ่งที่มียุขนี้ขึ้นว่านี่เป็นขันธ นี่เป็นธาตุ นี่เป็นอายตนะข้อนั้น ๆ เป็นต้น ดังนี้ เป็นปรมัตตสัจจะ ความจริงโดยปรมัตต และความจริงโดยปรมัตตนี้ก็เรียกว่าเป็นวิชขมานบัญญัติ คือเป็นบัญญัติด้วยสิ่งที่มียุข ฉะนั้น สัจจะจึงมี ๒ คือ สมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ ปรมัตตสัจจะ ความจริงโดยปรมัตต สัจจะ ๒ ดังนี้ บัญญัติมี ๒ คือ อวิชขมานบัญญัติ บัญญัติด้วยสิ่งที่ไม่มีอยู่ วิชขมานบัญญัติ บัญญัติด้วยสิ่งที่มียุข และอวิชขมานบัญญัติ บัญญัติด้วยสิ่งที่ไม่มีอยู่ ก็เป็นสมมติสัจจะ ส่วนวิชขมานบัญญัติ ก็เป็นปรมัตตสัจจะ สัจจะทั้ง ๒ และบัญญัติทั้ง ๒ นี้ก็มีอรรถ คือความหมายตรงกัน

พระพุทธศาสนาแสดงรับรองสัจจะทั้ง ๒ และแสดงรับรองบัญญัติทั้ง ๒ การจะพูดจาและการจะปฏิบัติก็ต้องปฏิบัติให้ถูกสัจจะทั้ง ๒ และบัญญัติทั้ง ๒ แต่สอนมิให้ยึดถือ สอนให้พูดให้ปฏิบัติให้เหมาะแก่สัจจะและบัญญัติทั้ง ๒ นี้ แต่มิให้ยึดถือ เพราะว่าความยึดถือนี้เป็นความยึดถือผิด เช่นยึดถือสมมติสัจจะว่าเป็นจริงเป็นจัง หรือยึดถือในอวิชขมานบัญญัติ บัญญัติด้วยสิ่งที่ไม่มีอยู่ว่าเป็นจริงเป็นจังเป็นความถือผิด เป็นความยึดผิดซึ่งเป็นความเห็นผิด เพราะฉะนั้นจึงให้หัดปฏิบัติ เมื่ออะไรเมื่อฟังอะไรก็ให้รู้ว่าสมมติเป็นอย่างไร ปรมัตตเป็นอย่างไร บัญญัติเป็นอย่างไร แต่มิให้ยึดถือว่าเป็นนั่นเป็นนี่ และมีความยินดียินดีร้ายในสมมติบัญญัตินั้น ๆ เมื่อเป็นดังนี้จึงจะเป็นการปฏิบัติตนตามที่ตรัสสอนไว้ว่า เห็นก็สักแต่ว่าเห็น ได้ยินก็สักแต่ว่าได้ยิน ได้ทราบก็สักแต่ว่าได้ทราบ ได้รู้ก็สักแต่ว่าได้รู้ เมื่อทำจิตใจดังนี้ก็เป็นอันปฏิบัติละสังโยชน์ ป้องกันสังโยชน์ ดับสังโยชน์ นี้ได้

ครั้งที่ ๒๔ आयตนะหก (ต่อ)

ความหยั่งรู้ในธรรม

อันปัญญาในธรรมนั้นโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง ก็ได้แก่ ธมฺเม ฉาณฺิ ญาณคือความหยั่งรู้ในธรรม อันได้แก่ในธรรม คือสังขะทั้งสี่ และในนิโรธธรรม ญาณในธรรมคือสังขะทั้งสี่นั้นก็ได้แก่ในทุกขสังขะ สภาพที่จริงคือทุกข์ สมุทัยสังขะ สภาพที่จริงคือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ นิโรธสังขะ สภาพที่จริงคือนิโรธ ความดับทุกข์ มรรคสังขะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ จะพึงหมายถึงญาณในมรรค คือสังขะทั้งสี่ที่เป็นส่วนมรรค กับในนิโรธธรรม ธรรมคือนิโรธความดับ จะพึงหมายถึงผล ฉะนั้น จึงมีสรุปอีกว่า ธมฺเม ฉาณฺิ ญาณคือความหยั่งรู้ในธรรมหมายถึงในมรรคและผล นี้เป็นข้อที่หนึ่ง

ความหยั่งรู้ในอนุคติ

อนวये ฉาณฺิ ญาณคือความหยั่งรู้ในอนุคติ คือในการดำเนินไปตามญาณข้อแรกนั้น เป็นญาณคือความหยั่งรู้ที่อำนวยการต่อญาณข้อแรก อธิบายที่เกี่ยวข้องเนื่องกันว่า ญาณคือความหยั่งรู้ในธรรม คือสังขะธรรม นิโรธธรรม หรือในมรรคและผลข้อแรกดังกล่าวเป็นญาณคือความหยั่งรู้ในธรรมที่ประจักษ์จำเพาะหน้า ส่วน อนวये ฉาณฺิ ญาณคือความหยั่งรู้ในอนุคติ การไปตามญาณข้อแรก หรืออำนวยการต่อญาณข้อแรกนั้นก็หมายถึงความหยั่งรู้ว่าในปัจจุบันอันเป็นสังขะที่ประจักษ์ หรือเป็นธรรมที่ประจักษ์ฉันทิ ในอดีตก็ฉันทิ ในอนาคตก็ฉันทิ นั่นก็คือว่า ชันฺธิเป็นที่ยึดถือทั้งห้าเหล่านี้ นี้แหละเป็นตัวทุกข์ ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากนี้แหละเป็นตัวสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับตัณหาเสียได้นี้แหละเป็นตัวนิโรธ ความดับทุกข์ ทางที่มืองค์แปด มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นนี้แหละเป็นมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ไม่ว่าจะในอดีต ไม่ว่าจะในอนาคต ไม่ว่าจะในปัจจุบันก็ย่อมเป็นอย่างนี้ ฉะนั้น ญาณที่ประจักษ์ในปัจจุบันในสังขะเหล่านี้เป็นฉันทิ ในอดีตก็เป็นสังขะเหมือนอย่างนี้ฉันทิ ในอนาคตก็จะเป็นสังขะเหมือนอย่างนี้ฉันทิไม่แตกต่างกัน ดังนี้ เรียกว่า อนวये ฉาณฺิ ญาณในความที่ไปตามกัน หรืออำนวยการกันในสังขะที่เป็นอย่างเดียวกัน ไม่แตกต่างกันเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุमानญาณ และญาณคือความหยั่งรู้ดังนี้ย่อมมีแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย ดังเช่นที่ตรัสสอนให้หยั่งรู้ในขันธิห้าว่าเป็นอนัตตา เพราะต้องเป็นไปเพื่ออาหาร บังคับให้เป็นไปตามปรารถนามิได้ และได้ตรัสชักชวนว่า ชันฺธิห้าเที่ยงหรือไม่เที่ยง ก็กราบทูลตอบว่าไม่เที่ยง ก็ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ก็กราบทูลว่าเป็นทุกข์ ก็ตรัสถามว่า สิ่งใดที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่าเป็นของเรา เราเป็นสิ่งนั้น สิ่งนั้นเป็นอัตตาตัวตนของ

เรา ก็กราบทูลว่าไม่ควรเห็นอย่างนั้น เมื่อกราบทูลตอบเช่นนั้นก็แสดงว่า ผู้ฟังได้ญาณคือความหยั่งรู้ เข้าเขต ธรรม ฌาน ญาณหยั่งรู้ในธรรมคือสังขะข้อแรก

ต่อจากนั้นก็ตรัสสรุปว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่งในอดีต ในอนาคต หรือในปัจจุบันก็ตาม ภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตคือดีก็ตาม ตั้งอยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ก็ตาม รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งหมดไม่ใช่เป็นของเรา เราไม่ใช่เป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่ใช่เป็นอิตตาตัวตนของเรา เป็นการตรัสสอนเพื่อให้ได้ อนุเว ฌาน ญาณคือความหยั่งรู้ในสิ่งที่เป็นอย่างเดียวกันทุก ๆ อย่างซึ่งเป็นไปตามกันอันนวยกัน คือสรุปทั้งหมดดังนี้เป็นญาณข้อที่สองนี้

ความหยั่งรู้ในกำหนด

ปริจฉเต ฌานํ ญาณคือความหยั่งรู้ในการกำหนด อันหมายถึงกำหนดรู้จิต จิตมีราคะ หรือปราศจากราคะก็รู้ จิตมีโทสะหรือปราศจากโทสะก็รู้ จิตมีโมหะหรือปราศจากโมหะก็รู้ จิตหดหู่หรือฟุ้งซ่านก็รู้ จิตใหญ่หรือไมใหญ่ก็รู้ จิตยังหรือไม่ยังก็รู้ จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิหรือไม่ตั้งมั่นเป็นสมาธิก็รู้ จิตวิมุตติหลุดพ้นหรือไม่วิมุตติหลุดพ้นก็รู้ เป็นข้อสาม

ความหยั่งรู้ในสมมติ

สมมติ ฌานํ ญาณคือความหยั่งรู้ในสมมติเป็นข้อสี่

เมื่อสรุปเข้าแล้วก็เท่ากับหยั่งรู้ในสมมติสังขะและในปรมัตตสังขะนั้นเอง คือรู้จักสมมติสังขะโดยความเป็นสมมติสังขะก็เป็นญาณข้อที่สี่ รู้จักปรมัตตสังขะโดยความเป็นปรมัตตสังขะก็เป็นญาณข้อที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ดังกล่าวมานั้น

เมื่อมีความหยั่งรู้ดังนี้ ย่อมไม่ยึดถืออยู่ในสิ่งที่รู้นั้น ญาณคือความหยั่งรู้ดังนี้ แม้จะแสดงไว้เป็นอย่างสิ้นเชิงหรือถึงที่สุด แต่ว่าในทางปฏิบัติมันจะให้ถึงที่สุดที่เดียวย่อมเป็นไปได้ ต้องทำโยนิโสมนสิการ เพิ่มเติมปัญญาคือความรู้ หรือญาณคือความหยั่งรู้ไปโดยลำดับ เป็นการรู้ตามพระพุทธเจ้าที่ตรัสสั่งสอนไว้ ดังที่ยกมาแสดงนี้เป็นปรมัตตปัญญา ปัญญาโดยปรมัตตก่อน และก็หัดปฏิบัติพิจารณาไปเพื่อมิให้ยึดถือในสมมติว่าเป็นเราเป็นของเราเป็นตัวตนของเรา เพื่อให้เข้าถึงปรมัตตสังขะตามที่พึงเป็นไปได้ อันนี้เป็นความรู้ แต่ว่าการปฏิบัติมันต้องปฏิบัติให้เหมาะสมกับสมมติ เพราะสมมติมันแม้เป็นสมมติทางพุทธศาสนาก็ยกเป็นสังขะอย่างหนึ่ง ดังที่เรียกว่าสมมติสังขะนั้น เพราะเป็นสิ่งที่แม้จะไม่ใช่สังขะที่แท้จริง แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่บุคคลทั้งปวงรับรู้ร่วมกันว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ เช่นเป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นชายเป็นหญิง เป็นเด็กเป็น

ผู้ใหญ่ เป็นบรรพชิตเป็นคฤหัสถ์ เป็นนั่นเป็นนี่ อย่างอื่นต่าง ๆ และก็เป็นที่ของเราเป็นที่ของเขา ซึ่งคนทั้งปวงก็มีมิตรร่วมกัน รับรู้ร่วมกัน รับรองกันอยู่ว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ ทั้งภาษาที่พูดกันเรียกกันก็ต้องเป็นสมมติบัญญัติทั้งนั้น เพราะถ้าไม่มีสมมติบัญญัติก็ไม่มีความที่จะพูด ก็เป็นอันไม่ต้องรู้เรื่องกัน ไม่เข้าใจกัน บรรดาส่วนที่เป็นภายนอกคือเป็นทางกายทั้งหมดเป็นสมมติทั้งนั้น

สมมติญาณ

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอนบัญญัติศีลบัญญัติวินัยทั้งหมดเกี่ยวแก่สมมติสังขะทั้งสิ้น ตั้งแต่ศีลห้า ก็เป็นอันรับรองว่ามีสัตว์มีบุคคลมีชีวิต จึงบัญญัติมิให้ฆ่าทำลายชีวิต บัญญัติศีลข้อที่สอง มิให้ลักทรัพย์ ก็เป็นอันรับรองว่ามีของเรามีของเขา เป็นการรับรองกรรมสิทธิ์ของทรัพย์สินต่าง ๆ บัญญัติศีลข้อที่สาม ก็เป็นอันรับรองเชื้อสายวงศ์ตระกูล จึงบัญญัติมิให้ล่วงละเมิดกัน บัญญัติศีลข้อที่สี่ มิให้พูดเท็จ ก็เป็นอันรับรองเรื่องทั้งหลายว่าอย่างนั้นถือว่าเป็นจริง เมื่อพูดอย่างนั้นก็ถือว่าเป็นจริง เมื่อพูดไม่ตรงอย่างนั้น ก็ถือว่าเป็นเท็จ บัญญัติศีลข้อที่ห้า ก็เป็นอันรับรองว่ามีสัตว์มีบุคคลมีน้ำเมา ดื่มเข้าไปก็มึนเมาเสียดสี ก็บัญญัติห้ามการดื่มน้ำเมา แม้ศีลของภิกษุทุกข้อก็เหมือนกัน เกี่ยวแก่สมมติสังขะทั้งนั้น เป็นอันรับรองสมมติสังขะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ภาษาที่ใช้ก็เป็นสมมติสังขะหรือเป็นบัญญัติทั้งนั้น ก็ทรงใช้ถ้อยคำที่เขาสมมติเขาบัญญัติพูดไว้แล้วมาทรงใช้ มิใช่ทรงแต่งตั้งภาษาขึ้นใหม่ เอาภาษาที่เขาพูดไว้แล้วนั้นแหละมาทรงใช้ จึงฟังกันรู้เรื่อง ถ้าตั้งขึ้นใหม่แล้วใครก็ฟังไม่รู้เรื่อง เหล่านี้เป็นสมมติสังขะทั้งนั้น

เพราะฉะนั้นทางร่างกาย ทางความเกี่ยวข้องซึ่งกันและกันก็ต้องปฏิบัติให้ชอบต่อสมมติสังขะ จึงกล่าวได้ว่าศีลและวินัยทั้งหมดนี้เกี่ยวกับสมมติสังขะ แม้ธรรมที่ทรงแสดงเป็นอันมาก เพื่อที่จะให้อยู่ด้วยกันเป็นสุขร่วมกันก็ให้เหมาะแก่สมมติสังขะ เช่นหน้าที่ซึ่งมารดาบิดาพึงประพฤติต่อบุตรธิดา หน้าที่ที่บุตรธิดาพึงประพฤติต่อมารดาบิดาเป็นต้นในทิศหก ก็เป็นอันรับรองสมมติสังขะว่านั้นต้องนับถือเป็นพ่อเป็นแม่ นั้นก็ต้องนับถือว่าเป็นลูก นั้นก็ต้องนับถือว่าเป็นครูบาอาจารย์ นั้นก็ต้องนับถือว่าเป็นศิษย์ นั้นก็ต้องนับถือว่าเป็นสามี นั้นก็ต้องนับถือว่าเป็นภริยาดังนี้เป็นต้น เพื่อให้สังคมมนุษย์อยู่ด้วยกันมีความสุข เหล่านี้ก็เป็นสมมติสังขะทั้งนั้น การพูดก็พูดตามสมมติสังขะหรือตามบัญญัติตั้งที่กล่าวแล้ว แต่ว่าก็ให้รู้จักให้เป็นสมมติญาณ ความหยั่งรู้นั้นเป็นสมมติ และปฏิบัติให้ชอบต่อสมมติ แต่ทางจิตใจนั้นต้องปฏิบัติผ่อนคลายความยึดถือให้เข้าถึงปรมาตตสังขะ ดังเช่นทุก ๆ คนมีสมมติสังขะอยู่ด้วยกันหลายอย่าง เช่นเป็นหญิงเป็นชายชื่อนั้นชื่อนี้ มียศเป็นตำแหน่งอย่างนั้นอย่างนี้ และยังมีสมมติอื่น ๆ อีกหลายอย่างหลาย

ประการ เหล่านี้เป็นสมมติสัจจะ ก็ต้องให้มีสมมติญาณ คือความหยั่งรู้ในสมมตินี้ว่าเป็นสมมติ และเมื่อใครได้รับสมมติเป็นอย่างไรก็ปฏิบัติให้เหมาะ เช่นเป็นหญิงหรือเป็นชายก็ปฏิบัติให้เหมาะแก่ภาวะของหญิงหรือชาย เป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก ก็ปฏิบัติให้เหมาะแก่ฐานะเป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก ได้รับสมมติอย่างไรก็ปฏิบัติให้เหมาะแก่ภาวะอย่างนั้น เป็นบรรพชิตก็ปฏิบัติให้เหมาะแก่ภาวะเป็นบรรพชิต เป็นภิกษุ สามเณร กฤหัสถ์ อุบาสก อุบาสิกา ก็ปฏิบัติให้เหมาะตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน แต่ในขณะที่เดียวกันก็ให้ศึกษาให้รู้จักปรมัตตสัจจะด้วยว่า อันที่แท้จริงนั้นเป็นเพียงสมมติแต่ละอย่าง

รู้ปรมัตตสัจจะ

ปรมัตต์คือสัจจะที่แท้จริงนั้น ก็คือขั้นทั้งหลายประกอบกันอยู่ คือกองรูป กองเวทนา กองสัญญา กองสังขาร กองวิญญาณ รวมกองกันอยู่นี้ เพราะฉะนั้น อันที่จริงแล้วก็มีแต่ขั้นนี้ ห้าวร่วมกันอยู่ แยกออกไปอีกก็มีอายตนะภายในอายตนะภายนอกประจวบกันอยู่ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายและโณภูมัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง มโนคือใจ ธรรมคือเรื่องราว ประจวบกันอยู่ ก็มีอายตนะประจวบกันอยู่ดังนี้ และก็อาจจะแยกเป็นธาตุ เป็นอินทรีย์เป็นต้นต่อไปได้อีก เพราะฉะนั้นจึงสักแต่ว่าเป็นขั้น สักแต่ว่าเป็นอายตนะ สักแต่ว่าเป็นธาตุเป็นต้น ไม่มีตัวเรา ไม่มีของเราอันแท้จริง หัดศึกษาให้รู้จักปรมัตตสัจจะดังนี้ทางจิตใจ และในการหัดศึกษานี้ก็หัดศึกษาได้เสมอ จับเอาอายตนะที่ประจวบกันนี้แหละในปัจจุบันธรรม เพราะอายตนะของทุก ๆ คนประจวบกันอยู่ทุกขณะ แม้แต่เวลาหลับ ตื่นขึ้นมาจนถึงหลับไปใหม่ อายตนะเหล่านี้ก็ประจวบกัน ตากับรูปก็ประจวบกันก็เป็นการเห็น หูกับเสียงประจวบกันก็เป็นการได้ยิน จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับสิ่งที่กายถูกต้องประจวบกันก็เป็นการทราบ มโนคือใจและธรรมคือเรื่องราวที่บังเกิดขึ้นผุดขึ้นประจวบกันก็เป็นการรู้ ก็เป็นการเห็น การฟัง การทราบ การรู้ รูปบ้าง เสียงบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง โณภูมัพพะคือสิ่งที่ถูกต้องทางกายบ้าง เรื่องราวทางใจบ้าง เหล่านี้ แต่ว่าโดยปรกตินั้นได้มีความผูกพันคือยึดถือเกินไปกว่าสิ่งที่ประจวบกันที่เป็นไปอยู่ นี้คือมิใช่สักแต่การเห็น มิใช่สักแต่ารูปรูที่เห็น มิใช่สักแต่การได้ยิน มิใช่สักแต่ว่าเสียงที่หูได้ยิน มิใช่สักแต่ว่ากลิ่น รส โณภูมัพพะที่ได้ทราบ มิใช่สักแต่ว่าเรื่องที่รับรู้ทางมโนคือใจ แต่กลายเป็นตัวเราตัวเขา เป็นของเราเป็นของเขาซึ่งเป็นสมมติทั้งนั้น จึงได้เกิดความยินดียินดีร้ายอยู่ในสมมตินั้น เพราะสมมติจะไหลขึ้นมาทันที เมื่อเห็นรูปอะไรทางตา ก็มิใช่สักแต่ว่ารูป สักแต่ว่าการเห็นรูป แต่ว่าเป็นสมมติ เป็นผู้หญิงเป็นผู้ชาย เป็นคนนั้นเป็นคนนี้ เป็นคนที่เราชอบ เป็นคนที่เราชังขึ้นมาทันที เมื่อได้ยินก็มิใช่สักแต่ว่าได้ยิน มิใช่สักแต่ว่าเสียงที่

ไฉน ก็เป็นนิทาน เป็นสรรเสริญ เป็นเรื่องนั้น เป็นเรื่องนี้ เป็นคนนั้นเป็นคนนี้ขึ้นทันที สมมติโผล่ขึ้นมาเต็มหมด บัญญัติโผล่ขึ้นมาเต็มหมด ดังนี้ จึงได้เกิดความยินดีร้ายต่าง ๆ เกิดความทุกข์ต่าง ๆ

เพราะฉะนั้น ก็ควรหัดกลับไปสู่สัจจะเป็นปรมาตม์ คือให้เป็นสักแต่ว่าการเห็น สักแต่ว่าการไฉน สักแต่ว่าเป็นรูปที่เห็น สักแต่ว่าเป็นเสียงที่ไฉน เป็นต้น เสียบ้างโดยไม่ยึดถือสมมติ ลบสมมติออกเสียบ้าง เมื่อลบสมมติออกได้มากแล้ว สังโยชน์คือความผูกก็จะลดลงได้มาก แต่ถ้าหากว่าเพิ่มเติมสมมติอยู่เสมอ สังโยชน์ก็จะผูกมาก คราวนี้พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้ทำใจให้เหมือนอย่างไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ดังที่ตรัสสอนถามถึงว่า ก็สิ่งที่ไม่ได้เห็น สิ่งที่ไม่ได้ยิน สิ่งที่ไม่เคยเห็น สิ่งที่ไม่เคยได้ยิน สิ่งที่ไม่ได้คิด นึกว่าจะเห็นจะได้ยิน จะเกิดความพอใจรักใคร่หรือไม่ ก็กราบทูลว่าไม่เกิดในสิ่งเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ก็ตรัสสอนให้ทำใจเหมือนอย่างสิ่งเหล่านั้นบ้าง แม้นในสิ่งที่ได้เห็นสิ่งที่ได้ยินทั้งปวงเป็นต้น

พิจารณาสักแต่ว่าเป็นธาตุ

อีกอย่างหนึ่ง อาจพิจารณาเปรียบเทียบเหมือนอย่างตัวอย่างที่ให้มาแล้วว่า เมื่อไฟไหม้ น้ำท่วม แม้ไฟจะไหม้ทรัพย์สมบัติของตน น้ำจะท่วมทรัพย์สมบัติของตน แต่ก็ไมโกรธไฟไมโกรธน้ำ เพราะอะไร ก็อาจจะตอบได้ว่า เพราะมิได้ถือว่าน้ำไฟนั้นเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นเราเป็นของเรา จึงไม่เกิดความชอบความชังในน้ำในไฟ ก็หัดให้เห็นสิ่งทั้งหลายจะเป็นรูป เป็นเสียง เป็นกลิ่น เป็นรส เป็นโณภูัพพะ เป็นเรื่องเป็นราวทั้งหลายก็ตามก็สักแต่ว่าเป็นธาตุ เหมือนอย่างธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อย่างนั้นบ้าง ไม่มีสมมติบัญญัติอย่างอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง หากทำได้ก็จะทำให้จิตใจคลายจากความผูกคือสังโยชน์นี้ และจะคลายจากทุกข์ร้อนลงได้มาก

ครั้งที่ ๒๕ โภชนงค์เจ็ด

รู้วิชา วิมุตติ

ธรรมที่จะแสดงในวันนี้คือ โภชนงค์ทั้งเจ็ด โภชนงค์นั้นเรียกกันสั้น ๆ ว่า โภชนงค์ก็ได้ สัมโภชนงค์ก็ได้ มาจากคำว่า สัม โภชน และอังกหรือองค์ แปลรวมกันว่า องค์แห่งความตรัสรู้พร้อม เพราะคำว่า โภชน นั้นก็มีมูลธาตุเป็นอันเดียวกับคำว่า พุทธ หรือโพธิ คำว่า โพธิ และคำว่า โภชน เป็นคำนามด้วยกันแปลว่า ความรู้หรือความตรัสรู้ ถ้าเป็นบุคคลก็เป็นพุทธที่แปลว่า ผู้รู้หรือผู้ตรัสรู้ คำแปลนี้ว่ารู้ก็ตาม ว่าตรัสรู้ก็ตาม ก็เพื่อให้เข้าใจ ถ้าแปลว่ารู้เฉย ๆ ก็ดูจะเป็นความรู้ธรรมดาก็ได้ แต่ว่ารู้ที่เป็นโพธิหรือเป็นโพชน ไม่ใช่เป็นรู้ธรรมดาหรือรู้อย่างสามัญ ฉะนั้นจึงใช้คำแปลอีกอย่างหนึ่งว่า ตรัสรู้ เมื่อใช้คำว่าตรัสรู้ ก็ทำให้เข้าใจว่าเป็นรู้ที่พิเศษที่เป็นอย่างยิ่ง ก็เคยมีปัญหาว่า รู้ที่เป็นสามัญนั้นรู้อย่างไร รู้ที่เป็นพิเศษที่เป็นอย่างงั้นรู้อย่างไร ทางที่จะตอบปัญหานี้ก็มีหลายทาง แต่ทางหนึ่งที่คิดว่าสั้นที่สุดก็คือ ฐัมมดาสาสามัญนั้นเป็น “รู้ติด” แต่รู้ที่เป็นโพธิเป็นโพชนนั้นเป็น “รู้พ้น” รู้ติดนั้นก็คือ รู้สิ่งใดก็ติดสิ่งนั้น ถ้าไม่รู้เสียอีกก็จะไม่ติด ดังเช่นรู้รูปก็ติดรูป รู้เสียงก็ติดเสียง รู้กลิ่น รู้รส รู้โผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง รู้เรื่องราวทั้งหลาย ก็ติดกลิ่น ติดรส ติดโผฏฐัพพะ และติดเรื่องราวทั้งหลาย และเมื่อรู้ติดขึ้นมาแล้วก็มีกิเลสเป็นต้นว่า โลก โกรธ หลง บังเกิดขึ้นตามความติดนั้น ยกตัวอย่างเช่น สมมติว่าบุคคลที่มีมรดกที่บิดามารดาหรือใครยกให้ก็ตาม เมื่อยังไม่รู้ว่าได้มรดกก็ยังไม่ติด แต่ครั้นรู้ว่าได้มรดกก็ติดในมรดกนั้น และก็จะต้องมีการชวนชวายหวงแหนเป็นต้นในมรดกนั้น เดินไปในที่ใดในเวลาค่ากิน สมมติว่าเดินไปในป่าช้า ไม่รู้ว่านี่เป็นป่าช้าก็ไม่ติดก็ไม่กลัว แต่ครั้นรู้ว่านี่เป็นป่าช้า ก็ติดก็กลัว ดังที่เรียกว่าก็กลัวขึ้นมา แต่อันที่จริงนั้นความกลัวเนื่องมาจากความติด ติดขึ้นก่อนว่านี่เป็นป่าช้ามีผี และเมื่อติดขึ้นมาดังนั้นก็กลัว ถ้าไม่รู้ก็ไม่กลัว ฉะนั้น รู้ที่เป็นสามัญทั้งหลายจึงเป็นความรู้ติด รู้ติดดังนี้ไม่ใช่เป็นโพธิ ไม่ใช่เป็นโพชน แต่ว่าความรู้ที่เป็นรู้พ้น คือรู้สิ่งใดก็ปราศจติดออกจากสิ่งนั้นได้ ไม่ติดสิ่งนั้น รู้รูปก็ไม่ติดรูป รู้เสียงก็ไม่ติดเสียง ดังนี้ เป็นต้น จึงจะเป็นโพธิหรือเป็นโพชน

ฉะนั้น รู้ที่เป็นโพธิหรือเป็นโพชน จึงต้องมี ๒ อย่างประกอบกันอยู่ คือ วิชาหนึ่ง วิมุตติหนึ่ง วิชาก็คือรู้ วิมุตติก็คือพ้น รวมกันเป็นรู้พ้น รู้ที่ประกอบด้วยวิชาวิมุตติดังนี้เป็นโพธิหรือเป็นโพชน ทางพุทธศาสนาแสดงสติปัญญาโพชนงค์เป็นต้น อันรวมเข้าในหมวดโพธิปักขิยธรรม ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายโพธิ ย่อมต้องการปฏิบัติให้บรรลุถึงความรู้พ้นดังกล่าวซึ่งเป็นการรู้ที่เป็นโพธิหรือเป็นโพชน องค์แห่งความรู้ดังกล่าวก็คือ ข้อปฏิบัติหลายข้อที่นำไปสู่ความรู้ดังกล่าว นั้นโดยที่สัมพันธ์กันไปเหมือนอย่างเป็นลูกโซ่ เรียกว่าโพชนงค์ หรือโพชนงค์ แปลว่าองค์แห่ง

โพธิหรือโพชฌ และก็เรียกว่า สัมโพชฌงค์ หรือสัมโพชฌงค์ได้ด้วย เดิมสัมเข้ามาข้างหน้า อีกคำหนึ่งเสริมความว่า พร้อมก็ได้ ด้วยกันก็ได้ เองก็ได้ ที่แปลว่าพร้อมนั้นก็คือสมบูรณ์ ที่แปลว่าด้วยกันนั้นก็คือทุก ๆ องค์ ทุก ๆ ข้อ ย่อมเนื่องกันไปด้วยกัน ไม่ใช่เฉพาะข้อใดข้อหนึ่ง เองนั้นก็คือว่าจะต้องเป็นสันตภิฎฐิโก คือว่ารู้เองเห็นเอง คนอื่นจะมาให้แทน รู้ให้ไม่ได้ เมื่อเสริมความเข้ามาดังนั้น หรือจะไม่มีก็ได้ เรียกสั้น ๆ ว่าโพชฌงค์ หรือโพชฌงค์ แต่ถ้อยย่อจะมีความหมายดังกล่าวมานั้น

มีพระพุทธานุญาตสั้น ๆ ว่า ที่เรียกว่า โพชฌงค์หรือโพชฌงค์นั้น ก็คือธรรมทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อโพธิ คือความรู้ หมายถึงตรัสรู้หรือรู้พ้นดังกล่าว ซึ่งตรัสอธิบายแสดงเอาไว้เป็นเจ็ดประการ

สติสัมโพชฌงค์

ประการแรก ก็คือสติสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือสติ สตินั้นก็คือสติปัญญาน สติปัญญานั้นก็ได้แก่สติที่ตั้งกำหนดกาย เวทนา จิต ธรรม จึงมีปัญหาว่าถ้าเช่นนั้นจะต่างกันอย่างไร พิจารณาดูแล้วก็ตอบได้ว่า ทางที่ต่างกันนั้นก็คือว่า สติปัญญามุ่งสติที่กำหนดกาย เวทนา จิต ธรรม จนกาย เวทนา จิต ธรรมปรากฏแก่สติ สติสัมโพชฌงค์นั้นมุ่งสติที่กำหนดในสติปัญญาน คือกาย เวทนา จิต ธรรมที่ปรากฏ แต่ว่าส่งไปให้แก่ปัญญาพิจารณาเพื่อความรู้พ้นยิ่งขึ้นไป นี้เป็นทางที่ต่างกัน แต่ว่าอีกอย่างหนึ่งในมหาสติปัญญานสูตร โพชฌงค์ทั้งเจ็ดก็รวมอยู่ในหมวดธรรมานุปัสสนาสติปัญญาน เมื่อเป็นดังนี้ จึงได้มีคำอธิบายอีกอย่างหนึ่งว่า สติปัญญานนั้นเป็นข้อปฏิบัติที่คลุมไปได้ทั้งหมด ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงโพชฌงค์ทั้งเจ็ด มรรคมืองค์ ๘ ก็รวมอยู่ในสติปัญญานทั้งหมด และขั้นของสติปัญญานนี้เมื่อเพียงขั้นสติกำหนดในกาย เวทนา จิต ธรรม แจ่มชัดเท่านั้น ก็เป็นสติปัญญานที่ต่ำกว่าโพชฌงค์ แต่เมื่อสตินั้นเสมอปัญญาพิจารณาเพื่อความรู้พ้นอันยิ่งขึ้นไป ก็เลื่อนขึ้นเป็นสติปัญญานขั้นโพชฌงค์ ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็เลื่อนขึ้นเป็นสติปัญญานขั้นมรรคมืองค์แปด แต่ข้อนี้ก็พึงเข้าใจว่า เป็นเพียงสมมติธรรม บัญญัติธรรม ผู้ปฏิบัติไม่ต้องคำนึงถึงสมมติธรรม บัญญัติธรรมใด ๆ ทั้งสิ้น แต่ว่าจับปฏิบัติตั้งสติกำหนดกายเวทนาจิตธรรม ให้เป็น เอโก ธมฺโม หรือ เอกายโน มกฺกิโก ธรรมที่เป็นเอกหรืออันหนึ่งอันเดียว หรือทางที่ไปเอกหรืออันหนึ่งอันเดียว จะจับกำหนดกลมหายใจเข้าออก หายใจเข้าก็ให้รู้ หายใจออกก็ให้รู้ไปตามที่ทรงสั่งสอนตั้งไว้เป็นหลัก แล้วกำหนดเวทนาในลมหายใจเข้าออก กำหนดจิตในลมหายใจเข้าออก กำหนดธรรมในลมหายใจเข้าออก คือให้ลมหายใจเข้าออกเป็นธรรมในจิต เป็นตัวจิตเอง เป็นตัวเวทนาเอง และเป็นตัวลมหายใจเข้าออกเองรวมกันอยู่ ดังจะพึงเห็นได้ว่าเมื่อทุกคนกำหนดกลมหายใจเข้าออกในบัดนี้ลองดู หายใจเข้าก็ให้รู้ หายใจออกก็ให้รู้ ก็จะเห็นว่าลม

หายใจเข้าออกที่เป็นกายก็อยู่ที่นี้ เวทนา สุข ทุกข์ก็อยู่ที่นี้ จิตใจก็อยู่ที่นี้ ธรรมในจิตก็อยู่ที่นี้ ลมหายใจเข้าออกก็เป็นธรรมในจิต รวมอยู่ที่นี้ทั้งหมดไม่ได้แยกกันไปที่ไหน กำหนดจับเข้ามารวมเข้ามาให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ธรรมก็ไม่แตกออกไป จิตใจก็ไม่แตกออกไป เวทนามก็ไม่แตกออกไป ลมหายใจก็ไม่หายไปไหนปรากฏอยู่ ลมหายใจปรากฏ เวทนามก็ปรากฏ จิตใจก็ปรากฏ ธรรมก็ปรากฏ รวมกันอยู่เป็นอันเดียว ดังนั้นก็เป็นสติปัญญา

ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

คราวนี้ก็กำหนดส่งเข้าสู่ปัญญาที่วิจย คือไม่หยุดกำหนดอยู่เฉย ๆ เท่านั้น ส่งขึ้นสู่ปัญญาวิจย สติตอนนี้คือตอนที่ส่งขึ้นสู่ปัญญาวิจยก็เป็นสติสัมโพชฌงค์ขึ้นมา ปัญญาที่วิจยก็เป็นธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ขึ้นมา ปัญญาที่วิจยนั้นก็คือให้คอยรู้ที่อยู่ในภายในนี้แหละ ในกาย เวทนา จิต ธรรมว่าถ้าเมื่อกาย เวทนา จิต ธรรมรวมกันอยู่ดังนี้ ตัวกาย เวทนา จิต ธรรมนี้เป็นอะไร ตัวกาย เวทนา จิต ธรรมนี้ก็เป็นกลาง ๆ ก่อน เรียกว่าเป็น อพยากต ฐมา ธรรมที่เป็น อพยากต คือเป็นกลาง ๆ ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่เป็นอกุศล แต่ว่าเป็นที่ตั้งของสติที่กำหนด สติตั้งอยู่ที่ไหน วิจยตกลงไป ถ้าสติตั้งอยู่ที่กาย เวทนา จิต ธรรมไม่ไปไหน ก็เป็น กุสลา ฐมาไป ธรรมที่เป็นกุศลก็คือตัวสติเอง สติที่ตั้งกำหนด คราวนี้ถ้าสติตกลงไป นิ वर्ณเข้ามา เป็นกามฉันท์ก็ตาม เป็นพยาบาทก็ตาม พร้อมทั้งอารมณ์ที่นำนิ वर्ณเข้ามา คือว่าจิตพลัดตกจากกาย เวทนา จิต ธรรม วิ่งไปหาอารมณ์ รูปบ้าง เสียงบ้างเป็นต้น และก็นำเอานิ वर्ณเข้ามา เป็นกามฉันท์บ้าง เป็นพยาบาทบ้าง เป็นต้น ก็ให้วิจยลงไปว่านี่เป็นอกุศล อกุสลา ฐมา ธรรมที่เป็นอกุศล ปัญญาที่วิจยเข้ามาคอยู่ดังนี้ ให้รู้ว่ากาย เวทนา จิต ธรรมเองนี้เป็นอพยากต เป็นกลาง ๆ เมื่อจิตตั้งอยู่สติตั้งอยู่ ตัวตั้งอยู่นั้นก็เป็นสมาธิเป็นสติ สติ สมาธินี้ก็เป็น กุสลา ฐมา ธรรมที่เป็นกุศล แต่ว่าถ้าสติพลัดตกลงไป จิตพลัดตกไป คว่าเอาอารมณ์อื่นเข้ามา นำนิ वर्ณเข้ามา นั่นก็เป็น อกุสลา ฐมา ธรรมที่เป็นอกุศล ให้คอยรู้อยู่ดังนี้ ปัญญาที่รู้คือตัวรู้ที่รู้อยู่ดังนี้ก็เป็นโพชฌงค์ข้อที่สอง หรือธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือธรรมวิจย เลือกเฟ้นธรรม ไม่ใช่ไปเลือกเฟ้นธรรมที่ไหน เลือกเฟ้นธรรมในใจนี้แหละ ถ้าไปเลือกเฟ้นธรรมที่อื่น ก็ไม่ใช่โพชฌงค์ข้อนี้ ต้องเลือกเฟ้นธรรมในใจ กาย เวทนา จิต ธรรมในใจ สติ สมาธิในใจ นิ वर्ณ อารมณ์ในใจ แต่ว่าความรู้วิจยดังนี้ ต้องการให้รู้ทันทันที ไม่ใช่ให้รู้เข้าไป ในเบื้องต้นก็จะรู้เข้าไป เมื่อทำบ่อย ๆ แล้วจะรู้ไว้ รู้ทันที วิจยได้ทันที วิจยธรรมในใจนี้ได้ทันที รู้จักตัวอพยากตที่เป็นที่ตั้ง รู้จักตัวกุศลที่เข้ามา รู้จักตัวอกุศลที่เข้ามา รู้จักทันทีรู้ทันที ดังนั้นจึงจะเป็นธรรมวิจย เป็นธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์

เมื่อได้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ขึ้นมาดังนี้ ก็ย่อมจะได้โพชฌงค์ข้อต่อไปสืบต่อกันไป ก็คือ วิริยสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือวิริยะ ความเพียรอันเป็นข้อที่สามได้อะไรก็คือว่า เมื่อรู้ทันทีว่านี่เป็นอกุศล อกุศลนั้นก็เลยจะไป รู้ทันทีว่านี่เป็นกุศล กุศลก็จะตั้งอยู่ ก็เพราะว่าเมื่อรู้แล้ว ดังนี้ โฉนจึงจะรักษาอกุศลไว้ โฉนจึงจะทิ้งกุศลเสีย คล้ายกับรู้ว่าคนนี้เป็นคนโกง เมื่อรู้ว่าเขาโกงดังนี้แล้วก็ต้องทิ้งคนโกงอยู่เอง ไม่มีใครจะคบคนโกงเอาไว้ เมื่อรู้ว่าเป็นคนดีคนซื่อตรงเป็นมิตรแท้ ก็จะคบเอามิตรแท้เอาไว้ ที่ไหนจะทิ้งมิตรแท้ ฉะนั้นเมื่อรู้แท้ลงไปว่าเป็นอกุศล ปหานะ การละอกุศลก็บังเกิดขึ้น ไม่มีใครที่จะรักษาเอาไว้ เมื่อรู้ว่าเป็นกุศล การรักษากุศล เอาไว้ก็จะบังเกิดขึ้นเรียกว่าภาวนา การอบรมกุศลให้บังเกิด รักษาอกุศลไว้ก็จะบังเกิดขึ้น ปหานะ และภาวนานี้แหละเรียกว่าวิริยะ คือความเพียร จิตใจมีกำลังกล้าขึ้นเองในตัวเอง ละอกุศลไป ได้ทันที จะอบรมกุศลรักษากุศลเอาไว้ทันที ก็จะละนิวรณ์ ทิ้งอารมณ์อันนั้นไปทันที แต่ว่าจะรักษาสติรักษาจิตให้ตั้งอยู่ในกาย เวทนา จิต ธรรมอันเป็นที่ตั้งของสติของจิตนั้นไว้อย่าง มั่นคงขึ้น ดังนี้ก็เป็นอันได้วิริยสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือวิริยะ ความเพียรข้อที่สาม

ปิตติสัมโพชฌงค์

เมื่อเป็นดังนี้ก็จะได้ข้อที่ สี่ ต่อไป คือ ปิตติสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือปิตติ แปลกันว่า ความอิ่มใจ แต่อันที่จริงนั้นเป็นศัพท์ที่มาจากธาตุที่แปลว่าดื่ม ก็จะมีการดูดดื่มธรรมที่เป็นกุศล ดื่มเอาธรรมที่เป็นกุศลนี้เข้าไปไว้ในใจด้วยภาวนา ภายเอาอกุศลออกด้วยปหานะ ดื่มเอากุศลเข้าไป ด้วยภาวนาที่เป็นวิริยะนั้น เมื่อดื่มกุศลเข้ามา กุศลนี้เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์เป็นสิ่งที่ดีเหมือนอย่างน้ำ ที่บริสุทธิ์ อาหารที่บริสุทธิ์ ธรรมที่เป็นกุศลอันเป็นอาหารที่บริสุทธิ์นี้จึงบำรุงเลี้ยงจิตใจพร้อม ทั้งกายให้อิ่มเอิบสำราญ ปรากฏเป็นความอิ่มกายอิ่มใจสบายเป็นสุขดังนี้ เป็นผลที่เกิดขึ้นเอง ก็เป็นอันได้ปิตติสัมโพชฌงค์ องค์แห่งสัมโพชฌงค์คือปิตติ

ปัสสัทธิตสัมโพชฌงค์

เมื่อได้ปิตติก็ได้โพชฌงค์ข้อต่อไป คือ ปัสสัทธิตสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือปัสสัทธิต ความสงบ สงบกายสงบใจอย่างไม่เคยได้มาก่อน ใจสงบกายสงบ ปราศจากเครื่องเร่าร้อน เดือดร้อนทั้งหลาย เป็นความสงบที่ปราศจากอามิส คือกิเลสเป็นเครื่องล่อใจทั้งหลายอันนับว่าเป็นโพชฌงค์ข้อที่ห้า

สมาธิสัมโพชฌงค์

เมื่อได้แปดสัทธิสัมโพชฌงค์ก็ย่อมจะได้โพชฌงค์ข้อต่อไป คือสมาธิสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือสมาธิ เพราะว่าเมื่อกายสงบใจสงบก็ย่อมจะมีสุขที่ปราศจากอามิส ทั้งกายทั้งใจสบาย จิตจึงเป็นสมาธิตั้งมั่นในกาย เวทนา จิต ธรรมที่กำหนดคณียังขึ้น เพราะว่าสมาธินั้นเมื่อมีสุขเป็นที่รองรับ ก็สุขที่ปราศจากอามิสย่อมตั้งมั่นแน่วแน่ยิ่งขึ้นไม่ซัดส่าย เพราะที่ตั้งอยู่บนความสุขที่ปราศจากอามิส

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

เมื่อได้สมาธิดังนี้ก็ย่อมจะได้โพชฌงค์ข้อต่อไป อันเป็นข้อครบเจ็ดคืออุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้คืออุเบกขา อุเบกขาในที่นี้ท่านอธิบายว่า ได้แก่ความเข้าไปเพ่งจิตที่เป็นสมาธินั้นไว้ด้วยดี ความเข้าไปเพ่งจิตที่เป็นสมาธินั้นไว้ด้วยดีอันมีลักษณะเป็นการดู ดูจิตที่เป็นสมาธิของตนเอง ดูอยู่เฉย ๆ คือไม่เข้าไปจัดการปรุงแต่งวุ่นวาย ดูอย่างชนิดวางคือไม่ยึดถือ อุเบกขาที่มีลักษณะเป็นความเข้าไปดูชนิดที่ไม่วุ่นวายชนิดที่ไม่ยึดถือดังที่มักจะเรียกกันว่าวางเฉย แต่ไม่ใช่หมายความว่าทิ้ง ไม่ทิ้ง แต่ว่าเข้าไปเพ่งดูเข้าไปกำหนดดู ดูอย่างวางดูอย่างเฉย ๆ ดูจิตที่เป็นสมาธิคือตั้งมั่นนั้นด้วยดี ดังนี้ ก็เป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คืออุเบกขา อันเป็นข้อที่ครบเจ็ด ซึ่งท่านแสดงต่อไปว่า เมื่อถึงขั้นนี้ก็จะได้วิชชา วิมุตติต่อไป หรือว่าจะเลื่อนขั้นเป็นมรรคมืองค์แปดหรือว่าเลื่อนขั้นเป็นอริยสัจข้อต่อไป

ฉะนั้น โพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการจึงเป็นธรรมหมวดสำคัญที่แสดงคู่กับสติปัญญานอยู่เสมอ ซึ่งมีอธิบายแยกกันเป็นคนละหมวดบ้าง รวมกันอยู่ในหมวดสติปัญญานทั้งหมดบ้าง แต่นั่นก็เป็นธรรมบัญญัติดังที่กล่าวมาข้างต้น เป็นสิ่งที่ควรรู้ตามพระบัญญัติหรือที่ทรงแสดงเท่านั้น แต่ผู้ปฏิบัติไม่ควรคำนึงถึงธรรมบัญญัติ แต่ให้ปฏิบัติเข้ามาภายใน แล้วสติตนเองจะนำขึ้นไปเองโดยลำดับ

ครั้งที่ ๒๖ โภชณงค์โดยสรุป

โภชณงค์ องค์กรแห่งความรู้ หรือสัทธิโภชณงค์ องค์กรแห่งความรู้พร้อมเป็นทางปฏิบัติเพื่อปัญญาโดยมีสตินำที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสั่งสอนไว้ และพึงใช้ปฏิบัติในการทำกรรมฐานได้ทุกอย่าง ดังเช่นที่ได้แสดงมาแล้ว ปฏิบัติอบรมโภชณงค์อันประกอบไปด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา แม้ในกรรมฐานข้ออื่นก็ได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้เป็นตัวอย่างหลายข้อหลายประการ เช่น ให้ปฏิบัติโภชณงค์ในการทำอานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก ให้ปฏิบัติโภชณงค์ในการทำกายคตาสติ สติที่ไปในกาย ปฏิบัติโภชณงค์ในการทำอัฐกสัมมัญญา ความกำหนดหมายว่าอัฐิ คือกระดูก ดังนี้ เป็นต้น

หลักของโภชณงค์ในการปฏิบัติกรรมฐาน

ในขั้นต้นนี้ก็พึงทราบหลักของโภชณงค์ในการปฏิบัติกรรมฐานทั้งปวงนี้ไว้เพียงสามข้อก่อน ก็คือ

หนึ่ง ทำสติคือความระลึกได้หรือความระลึกรู้

สอง ธรรมวิจย วิจัยธรรม เลือกเฟ้นธรรม ก็คือเลือกเฟ้นธรรมในจิต

สาม วิริยะ ความเพียรในการละ และในการอบรมทำให้มีขั้นให้เป็นขั้น

การทำสติ

ในการปฏิบัติทำกรรมฐานทั้งปวง ก็จะต้องมีข้อหนึ่งมาก่อน ก็จะต้องมีสติ ความระลึกได้ หรือความระลึกรู้ ในการทำสติข้อนี้ก็คือระลึกถึงกรรมฐานข้อที่จะปฏิบัติ เช่นจะทำอานาปานสติ ก็ต้องระลึกได้ถึงว่า คือการทำสติกำหนดลมหายใจ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก และก็นำสติมากำหนดลมหายใจ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกที่ตนเอง ให้สติกำหนดอยู่ คือให้พบบลมหายใจ ลมหายใจเข้าลมหายใจออกย่อมกระทบที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปากเบื้องบน ก็ตั้งสติกำหนดดูก็จะพบบลมหายใจ คือพบความกระทบแห่งลมที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปากเบื้องบน ดังนี้คือสติ

การเลือกเฟ้นธรรม

เมื่อใช้สติดังกล่าวก็ใช้ธรรมวิจย ก็คือความเลือกเฟ้นธรรมอันหมายความว่า เมื่อสติกำหนดอยู่ที่ลมหายใจเข้าลมหายใจออก สติพบบลมหายใจ จิตก็พบบลมหายใจ ดังนี้ก็ให้รู้ว่าเป็นสติในลมหายใจ ถ้ามีนิวรณ์เข้ามาอันดังจิตออกไปจากลมหายใจ ก็ให้รู้ว่ามีนิวรณ์ที่เข้ามาดังจิตออกไป และเมื่อนิวรณ์ดังจิตออกไปได้ ก็หมายความว่าสติพลัดตกจากลมหายใจที่ตั้งไว้ นั้น สติก็

เคล็ดไปกับนิรณันต์ข้อใดข้อหนึ่ง ดังนั้นก็รู้ว่านั่นเป็นนิรณันต์ เมื่อนำจิตกลับเข้ามาตั้งไว้ที่ลมหายใจใหม่ ก็รู้ว่านั่นเป็นสติ นิรณันต์เข้ามาอีกก็รู้ว่านั่นเป็นนิรณันต์ ดังนั้นเป็นธรรมวิชัย การเลือกเฟ้นธรรม ก็คืออะไรโผล่เข้ามาที่จิตก็ให้รู้ และก็เหมือนอย่างว่าแยกประเภทได้หรือเหมือนอย่างว่าจัดเข้าเป็นกอง ๆ ได้ว่า นี่เป็นหมวดสติ นี่เป็นหมวดนิรณันต์

ความเพียรในการละ

ธรรมวิชัยนี้ถ้ามาช้า นิรณันต์ก็จะดึงจิตออกไปได้มาก แต่ว่าถ้ามาเร็ว นิรณันต์ก็จะไม่อาจดึงจิตออกไปได้นาน เพราะว่าเมื่อมีธรรมวิชัยอันเป็นความรู้ที่จัดหมวด จัดกอง จัดประเภทของสิ่งที่บังเกิดขึ้นในจิต ดังนั้นได้ทันที วิริยะข้อสามก็จะมา ก็คือว่าจะละนิรณันต์และอบรมทำสติให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น พุดอีกอย่างหนึ่งว่าจะละฝ่ายอกุศล จะอบรมฝ่ายกุศลให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้นในจิต ดังนั้นเป็นวิริยะคือความเพียรที่มีอาการที่เข้มแข็งในอันที่จะละอกุศล ในอันที่จะทำกุศลให้บังเกิดขึ้นภายในจิต การละและทำกุศลให้เกิดขึ้นภายในจิตสืบต่อจากธรรมวิชัย และธรรมวิชัยก็สืบต่อจากสติ เมื่อเป็นดังนี้ก็จะได้อานาปานสติ คือสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก จิตก็จะอยู่กับลม สติก็จะอยู่กับลม รู้ลมหายใจเข้าลมหายใจออก พบลมทั้งจิตทั้งสติด้วยกัน และเมื่อเป็นดังนี้โพชฌงค์ข้อต่อไปก็มาเอง คือปีติ ความดูดดื่ม ความอุ่ม ปัสสัทธิ ความสงบกายสงบใจ สมာธิ ความที่จิตตั้งมั่น และอุเบกขา ความเพ่งเข้ามาที่จิตเป็นสมาธินั้น

อันปีติคือความดูดดื่ม ความอุ่มเอิบนี้ ปฏิบัติกรรมฐานข้อไหน ก็ดูดดื่มในกรรมฐานข้อนั้น ปฏิบัติในกรรมฐานข้ออานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก ก็ดูดดื่มอานาปานสติ จิตดูดดื่มอานาปานสติ อุ่มเอิบอยู่กับอานาปานสติ ดังนั้นคือปีติ เป็นปีติในกรรมฐาน เมื่อมีปีติในกรรมฐาน คือดื่มกรรมฐานเข้าไป ดังนั้นก็ได้ปัสสัทธิคือความสงบ สงบกายสงบจิต เมื่อกายจิตสงบ จิตก็ตั้งมั่นเป็นสมาธิ ตั้งมั่นขึ้นมาเองโดยไม่ต้องไปบังคับ และเมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธินี้ จะให้ฟุ้งชานออกไปก็ไม่ฟุ้งไม่ชาน จะตั้งสงบ และเมื่อเป็นดังนี้อุเบกขาก็มา คือความที่เข้าไปเพ่ง เข้ามาดูจิตที่เป็นสมาธินั้น ไม่เพ่งออกไป แต่เพ่งเข้ามาที่จิตเป็นสมาธินั้น ดังนั้นก็เป็นอุเบกขา ก็แปลว่า ปีติ ปัสสัทธิ สมာธิ อุเบกขา อีกสี่ข้อนี้ก็มาโดยลำดับ ความสำคัญจึงอยู่ที่สติข้อที่หนึ่ง ธรรมวิชัยข้อที่สองกับวิริยะข้อที่สาม

ในการทำกรรมฐานทุกข้อก็เป็นเหมือนเช่นนี้ แม้ในพรหมวิหารสี่ที่แสดงมาแล้ว ก็ใช้สติ ใช้ธรรมวิชัย ใช้วิริยะ อบรมเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ก็ได้ปีติ ก็ว่าดื่มเมตตาเข้ามา ดื่มกรุณา ดื่มมุทิตา ดื่มอุเบกขาเข้ามา จิตดื่มเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาเข้ามา ดูดดื่มเข้ามา จิตก็อุ่มเอิบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ก็ได้ปัสสัทธิ ได้สมาธิ ได้อุเบกขา ที่เป็นโพชฌงค์อันเป็นไปในพรหมวิหารทั้งสี่

การทำกายคตาสติ

แม้ในกรรมฐานข้ออื่นก็เป็นเหมือนเช่นนี้ ดังเช่นในการทำกายคตาสติ สติที่เป็นไปในกาย ก็จะต้องใช้สติ ใช้ธรรมวิชัย ใช้วิริยะดังกล่าว ทำสติระลึกถึงผม ขน เล็บ ฟัน หน้ เนื้อ เอ็น กระดูกเป็นต้น และมีธรรมวิชัย เลือกเฟ้นธรรม นีรวณเฒ่าเข้ามาที่รู้ว่านี่เป็นนีรวณเฒ่า นีรวณเฒ่าไม่เข้ามา สติกำหนดอยู่ก็รู้ว่านี่เป็นสติ ดังนั้นเป็นธรรมวิชัย วิริยะก็เข้ามาคือคอยละนีรวณเฒ่าและคอย ทำสติให้ตั้งอยู่และให้เจริญขึ้น ดังนั้นก็ได้ปิติ คือความที่จิตดูดดื่ม อิ่มเอิบไปในสติที่กำหนดไปในกายนี้ และก็ได้ปัสสัทธิ ได้สมาธิ ได้อุเบกขา

ในการทำกายคตาสตินี้ท่านสอนไว้ด้วยว่า เมื่อสติกำหนดกายไปที่ละข้อ ข้อไหนปรากฏชัดก็ให้ถือเอาข้อนั้นเพียงข้อเดียว เช่นเมื่อกำหนดผม ขน เล็บ ฟัน หน้ เนื้อ เอ็น กระดูก กระดูกปรากฏชัด จะเป็นกระดูกส่วนใดส่วนหนึ่งหรือกำหนดกระดูกทั้งหมดก็เป็นโครงร่างโครงกระดูกก็ได้ ก็ให้กำหนดอันนั้น ก็เป็นอัฐิกสัญญา ความกำหนดหมายในกระดูก ดังนั้นก็ใช้สติ ใช้ธรรมวิชัย ใช้วิริยะดังกล่าว ก็จะได้ปิติ ความดูดดื่มอิ่มเอิบในอัฐิกสัญญา ก็จะได้ปัสสัทธิ ความสงบกายสงบจิต ได้สมาธิได้อุเบกขาอันเป็นโพชฌงค์ดังกล่าว

การกำหนดปัจจุบันธรรม

เพราะฉะนั้น โพชฌงค์จึงเป็นสิ่งที่ประโชชน์เมื่อหัดกำหนดให้รู้จักลักษณะของแต่ละข้อแม้โดยย่อดังกล่าวมานี้ก็ใช้ในการปฏิบัติกรรมฐานได้ทุกข้อ และเมื่อต้องการจะกำหนดเป็นปัจจุบันธรรม ธรรมที่เป็นปัจจุบันคือว่าเอาปัจจุบันธรรมเป็นกรรมฐาน ก็คือให้ทำสติระลึกได้ถึงอายตนะภายในและอายตนะภายนอกของคนที่ประสบกันอยู่ในปัจจุบัน เพราะว่าอายตนะภายในภายนอกของแต่ละบุคคลนี้ย่อมประสบกันอยู่ทุกขณะ เมื่อตากับรูปประจวบกันประสบกัน ก็ให้มีสติรู้ หูกับเสียงประจวบกันประสบกันก็ให้มีสติรู้ จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายและสิ่งถูกต้องทางกาย มโนคือใจ และธรรมคือเรื่องราวที่ผุดขึ้นในใจประจวบกันประสบกันก็ให้มีสติรู้

การกำหนดทางขั้นห้า

ในการกำหนดนี้จะกำหนดทางขั้นห้าก็ได้ จะกำหนดทางนีรวณเฒ่าก็ได้ การกำหนดทางขั้นห้านี้ก็คือกำหนดว่าเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกที่ประจวบหรือประสบกันอยู่ในปัจจุบัน ดังกล่าวนี้นี้ ก็เกิดวิญาณความรู้สึกเห็นรูปทางตา ความรู้สึกได้ยินเสียงทางหู ความรู้สึกทราบกลิ่นทางจมูก ความรู้สึกทราบรสทางลิ้น ความรู้สึกทราบสิ่งถูกต้องทางกาย ความรู้สึกรู้เรื่องราวทางมโนคือใจ ดังนั้นเป็นวิญาณ เมื่ออายตนะภายในภายนอกกับวิญาณทั้งสามนี้รวมกันเข้า

อันหมายความว่ากระทบถึงจิตแรง ก็เป็นสัมผัสหรือเป็นผัสสะ ดังนี้คือผัสสะ เมื่อเป็นผัสสะ ก็เป็นเวทนา ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข เมื่อเป็นเวทนาขึ้นมาก็เกิดสัญญา ความจำหมาย เมื่อเกิดสัญญาคือความจำหมายก็เกิดสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดขึ้นตามสัญญาคือความจำหมายนั้น

หัตถ์ทำสติให้รู้ขั้นห้าดังนี้ว่า อายตนะภายในภายนอกที่ประจวบกันนั้น ก็เป็นส่วนรูปขั้นวิญญาณ สัมผัส เวทนา สัญญา สังขารก็เป็นนามขั้น เป็นขั้นห้าที่เป็นปัจจุบันธรรมที่บังเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย อารมณ์อันหนึ่งก็เป็นที่ตั้งของขั้นห้า เป็นที่เกิดของขั้นห้าคราวหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็อารมณ์ทางตา หรือทางหูหรือว่าทางอื่น และจิตนี้ตามหลักที่ท่านแสดงไว้รับอารมณ์ในคราวละหนึ่งเท่านั้น ฉะนั้น อารมณ์ที่รับกันคราวละหนึ่งนั้นก็เป็นที่เกิดที่ตั้งของขั้นห้ากันคราวหนึ่ง ๆ ทุกอารมณ์ไป และอารมณ์อันหนึ่งนั้นเกิดขึ้นดับไป แล้วอารมณ์ที่สองจึงจะเกิดขึ้นดับไป แล้วอารมณ์ที่สามจึงจะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ฉะนั้นขั้นห้าจึงเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทุกอารมณ์

นี่เป็นหลักของสัจจะ คือความจริงของขั้นห้า ของอารมณ์ที่ดำเนินไปอยู่ แต่ว่าสติที่จะกำหนดให้รู้ให้ทันนั้นเป็นการยากเพราะว่าละเอียดมาก แต่แม้เช่นนั้นหัดกำหนดไปตามหลักที่ท่านแสดงไว้ก่อน โดยที่เมื่อไม่สามารถจะกำหนดให้ทันทั้งห้าขั้นหรือว่าทั้งหมด ก็กำหนดแต่เพียงลักษณะอันใดอันหนึ่งหรือกำหนดโดยส่วนรวม กำหนดที่ลักษณะอันใดอันหนึ่งนั้นก็ถือกำหนดที่ลักษณะของตาของรูป ของเสียงของหูเป็นต้น อันเป็นส่วนรูปขั้นห้านี้ ที่ประจวบกันเข้าคราวหนึ่ง ๆ ก็ได้ กำหนดอาการของนาม เช่นอาการที่เห็น อาการที่ได้ยินที่เป็นตัววิญญาณอย่างเดียวดังนี้ก็ได้ กำหนดอาการที่เป็นสัมผัส เป็นเวทนา เวทนาชัดคือที่เป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ดูเข้ามาที่จิตว่า เห็นสิ่งนี้แล้วเป็นอย่างไร สบายหรือไม่สบาย ได้ยินสิ่งนี้แล้วเป็นอย่างไร สบายหรือไม่สบาย ถ้าสบายก็สุข ถ้าไม่สบายก็ทุกข์ ดังนี้ก็ได้ และกำหนดดูที่สัญญาคือความจำหมายว่า เมื่อสุขก็จำหมายอยู่ในสุข ทุกข์ก็อยู่ในทุกข์คือมีความจำหมายอยู่ในสุขในทุกขั้นนั้นไม่ลืม แต่ถ้าไม่จำหมายอยู่ในสุขในทุกขั้นนั้น ปล่อยไปเสียก็สิ้นเรื่องไป แต่ว่าไม่ได้ปล่อย ยังจำหมายเอาไว้ แล้วก็ปรุงสิ่งที่จำหมายไว้นั้นนั่นเอง คิดปรุงก็เป็นรักเป็นชัง เป็นต้น ดังนี้ก็ให้รู้ว่าเป็นตัวปรุง เป็นตัวสังขารคือตัวปรุง จิตนี้เองปรุงเอาสิ่งที่จำนั้นแหละมาปรุง ถ้าเป็นสุขก็ปรุงเป็นชอบ ถ้าเป็นทุกข์ก็ปรุงเป็นชัง ก็จิตอันนี้เองปรุงก็ดูตัวความปรุง ว่าจิตนี้เป็นสังขารเป็นตัวความปรุง ดังนี้ก็ได้

ทั้งหมดนี้เป็นสติที่กำหนดในด้านขั้นห้าที่เป็นปัจจุบันธรรม และธรรมวิจยก็ไปด้วยกัน
คือว่า จะจำแนกออกไปได้ว่าเป็นรูป นั้นเป็นนาม นั้นเป็นรูปประภะนั้น นั้นเป็นนามประ
ภะนั้น และวิริยะคือความเพียรก็เข้ามา ในเมื่อมีนิรรมเข้ามาทีละ เมื่อเป็นตัวสติที่กำหนดธรรม
วิจยที่จำแนกอยู่ที่ส่งเสริมให้มีขั้นให้สูงขึ้น รักษาเอาไว้ ดังนั้นก็เป็นวิริยะ และข้ออื่นก็จะตามมา
ดังนั้นเป็นไปในปัจจุบันธรรมที่เป็นไปในขั้นห้า

การกำหนดในนิรรม

คราวนี้ถ้าจะกำหนดที่เป็นไปในนิรรมก็กำหนดได้เช่นเดียวกันโดยเอาขั้นห้าที่เป็นไปใน
อารมณ์ดังกล่าวนี้เป็นตัวหลัก แล้วกำหนดดูในเมื่ออายตนะภายในอายตนะภายนอกประจวบกัน ก็
เป็นวิญญาณ เป็นสัมผัส เป็นเวทนา แล้วก็ปัสสัณญา เป็นสังขารดังกล่าวนั้น แต่ว่าเมื่อเป็น
เวทนาขึ้นมาแล้ว สังโยชน์เข้าจับ คือกิเลสเข้าจับ จับเวทนา จับปัสสัณญา จับสังขาร ก็จับขั้นห้า
นี้แหละ เมื่อเป็นส่วนที่เป็นสุข นำรักใคร่ปรารถนาพอใจ ก็เป็นกามฉันท์ ความพอใจรักใคร่
ขึ้นมา ถ้าเป็นทุกข์เป็นส่วนที่ไม่นำปรารถนาพอใจ ก็เป็นปฏิฆะ หงุดหงิด เป็นพยาบาท โกรธ
แค้นขัดเคืองขึ้นมา ถ้าหากเป็นเวทนาที่เป็นกลางๆ และมีได้พิจารณา ก็ก่อให้เกิดความว่างงุน
เคลิบเคลิ้ม ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และความเคลือบแคลงสงสัยขึ้นมา ก็เป็นนิรรมขึ้น ก็ให้มี
สติกำหนดรู้ตัวนิรรมที่บังเกิดขึ้น เงื่อนอยู่ตรงเวทนา สังโยชน์เข้าจับเวทนา จับปัสสัณญา จับ
สังขาร ก็ปรุงให้เป็นนิรรมขึ้นมา นิรรมอันนี้ก็รวมอยู่ในสังขารขั้นห้า ตัวปรุง โดยที่สังโยชน์
หรือกิเลสจับเวทนา จับปัสสัณญา แล้วก็ปรุงเป็นตัวสังขารที่เป็นขั้นห้านี้แหละ ก็ปรุงให้เป็นนิรรม
ขึ้นมาเป็นกองชอบบ้าง เป็นกองชังบ้าง เป็นกองหลงบ้าง เข้ามากลุ่มก่อดิจตอยู่ อาศัยอารมณ์
ทั้งหลายที่กล่าวมานั้น ทำให้มีสติ กำหนดให้รู้จัก ก็มีธรรมวิจยเลือกเฟ้นออกไปว่าเป็นนิรรม
เมื่อนิรรมเกิดขึ้นดังนี้ ก็เป็นอันตรายต่อกรรมฐานต่อสติที่ปฏิบัติละนิรรม ระงับนิรรม แล้ว
ก็รักษาสติรักษากรรมฐานเอาไว้ ดังนั้นนิรรมก็จะสงบ สติที่เป็นไปในกรรมฐานก็จะดำรงอยู่ ปิติดิ
เข้ามา ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขาที่เป็นโพชนงค์ก็เข้ามาดังนี้ เพราะฉะนั้นโพชนงค์จึงใช้ได้ เอา
ปัจจุบันธรรมนี้เป็นกรรมฐาน ก็คืออายตนะภายในภายนอกที่ประจวบกันอยู่นี้ กำหนดเป็นไป
ในขั้นห้าก็ได้ เป็นไปในนิรรมห้าดังกล่าวแล้วก็ได้ และผลก็จะบังเกิดขึ้นในทางระงับนิรรม
ส่งเสริมสติที่เป็นไปในกรรมฐานให้เจริญก้าวหน้า

ครั้งที่ ๒๗ มรรคแปด

ไตรสิกขา

ได้แสดงสติปัญญานตามหัวข้อในมหาสติปัญญาสูตรมาโดยลำดับก็จบลงที่สังขจะปัฟพะข้อว่าด้วยอริยสังขทั้งสี่ และในอริยสังขทั้งสี่นั้นก็จบลงด้วยมรรคสังขจะ สภาพที่จริงคือมรรคอันเป็นธรรมที่พึงปฏิบัติทำให้มีขึ้นเป็นขึ้นในพุทธศาสนา บรรดาคุณธรรมทั้งสิ้นอันเป็นปฏิบัติธรรมย่อมประมวลเข้าในมรรคมองค์แปดนี้ และมรรคมองค์แปดนี้ก็ประมวลเข้าในไตรสิกขา คือศีลสิกขา ศึกษาในศีล จิตตสิกขา ศึกษาในจิต และปัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญา หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา อีกนัยหนึ่งก็ประมวลเข้าตามโอวาทปาฏิโมกข์สามข้อ ว่า

สัพพปาปสฺส อกรรม	การไม่ทำบาปทั้งปวง
กุสลสุปสมปทา	การทำกุศลให้ถึงพร้อม
สจิตฺตปริโยทปนํ	การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์

ไตรสิกขาก็ดี โอวาทสามข้อนี้ก็ดี ถือว่าเป็นหัวใจแห่งพุทธศาสนาในด้านปฏิบัติธรรม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นหัวใจของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ และปฏิบัติธรรมนี้ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า รวมเข้าในอริยสังขข้อที่สี่ คือ มรรค ซึ่งเป็นภาวะดีทั้งปวง ธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นทำให้เป็นขึ้นอันเรียกว่าภาวนา หน้าที่ซึ่งพึงกระทำในมรรคหรือในปฏิบัติธรรมก็คือภาวนา อันแปลว่าการทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ทำสมาธิภาวนาให้สมาธิให้สมาธิมา เป็นต้น หรือเมื่อย่อเข้าไปในไตรสิกขา ก็ทำศีล สมาธิ ปัญญา ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หรือเมื่อย่อเข้าไปในโอวาทสาม ก็คือทำการละอกุศล การอบรมกุศล และการชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ให้มีขึ้นมาให้เป็นขึ้นมา และดังที่ได้กล่าวแล้วว่าพระพุทธานุศาสน์ทั้งสิ้นนั้นประมวลเข้าในสังขจะทั้งสี่ ทุกขสังขจะนั้นเป็นปริณิทยธรรม คือธรรมที่พึงกำหนดรู้ให้รอบคอบ สมุทัย นั้นเป็นปหัตตัพพธรรม คือธรรมที่พึงละ นิโรธนั้นเป็นสังกตัพพธรรม คือธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง มรรคนั้นเป็นภาวะดีทั้งปวง คือธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ดังนี้เป็นประมวลพุทธศาสนาทั้งสิ้น และประมวลหน้าที่ ๆ พึงกระทำในพุทธศาสนาทั้งสิ้น จำเพาะข้อที่สี่คือมรรคนั้นก็ประมวลของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติอันเรียกว่าภาวะดีทั้งปวง ธรรมที่พึงให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทั้งนั้น

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาทสาม ที่เรียกว่าเป็นหัวใจพุทธศาสนากันนั้นก็หมายถึงเป็นหัวใจของกุศลธรรมทั้งสิ้น อันเป็นปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่สี่ของอริยสังขทั้งสี่ เพราะฉะนั้นสังขจะปัฟพะนี้จึงเป็นข้อสำคัญของผู้ศึกษาปฏิบัติพุทธศาสนา และโดยเฉพาะมรรคอันเป็นข้อที่สี่ก็เป็นข้อสำคัญในปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น

สัมมาทิฐิ

ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนาพึงตั้งใจปฏิบัติทำความเห็นของตนให้เป็นสัมมาทิฐิขึ้น หัดพิจารณาให้เห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือให้เห็นสัจจะทั้งสี่

สัมมาสังกัปปะ

ปฏิบัติทำความดำริของตนให้เป็นความดำริชอบขึ้น คือให้ดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาท ปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน

สัมมาวาจา

ปฏิบัติทำวาจาของตนให้เป็นสัมมาวาจา คือเว้นจากพูดเท็จ พูดแต่คำจริงที่เป็นประโยชน์ ถูกกาละ เว้นจากพูดส่อเสียดให้แตกสามัคคีกัน แต่ว่าพูดคำสมานสามัคคี เว้นจากพูดคำหยาบที่จะทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ แต่ว่าพูดคำที่สุภาพไพเราะจับใจ เว้นจากพูดเพื่อเจ้อเหลวไหล แต่ว่าพูดถ้อยคำที่เป็นหลักฐาน รู้จักประมาณในการพูด พูดเป็นธรรม เป็นวินัย พูดเหมาะสม

สัมมากัมมันตะ

ปฏิบัติทำการกระทำของตนทางกายให้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบขึ้นมา คือเว้นจากการฆ่า แต่ว่าทำการที่เกื้อกูลแก่ชีวิต เว้นจากการลัก แต่ว่าประกอบการทำงานที่เป็นเหตุให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ เว้นจากประพฤตผิดในกาม แต่ว่าประพฤตชอบในกามทั้งหลายหรือว่าเว้นจากอพรหม-จริยกิจ

สัมมาอาชีวะ

ปฏิบัติทำอาชีพของตนให้เป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เว้นจากมิถฉอาชีพต่าง ๆ ประกอบสัมมาอาชีวะต่าง ๆ

สัมมาวายามะ

ปฏิบัติทำความเพียรของตนความพยายามของตนให้เป็นสัมมาวายามะ เพียรชอบขึ้นโดยที่เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้บังเกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้บังเกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และเพิ่มเติมให้ถึงความบริบูรณ์

สัมมาสติ

ปฏิบัติทำสติของคนให้เป็นสัมมาสติ ระลึกชอบขึ้น ก็ปฏิบัติหัดระลึกตามดูไปในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม ตามหลักสติปัฏฐานทั้งสี่ที่แสดงโดยลำดับนั้น

สัมมาสมาธิ

เพียรทำใจของคนให้เป็นสัมมาสมาธิ คือให้ตั้งมั่นไว้โดยชอบ หรือให้ใจตั้งมั่นอยู่ในกุศล ธรรมทั้งหลาย ให้ตั้งมั่นอยู่ในทางแห่งความดับทุกข์ โดยหัดทำสมาธิห้ามใจมิให้กวัดแกว่งกระ สับกระส่าย และให้สงบจากกามจากอกุศลธรรมทั้งหลาย โดยหัดตั้งใจไว้ในที่ตั้งของสมาธิต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้อันเรียกว่ากรรมฐาน หัดทำอยู่เนื่อง ๆ ใจก็จะสงบตั้งมั่นได้แม้ ชั่วขณะ ในช่วงขณะนั้นเมื่อหัดทำไปเนื่อง ๆ ก็จะต้องมีขึ้นแต่ยังไม่แนบแน่น เมื่อไม่ละการ ปฏิบัติก็จะทำให้แนบแน่นยิ่งขึ้นจนถึงสามารถเข้าขั้นของฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต คือความที่จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียว

สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า

การหัดปฏิบัติตามหลักของมรรคมงคลแปดนี้ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์และทุกคนสามารถที่ จะทำได้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่น ประ กอบด้วยองค์มรรคอีกเจ็ดข้อเป็นเครื่องแวดล้อมเป็นบริวาร องค์มรรคอีกเจ็ดข้อนั้นก็คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมัธตะ การ งานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ดังนี้ และได้ตรัสต่อไปว่า สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบนั้นเป็นหัวหน้า คือเมื่อมีสัมมาทิฏฐิคือความ เห็นชอบ สัมมาทิฏฐินั้นเอง หรือด้วยสัมมาทิฏฐินั้นเองย่อมรู้จักว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นผิด เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ

เห็นผิดนั้นคืออย่างไร ก็คือเห็นว่าทานที่ให้ไม่มีผล การบูชาผู้ควรบูชาไม่มีผล การบำรุง ผู้ควรบำรุงไม่มีผล ผลของกรรมที่ทำดีแล้วและทำชั่วแล้วไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี โอบปาดิเก คือสัตว์ที่ลอยเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบซึ่งกระทำให้แจ้งเพราะรู้อย่างด้วยตนเอง แล้วแสดงสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้จักโลกนี้โลกหน้าไม่มี ความเห็นแม้ดังนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

ส่วนความเห็นที่เป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบก็มีสองอย่าง คือยังมีอาสวะ ยังก่อกษชาติ ต่อไปอย่างหนึ่ง ไม่มีอาสวะไม่ก่อกษชาติต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ความเห็นที่เป็นความเห็นชอบซึ่ง ยังมีอาสวะยังก่อกษชาติต่อไปนั้นก็คือ ความเห็นที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว คือเห็นว่าทาน ที่ให้แล้วมีผล การบูชาผู้ที่ควรบูชามีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงมีผล เป็นต้น ส่วนความเห็นชอบ

ที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ ไม่เป็นเหตุให้มีภพมีชาติต่อไปนั้นก็ได้แก่ความเห็นชอบของผู้ที่มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบย่อมรู้จักย่อมเห็นว่า เห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฐิ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฐิมีอาสวะ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฐิที่ไม่มีอาสวะ และก็อาศัยสัมมาวายามะคือเพียรชอบ อันได้แก่เพียรละมิจฉาทิฐิและเพียรทำสัมมาทิฐิให้บังเกิดขึ้น กับทั้งอาศัยสมาสติ ระลึกชอบ คือว่ามีสติละมิจฉาทิฐิ มีสติทำสัมมาทิฐิให้บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น สัมมาทิฐิข้อหนึ่ง สัมมาวายามะข้อหนึ่ง สมาสติข้อหนึ่งจึงเป็นไปตามกันอาศัยกัน

สัมมาทิฐิ — สัมมาสังกัปปะ

สัมมาทิฐิคือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฐิคือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักดำริอย่างนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริอย่างนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ ดำริผิดอันเป็นมิจฉาสังกัปปะนั้น คือดำริไปในกามทั้งหลาย ดำริไปในทางpongร้าย ดำริไปในทางเบียดเบียน ความดำริชอบอันตรงกันข้ามก็มีสอง คือที่ยังมีอาสวะยังเป็นเหตุให้บังเกิดภพชาติต่อไป และที่ไม่มีอาสวะ ความดำริชอบที่มีอาสวะนั้นก็คือดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทpongร้าย ดำริไม่เบียดเบียน ส่วนดำริที่เป็นอนาสวะไม่มีอาสวะนั้น ก็คือความดำริของผู้ที่มีจิตใจไม่มีอาสวะแล้ว ความนึกคิดหรือที่เรียกว่าวิตกหรือตริก อันเป็นของผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าดำริดังนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริดังนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด เพียรทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสมาสติ ความระลึกชอบ มีสติละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด มีสติทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบให้เกิดขึ้นด้วย

สัมมาทิฐิ — สัมมาวาจา

สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิด พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบ การพูดที่เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิดก็คือพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนการพูดที่เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบก็มีสองอย่างคือที่มีอาสวะยังเป็นไปเพื่อให้เกิดภพชาติต่อไป กับที่ไม่มีอาสวะสัมมาวาจา วาจาชอบที่ยังมีอาสวะนั้น ก็คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนสัมมาวาจาที่ไม่มีอาสวะนั้นก็คือวาจาหรือว่าวิริตีความเว้นของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา และก็ต้อง

อาศัยสัมมาวาชามะ ความเพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาวจา วาจาผิด เพียรทำสัมมาวาจา วาจาชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ ก็คือมีสติละมิจฉาวจา วาจาผิด มีสติทำสัมมาวาจา วาจาชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้น

สัมมาทิฏฐิ — สัมมากัมมันตะ

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่า ทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ มิจฉากัมมันตะ การงานผิดนั้นก็คือฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง ประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง สัมมากัมมันตะ การงานชอบนั้นก็มิสอง คือที่เป็นสาสวะยังมีอาสวะ ยังเป็นไปเพื่อชาติภพต่อไป และที่เป็นอนาสวะ คือไม่มีอาสวะ สัมมากัมมันตะ การงานชอบที่ยังเป็นสาสวะ คือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็คือ เว้นจากฆ่าเขาบ้าง เว้นจากลักของเขาบ้าง เว้นจากประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง เว้นจากอพรหมจริยกิจบ้าง ส่วนสัมมากัมมันตะ การงานชอบที่เป็นอนาสวะ ที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็ได้แก่ การงานหรือว่าวิริยของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้วทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่า ทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวาชามะ เพียรชอบคือเพียรละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด เพียรทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ ก็คือมีสติละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด มีสติทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นมา

สัมมาทิฏฐิ — สัมมาอาชีวะ

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จัก ย่อมเห็นว่า อาชีพอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ อาชีพผิด อาชีพอย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ มิจฉาอาชีวะ อาชีพที่ผิดนั้นก็ ได้แก่ การที่หาเลี้ยงชีพด้วยวิธีโกหกตลวงแสดง ด้วยวิธีพูดหลอกลวงโอ้อวดแบบ โฆษณาเกินความจริงทำให้คนหลงนิยมน การพูดเลียบเคียงทำให้คนหลงเชื่อหรือจงใจให้คนนิยมน การปฏิบัติในทางมิจฉาอาชีวะอื่นต่าง ๆ ส่วนสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพดีชอบนั้นก็มิสองอย่าง คือที่เป็นสาสวะ มีอาสวะ กับที่เป็นอนาสวะ ไม่มีอาสวะ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพดีชอบที่เป็นสาสวะ คือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็ได้แก่เว้นจากมิจฉาอาชีวะ ประกอบสัมมาอาชีวะ ส่วนสัมมาวาชามะ อาชีพชอบที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็ได้แก่ของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ย่อมรู้จัก ย่อมเห็นว่าอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพผิด อย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพดีชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวา-

ยามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด เพียรทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ คือความระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มีสติทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นดังนี้

การตั้งจิตมั่นในทางที่ชอบ

ตามพระพุทธภาษิตในพระสูตรที่นำมาแสดงโดยย่อนี้ พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิ คือ ความตั้งจิตมั่นโดยชอบเป็นข้อหลัก โดยมีองค์มรรคอีกเจ็ดข้อเป็นบริวาร พิจารณาแล้ว ก็จะได้เห็นว่าจิตนี้สำคัญมาก จิตเมื่อตั้งมั่นอยู่ในทางที่ชอบจึงจะนำไปปฏิบัติไปในทางที่ชอบ คือ เรียกว่าตั้งจิตไว้ถูกต้องจะปฏิบัติในทางที่ชอบ ถ้าตั้งมั่นอยู่ในทางที่ผิดหรือตั้งจิตไว้ผิดก็จะนำไปปฏิบัติผิด ความสำคัญจึงอยู่ที่การตั้งจิตไว้ชอบหรือการตั้งจิตไว้ผิด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องตรวจตรา จุจิตของตนอยู่เสมอให้ตั้งจิตไว้ชอบ ไม่ตั้งจิตไว้ผิด และให้มั่นอยู่ในความชอบนั้นไม่ให้อ่อนแอจนคลอนแคลน ดังนี้คือสัมมาสมาธิซึ่งเป็นหลักสำคัญ เมื่อตั้งจิตไว้ชอบและมั่นคงอยู่ในความชอบ อยู่ในทางที่ชอบแล้ว ก็จะนำไปมรรคอื่น ๆ บังเกิดขึ้น และในบรรดามรรคอื่น ๆ เหล่านี้ สัมมา-ปฏิบัติย่อมเป็นหัวหน้าคือ ความเห็นถูกต้อง ความเห็นชอบเป็นข้อสำคัญ และก็ต้องอาศัยมีสัมมา-วายามะ เพียรชอบ และสัมมาสติ ระลึกชอบ ประกอบอยู่ด้วยกันเป็นหลักในการปฏิบัติ เมื่อเป็น-ดังนี้แล้ว สัมมาปฏิบัติ ความเห็นชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ความระลึก-ชอบ โดยมีสัมมาสมาธิเป็นหลักหนุนอยู่เป็นฐานรองรับ ย่อมจะนำไปให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ-เองด้วย และให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นตามกันไป นำให้มรรคมงคลแปดนี้บรรลุถึงความออก-งามจนถึงบริบูรณ์ในที่สุด

ครั้งที่ ๒๘ มรรคแปด (ต่อ)

ได้แสดงมรรคมองค์แปด อันเป็นมรรค๘จะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิขึ้นเป็นหลัก โดยตรัสว่ามีมรรคอีกเจ็ดองค์เป็นบริวารแวดล้อม และได้ทรงยกสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบว่าเป็นหัวหน้า และต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ไปด้วยกัน ช่วยอบรมทำให้มรรคองค์อื่น ๆ บังเกิดขึ้น นับตั้งแต่อบรมเพิ่มเติมสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเองให้เจริญมากยิ่งขึ้น และอบรมสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากรรมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบให้เจริญมากยิ่งขึ้น จนทำให้ทุก ๆ ข้อบรรลุถึงความบริบูรณ์ในที่สุด

สัมมาสมาธิในพุทธศาสนา

ยังมีข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวกับสมาธิอีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิที่มุ่งหมายในทางพุทธศาสนานั้นต้องเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบดังนี้เป็นข้อหลัก และที่จะเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบนั้นก็ต้องประกอบด้วยองค์มรรคข้ออื่น ๆ ก็จะต้องประกอบด้วยความเห็นชอบ ความดำริชอบเป็นตัวปัญญา จะต้องประกอบด้วยเจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบซึ่งเป็นศีล ทั้งจะต้องมีความเพียรพยายามชอบ สติคือความระลึกชอบ ซึ่งเป็นธรรมที่รวมอยู่ในข้อสมาธิหรือในจิตตสิกขา ดังนี้ จึงจะเป็นสัมมาสมาธิในพุทธศาสนา เมื่อเป็นดังนี้ จึงเป็นอันไม่นับถือสมาธิที่ออกไปจากนี้ว่า เป็นสมาธิที่เป็นมรรค๘จะ สภาพที่จริงคือมรรค แม้ว่าจะเป็นสมาธิที่แนบแน่นบรรลุถึงญาณ จนเป็นเหตุให้ผู้ได้ผู้ถึงได้ญาณ คือความหยั่งรู้พิเศษ เห็นนั่นเห็นนี่ ได้ยินนั่นได้ยินนี่ ดังที่เรียกว่าหุทิพย์ ดาทิพย์ หรือแม้ว่าจะมีอำนาจทางจิตอย่างอื่นนอกจากนี้ไปอีก ถ้าเพียงสมาธิอย่างเดียวเท่านั้นก็ไม่นับว่าเป็นมรรค๘จะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์อันเป็นสัมมาสมาธิในพุทธศาสนา และเมื่อพิจารณาตามเรื่องราวก็จะเห็นได้ว่าสมาธิมิใช่มรรคดังกล่าวนี้ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาตั้งแต่ก่อนพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็ปรากฏที่แสดงไว้ว่า ผู้ที่ได้สมาธิเข้าขั้นฌานสมาบัติได้ไปบังเกิดในพรหมโลกอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น บรรดาผู้มีสมาธิแม้ที่เป็นขั้นฌานสมาบัติอย่างสูง ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาแล้ว ดังที่มีแสดงว่า ได้มีเทพดา มารพรหมมนุษย์และสัตว์ทุกจำพวกมากมายแล้วตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น ก่อนพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น เทวดามารพรหมก็มีอยู่เต็มสวรรค์เต็มพรหมโลกแล้ว มนุษย์ก็มีอยู่มากทั่วโลกแล้ว สัตว์นรกสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายก็มีอยู่เต็มนรกเต็มโลกอยู่แล้ว ก็แปลว่าบรรดาภูมิธรรมที่ให้ไปบังเกิดเป็นมนุษย์ก็ดี เป็นเทวดามารพรหมก็ดี ตลอดจนถึงไปเกิดในอบายทั้งหลายก็ดี ก็มีอยู่บริบูรณ์แล้ว ยังขาดแต่มรรคผลนิพพานเท่านั้นที่ยังไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นในโลก ก็โดยที่ได้ทรงบำเพ็ญธรรมขั้นโดยลำดับ บริบูรณ์ด้วย มนุษยธรรม บริบูรณ์ด้วยธรรมแห่งเทพแห่งพรหมทั้งหมด แปลว่าได้ทรงปฏิบัติธรรมให้พ้น จากโลกที่ชั่วที่ต่ำที่ทราม มาสู่โลกที่ดีที่ละเอียดที่ประณีตขั้นโดยลำดับ จนถึงทะลุโลกคือพื้น โลก เป็นโลกุตระธรรม เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพพานขึ้นมา จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทรง บรรลุมรรคผลนิพพาน เพราะฉะนั้น ความพิเศษของพระพุทธศาสนาจึงอยู่ที่มรรค ผล นิพพาน อันเป็นโลกุตระธรรม ธรรมที่ให้พ้นจากโลกคือพ้นจากทุกข์ได้โดยแท้จริง โดยปฏิบัติในมรรค คือปฏิบัติให้พบความดับทุกข์นี้ เพราะฉะนั้น สมาธิที่มุ่งหมายในพุทธศาสนา จึงมิได้มุ่งหมาย ถึงสมาธิที่มุ่งหมายให้ได้หุทัยตาทิพย์ ให้ได้อำนาจจิตต่าง ๆ แต่ว่ามุ่งหมายสมาธิ คือความ ตั้งจิตใจไว้ถูก มุ่งคงอยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้ว่าจะไม่ถึงฌาน เอาเพียงว่าให้ได้พบความสงบจาก กามและอกุศลธรรมทั้งหลายอันเป็นบาทของปัญญา คือ ต้องการสมาธิที่จะทำให้อุบัติสมาธิปฏิ คือความเห็นชอบ ให้ได้สมาธิสังกัปปะ คือความดำริชอบและต่อไปทุก ๆ ข้อ สมาธิที่ทำให้ ได้ปัญญา ให้ได้ศีล และให้ได้สมาธิเองที่ชอบยิ่งขึ้น ดังนั้นจึงเป็นสัมมาสมาธิในทางพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น ทางปฏิบัติที่ถูกต้องทางพุทธศาสนานั้นจึงต้องการให้ได้สมาธิเพื่อที่จะเห็น ธรรมอันเป็นตัวปัญญา ที่เป็นสัมมาปฏิญาณ สัมมาสังกัปปะ ที่จะทำให้เป็นศีล เป็นสัมมาวาจา สัมมากรรมมันตะ สัมมาอาชีวะ และที่จะเป็นสัมมาวายามะ สัมมาสติ ดังนั้นจึงเป็นสัมมาสมาธิ ที่ถูกต้อง และเมื่อพิจารณาแล้วก็จะเห็นว่า องค์มรรคทั้งปวงเหล่านี้ตั้งอยู่ที่จิตนี้แหละเป็นส่วน สำคัญ เพราะฉะนั้น เมื่อจิตดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย องค์มรรคทั้งปวงก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือน อย่างว่าสิ่งอะไรที่หมุนตัวอยู่จะเอาอะไรไปตั้งอยู่นั้นย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ คนจะไปยืนก็ยืนไม่ได้ ต้อ เมื่อจิตอันนี้ไม่ดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย สัมมาปฏิญาณจึงจะตั้งขึ้นได้ สัมมาสังกัปปะจึงจะ ตั้งขึ้นได้เป็นต้น เพราะฉะนั้น จิตนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องหัดทำให้สงบ ให้ตั้งไว้ถูก และ เมื่อจิตสงบตั้งไว้ถูกแล้ว จะตั้งอะไรลงไปที่เป็นกุศลธรรมทั้งหลายก็ย่อมตั้งอยู่ได้ อันนี้ก็ควรทำ ความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง

ได้สัมมาปฏิญาณย่อมได้สัมมาสังกัปปะ

พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสต่อไปอีกในพระสูตรนั้นว่า เมื่อได้สัมมาปฏิญาณคือความเห็นชอบ ก็ ย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ พิจารณาแล้วก็จะเห็นว่า เมื่อ ได้ความเห็นชอบ คือเมื่อได้ความหยั่งรู้ในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในทางดับทุกข์ ในทางปฏิบัติ ให้ถึงความดับทุกข์ ก็ย่อมทำให้สามารถให้อาจเพียงพอที่จะดำริออกจากทุกข์อันเป็นเนกขัมม-สังกัปปะ ที่จะดำริไม่ปองร้ายทุกข์ ที่จะดำริไม่เบียดเบียนทุกข์ เพราะว่าความเบียดเบียนความ ปองร้ายนั้นย่อมเกิดขึ้นที่ขั้นที่ห้านั้นเอง จะปองร้ายใคร จะเบียดเบียนใคร ก็ปองร้ายเบียดเบียน

ที่ชั้นห้า เพราะฉะนั้น ถ้าเห็นชั้นห้าเป็นตัวทุกข์เสียแล้ว ก็จะเกิดคำริไม่ปองร้ายตัวทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์อยู่แล้วจะต้องไปปองร้ายทำไม และตัวทุกข์นั้นก็ไม่ได้ตรัสสอนให้ปองร้ายทำลาย ตรัสสอนให้กำหนดรู้ให้รอบคอบว่าเป็นทุกข์จริง ข้อที่ควรปองร้ายเบียดเบียนก็คือเหตุเกิดทุกข์ต่างหาก ได้แก่ตัณหาหรือโลภโกรธหลงทั้งหลาย ซึ่งควรที่จะปฏิบัติทำลายเสียระงับเสีย ดังนี้

ได้สัมมาสังกัปปะยอมได้สัมมาวาจา

เมื่อได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ ก็ยอมอาจยอมควรยอมสามารถที่จะได้สัมมาวาจา เจรจาชอบ เพราะว่าความดำริชอบนั้นก็เป็นตัววิตกวิจารณ์ คือความตรึกความตรองที่เป็นวจีสังขาร เครื่องปรุงแต่งวาจา เพราะว่าจะเปล่งวาจาออกมานั้นก็จะต้องมีวิตกวิจารณ์คือความตรึกความตรองก่อน แล้วจึงเปล่งวาจาออกมา ความตรึกตรองหรือความดำริอันเป็นสังกัปปะนี่จึงเป็นวจีสังขาร เครื่องปรุงแต่งวาจา เพราะฉะนั้น เมื่อความดำริหรือวิตกวิจารณ์อันเป็นเครื่องปรุงแต่งวาจาเป็นไปชอบ วาจาที่เปล่งออกมาก็ย่อมจะชอบ เมื่อกำหนดโดยข้อที่เว้นก็ย่อมจะเว้นจากวาจาเท็จ วาจาส่อเสียด วาจาหยาบ และวาจาเพ้อเจ้อ เหลวไหล เมื่อจะกำหนดในข้อที่เปล่งออกมาก็จะเป็นวาจาที่จริง เป็นประโยชน์ถูกต้องกาล เป็นวาจาที่สมานสามัคคี เป็นวาจาที่สุภาพไพเราะจับใจ เป็นวาจาที่มีหลักฐานเป็นธรรม เป็นวินัย มีขอบเขต

ได้สัมมาวาจายอมได้สัมมากัมมันตะ

เมื่อได้สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ ก็ยอมควรยอมเพียงพอก็ยอมอาจที่จะได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ เมื่อแสดงในทางวันก็จะเว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤตินิดในกามทั้งหลาย เมื่อจะแสดงในด้านกระทำ ก็จะทำให้ทำการงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตร่างกาย การงานที่จะทำให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ และเป็นความประพฤติชอบในกามทั้งหลาย จนถึงเว้นจากอพรหม-จริยกิจ

ได้สัมมากัมมันตะยอมได้สัมมาอาชีวะ

เมื่อได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ก็ยอมอาจยอมควรยอมเพียงพอที่จะได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เพราะจะทำให้เว้นจากมิจฉลาอาชีวะ สำเร็จสัมมาอาชีวะ

ได้สัมมาอาชีวะย่อมได้สัมมาวายามะ

เมื่อได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ก็ย่อมเพียงพอ่อมควรย่อมอาจที่จะได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ เพราะจะทำให้เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่บังเกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และอบรมเพิ่มเติมให้บรรลุถึงความบริบูรณ์

ได้สัมมาวายามะย่อมได้สัมมาสติ

เมื่อได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอ่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาสติ ระลึกชอบ เพราะจะทำให้อบรมสติ ระลึกตามดูในกาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็นสติปัฏฐานทั้งสี่

ได้สัมมาสติย่อมได้สัมมาสมาธิ

เมื่อได้สัมมาสติ ระลึกชอบ ก็ย่อมจะเพียงพอ่อมจะควรย่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ คือทำจิตให้สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ตั้งมั่นเป็นสมาธิ บรรลุถึงเอกตคคา คือความมีอารมณ์อันเดียวของจิต ตั้งแต่ขั้นธรรมดาจนถึงขั้นอัปปนาคือแนบแน่นแน่วแน่ จนถึงขั้นที่เป็นฌาน คือความเพ่งที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ที่สี่

ได้สัมมาสมาธิย่อมได้สัมมาญาณ

เมื่อได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอ่อมอาจย่อมสามารถที่จะได้สัมมาญาณ คือความหยั่งรู้ชอบอันเป็นตัวความรู้ความเห็นชอบ

ได้สัมมาญาณย่อมได้สัมมาวิมุตติ

เมื่อได้สัมมาญาณคือความหยั่งรู้ชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอ่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาวิมุตติ คือความหลุดพ้นชอบตั้งแต่ในขั้นที่เป็นตังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้นอันเป็นความหลุดพ้นชั่วคราว วิชฌมกนวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสะกดไว้ด้วยอำนาจของสมาธิถึงขั้นฌาน สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความตัดขาดด้วยมรรค ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับด้วยผล และนิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยการแค้นออกด้วยนิพพาน

ตทั้งกวิมุตติ และวิกษัมภณวิมุตติ เป็นกุปวิมุตติคือวิมุตติที่ยังกำเริบได้ คือยังเสื่อมได้ หรือเป็นสมยวิมุตติ หลุดพ้นชั่วคราวหรือชั่วคราว อันเป็นวิมุตติของสามัญชนทั่วไป ซึ่งเมื่อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมได้วิมุตติคือความหลุดพ้นด้วยองค์คือศีล สมาธิ ปัญญา ตามภูมิตามขั้นเป็นครั้งเป็นคราวได้แล้วก็เสื่อม ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิบัติสัทธาวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นด้วยมรรคผลนิพพานเป็นอกุปปธรรม ธรรมที่ไม่กำเริบ คือหลุดพ้นได้เด็ดขาด เป็นอสมยวิมุตติ คือความหลุดพ้นไม่มีสมัยคือตลอดไป เป็นวิมุตติของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ว่า ตั้งแต่สัมมาทิฏฐิจนถึงสัมมาสมาธิแปดองค์ นี้สำหรับพระเสขะ แต่เมื่อเดิมอีกสอง สัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ อันหมายถึงวิมุตติเด็ดขาดของพระอรหันต์ทั้งหลายก็เป็นของอเสขบุคคล

ละอกุศลธรรมด้วยมรรคสิบ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ต่อไปอีกว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั้นย่อมละมิฉฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉฉาทิฏฐิ เป็นเหตุอบรมทำกุศลทั้งหลายให้บังเกิดขึ้นด้วยสัมมาทิฏฐินั้น สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ย่อมละมิฉฉาสังกัปปะ ความดำริผิดและเป็นเหตุละอกุศลบาปกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะความดำริผิด เป็นเหตุอบรมกุศลธรรมทั้งหลายด้วยดำริชอบนั้น สัมมาวาจา เจรจาชอบ ย่อมละการเจรจาคิด เป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉฉาวาจา และเป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวาจานั้น สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ย่อมละมิฉฉากัมมันตะ การงานที่ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉฉากัมมันตะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมากัมมันตะนั้น สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ละมิฉฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉฉาอาชีวะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาอาชีวะนั้น สัมมาวายามะ เพียรชอบ ละมิฉฉาวายามะ เพียรผิดพยายามผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉฉาอาชีวะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาอาชีวะนั้น สัมมาวายามะ เพียรชอบ ละมิฉฉาวายามะ เพียรผิดพยายามผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉฉาวายามะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวายามะนั้น สัมมาสติ ระลึกชอบ ละมิฉฉาสติ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉฉาสติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสตินั้น สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ละมิฉฉาสมาธิ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิฉฉาสมาธิ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสมาธินั้น สัมมาญาณ ความหยั่งรู้ชอบ ละมิฉฉาญาณ

ความข้งรู้ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาฉาน เป็นเหตุ
 อบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาฉานนั้น สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นชอบ ละมิจฉา-
 วิมุตติ ความหลุดพ้นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวิมุตติ
 เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวิมุตตินั้น ดังนี้

มรรคสมังคี

มรรคมืองค์แปด และเมื่อเพิ่มสัมมาฉาน สัมมาวิมุตติเป็นสิบ ย่อมประกอบกันเป็นไป
 เพื่อวิมุตติ คือความหลุดพ้นซึ่งรวมอยู่ด้วยเป็นข้อที่สิบ เป็นตัวนิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็น
 นิโรธสังขจะด้วยประการฉะนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ก็กล่าวได้ว่า ได้ทรงยกสัมมาสติคือความ
 ระลึกชอบขึ้นเป็นหลัก และก็แสดงธรรมทั้งหลายรวมเข้าเช่นเดียวกับในพระสูตรนั้น ได้ยกเอา
 สัมมาสมาธิเป็นหลัก และเอาข้ออื่น ๆ ประกอบเข้า ฉะนั้น จึงพึงสันนิษฐานว่า ข้อที่ทรงแสดง
 เหล่านี้เป็นปริยายธรรม ธรรมที่ทรงแสดงเป็นปริยาย คือนัยะอันหนึ่ง ๆ แต่เมื่อพิจารณารวม
 กันทั้งหมดแล้ว ก็จะมีเห็นได้ว่าทุกข้อต่างมีความสำคัญเป็นหลักอยู่ด้วยกันทุก ๆ ข้อ ซึ่งจะ
 ต้องรวมกันเป็นมรรคสมังคี ความพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรค เมื่อเป็นดังนี้จึงจะเป็นเพื่อผล
 ของการปฏิบัติ และการปฏิบัติในสติปัฏฐานนั้นได้ตรัสยกย่องว่าให้บรรลุถึงอัญญา คือความรู้ทั่ว
 ถึงอันเป็นภูมิธรรมชั้นสูงสุด หรือความเป็นอนาคามี ตามลำดับการที่ปฏิบัติ ซึ่งยกเอาการที่
 ปฏิบัตินั้นเจ็ดปี ถอยลงมาถึงเจ็ดวัน หรือเจ็ดวันถึงเจ็ดปี แต่ก็พึงทำความเข้าใจว่า ย่อมหมายถึง
 ความถึงความปฏิบัตินั้นบรรลุถึงความบริบูรณ์ คือบริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง เมื่อเป็นดังนี้แล้วจะช้า
 วันหรือเร็ววันก็ดี ย่อมทำให้บรรลุผล และถึงแม้ว่าจะไม่บรรลุผลถึงอัญญาหรือความเป็นอนาคามี
 ดังนั้น ย่อมทำให้บรรลุผลที่หย่อนลงมาตามควรแก่การปฏิบัติ ที่จะไม่บรรลุผลเหล่านั้นหาไม่

ครั้งที่ ๒๘ อุปสมานุสสติ ขั้นสี่

ในเรื่องนี้ก็คือเชิญชวนท่านทั้งหลายให้เจริญอนุสสติข้อหนึ่งคือ อุปสมานุสสติ ระลึกถึงความสงบรำงับ หรือธรรมที่ทำให้สงบรำงับ เป็นที่สงบรำงับ

ความสงบ

“ความสงบ” ใช้คำว่า “สันติ” ก็มี “อุปสมะ” ดังที่ใช้ในที่นี้ก็มี เป็นข้อที่ทุกคนสมควรที่จะระลึกถึง และความระลึกถึงนั้นก็พึงระลึกถึงความสงบ หรือความสงบระงับที่ได้ที่ถึง หรือว่าที่พึงได้พึงถึงโดยไมยาก หรือที่อาจจะได้จะถึง กับความสงบที่เป็นจุดหมายอันจะพึงบรรลุต่อไป ในภายหน้า ความสงบประการแรกที่ได้ที่ถึงนั้นพึงพิจารณาตรวจดูว่า เคยได้พบกับสันติความสงบ หรืออุปสมะความสงบระงับของตนมาอย่างไรบ้าง เพราะทุกคนก็จะต้องเคยพบกันมาแล้ว ไม่น้อยก็มาก ฉะนั้น จะได้กล่าวนำเพื่อเป็นทางที่จะตรวจตราดูด้วยตนเองจากง่ายไปหายาก จากภายนอกเข้ามาหาภายใน

ความสงบอันเกี่ยวแก่สถานที่ที่เช่นป่า โคนไม้ เรือนว่าง หรือว่าที่สงบแห่งใดแห่งหนึ่ง อันเป็นที่ซึ่งปราศจากเสียงรบกวนทั้งหลาย ปราศจากบุคคลและสิ่งรบกวนทั้งหลาย สถานที่ดังกล่าวนี้เรียกว่าที่อันสงบสงัด ทุกคนย่อมจะต้องเคยพบเคยไปสู่สถานที่สงบสงัดนี้ และเมื่อไปก็ย่อมจะพบความสงบในสถานที่นั้นซึ่งอาจจะชอบบ้างไม่ชอบบ้าง หรือว่าชอบในบางคราว ไม่ชอบในบางคราว แต่แม้เช่นนั้นก็ควรพิจารณาดูว่าได้อะไรในที่อันสงบนั้น ประการแรกย่อมจะได้ความสงบปราศจากเสียงรบกวนเป็นต้นดังที่กล่าวมา จะทำให้รู้สึกสงบ และความรู้สึกสงบนี้ ผู้ที่ไม่เคยอาจจะเกิดความกลัวต่อความสงบนั้นก็ได้อ้อ หรืออาจที่จะไม่ชอบต่อความสงบนั้น แต่ว่าถ้าได้พิจารณาตรวจตราดูให้ดีแล้ว ก็จะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่น่ากลัว และเป็นสิ่งที่ไม่น่าเกลียดหรือน่ารังเกียจ แต่ว่าเป็นสิ่งที่ดีเพราะว่าความสงบนั้นเป็นของดี ชีวิตแม้โดยปรกติก็ต้องอาศัยความสงบอยู่เป็นอันมาก ความพักผ่อนย่อมต้องการที่อันสงบ ต้องการความสงบ การเรียนการทำงานก็ต้องการที่อันสงบ ต้องการความสงบ การทำงานละเอียดก็ย่อมต้องการความสงบมาก ถ้าขาดความสงบขาดที่สงบเสียอย่างเดียวแล้วจะเรียนก็ไม่ได้ จะทำงานอันใดที่ละเอียดประณีตก็ทำไม่ได้ จะพักผ่อนก็ไม่ได้ และยิ่งในเวลาที่ต้องการพักจริงๆ เช่นเวลาที่ต้องการหลับก็ต้องการที่สงบและความสงบเป็นอย่างมาก เพราะฉะนั้น ที่สงบหรือว่าความสงบนั้นจึงเป็นสิ่งที่ทุก ๆ คนต้องอาศัยอยู่ทุกวันในชีวิตทุก ๆ วันของบุคคล ยิ่งในการปฏิบัติธรรมทางจิตก็ยิ่งต้องการที่อันสงบสงัด ต้องการความสงบสงัดเป็นอย่างมาก เพราะฉะนั้น ที่อันสงบสงัด ความสงบจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นปรารถนาต้องการ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ที่ทุกคนต้องอาศัยแม้ดังที่กล่าวมานี้เกี่ยวกับสถานที่

คราวนี้เกี่ยวกับจิตใจเอง แม้จิตใจนี้เองตลอดจนถึงร่างกายก็ต้องการที่อันสงบ ต้องการความสงบ เพราะว่าจิตใจนี้ไม่สามารถที่จะอยู่กับความวุ่นวายได้ทั้งวันทั้งคืน แม้ว่าความวุ่นวายนั้นจะเป็นสิ่งที่น่าชอบ เช่นว่าเป็นการละเล่นเดินรำ เป็นเครื่องดนตรีดีดสีตีเป่า แม้ที่บางคนจะชอบอย่างนั้นชอบอย่างนี้ แต่ก็ฟังอยู่ได้เล่นสนุกอยู่ได้ในเวลาที่จำกัด ไม่สามารถที่จะเล่นจะฟังจะสนุกอยู่ทั้งวันทั้งคืนได้ และเมื่อร่างกายและจิตใจต้องการความสงบแล้วก็ไม่ต้องการสิ่งเหล่านั้นทั้งหมด ต้องการความสงบจากสิ่งเหล่านั้น จิตใจย่อมต้องการความสงบดังกล่าวนี้อยู่เป็นอันมากในวันหนึ่ง ๆ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในการเล่าเรียนศึกษา ในการทำงานในการปฏิบัติธรรมก็ต้องการความสงบใจตามภูมิตามชั้นของงานที่กระทำนั้น และยิ่งในเวลาที่จะหลับนอนจิตใจจะกังวลอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งหาได้ไม่ เพราะถ้าจิตใจมีกังวล มีห่วงใย มีอาลัย มีวิตกตรึกนึกคิดวุ่นวายอยู่แล้ว ก็ทำให้นอนไม่ได้ เพราะจะนอนก็นอนไม่หลับ จึงจำเป็นที่จะต้องพักกังวลพักอาลัยพักวิตกคือความตรึกนึกคิดในเรื่องทั้งหลายเสียให้หมดสิ้น ใจปล่อยจากอารมณ์ที่วิตกกังวลนั้น จิตใจปล่อยเมื่อใดความหลับก็มาเมื่อนั้น นับว่าเป็นการพักผ่อนที่ร่างกายต้องการอยู่เป็นประจำ ใจเองจึงต้องการความสงบ ร่างกายเองก็ต้องการความสงบอยู่เป็นอันมาก นี่นับว่าเป็นความสงบที่เป็นสามัญทั่วไปซึ่งทุกคนควรมีอนุสสติคือระลึกถึง อันเกี่ยวแก่สถานที่ อันเกี่ยวแก่ที่ร่างกายและจิตใจต้องการแม้ดังที่กล่าวนี้ ระลึกให้จำได้ว่าลักษณะที่เป็นความสงบนั้นเป็นอย่างไร เป็นความเยือกเป็นความปราศจากกังวล ปราศจากอาลัย ปราศจากวิตกนึกคิดฟุ้งซ่าน แต่เป็นความว่างเป็นความปล่อยเป็นความวาง ซึ่งลักษณะเหล่านี้เป็นลักษณะที่จะทำให้จิตใจมีความสุข มีอิสระเป็นใหญ่จากเครื่องวิตกกังวลทั้งหลายเป็นต้น เป็นเสรีเรียกว่ามีอำนาจของตนเอง ไม่ต้องถูกบีบบังคับ ไม่ต้องถูกชักจูง ไม่ต้องวุ่นวาย ไม่ต้องเดือดร้อน เป็นลักษณะเรียกว่าสงบอันเป็นคำรวม หรือว่าสงบระงับ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้เองนับได้ว่าเป็นลักษณะของความสุขออย่างหนึ่งที่ชีวิตนี้ต้องการ ที่ร่างกายต้องการ ที่จิตใจต้องการ

ความสงบขั้นศีล

คราวนี้มาถึงสันติคือความสงบ อุปสมะ ความสงบระงับอันเป็นธรรมปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าย่อมเป็นสิ่งที่ละเอียดขึ้นไปอีกตามภูมิตามชั้น ฉะนั้น จึงสมควรที่จะตรวจดูความสงบที่เป็นขั้นศีล คือเมื่อตั้งใจปฏิบัติศีลโดยตั้งใจดเว้นจากภยเวรนั้น ๆ หรือจากความประพฤติที่ทรงห้ามไว้จากสิกขาบทนั้น ๆ ตั้งแต่ศีลห้าขึ้นไปว่าได้รับผลเป็นความสงบอย่างไรบ้าง ถ้าไม่พิจารณา ก็อาจจะไม่มองเห็นผลถนัดนัก และบางทีกลับจะมองเห็นความเดือดร้อนของศีลคือมองเห็นว่าศีลเป็นเครื่องจำกัดอิสรภาพเสรีภาพของความประพฤติ ต้องเว้นจากสิ่งนั้นต้องเว้นจากสิ่งนี้ ก็จะทำอย่างนี้ก็ไม่ไฉนจะทำอย่างนั้นก็ไม่ได้ จะพูดอย่างนั้นก็ไม่ได้จะพูดอย่างนี้ก็

ไม่ได้ มีสีลห้าข้อก็เท่ากับว่ามีเครื่องจำกัดอยู่ห้าอย่าง มีสีลแปดก็มีเครื่องจำกัดอยู่แปดอย่าง สีลยิ่ง
 ขึ้นไปเป็นสีล ๑๐ สีล ๒๒๗ ก็มีเครื่องจำกัดอยู่ ๑๐ อย่าง ๒๒๗ อย่าง จนถึงรู้สึกเหมือนกับว่า
 เป็นรั้วล้อมหรือเป็นห้องขัง สีลยิ่งมากก็ยิ่งถูกขังจนอึดอัด จะทำอะไรก็ไม่ได้จะพูดอะไรก็ไม่ได้
 เป็นต้น เป็นการหมกตึบระเสรีภาพ เมื่อมองอย่างนี้แล้วก็ทำให้รู้สึกไม่สงบ ใจก็ฟุ้งซ่านอยาก
 จะแหวกสีลออกไป ก็ว่าสีลเหมือนอย่างเป็นคอกขังเอาไว้ จึงไม่พบความสงบไม่พบผลของสีล
 แต่ว่าถ้าพิจารณาอีกด้านหนึ่งว่า ความรู้สึกที่เป็นดั่งนั้น อะไรทำให้รู้สึกดั่งนั้น ก็จะพบว่าตัณหา
 คือความดิ้นรนทะยานอยากนั่นเองเป็นเหตุให้มีความรู้สึกอย่างนั้น เพราะตัณหาคือความดิ้นรน
 ทะยานอยากนั่นเอง ตัณหาไปในทางกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูฑพะ ที่น่าใคร่น่า
 ประารถน่าน่าพอใจบ้าง เป็นตัณหาไปในทางความอยากเป็นนั่นเป็นนี่บ้าง เป็นตัณหาไปในทางที่
 อยากจะให้สิ่งที่ไม่ชอบภาวะที่ไม่ชอบทั้งหลายหมดสิ้นไปบ้าง ถูกทำลายไปบ้าง เพราะความอยาก
 เหล่านี้เอง เมื่อความอยากมี ๑๐ อย่างก็ดิ้นรนไป ๑๐ อย่าง ความอยากมี ๒๐ อย่างก็ดิ้นรนไป
 ๒๐ อย่าง

ความสงบตัณหา

อันสีลของพระพุทธเจ้าั้นทรงบัญญัติไว้สำหรับเป็นเครื่องป้องกันตัณหาคือความอยากใน
 ใจนี้เอง โดยที่ทรงเห็นว่าตัณหาอย่างแรงนั้นย่อมอยากไปในห้าอย่าง จึงได้ทรงบัญญัติสีลห้าข้อ
 เอาไว้ว่า ถ้าตัณหาดิ้นรนไปในทางนี้ก็ไปติดสีลข้อนี้ เช่นตัณหาดิ้นรนไปในทางที่อยากจะทำเขา
 ก็ไปติดสีลในข้อที่ให้เว้นจากการฆ่าดั่งนี้เป็นต้น คราวนี้สำหรับฆราวาสทั่วไปนั้นห้าข้อก็เพียงพอ
 แต่สำหรับบรรพชิตซึ่งต้องการทำความทุกข์ให้สิ้น ต้องการดับตัณหา จึงมีบัญญัติสีลเอาไว้มาก
 เพราะทรงทราบว่าตัณหาจะดิ้นรนไปในทางใดบ้าง ดิ้นรนไป ๑๐๘อย่าง ก็ต้องมีบัญญัติสีล ๑๐๘ข้อ
 ดั่งนี้เป็นต้น เพื่อป้องกันตัณหาตัวเอง สำหรับที่จะระงับดับตัณหาลงไปนั่นเอง ฟังพิจารณาดูก็
 จะเห็นว่า เมื่อตัณหาดิ้นไปทางนั้น ดิ้นไปทางนี้ ดิ้นไปทางโน้น เมื่อไปติดอยู่ในสีลข้อนั้นข้อนี้
 ออกไปไม่ได้ เพราะผู้ปฏิบัติมันอยู่ในวิรติคือความดเว้น เชื่อฟังตามพระบัญญัติอยู่ ครั้นดิ้นรน
 หนักเข้าออกไปไม่ได้ตัณหานั้นก็สงบ เมื่อตัณหาสงบหายไปแล้วนั้นแหละ ความสงบจึงจะ
 มาเป็นสันติความสงบระงับซึ่งเป็นขั้นหลัง ในขั้นแรกนั้นจะพบกับความวุ่นวายสับสนอันเป็น
 ตัวตัณหาตัวเอง ตัณหาออกไปไม่ได้ หนัก ๆ เข้าตัณหาก็ก็น้อยก็สงบ และผู้ปฏิบัติในสีลจะ
 พบสันติคือความสงบ คือความสงบตัณหาตัวเอง สงบตัณหาแล้วนั้นนับว่าเป็นสุขของใจ
 อย่างแท้จริงอันเป็นความสุขที่เป็นขั้นสูงขึ้นมาจากความสุขที่เกิดจากตัณหา อันความสุขที่เกิด
 จากตัณหาเป็นความสุขที่วู่วาม ชั่วคราวประเดี้ยวประด้าว เหมือนอย่างการบริโภคอาหารที่
 มีรสอร่อยในขณะที่บริโภค รสหวานบ้าง รสเค็มบ้าง รสเปรี้ยวบ้าง อร่อยในขณะที่บริโภค

อร่อยที่ลิ้นเท่านั้น กลืนลงไปแล้วบริโภคแล้วความอร่อยนั้นก็หายไป ทำไมจึงต้องอร่อย เพราะความอร่อยนั้นเป็นเครื่องล่อใจล่อลิ้นให้ต้องบริโภค ถ้าหากว่าไม่มีรสอร่อยเป็นเครื่องล่อแล้ว คนเราจะไม่ยอมกินอาหารเข้าไป ชีวิตก็อยู่ไม่ได้ จึงต้องมีสิ่งเป็นเครื่องล่อคือเป็นรสต่าง ๆ และรสที่อร่อยอันเป็นความสุขนั้นก็แค่ลิ้นในขณะที่บริโภคเท่านั้น รสต่าง ๆ อันเป็นความอร่อยอันเป็นความสุขซึ่งนับว่าเป็นผลของตัณหา นั่นล้วนเป็นรสเป็นความอร่อยเป็นความสุขผิวเผิน เหมือนอย่างรสอาหารดังที่กล่าวมาแล้ว ว่าความอยู่ชั่วครู่ชั่วขณะแล้วก็หายไป ฉะนั้น จึงได้ตรัสสอนไว้ว่า เป็นสิ่งที่มีสุข มีความอร่อยน้อย แต่ว่ามีทุกข์มาก เพราะว่าการทุกข์ต่าง ๆ อันเป็นผลสืบต่อมาจากความเอร็ดอร่อยนั้นมากมายหลายประการนัก เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาให้รู้สิ่งนี้แล้ว ก็พยายามที่จะสงบใจให้ได้จากรสจากความสุขอันว่าความอันเป็นผลของตัณหาต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้อันเป็นไปในอารมณ์หรือกามคุณารมณ์ทั้งหลาย สงบตัณหาลงไปได้แล้วจะพบสันติคือความสงบ หรือความสงบระงับอันเป็นสิ่งที่ละเอียด และนับได้ว่าเป็นความสุขที่เย็น เป็นความสุขที่สงบ นับเป็นความสุขที่แท้จริงแม้ในขั้นศีล และนอกจากเป็นความสุขที่จิตใจจะพึงได้รับอย่างละเอียดดังนี้แล้ว ยังเป็นความสงบระงับภัยเวรทั้งหลายด้วย เพราะว่าเมื่อรักษาวีรติเจตนาความงดเว้นเอาไว้ได้แล้ว ก็จะไม่ฆ่าเขาจะไม่ลักของเขาเป็นต้น เมื่อเป็นดังนี้แล้วก็สงบภัยสงบเวรเพราะเหตุที่จะต้องไปทำดั่งนั้น เมื่อสงบภัยสงบเวรได้ก็เป็นสันติ คือความสงบจากภัยจากเวร อันส่งผลให้เป็นความสุขสืบต่อไปอีกมากมายหลายอย่างหลายประการนัก

ความระลึกถึงความสงบคือสันติหรืออุปสมะแม้ที่ได้จากศีลให้ถูกต้องแม้ตามที่กล่าวมานี้ จึงเป็นสิ่งที่มิประโยชน์ และแม้ว่าจะยังไม่พบกับสันติมากนัก เพราะเหตุว่ายังสงบระงับตัณหา ยังไม่ได้มากนัก ใจยังอยากอยู่ ยังฟุ้งซ่านอยู่ก็ตาม แต่ถ้าหมั่นพิจารณาตรองอยู่เนื่อง ๆ แล้ว จะมองเห็นความจริงและจะสงบตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากในใจลงได้ จะอยู่กับศีลได้อย่างเป็นมิตรเป็นสหาย และเคยเห็นว่าศีลเป็นคอกล้อม เป็นห้องขัง ก็จะกลับเห็นตรงกันข้ามว่า ศีลนั้นเป็นสิ่งที่ เป็นอิสระเป็นเสรี เป็นไทด้วยประการทั้งปวง เมื่อสงบตัณหาลงได้เสียแล้ว ศีลนั้นจะเป็นแดนที่เกษม เป็นแดนที่ปลอดภัย เป็นสิ่งที่ปรารถนาต้องการ ผู้มีศีลจะรู้สึกว่ามีอิสระมีเสรีอย่างแท้จริง โดยที่มืออิสระเสรีจากตัณหาตัวเอง จึงเป็นไทแก่ตนเอง เป็นอันว่าได้ปฏิบัติทำตนให้พ้นจากความเป็นทาสของตัณหาซึ่งเป็นชั้นหยาบ แม้จะยังมีตัณหาก็คจะเป็นนายของตัณหา แต่ว่าจะไม่เป็นทาสของตัณหา เพราะว่าจะเป็นผู้ใช้ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากนี้ให้เป็นไปในทางที่ชอบ

ครั้งที่ ๓๐ อุปสมานุสสติ ขั้นสมาธิ

กายวิเวก

ในเบื้องต้นก็ขอเชิญชวนให้ทุก ๆ ท่านเจริญอนุสสติข้ออุปสมานุสสติ ระลึกถึงความสงบหรือความสงบระงับ ได้แสดงนำความสงบในขั้นศีลแล้ว วันนี้จะแสดงนำในขั้นสมาธิ แต่จะขอกล่าวเพิ่มเติมในขั้นศีลอีกหน่อยหนึ่งว่า ความสงบในขั้นนี้ท่านเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “กายวิเวก” ความสงบสัจทางกาย ความมีศีลประกอบด้วยความงดเว้นจากความประพฤติที่เป็นภัยเป็นเวรที่ชั่วที่ผิดทั้งหลาย เรียกว่าเป็นความสงบสัจทางกาย เพราะว่าเว้นจากความวุ่นวายทางกายอันเกิดจากกรรม คือการงานที่กระทำเป็นไปในทางเบียดเบียนก่อภัยก่อเวรทั้งหลาย จึงเป็นผู้ที่มีกายอันสงบอันหมายถึงมีกรรมอันสงบ และก็มีได้หมายจำเพาะกรรมทางกายอย่างเดียวเท่านั้น กรรมทางวาจากรรมทางใจก็สงบด้วย แต่ก็นับอยู่ในข้อนี้

อีกอย่างหนึ่ง กายวิเวกหมายถึงการปลีกกายออกไปอยู่ในที่อันสงบสัจ เช่นในป่าในเรือนว่างหรือในที่อันสงบสัจทั้งหลาย ปราศจากความคลุกคลีด้วยบุคคลและด้วยเรื่องทั้งหลาย ความที่นำกายออกไปอยู่ในที่อันสงบสัจดังนั้นก็เรียกว่า กายวิเวก ย่อมเป็นอุปการะอย่างดีในการที่จะปฏิบัติอบรมจิตใจอันเรียกว่าจิตตภาวนา การอบรมจิตใจอันเป็นทางสมาธิหรือสมถะ และทางปัญญาหรือวิปัสสนา

ความสงบขั้นสมาธิ

สันติคือความสงบ อุปสมะคือความสงบระงับในขั้นสมาธินั้นโดยตรงก็หมายถึงความสงบทางจิตใจซึ่งเป็นของจำเป็นทั้งแก่ความดำรงชีวิต ทั้งแก่การที่จะเล่าเรียนศึกษาประกอบการงานตลอดถึงที่จะปฏิบัติทำจิตตภาวนาดังกล่าว พิจารณาดูก็จะเห็นได้ว่าจิตใจนี้ต้องการความสงบเพียงไร โดยปรกติจิตใจนี้ย่อมจะอยู่กับอารมณ์คือเรื่องทั้งหลาย คิดถึงเรื่องนั้นบ้าง คิดถึงเรื่องนี้บ้าง และก็มักจะเพลิดเพลินอยู่กับเรื่องที่ชวนให้เพลิดเพลินทั้งปวง อันเรื่องที่ชวนให้เพลิดเพลินทั้งปวงนั้นก็เป็นเรื่องที่ประสบพบพานทางตาบ้าง ทางหูบ้าง ทางจมูกบ้าง ทางลิ้นบ้าง ทางกายบ้าง ทางใจเองบ้าง ดังจะพึงเห็นได้ว่า ตั้งแต่ตื่นนอนขึ้นมาตอนเช้า ลืมตาขึ้นก็มองเห็นบุคคลนั้นบุคคลนี้ สิ่งนั้นสิ่งนี้ เมื่อเป็นบุคคลและสิ่งที่เป็นที่รักใคร่พอใจก็ทำให้มีความเพลิดเพลินยินดี ใจก็มักจะอยู่กับสิ่งที่ชวนให้เพลิดเพลินยินดีดังนี้อยู่เป็นประจำ และก็ทำให้ชวนชวายแสวงหาสิ่งที่ชวนให้เพลิดเพลินยินดีดังกล่าวนี้มาไว้ให้พร้อมมูลบริบูรณ์ อยากจะได้สิ่งนั้นอยากจะได้สิ่งนี้ก็แสวงหาสำหรับมาให้เกิดความเพลิดเพลินยินดี แต่ว่าก็หาอาจที่จะพบกับความเพลิดเพลินยินดีแต่อย่างเดียวไม่ ยัง

จะต้องพบกับสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาพอใจ ลืมตาขึ้นก็อาจจะมองเห็นเป็นบุคคลบ้างเป็นสิ่งของบ้าง ที่ไม่น่าปรารถนาพอใจ ในวันหนึ่ง ๆ ก็จะต้องพบสิ่งนั้นสิ่งนี้บุคคลนั้นบุคคลนี้ที่ไม่น่าปรารถนาพอใจ เมื่อเป็นดังนี้ก็นำให้บังเกิดความกระทบกระทั่งขัดใจโกรธแค้นขัดเคืองตรงกันข้ามกับความเพลิดเพลินยินดีดังกล่าวมาข้างต้น จึงกล่าวว่าจิตใจนี้ย่อมพบกับสิ่งที่น่าเพลิดเพลินยินดีและสิ่งที่น่าย็นร้ายไม่ชอบใจ จิตใจจึงประกอบด้วยความยินดีย็นร้ายอยู่เป็นประจำไม่มากก็น้อย ถ้าพบกับสิ่งดังกล่าวนี้เป็นส่วนน้อยพอประมาณก็ไม่กระทบกระทั่งอะไรมากนัก แต่ว่าถ้าพบสิ่งเหล่านี้ที่รุนแรงซึ่งทำให้ย็นดีมากหรือว่าย็นร้ายมาก จิตใจก็วุ่นวายมากฟุ้งซ่านมากทั้งในทางขึ้นทางลง ทั้งในทางได้ทางเสีย เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพอมองเห็นว่า จิตใจโดยปกติที่อยู่กับอารมณ์คือเรื่องทั้งหลายอันประสบพบผ่านเข้ามาทางตาบ้าง ทางหูบ้างเป็นต้น ย่อมจะขึ้นลงอยู่ด้วยความยินดีย็นร้ายเหมือนอย่างน้ำในทะเลหรือในมหาสมุทรที่เป็นคลื่นอยู่เสมอ ที่จะราบเรียบปรกตินั้นเป็นการยาก อย่างไม่มีอะไรก็เป็นคลื่นน้อย ๆ เป็นระลอกน้อย ๆ ขึ้นลง ถ้าหากว่าถูกฤดูมรสุมมีลมแรงคลื่นก็แรงจัดขึ้น และในขณะที่ต้องประสบมรสุมดังกล่าวนี้ก็จะรู้สึกว่าเป็นขณะที่มีสุขมาก หรือไม่เช่นนั้นก็รู้สึกว่ามีทุกข์มาก จนถึงกับต้องเป็นอันตรายเพราะทนคลื่นไม่ไหวทั้งในด้านขึ้นและด้านลง ดังนี้ก็มี

อีกประการหนึ่ง นอกจากจะเป็นคลื่นลมเกี่ยวแก่ย็นดีย็นร้ายทั่วไปดังกล่าวแล้ว ยังจะต้องประสบกับการได้การเสียอันเป็นคติธรรมดาก็ด้วย ความเกิดก็เป็นความได้คือได้ชีวิตนี้มา เมื่อได้มาแล้วก็ป่วยหน้าไปสู่ความเสียคือความแก่ ความเจ็บจนถึงความตายในที่สุด นอกจากนั้นเมื่อได้สิ่งอันใดมาอันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนาพอใจ การได้นั้นเมื่อได้มาแล้วก็หมายความว่าเป็นการเริ่มต้นของการเสียนั่นเอง ไม่ว่าจะบุคคล ไม่ว่าจะทรัพย์สมบัติอันใดอันหนึ่ง เพราะว่าทุก ๆ สิ่งที่ได้มานั้นก็ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปตามคติธรรมดาหรือตามเหตุการณ์ทั้งหลาย ทั้งผู้ที่ได้มาเองก็ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ฉะนั้นทุก ๆ สิ่งที่ได้มาไม่ว่าจะเป็นอะไรทั้งนั้น ถ้าสิ่งเหล่านั้นไม่สิ้นไปหมดไปก่อน เจ้าของเองก็ต้องสิ้นไปหมดไป คือในที่สุดก็ต้องละทิ้งชีวิตอันนี้พร้อมทั้งสิ่งต่าง ๆ ไป เมื่อเกิดมานั้นกรรมเป็นผู้ให้เกิด ก็มากับบุญและบาปที่ได้กระทำไว้ในขณะที่ไปในที่สุดก็ไปกับบุญและบาปเท่านั้น ร่างกายอันนี้ชีวิตอันนี้ก็ต้องทิ้งไว้ในโลกนี้ทั้งหมดพร้อมทั้งทุก ๆ สิ่ง เพราะฉะนั้น ทุก ๆ สิ่งที่เราเรียกว่าได้นั้นไม่ว่าจะเป็นอะไรทั้งนั้นก็หมายถึงว่าเป็นการเริ่มต้นของการเสียไปนั่นเอง เมื่อไม่ได้พิจารณาให้ตระหนักถึงความจริงดังนี้ ย่อมมีความดีใจเมื่อได้และมีความเสียใจเมื่อเสีย ก็ดีกว่าต้องย็นดีย็นร้าย ต้องมีความโสกระทบม มีการร้องไห้บ้างหัวเราะบ้างสลับกันไปซึ่งเป็นธรรมดาของชีวิต

ฉะนั้น จิตใจที่ขึ้นลงอยู่ด้วยการได้การเสียด้วยความยินดียื่นร้ายอย่างเบาบ้าง อย่างปานกลางบ้าง อย่างหนักบ้าง จึงเป็นจิตใจที่ไม่สงบ แต่คนโดยมากนั้นมักจะเห็นว่าไม่สงบในเมื่อพบกับภาวะที่รุนแรง แต่ว่าภาวะที่เป็นธรรมดา มักจะมองไม่เห็นว่าเป็นไม่สงบ และนอกจากนี้โดยทั่วไปก็มักจะมองไม่เห็นว่าเป็นไม่สงบ อันความเพลิดเพลินยินดีดังกล่าวมาข้างต้นอันรวมถึงสิ่งที่น่าเพลิดเพลินยินดีอันทำให้เกิดความเพลิดเพลินยินดีนั้น อันที่จริงก็เป็นความไม่สงบอย่างหนึ่งด้วย แต่ว่าเข้าใจว่าเป็นความสงบเป็นความสุข ก็ยินดีพอใจอยู่เพียงเท่านั้น ครั้นไปพบสิ่งที่น่ายื่นร้ายมีความยื่นร้ายขึ้นจึงรู้สึกว่าเป็นทุกข์ไม่สงบ แต่ถ้าพิจารณาให้ดีแล้วก็จะเห็นว่าไม่สงบทั้งสองอย่าง เพราะมีอาการที่เป็นความขึ้นลงน้อยหรือมากและจะเลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ ต้องการได้โดยไม่มีเสียก็ไม่ได้ เมื่อต้องการจะได้ก็ต้องพร้อมที่จะเสีย เพราะการเสียนั้นก็ยอมมีเป็นธรรมดา ดังที่กล่าวมาข้างต้น เพราะฉะนั้น ผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติทางจิตใจ นึกแต่ว่าต้องได้และสิ่งที่จะได้นั้น คิดว่าจะต้องอยู่จะต้องเป็นไปตามที่ปรารถนาต้องการ ครั้นไปพบกับความไม่สมปรารถนาไปพบกับ การเสียเข้า จึงต้องเป็นทุกข์มากจนวุ่นวายมากไม่สามารถที่จะระงับจิตใจได้ และนอกจากนี้ ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากหรือสิ่งที่ต้องการปรารถนาดังกล่าวเป็นต้น ยังเป็นเหตุให้ก่อกรรมที่เป็นอกุศลต่าง ๆ น้อยหรือมากอีกด้วย เพราะฉะนั้น พิจารณาให้ดีว่าความสุขนั้นอยู่ที่ไหน ถ้าเห็นว่าความสุขอยู่ที่ความยินดีสิ่งที่น่ายินดีก็ต้องพบกับความทุกข์ สิ่งตรงกันข้าม ถ้าเห็นว่าความสุขอยู่ที่การได้ ก็จะต้องพบกับความทุกข์คือการเสีย

จิตตวิเวก

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนให้ทำสมาธิ คือให้หัดทำจิตใจให้สงบ โดยที่ทั้งอารมณ์คือเรื่องที่น่ายินดียื่นร้ายทั้งหลายที่ทำให้เกิดคลื่นขึ้นในจิตใจดังกล่าว มาปฏิบัติทำสมาธิกำหนดจิตในอารมณ์ของสมถกรรมฐาน กรรมฐานที่เป็นอุบายสงบใจในทางสติปัญญาทั้งสิ้น ตั้งสติพิจารณากายเวทนา จิตธรรมหรือว่ายกเอาข้อใดข้อหนึ่ง เพื่อให้จิตสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายมาตั้งอยู่ในอารมณ์ของสมาธิ เมื่อเป็นดังนี้แล้วจะพบกับภาวะอีกอย่างหนึ่งอันเรียกว่า “จิตตวิเวก” ความสงบสงัดทางจิต พ้นจากอารมณ์ที่น่ายินดียื่นร้ายทั้งหลาย พ้นจากอารมณ์ที่ได้ที่เสียทั้งหลายดังกล่าวมาข้างต้น สุขที่เกิดจากสมาธินี้จึงเป็นสุขที่เกิดจากความสงบอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งผู้ที่ได้ความสุขอันเกิดจากสมาธิแล้วก็จะพิจารณาเทียบเคียงกับความสุขที่ได้เกี่ยวกับกระแสคลื่นของอารมณ์ที่น่ายินดียื่นร้ายอันกล่าวมาข้างต้นนั้นได้ ว่าแตกต่างกันอย่างไร จะมองเห็นชัดว่าความสุขอันเกิดจากกระแสคลื่นที่ขึ้นลงอันกล่าวมาข้างต้นนั้น เป็นความสุขบนทุกข์ เป็นความสุขประเดี๋ยวประด๋าว เป็นความสุขที่ไม่อ้อมไม่เต็มไม่พอ และมีเป็นอันมากที่ทำให้ความทุกข์มากกว่า และถ้ามีความหลงยึดถืออยู่เป็นอย่างยิ่งแล้วก็จะให้ทุกข์เป็นอันมาก ความสุขที่ได้นั้นเป็นส่วนน้อย แต่

ว่าความสุขที่เกิดจากสมาธิอันเป็นความสงบสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายนั้น เป็นความสุขที่บริสุทธิ์ขึ้นมากกว่า เป็นความสงบไม่วุ่นวายทางจิตใจ จิตใจจะปลอดโปร่งแจ่มชื่นแจ่มใสสว่างไสว ทั้งจะเป็นจิตใจที่อ่อน แต่ไม่ใช่อ่อนแอ ไม่แข็งกระด้าง เป็นความอ่อนละมุนละไมที่งดงามควรแก่การงาน คืออาจสามารถที่จะปฏิบัติความดีความชอบโดยเฉพาะที่จะทำจิตตกาวนาสืบไปได้

เพราะฉะนั้น สันติคือความสงบ สงบจากนิวรณ์ สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายทางจิตใจอันเกิดจากอำนาจของสมาธิดังนี้ จึงเป็นสันติหรืออุปสมะ ความสงบระงับอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งทุกคนควรจะต้องตรวจพิจารณาดูเพื่อให้เห็นประโยชน์ของความสงบดังกล่าว ผู้ที่เคยได้ความสงบจากสมาธิบ้างก็จะทำให้จิตใจมีความอึดอึด เกิดฉันทะอุตสาหะในการที่จะปฏิบัติยิ่งขึ้น และบุคคลผู้ที่ยังไม่ได้ทำสมาธิเมื่อพิจารณาไปตามแม่ที่แสดงก็อาจจะเกิดฉันทะอุตสาหะในการที่จะปฏิบัติขึ้น เพื่อให้พบกับสันติหรืออุปสมะอันจะให้ความสุขที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไปกว่าความสุขสามัญทั้งปวง

ครั้งที่ ๓๑ อุปสมานุสสติ ชั้นปัญญา

ในเบื้องต้นก็ขอเชิญชวนให้ระลึกถึงอนุสสติข้ออุปสมานุสสติ ระลึกถึงธรรมเป็นเครื่องสงบระงับหรือความสงบระงับ ได้แสดงถึงอนุสสติข้อนี้มาสองคราวแล้ว คราวแรกความสงบระงับในขั้นศีล คราวที่สอง ความสงบระงับในขั้นสมาธิ วันนี้จะแสดงถึงความสงบระงับในขั้นของปัญญา ความสงบระงับในขั้นนี้ต้องอาศัยปัญญาที่พิจารณาจนบังเกิดความรู้แจ้งเห็นจริง ปัญญาจึงมีสองอย่าง ปัญญาที่เป็นส่วนเหตุ ได้แก่ปัญญาที่เป็นเครื่องพิจารณา ปัญญาที่เป็นส่วนผล ได้แก่ความรู้แจ้งเห็นจริงทำให้บังเกิดสันติคือความสงบระงับเป็นอย่างดี ก็เพราะว่าอันความสงบระงับด้วยปัญญานั้นเป็นความระงับจากความหลง หรือจะเรียกว่าจากอวิชชา ความไม่รู้แจ้งเห็นจริง โมหะ ความหลง มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด ทำให้พบกับความสงบระงับหรือสันติอย่างดียิ่ง ก็พึงพิจารณาถึงการที่ได้พบความจริงอันเป็นปัญญาในข้อใดข้อหนึ่งแม้ในทางคติโลก เมื่อเป็นความจริงแท้แล้วย่อมให้เกิดประโยชน์ ระงับความหลงเข้าใจผิดด้วยประการทั้งปวง และความสงบระงับในขั้นนี้ย่อมเป็นการพบทางที่ถูกต้อง ทำให้ปฏิบัติชอบปฏิบัติถูกต้องยิ่งขึ้นสืบต่อไปด้วย

ระงับความหลงตน

อันความหลงทั้งหลายนั้น ความหลงในตนย่อมเป็นความหลงอันสำคัญที่สุด เป็นตัวอวิชชา เป็นโมหะ เป็นความหลงผิด รวมอยู่ในความหลงตนนี้ อันความหลงตนนั้นพิจารณาดูให้ดีว่าคืออย่างไร อันความหลงตนก็ตั้งต้นแต่ความหลงยึดถือทั้งหลาย อันเป็นความยึดถือที่ผิดด้วยอำนาจของความโลภโกรธหลงทั้งหลายทั่ว ๆ ไป อันเป็นเหตุให้บังเกิดอคติคือความลำเอียงไปด้วยอำนาจของความรักความพอใจบ้าง ด้วยอำนาจของความชังความโกรธแค้นขัดเคืองบ้าง ด้วยอำนาจของความหลงบ้าง ด้วยอำนาจของความกลัวบ้าง ความเดือดร้อนทั้งหลายย่อมเกิดจากความหลงที่ถือเอาผิดดังนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาว่า ความยึดถือในสิ่งที่ว่าเป็นที่รักก็ดี ในสิ่งที่ว่าเป็นที่ชังไม่ชอบก็ดี ในสิ่งที่หลงไหลติดอยู่ก็ดี ในสิ่งที่กลัวก็ดี ว่าความจริงเป็นอย่างไร พิจารณาเป็นขั้น ๆ ในขั้นต่ำที่สุดก็คือพิจารณาถึงกรรม คือการงานที่กระทำของบุคคลที่ชอบหรือที่ชังเป็นต้นเหล่านั้นว่า ความชอบความชังเป็นต้นย่อมบังเกิดขึ้นเพราะความที่ไปยึดถือในกรรมที่เขากระทำ เหมือนอย่างว่าเราทำให้แก่ตน เมื่อเขาทำในสิ่งที่ชอบใจก็เกิดความชอบ เมื่อเขาทำในสิ่งที่ไม่ชอบใจก็เกิดความชัง เพราะไปรับเอากรรมที่เขาทำนั้นมาเป็นของตนหรือว่ามาเกี่ยวเนื่องกับตน แต่ถ้าหากว่าได้พิจารณาตามหลักกรรมของพระพุทธเจ้าว่ากรรมที่บุคคลทำย่อมเป็นของผู้ทำนั้นเอง คือกระทำความชั่ว ความชั่วมักเป็นของผู้ทำ กระทำ

ความดี ความดีก็เป็นของผู้ทำ พิจารณาให้เห็นจริงตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วไม่รับเอากรรมของเขามาเป็นของตนหรือมาเกี่ยวเนื่องกับตน ก็ย่อมจะวางความชอบหรือความชังเพราะเหตุที่เขากระทำดีหรือไม่ดีนั้น ๆ ได้

นอกจากนี้ความชอบความชังที่เนื่องมาจากความหลงยึดถือทั้งหลาย เป็นต้นว่าความหลงยึดถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเป็นของเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่เป็นอนัตตามิใช่ตัวตนว่าเป็นอัตตาตัวตน ในสิ่งที่เป็นอสุภะคือไม่งดงามว่าเป็นสุภะคือความสวยงาม ความหลงยึดถือเหล่านี้ทำจิตใจให้เป็นจิตวิปลาส ทำทิวฐิความเห็นให้เป็นทิวฐิวิปลาส ทำสัญญาความกำหนดให้เป็นสัญญาวิปลาส เพราะฉะนั้น ก็ให้พิจารณาคูตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนว่ามีอะไรบ้างที่ยึดถืออยู่นั้นเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตาตัวตน หรือเป็นของทั้งงดงามจริง ๆ ร่างกายของตนเองก็ดี ของบุคคลอื่นก็ดี สิ่งที่เกี่ยวข้องกับร่างกายจะเป็นทรัพย์สมบัติจะเป็นสิ่งอันใดอันหนึ่งก็ตามที ล้วนเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ไม่ใช่เป็นของตนที่แท้จริงและไม่เป็นสิ่งสวยงาม ความสวยงามนั้นก็มิอยู่แค่พื้นผิวภายนอก เช่นที่ตามองเห็นเท่านั้น แต่ตามความเป็นจริงแล้วล้วนเป็นสิ่งประกอบปรุงแต่งกันขึ้นมาเป็นชั้นเป็นอันต่าง ๆ ทั้งนี้ พิจารณาดังนี้แล้ว เมื่อความจริงปรากฏขึ้นก็จะทำให้ความดิ้นรนทะยานอยากที่เรียกว่าตัณหา นั้นสงบ ทำให้ความยึดถือสงบ

สุขจากความปล่อยวาง

เมื่อตัดหาความดิ้นรนทะยานอยากอุปาทานความยึดถือสงบ ความปล่อยวางอันเป็นความพ้นก็บังเกิดขึ้น ความสงบระงับตัดหาอุปาทานอันเป็นความปล่อยวางดังนี้เป็นตัวความสุขอย่างยิ่ง อันความทุกข์ทั้งหลายจะเป็นโสภะ ความแค้นใจ ปริเทวะ ความคร่ำครวญใจ ทุกขะ ความไม่สบายกายที่เนื่องมาจากใจ โทมนัสสะ ความไม่สบายใจต่าง ๆ หรือที่รวมกันเรียกว่าความทุกข์อันเกิดจากการประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ความทุกข์ที่เกิดจากความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ความปรารถนาไม่ได้สมหวัง เหล่านี้ย่อมเกิดเพราะตัดหาอุปาทานทั้งนั้น ก็มีความดิ้นรนทะยานอยาก และมีความยึดถือในสิ่งอันใดว่า สิ่งอันนี้เป็นที่รักเมื่อพลัดพรากย่อมจะบังเกิดความทุกข์ มีความอยากยึดถือว่าสิ่งอันใดไม่เป็นที่รักไปประจวบเข้าก็ย่อมจะเป็นทุกข์ รวมความว่าเป็นความปรารถนาไม่ได้สมหวัง เพราะอันความปรารถนาที่ไม่ได้สมหวังนั้นก็ถือว่าพบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก หรือพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักนั่นเอง และสิ่งที่จะเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักนั้นก็ตัดหาอุปาทานนั้นแหละสร้างขึ้นมาสรางขึ้นมาจากอะไร ก็สรางขึ้นมาจากอวิชชา ความไม่รู้สัจจะคือความจริง สรางขึ้นมาจากโมหะ คือความหลง สรางขึ้นมาจากมิจฉาทิวฐิความเห็นผิด อันมีลักษณะเป็นจิตวิปลาส สัญญาวิปลาส ทิวฐิวิปลาสดังกล่าวมาแล้ว ก็คือมี

จิตคิด มีสัญญาความกำหนดหมาย มีทิฐฐิความเห็นในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเป็นของเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา ในสิ่งที่เป็นอสุภะไม่งามว่างามนั่นเอง นี่เองเป็นเครื่องสร้างว่าสิ่งนี้น่ารักสิ่งนี้น่าชื่นใจ และแม้อัตตาคือตนเองที่ออกไปยึดถือดั่งนั้น เมื่อพิจารณาแล้วก็ย่อมจะเห็นว่า อัตตาคือตัวเราที่ออกไปยึดนั้นก็ไม่ใช่อื่นไกลคืออวิชชาความไม่รู้ ตัณหาความค้นรณะยานอยาก และอุปาทานความยึดถือนั่นเอง ทั้งสามนี้เมื่อมารวมกันเป็นอัตตาคือตัวเรา ตัวเราเมื่อออกไปรู้สิ่งอันใด สิ่งอันนั้นหรือว่าความรู้อันนั้นก็ใช่อวิชชา เมื่อมีความอยากในสิ่งอันใด ยึดในสิ่งอันใด ความอยากความยึดในสิ่งเหล่านั้นก็เป็นตัณหาอุปาทานทั้งนั้น เมื่อเป็นดั่งนี้จึงเป็นการสร้างทุกข์ให้ต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว ไม่อาจที่จะพ้นไปจากความทุกข์ได้ และมีใช่แต่เท่านั้น ก็ไม่อาจที่จะพ้นจากชาติทุกข์ ชราทุกข์ และมรณทุกข์ได้ด้วย

เกิดปัญญาหรือวิชา

ฉะนั้น การที่ใช้ปัญญาพิจารณาตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง อันเป็นตัวปัญญาหรือตัววิชาบังเกิดขึ้น จนมีจิตใจคิด มีทิฐฐิเห็น มีสัญญากำหนดหมาย ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา ในของที่ไม่งามว่าไม่งาม ตามความเป็นจริงดั่งนี้แล้ว จิต สัญญา ทิฐฐิดังกล่าวมานี้ก็เป็นปัญญาเป็นวิชาขึ้น เมื่อเป็นดั่งนี้คิดถึงสิ่งอันใด กำหนดหมายถึงสิ่งอันใด เห็นสิ่งอันใด สัจจะคือความจริงในสิ่งอันนั้นก็ปรากฏขึ้นว่า นี่ไม่เที่ยง นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นอนัตตา นี่เป็นของไม่งาม เมื่อสัจจะคือความจริงปรากฏขึ้นดั่งนี้ ตัณหาก็ไม่เกิดขึ้นในสิ่งอันนั้น อุปาทานคือความยึดถือก็ไม่เกิดในสิ่งอันนั้น เป็นความปล่อยวางบังเกิดขึ้น นี่แหละเป็นตัวปัญญา และความสงบตั้งต้นจากความสงบจากจิตวิปัสส ทิฐฐิวิปัสส สัญญาวิปัสส หรือว่าอวิชา โมหะ มิจฉาทิฐฐิสงบตัณหา สงบอุปาทาน เป็นอุปสมะ ความสงบระงับ ความสันติ เป็นความสงบอย่างยิ่ง อันบังเกิดขึ้นจากปัญญาและอันนี้แหละเป็นวิมุตติอันเป็นความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ แม้ว่า จะเป็นกุปปรกรรมคือกรรมที่ยังกำเริบอยู่ หมายความว่ายังกลับกลอกเปลี่ยนแปลงได้ก็ตาม แต่เมื่อหัดพิจารณาให้ได้ให้ถึงบ้างแล้วย่อมจะเป็นปัจจัยที่จะให้อบรมเพิ่มเติมมากขึ้น และถ้าหากว่า ถ้าหัดปฏิบัติให้ได้ให้ถึงมากแล้ว ก็ให้หัดย้อนระลึกถึงอุปสมะ คือความสงบระงับ สันติ คือความสงบ ด้วยปัญญาดังกล่าวนี้ ว่ามีลักษณะอาการอย่างนี้อยู่เนื่อง ๆ ก็จะทำให้มีความคุ้นเคยต่อความสงบระงับเหล่านั้นยิ่งขึ้น จะเป็นทางให้เข้าถึงความสงบระงับดั่งนี้มากยิ่งขึ้นในโอกาสต่อ ๆ ไป

ครั้งที่ ๓๒ อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

ถอนความเมา กำจัดความกระหาย

ในเบื้องต้นนี้ก็ขอเชิญชวนให้ระลึกถึงอนุสสติข้ออุปสมานุสสติ ความระลึกถึงอุปสมะ ความเข้าไปสงบระงับหรือธรรมเป็นเครื่องสงบระงับ ได้แสดงอธิบายความสงบระงับในชั้นศีล ชั้นสมาธิ และชั้นปัญญามาแล้ว ในวันนี้จะแสดงอธิบายอุปสมะ ความเข้าไปสงบระงับในชั้นวิมุตติ ความหลุดพ้นอันเป็นผลของศีล สมาธิ ปัญญานั้น

ความสงบระงับอันเป็นวิมุตติความหลุดพ้นนี้ ที่ท่านแสดงลักษณะไว้เป็นอย่างดีว่า

“ขทิตฺ มทนิมมทโน ถอนความเมา

ปีปาสวินโย กำจัดความกระหาย”

และมีลักษณะที่ท่านแสดงไว้ต่อไปอีก แต่ในวันนี้จะแสดงอธิบายลักษณะที่ท่านอธิบายไว้ในสองคำนี้

ถอนความเมา

คำแรก “มทนิมมทโน ความถอนความเมาหรือเครื่องถอนความเมา หรือธรรมเป็นที่ถอนความเมา” ความเมานั้นย่อมมีสองอย่าง คือ เมาทากายอย่างหนึ่ง เมาทาใจอย่างหนึ่ง เมาสุรายาเสพติดให้โทษต่าง ๆ เป็นความเมาทากาย ความเมาทาใจนั้นย่อมมีอยู่เป็นอันมาก เป็นต้นว่าความเมาในวัย คือมัวเมาเล่นเลื้อยเพลินอยู่ว่าเรายังอยู่ในวัยหนุ่มสาวยังอยู่ในวัยที่แข็งแรง เมาในความไม่มีโรค คือมัวเมาเล่นเลื้อยเพลินอยู่ว่าเรามีร่างกายที่มีอนามัยดีไม่มีโรคภัยเบียดเบียน เมาในชีวิต คือมีความเมาเล่นเลื้อยเพลินอยู่ในชีวิตโดยไม่ได้นึกถึงความตายว่าจะบังเกิดมี เมาในสมบัติ คือความพรั่งพร้อมด้วยลาภยศสรรเสริญสุขทั้งหลาย เหล่านี้เป็นความเมาทาใจแต่ละอย่าง

อันความเมาทาใจนี้เป็นสิ่งที่สำคัญมาก เมื่อมัวเมาเล่นเลื้อยเพลินอยู่แล้ว ย่อมขาดสติ ขาดปัญญา ตกอยู่ในความเป็นผู้ประมาท อาจที่จะประกอบกรรมที่ชั่วที่ผิดต่าง ๆ ได้ ทางพระพุทธศาสนาจึงได้ตรัสสอนให้ปฏิบัติเพื่อสงบความเมาทาใจนี้ เป็นต้นว่าตรัสสอนให้พิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ เพื่อเป็นเครื่องสงบความเมาในวัย ตรัสสอนให้พิจารณาเนื่อง ๆ ว่าเราจะต้องมีพยาธิ คือความเจ็บไข้เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ เป็นเครื่องสงบความเมาในความไม่มีโรค ตรัสสอนให้พิจารณาเนื่อง ๆ ว่าเรามีความตายเป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ เป็นเครื่องสงบความเมาในชีวิต ตรัสสอนให้พิจารณาเนื่อง ๆ

ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น เป็นเครื่องสงบความเมาในลาภยศสรรเสริญสุขอันเป็นสมบัติคือความพรั่งพร้อมทั้งหลาย การหมั่นพิจารณาเนื่อง ๆ ดังนี้ก็เป็นสติหรือเป็นอนุสสติ คือความระลึกถึงแก่เจ็บตาย ระลึกถึงความพลัดพรากแต่ละอย่าง และนอกจากนี้ยังได้ตรัสสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณาขั้นเป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการนี้ย่อลงก็เป็นนามรูป ว่าเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยงทุกขณะ เป็นทุกข์ อนัตตา เป็นอนัตตาไม่ใช่อัตตาตัวตน ก็เพื่อเป็นเครื่องสงบความเมาในขั้นนี้ทั้งห้าหรือในนามรูปอันนี้

การปฏิบัติเหล่านี้ก็นับเนื่องอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญา ดังแสดงแล้วทั้งนั้น และเมื่อศีลสมาธิปัญญาซึ่งได้ปฏิบัติอบรมย่อมเป็นเครื่องสงบความเมาให้หมดไปได้โดยลำดับ จนเป็นผู้สร้างเมามาเมื่อสร้างเมานั้นมาแม้ว่าจะมีความเมาอยู่บ้าง แต่ไม่ใช่เมามาจนหมดสติยังมีสติอยู่บ้าง สร้างความเมานั้นมากก็ย่อมจะมองเห็นสัจจะคือความจริง ความจริงตามคตัตถธรรมตา แก่ เจ็บ ตาย และความพลัดพราก ตลอดจนถึงความจริงที่เป็นสัจจะก็คตัตถธรรมตานั่นแหละอันสูงขึ้นไป รวมเป็นทุกข์สัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ มองเห็นขั้นเป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการ หรือนามรูปอันนี้ว่าเป็นตัวทุกข์ เพราะตกอยู่ในลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา เมื่อเป็นดังนี้จิตใจก็จะสว่างไสวขึ้น สงบขึ้น เพราะได้เริ่มมองเห็นความจริง แต่ว่าเพียงสร้างเมามา ครั้นได้ปฏิบัติอบรมในศีลสมาธิปัญญายัง ๆ ขึ้นไปจนหายเมามาหมดความเมา เป็นผู้ที่มีปัญญาคือความรู้ทั่วถึงเต็มที่ มีวิมุตติ ความหลุดพ้นเต็มที่ ย่อมจะพ้นจากความทุกข์ทั้งหมดความยึดถือเกี่ยวเกาะทั้งหมด เพราะเป็นผู้หายเมามาด้วยประการทั้งปวง มีสติเต็มที่ มีปัญญาเต็มที่ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งมีวิชาวิมุตติ เมื่อเป็นดังนี้แล้วจึงเป็นจิตใจที่เต็มไปด้วยความรู้ความพิน เป็นจิตใจที่สว่างแจ่มใส เป็นจิตใจที่สงบเย็นอย่างยิ่ง ลักษณะดังกล่าวนี้ ผู้ปฏิบัติในศีลสมาธิปัญญามา แม้ว่าจะยังไม่มากนัก แต่ว่าได้พบกับผลของศีล สมาธิ ปัญญาขั้นบ้างแล้ว ย่อมจะพบกับความสร้างเมามาแห่งจิตใจไม่น้อยก็มาก อันมีลักษณะที่ประกอบไปด้วยสติ ปัญญา ความพิน ความสงบดังกล่าว และเมื่อปฏิบัติในศีลสมาธิปัญญามากขึ้นเพียงใด ก็จะพบกับความสร้างเมามาของจิตใจมากเข้าเท่านั้น และจะพบกับความบริสุทธิ์ของจิตใจและความสงบของจิตใจมากเข้าเท่านั้น และก็นึกคาดคิดว่า เมื่อหายเมามาด้วยประการทั้งปวงแล้ว จิตบริสุทธิ์อย่างยิ่ง จะเป็นจิตที่เต็มไปด้วยสติปัญญาเต็มไปด้วยความสงบความเย็นเพียงใด ลักษณะดังกล่าวนี้รวมอยู่ในคำว่าสันติและอุปสมะ ความสงบระงับหรือความสงบ

กำจัดความกระหาย

อีกลักษณะหนึ่ง “ปีปาสวินโย กำจัดความกระหาย” ความกระหายในที่นี้หมายถึงความกระหายทางใจ เพราะว่าความกระหายก็มีสองอย่างเหมือนกัน คือความกระหายทางกาย เช่น

ความหิวกระหายในอาหาร ต้องการที่จะบริโภค หรือว่าในน้ำดื่ม ต้องการที่จะดื่มน้ำ ความกระหายทางใจหมายถึงความกระหายในกามทั้งหลาย กามนั้นมีสองอย่าง คือ กิเลสกาม กิเลสที่เป็นเหตุให้ใคร่ให้ปรารถนาต้องการ เช่น ราคะ ความคิดใจยินดี วัตถุกาม พัสดุกที่น่าใคร่ นำปรารถนาพอใจ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้อง กามทั้งสองนี้ย่อมประกอบกันอยู่ กิเลสกามเป็นต้นว่าราคะความคิดใจยินดีย่อมปรากฏในรูปที่ตาเห็น ในเสียงที่หูได้ยิน ในกลิ่นที่จมูกได้ทราบ ในรสที่ลิ้นได้ทราบ ในสิ่งที่กายถูกต้องซึ่งกายได้ถูกต้อง ฉะนั้น รูปเป็นต้น เหล่านี้จึงได้เป็นกามขึ้นมา เรียกว่าเป็นพัสดุกามหรือวัตถุกาม วัตถุหรือพัสดุกที่น่าใคร่ นำปรารถนาพอใจทั้งหลาย และเมื่อพูดว่ากามโดยปรกติ ก็หมายถึงทั้งสองอย่างนี้ประกอบกันอยู่ แต่ว่าบางทีก็หมายถึงวัตถุกาม คือวัตถุที่น่าใคร่ นำปรารถนาพอใจ ดังในที่นี้ความกระหายอันหมายถึงความกระหายในกามทั้งหลาย ความกระหายนั้นก็กล่าวได้ว่ากิเลสกาม คือเป็นกิเลสที่เกิดขึ้นในใจ อันเป็นเหตุให้ใคร่ให้ปรารถนาให้กระหายในกามทั้งหลาย ก็คือในพัสดุกาม คือในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่าใคร่ นำปรารถนาพอใจทั้งหลาย จิตที่มีความกระหายอยู่ในกามทั้งหลาย ย่อมเป็นจิตที่ดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย เป็นจิตที่ร้อน เป็นจิตที่ไม่สงบ เป็นจิตที่เศร้าหมองและทั้งประกอบด้วยความทุกข์ต่าง ๆ

อันความเดือดร้อนไม่สงบทั้งหลายความทุกข์ทั้งหลายย่อมเกิดเพราะความกระหายในกามทั้งหลายอยู่เป็นอันมาก และอาการที่เป็นความกระหายนี้มีลักษณะที่ต้องการจะได้ มีลักษณะที่หวงแหน มีลักษณะที่ไม่อิ่มไม่เต็มไม่พอเพราะว่าต้องการอยู่เสมอ ต้องการรูปที่น่าใคร่ปรารถนาพอใจ ครั้นได้รูปอันนี้มาแล้วก็ต้องการรูปอีกอันหนึ่งใหม่อันเป็นที่น่าใคร่ นำปรารถนาพอใจ ต้องการเสียงอันนี้ที่น่าใคร่ นำปรารถนาพอใจ และต้องการเสียงอันอื่น ๆ ที่น่าใคร่ นำปรารถนาพอใจ ได้หนึ่งก็อยากได้สอง ได้สองก็อยากได้สาม ดังนี้เป็นต้น และยิ่งปล่อยตามใจที่กระหายดังนี้ความกระหายก็ยิ่งมาก เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่ามีความไม่อิ่มไม่เต็มไม่พออยู่เสมอ จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “ผู้มีความกระหายในกามทั้งหลายนี้ แม้จะได้ภูเขาเป็นทองคำทั้งภูเขาหนึ่งแล้วก็ยังหาพอไม่ ต้องการที่จะได้ภูเขาทองคำลูกที่สองต่อไปอีก” ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นจิตใจที่ยากจนเพราะความไม่อิ่มไม่เต็มไม่พอ จึงเป็นจิตใจที่มีความทุกข์ความร้อนความกระวนกระวายด้วยประการทั้งปวง แต่ครั้งกำจัดความกระหายทั้งหลายไปโดยลำดับด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ศีลนั้นก็กำจัดความกระหายในกามอย่างหายาบ คือว่า อยากได้ทรัพย์ก็ให้แสวงหาโดยทางที่ชอบ อย่าไปปล้นสะดมลักของเขา อย่าไปฆ่าเขา เมื่อมีคู่ครองก็ยินดีอยู่ในคู่ครองของตน ไม่ไปนอกจิตนอกใจกัน เมื่อพูดอะไรก็พูดความจริงที่เป็นประโยชน์และถูกกาลถูกเวลา และงดเว้นจากการดื่มน้ำเมาอันเป็นฐานแห่งความประมาท ดังนี้เป็นต้น ก็เป็นอันว่าได้กำจัดความกระหายในกามทั้งหลายในทางที่ผิด เมื่อยังมีความกระหายอยู่ก็แสวงหาในทางที่ถูกที่ชอบ ไม่ละเมิด

ขอบเขตของศีลออกไป เมื่อปฏิบัติในสมาธิก็เป็นอันระงับในกามทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นกลุ่มมรุมจิตใจ ปรากฏเป็นกามฉันท์ พยาบาท เป็นต้น จะทำให้จิตใจสงบสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อปฏิบัติในปัญญาก็เป็นเครื่องกำจัดกามอย่างละเอียด ซึ่งเป็นตัณหาอุปาทานหรือว่าเป็นราคนุสัย ปฏิกานุสัย อวิชชานุสัย หรือกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งนอนจมหมักหมมอยู่ในจิตใจ จึงทำให้จิตใจสงบจากความกระหายในกามทั้งหลายโดยลำดับ

เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ในปัญญา แม้ปฏิบัติมาในเบื้องต้นก็ย่อมจะพบความสงบจากความกระหายในกามทั้งหลายตามภูมิตามชั้น และเมื่อเป็นดังนั้นก็เปรียบเทียบดูว่า เมื่อจิตใจตกอยู่ในกามทั้งหลายนั้นมีความทุกข์เพียงไร แต่เมื่อชนะใจของตัวเองได้ ชนะความกระหายได้ มีความสงบแล้ว มีความสุขเพียงไร จะรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าอันสูง เป็นขอบเขตแห่งความสงบ สมาธิก็เป็นคุณค่าอันสูง เป็นแดนแห่งความสงบ ปัญญาก็มีคุณค่าอันสูง เป็นแดนแห่งความสงบ เมื่อมาอยู่ในศีลในสมาธิในปัญญา ย่อมหายหิวหายกระหายหายหลงพล่านใจ มีความสงบมีความสุขเป็นผล ความสงบความสุขที่เป็นผลพร้อมทั้งมีความอ้อมความเต็มความพอ ประกอบด้วยปิติปราโมทย์เป็นต้น อันเป็นผลของการปฏิบัติทั้งปวงนี้ ย่อมรวมอยู่ในคำว่าความสงบอันเป็นสันติหรืออุปสมะ อันบังเกิดขึ้นจากความกำจัดในความกระหายในกามทั้งหลาย และความสงบดังกล่าวนี้ย่อมเป็นตัวความกำจัดความกระหายในกามทั้งหลายนั่นเอง เพราะฉะนั้น ก็ให้มันระลึกพิจารณาตรวจดูถึงผลของการปฏิบัติในศีลสมาธิปัญญาแม้ดังที่กล่าวมา อันปรากฏเป็นความสร้างเมหาหยาเมหา อันปรากฏเป็นความกำจัดความกระหายในกามทั้งหลาย จิตใจจึงแจ่มใสบริสุทธิ์ อิ่ม เต็ม พอ ไม่ดิ้นรนกวัดแกว่งกระวนกระวาย ไม่เร่าร้อน เหล่านี้เป็นลักษณะของสันติของอุปสมะ ที่เป็นผลของศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งอย่างสูงก็เป็นวิมุตติความหลุดพ้น

ครั้งที่ ๓๓ อุปमानุสสติ ชั้นวิมุตติ

กำจัดอาลัย

ในเบื้องต้นก็ขอเชิญชวนให้ทุก ๆ ท่านทำสติระลึกถึงอุปสมะ คือธรรมเป็นที่สงบระงับ หรือความสงบระงับ อันเรียกว่า อุปमानุสสติ ได้แสดงเรื่องอุปสมะหรือสันตินี้มาโดยลำดับ คือ อุปสมะหรือสันติด้วยอาศัยศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ ในข้อที่เป็นชั้นวิมุตตินี้ก็ได้แสดงถึง ลักษณะว่า มีลักษณะเป็นที่ถ่วงถอนความเมา เป็นที่กำจัดความกระหาย ในวันนี้จะได้แสดงถึง ลักษณะตามพระบาลีว่า

“อาลยสมุทฺทมาโต เป็นที่ทำลายกำจัดอาลัย”

แต่ว่าในเบื้องต้นก็ขอให้ระลึกถึงสถานที่อันสงบสงัด ถึงความสงบสงัดซึ่งมีอยู่ในโลกนี้ ซึ่งทุก ๆ คนได้เคยประสบพบผ่านเช่นในป่าหรือในเรือนว่างหรือในที่ที่เคยมองสงบ แต่เมื่อสิ่งที่ไม่สงบหายไปแล้วก็กลับเป็นความสงบอันมีอยู่ในที่ทั้งปวง ทั้งในที่ใกล้และทั้งในที่ไกล เมื่อระลึกถึงที่อันสงบระงับหรือที่อันสงบสงัดและความสงบสงัดดังกล่าว ก็ย่อมจะพบความสงบใจไม่วุ่นวายเดือดร้อนใจ นี่เป็นความสงบระงับหรือเป็นความสงบสงัดทั่ว ๆ ไป แต่เมื่อมาปฏิบัติให้ถึงความสงบสงัด ด้วยศีลอันเป็นความสงบเวรสงบภัยทั้งปวง ด้วยสมาธิอันเป็นความสงบใจจากอารมณ์และกิเลสอันเป็นเครื่องทำใจให้กลุ้มกัลดเดือดร้อนทั้งหลาย และด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องทำให้เกิดความสงบระงับจากตัณหาอุปาทานทั้งหลาย ย่อมจะได้พบความสงบอันประณีตยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ และผลของความปฏิบัติในศีลสมาธิปัญญาอันเป็นความสงบดังกล่าวนั้นก็กล่าวได้ว่าเป็นวิมุตติ ความหลุดพ้นตามขั้นของการปฏิบัติ คือเป็นวิมุตติในขั้นศีลก็เป็นความพ้นจากภัยเวร เป็นวิมุตติในขั้นสมาธิก็เป็นความพ้นจากอารมณ์และกิเลสที่มากลุ่มกัลดจิตใจ และเป็นวิมุตติคือความพ้นขั้นปัญญาก็เป็นความสงบจากตัณหาอุปาทานซึ่งทำให้พ้นจากความทุกข์อันเกิดขึ้นในจิตใจได้มากยิ่งขึ้น และศีลสมาธิปัญญาที่ปฏิบัติมาโดยลำดับอันให้ผลเป็นวิมุตติความหลุดพ้นตามขั้นที่กล่าวมานี้ ประมวลกันเข้าก็มีลักษณะเป็นเครื่องถ่วงถอนความเมา เป็นเครื่องกำจัดความกระหาย เป็นเครื่องทำลายหรือว่าถอนอาลัย

อาลัยของจิตใจ

คำว่า “อาลัย” หมายถึงที่อาศัย มีใช้ในภาษาไทย เช่นวิทยาลัย ประกอบขึ้นด้วยคำว่า วิทย+อาลัย รวมกันเป็นวิทยาลัย ก็แปลว่าเป็นที่อาศัยแห่งวิทยา อาลัยจึงหมายถึงที่อาศัย ใช้ได้ทั้งภายนอกและภายใน อาลัยที่เป็นภายนอกนั้นก็เช่นบ้านเรือนอันเป็นที่อาศัยของร่างกายของ

บุคคลก็เป็นอาลัยแต่ละอย่าง น้ำเป็นที่อาศัยของปลาที่เรียกว่าเป็นอาลัยอย่างหนึ่ง ส่วนอาลัยที่เป็นภายในนั้นก็ได้แก่อารมณ์และกิเลสอันบังเกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากอารมณ์ ก็หมายถึงอารมณ์ และกิเลสเป็นที่อาศัยของจิตใจอันนี้ เมื่อจิตใจอันนี้อาศัยอยู่เร้นอยู่ในอารมณ์และกิเลสอันใด อารมณ์และกิเลสอันนั้นก็ชื่อว่าเป็นอาลัยของจิตใจ ในข้อนี้แม้ในภาษาไทยเราก็ตยังนำเอามาพูดเช่นว่า มีอาลัยอยู่ในบุคคลนั้นบุคคลนี้ อยู่ในสิ่งนั้นสิ่งนี้ ก็คือมีความหมายว่าบุคคลนั้นบุคคลนี้หรือสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นที่รักผูกพันอยู่ในจิตใจ จิตใจจึงอาศัยอยู่จึงคิดอยู่เร้นอยู่ในบุคคลนั้นในสิ่งอันนั้น และเมื่อเป็นดังนี้จึงชื่อว่ามีอาลัย และหากว่าต้องพลัดพรากจากกันก็ย่อมมีความเศร้าโศก มีความทุกข์ระทมต่าง ๆ ก็เพราะมีอาลัยดังกล่าว บุคคลสามัญทั่วไปย่อมมีอาลัยดังกล่าวนี้อยู่ในสิ่งอันเป็นที่รักทั้งหลาย และก็ย่อมมีความทุกข์อยู่เพราะความอาลัยดังกล่าวนี้มากหรือน้อย บุคคลหรือสิ่งอันจะเป็นเหตุให้เกิดความอาลัยนั้นโดยตรงก็เป็นบุคคลหรือสิ่งอันเป็นที่รักนั่นเอง หรือว่าเป็นบุคคลหรือสิ่งที่ทำให้บังเกิดความสุข เช่นว่าอยู่ในที่ได้มีความสุขก็ย่อมจะติดใจในสิ่งนั้น อาลัยอยู่ในที่นั้นเพราะเหตุแห่งความสุข ดังนี้ก็เป็นเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความอาลัย ก็รวมความว่า ความรักความชอบอันเกิดขึ้นเพราะเหตุที่ได้รับความสุขโสมนัส หรือเพราะเหตุอื่นอันใดอันหนึ่งก็ตาม ก็เป็นเหตุให้เกิดอาลัยได้ทั้งนั้น

อาลัยดังกล่าวมานี้ เมื่อรวมเข้าแล้วก็ไม่พ้นไปจากสามคุณทั้งห้า คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจทั้งหลายดังกล่าวในข้อที่ว่าด้วยกำจัดความกระหายนั่นเอง เพราะความกระหายนั้นก็หมายถึงกระหายในรูปเสียงเป็นต้น อันเป็นที่น่ารักใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจ แต่ในที่นี้มุ่งลักษณะเป็นอาลัยคือเป็นที่อยู่อาศัยซึ่งแสดงถึงความติดความผูกพัน เพราะว่าเป็นที่อยู่อาศัยจึงเรียกว่าอยู่ด้วยกัน เหมือนอย่างว่าอาศัยอยู่ในบ้านก็คือว่าอยู่ด้วยกันในบ้าน อันแสดงถึงความผูกพันหรือความติดพันอย่างใกล้ชิด ลักษณะที่เรียกว่าเป็นอาลัยก็ย่อมเป็นเช่นนั้น

ถอนอาลัยด้วยศีล สมาธิ ปัญญา

เพราะฉะนั้น เมื่อยังถอนอาลัยไม่ได้ก็ยังถอนความทุกข์ทั้งปวงไม่ได้ เมื่อประสงค์จะถอนความทุกข์ทั้งปวงก็ต้องถอนอาลัยทำลายอาลัยนี้ให้สิ้นไปโดยลำดับ ด้วยศีลด้วยสมาธิด้วยปัญญา การถอนโดยลำดับนี้ก็เป็นการทำให้พบความพ้นทุกข์ไปได้โดยลำดับเช่นเดียวกัน อาลัยอย่างหยาบย่อมจะทำให้ละเมิดศีล เมื่อละอาลัยอย่างหยาบได้ก็รักษาศีลได้ อาลัยอย่างกลางก็ทำให้ใจไม่เป็นสมาธิ เพราะเมื่อใจหมกมุ่นอยู่ในอาลัยต่าง ๆ คือในสิ่งที่ผูกพันใจอันหมายความว่า เมื่อจิตใจนี้ยังอยู่ในอาลัยก็มาอยู่ในอารมณ์ของสมาธิไม่ได้ เมื่อจิตใจออกจากอาลัยได้จึงจะมาอยู่ในอารมณ์ของสมาธิได้ คือเมื่อจิตใจนี้อยู่กับอารมณ์มีรูปเสียงเป็นต้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย ครุ่นคิดอยู่แต่เรื่องเหล่านี้ เรื่องรูปบ้าง เรื่องเสียงบ้าง ที่เป็นบุคคลบ้าง เป็นวัตถุบ้าง

เป็นการงานบ้าง ฉะนั้น ก็ชื่อกำลังมีเรื่องเหล่านั้นเป็นอาลัยก็อยู่กับเรื่องเหล่านั้น มีความสุข ความพอใจอยู่กับเรื่องเหล่านั้น ครั้นพรากใจออกมาจากรื่องเหล่านั้นเข้ามาสู่อารมณ์ของสมาธิ จิตใจก็จะอยู่ไม่ได้จะต้องวิ่งกลับไปหาอาลัย ฉะนั้น ท่านจึงมีเปรียบเทียบอย่างว่าปลาที่อยู่ในน้ำ เมื่อจับขึ้นจากน้ำมาวางไว้บนบก ปลา ก็จะดิ้นเพื่อจะลงน้ำฉันทิดก็ดี เมื่อนำจิตออกจากอาลัยมา ตั้งไว้ในอารมณ์ของสมาธิ จิตก็จะดิ้นกลับไปสู่อาลัย ฉะนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องใช้ความเพียรใช้ สติ นำจิตมาตั้งอยู่ในอารมณ์ของสมาธิใหม่ จนจิตได้ความสุขจากสมาธิขึ้นบ้าง จิตจึงจะมาตั้งอยู่ในอารมณ์ของสมาธิได้ดีขึ้น ก็แสดงว่าจะต้องกำจัดอาลัยอย่างกลาง สงบอาลัยอย่างกลาง จึง จะทำสมาธิได้

อาลัยอย่างละเอียดก็คือตัณหาอุปาทานนั่นเอง และโดยเฉพาะตัณหาอุปาทานนี้ก็มีความอยากเป็นความยึดอยู่ในขั้นที่เป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการนี้ คือในกายและใจนั่นเองของทุก ๆ คน ฉะนั้น จึงมีความอยากยึดอยู่ในขั้นอันเป็นที่ยึดถือทั้งห้านี้ หรือในนามรูป หรือว่ากายใจอันนี้ ฉะนั้น เมื่ออบรมปัญญาที่ตรัสให้พิจารณาให้เห็นลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายอันแท้จริงของ ขั้นห้า ว่าไม่เที่ยง เป็นสิ่งเกิดดับ เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา เป็น อนัตตาไม่ใช่ตัวตนบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ เมื่อพิจารณาดังนี้ตัณหาอุปาทานก็จะแย้ง อยู่เสมอว่า ที่ว่าไม่เที่ยงนั้นก็รู้สึกถือว่าเที่ยง ที่ว่าเป็นทุกข์นั้นก็รู้สึกถือว่าสุข ที่ว่าเป็นอนัตตานั้นก็รู้สึกว่า เป็นอัตตาตัวตน เมื่อเป็นดังนั้นก็แปลว่าปัญญายังไม่เกิด เพราะว่ายังอาศัยอยู่กับอาลัย อย่างละเอียดก็คือตัณหาอุปาทานนั่นเอง ประกอบด้วยอวิชชาคือความไม่รู้ จึงยังเห็นยืนยันอยู่ว่า เที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตาคือตัวตน นี้แหละเป็นอาลัยอย่างละเอียดซึ่งยากที่จะถอนได้ แต่เมื่อ อาศัยใช้ปัญญาพิจารณาอยู่บ่อย ๆ ในเบื้องต้นก็ตามสติปัญญา คือความกำหนดหมาย ตามคำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้า และกำหนดหมายลงดูที่ขั้นห้าหรือว่านามรูปอันนี้ เมื่อกำหนดหมายดูอยู่บ่อย ๆ ดังนี้ อาการที่ไม่เที่ยงของขั้นห้า อันปรากฏอยู่เป็นประจำก็ย่อมจะปรากฏให้เห็น อาการที่เป็นทุกข์ของขั้นห้า ก็จะปรากฏให้เห็น อาการที่เป็นอนัตตาของขั้นห้า ก็จะปรากฏให้เห็น เพราะเป็นอาการที่มีอยู่ที่ เป็นไปอยู่ทุกขณะอันไม่อาจจะปกปิดได้ อาการที่ไม่เที่ยงก็ไม่เที่ยงอย่าง เปิดเผยไม่ใช่ปกปิด ดังจะพึงเห็นได้ว่าเป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับอยู่เป็นธรรมดา เมื่อเกิดดับก็มองเห็น ไม่ใช่เกิดดับอย่างปกปิด อาการที่เป็นทุกข์ต่าง ๆ ที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปต่าง ๆ ก็เป็นทุกข์ อย่างปรากฏให้เห็นไม่ใช่ปกปิด อาการที่เป็นอนัตตาเอาจำเพาะข้อเดียวว่าบังคับให้เป็นไปตาม ปรารถนาไม่ได้ ก็เปิดเผยให้เห็นว่าบังคับไม่ได้ตามปรารถนาไม่ปกปิด ดังจะพึงเห็นได้ว่าความ ไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ความเป็นอนัตตานั้นได้มีอยู่แก่ตนเองด้วย ได้มีอยู่แก่บุคคลผู้อื่นด้วยทุกคน ไม่มียกเว้น และมีอยู่เป็นอันมาก ความไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ความเป็นอนัตตาปรากฏให้เห็นอยู่ใน ปัจจุบัน และความไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ความเป็นอนัตตาที่ปรากฏเป็นความแก่ความเจ็บความ

ตายก็ปรากฏแก่ทุก ๆ คนและทุก ๆ เวลา เป็นสิ่งที่มองเห็นกันอยู่

เพราะฉะนั้น ลักษณะที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตานั้นจึงเป็นลักษณะที่เปิดเผยไม่ซ่อนเร้น อยู่อย่างใดทั้งสิ้น และปรากฏอยู่ทุกขณะ แต่การที่ไม่มองเห็นนั้นก็เพราะยังมีเครื่องปิดบัง คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทานในจิตใจนั่นเอง อันทำให้มีตามืดมัวมองไม่เห็นหรือมองเห็นผิดไปเป็น อย่างอื่น ฉะนั้น เมื่อหมั่นพิจารณาอยู่เนื่อง ๆ อาศัยสติอยู่เป็นเบื้องต้น กำหนดท่อนิจจสัญญา กำหนดหมายว่าไม่เที่ยง ทุกขสัญญา กำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ อนัตตสัญญา กำหนดหมายว่า มิใช่ตัวตน ในขั้นนี้ห้านี้ หรือรวมในนามรูปนี้ หมั่นพิจารณาเนื่อง ๆ แล้ว อาการที่ไม่เที่ยงเป็น ทุกข์เป็นอนัตตาจะปรากฏขึ้นโดยลำดับ เพราะว่า เมื่อปฏิบัติอบรมปัญญาอยู่เนื่อง ๆ เช่นนี้แล้ว ดวงตาที่เคยมืดมัวนั้นก็จะสว่างขึ้น เพราะการปฏิบัติตั้งนี้เป็นการอบรมปัญญา สร้างดวงตาปัญญา หรือว่าล้างตาที่มืดมัวนั้น หรือว่ารักษาตาที่มืดมัวนั้นให้ดีขึ้น ก็จะมองเห็นขึ้นโดยลำดับ เมื่อเป็น ดังนี้แล้วก็จะถอนตนออกจากอาลัย คือความยึดถือออกได้โดยลำดับ และเมื่อถอนออกมาได้เพียงใด ก็จะพบกับความพ้นทุกข์ได้เพียงนั้น อันนี้แหละเรียกว่า อลยสมุคฺคาตธรรม คือธรรมที่เป็นเครื่อง ถอนเป็นเครื่องทำลายอาลัย และถอนได้แม้เพียงขั้นที่ปฏิบัติอบรมศีลสมาธิปัญญาสามัญยังให้เกิด สุขพ้นความทุกข์ได้เพียงนี้ ถ้าหากว่าถอนให้หมดสิ้นจะเป็นความสงบอันเป็นความสุขเพียงไหน

ฉะนั้น หมั่นระลึกถึงธรรมอันเป็นที่ถอนเป็นที่ทำลายอาลัยอยู่เสมอ ก็เรียกว่าเป็นการ ปฏิบัติทำอุปสมานุสสติ ระลึกถึงธรรมอันเป็นที่สงบระงับหรือสันติอีกข้อหนึ่ง ทำใจให้มี ความ ผาสุกสงบ

ครั้งที่ ๓๔ อุปสมานุสสติ จันวิมุตติ

ตัดวัฏฏะ

ก่อนอื่นก็ขอเชิญชวนทุก ๆ ท่านให้ทำสติระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบระงับอันเป็นอุปสมานุสสติ ได้แสดงอุปสมะหรือสันติคือความสงบระงับ หรือธรรมเป็นที่สงบระงับด้วยศีล สมาธิ ปัญญา และที่เป็นวิมุตติมาหลายครั้ง ในวันนี้จะได้แสดงลักษณะของความสงบระงับที่เป็นวิมุตติคือความหลุดพ้นตามลักษณะที่แสดงไว้ว่า

“วัฏฏปจฺเจโท เป็นที่เข้าไปตัดวัฏฏะ”

ฟังเข้าใจว่า ที่ชื่อว่าอุปสมะหรือสันติคือความสงบระงับนั้นย่อมมีอยู่สองอย่าง คือที่เป็นผลและที่เป็นเหตุ ความสงบระงับเป็นผล แต่วก่อนที่จะพบความสงบที่เป็นผลนี้ก็ต้องกล่าว ว่า สงบจากอะไร คืออะไรทำให้ไม่สงบก็สงบจากสิ่งนั้น ความสงบจากสิ่งที่ทำให้ไม่สงบนั้นเป็นส่วนเหตุ ฉะนั้น เมื่อกล่าวว่าความสงบระงับจึงต้องหมายถึงความสงบระงับที่เป็นส่วนเหตุคือความสงบจากอะไร อันทำให้ไม่สงบระงับนั้นก่อนด้วยแล้ว ความสงบระงับที่เป็นผลจึงจะบังเกิดขึ้น แต่การแสดงลักษณะของความสงบระงับที่บังเกิดขึ้นแม้ที่เป็นส่วนผลนั้น เพื่อส่องความให้ชัดก็ต้องยกเอาส่วนเหตุมาประกอบไว้ด้วย อย่างคำว่า “เข้าไปตัดวัฏฏะ” นี้เป็นส่วนเหตุ เพราะว่าเมื่อยังมีวัฏฏะก็ต้องมีความไม่สงบระงับ เมื่อตัดวัฏฏะเสียได้จึงจะเกิดความสงบระงับ ฉะนั้น เพื่อที่จะเกื้อกูลแก่การปฏิบัติจึงนำคำว่าตัดวัฏฏะเข้ามาแสดงในความสงบระงับที่เป็นส่วนผลด้วย เพื่อชี้ให้เข้าใจไปถึงเหตุว่าเกิดจากการตัดวัฏฏะเสียได้

สังสารวัฏ

“วัฏฏะ” นั้น แปลว่าวน ไซ้คำเดียวว่า วัฏฏะ ก็มี ไซ้คู่กับคำว่าสังสาระคือสังสารวัฏ หรือวัฏสงสาร คำว่าสังสาระหรือสงสารนั้น แปลว่าการท่องเที่ยวไป สังสารวัฏหรือวัฏสงสารก็คือการท่องเที่ยวไปด้วยอาการที่วน คือวนเวียน อันการท่องเที่ยวไปโดยอาการที่วนนี้ ถ้านึกดูถึงภาพแห่งการเดินวนหรือว่าวิ่งวนก็ย่อมจะเห็นว่า เป็นการทำเวียนอยู่เป็นวงกลม หรือว่าเวียนกลับมาสู่ที่แก่นั่นเอง ไม่ออกไปข้างไหน ลักษณะที่เป็นการท่องเที่ยวโดยอาการที่วนเวียน คือกลับมาสู่ที่แก่นั่นเอง แล้วเวียนมาสู่ที่แก่นั่นคือสังสารวัฏ หรือวัฏสงสาร อธิบายตามที่เข้าใจกันเป็นส่วนมากก็คือการท่องเที่ยวเวียนเกิดตายอันหมายความว่า เกิด แก่ ตาย แล้วก็เกิดอีก แล้วก็เกิดอีก เวียนเกิดเวียนตายอยู่ดังนั้นชาติทั้งหลายเป็นอนกคือเป็นอันมาก ก็แหละการท่องเที่ยวเวียนเกิดเวียนตายในชาติทั้งหลายเป็นอันมาก เป็นมนุษย์บ้าง เป็นเทพบ้าง เป็น

พรหมบ้าง หรือว่าตกอบายคือเป็นสัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เป็นเปรต เป็นอสุรกาย คือพวกผีต่าง ๆ บ้าง ตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่า เป็นไปตามกรรมคือการทำงานที่กระทำ กระทำดีก็เป็นชนกกรรมให้เกิดในชาติที่ดี เป็นมนุษย์เป็นเทพเป็นพรหม ตามควรแก่กรรมดีที่กระทำ กระทำกรรมชั่วก็เป็นชนกกรรมให้เกิดในอบาย เป็นสัตว์นรกสัตว์เดรัจฉานเป็นต้น และผู้ที่ยังไม่บรรลุมรรคผลแม้ในชั้นต้นคือยังไม่เป็นพระโสดาบันบุคคล เรียกว่ายังเป็นปุถุชนอยู่ ก็เป็นอนิยตคือมีคติที่ไม่แน่ เพราะยังมีกิเลสหนาแน่น อาศัยความไม่ประมาทในบางครั้งก็กระทำการกรรมดี อาศัยความประมาทในบางคราวก็กระทำการกรรมชั่ว เพราะฉะนั้นจึงอาจจะท่องเที่ยวไปเวียนวนอยู่ในสุคติก็ได้ในทุคติก็ได้ แต่ว่าจะไปเกิดในชาติภพใดก็ตามก็ต้องเกิดแก่ตายทั้งนั้น ต่างกันแต่เร็วหรือช้าเท่านั้น ก็คิดว่าต้องท่องเที่ยววนเวียนไปเกิดแก่ตายในชาติภพทั้งหลายตามกรรมที่กระทำไว้ นี่แหละคือสังสารวัฏหรือวัฏสงสาร สัตว์ทั้งหลายรวมทั้งบุคคลและสัตว์เดรัจฉาน หรือแม้โอปปาติกะ สัตว์ผู้เกิดผุดขึ้นทั้งหลายจะเป็นเทพก็ตาม เป็นเปรต อสุรกายสัตว์นรกประเภทต่าง ๆ ก็ตาม ก็อยู่ในสังสารวัฏหรือวัฏสงสารทั้งนั้น สรุปลงแล้วก็เวียนเกิดเวียนแก่เวียนตายอยู่โดยไม่รู้จบ

ตัดกิเลส

ตามหลักพระพุทธศาสนานั้นมิได้แสดงว่าจะต้องเวียนเกิดแก่ตายอยู่ดั่งนี้ตลอดไป แต่แสดงว่า เมื่อยังมีกิเลสก็ต้องเวียนเกิดแก่ตายอยู่ดั่งนี้ เมื่อสิ้นกิเลสเป็นขีณาสวะคือมีอาสวะสิ้นแล้ว ก็สิ้นชาติคือความเกิด เมื่อสิ้นชาติคือความเกิดก็สิ้นแก่สิ้นตาย เป็นอันตัดวัฏฏะ หรือวัฏฏสงสาร หรือวัฏสงสาร โดยความก็คือตัดกิเลสอันเป็นตัวเหตุสำคัญก่อน และเมื่อตัดกิเลสได้ก็ตัดชาติคือความเกิดได้ เพราะว่าเมื่อตัดกิเลสได้ก็ตัดกรรม จึงไม่มีกรรมที่จะเป็นชนกกรรมเกิดอีกต่อไป ดั่งนี้เรียกว่าเป็นการตัดวัฏฏะ ซึ่งเป็นผลสูงสุดแห่งการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา เรียกว่า วิมุตตินิพพาน

การตัดวัฏฏะสิ้นความวนเวียนเกิดแก่ตายดังกล่าวนี้ จะเป็นผลหรือจุดมุ่งหมายที่พึงปรารถนาอยากได้หรือไม่ปรารถนาอยากได้เพียงไรนั้นเป็นอีกส่วนหนึ่ง เพราะว่าการบรรลุถึงผลอันนี้มีได้เกิดจากความปรารถนาต้องการ แม้มีความปรารถนาต้องการจะได้จะถึงเมื่อไม่ปฏิบัติให้บรรลุถึงขีดขั้นที่จะพึงถึง ก็ไม่อาจที่จะได้จะถึงได้ แต่ว่าแม้ไม่ปรารถนาต้องการ เมื่อปฏิบัติไปในทางที่มืองค์แปลประการอันย่อลงในศีล สมาธิ ปัญญา ถึงจะไม่ปรารถนาก็ได้ก็ถึง แต่ว่าเมื่อกล่าวตามหลักธรรมอันแท้จริงแล้ว ต้องได้ถึงด้วยความไม่ปรารถนา เมื่อยังมีความปรารถนาอยู่ก็หาได้หาถึงไม่ เพราะความปรารถนานั้นยังเป็นตัณหาคือความอยากได้ต้องการ เหมือนอย่างพระอานนทเถระที่แสดงว่า ในราตรีที่วันรุ่งขึ้นจะทำปฐมสังคายนานั้น ท่านยังเป็นพระเสขบุคคล

คือเป็นพระโศดบันยังไม่บรรลุอรหัตตผลเป็นพระอรหันตจีณาสพ แต่ว่าพระเถระที่ถูกเลือกเข้าประชุมทำปฐมสังคายนานั้นล้วนเป็นพระอรหันตจีณาสพทั้งหมด ยิ่งแต่ท่านพระอานนทอังก์เดียวเท่านั้น ฉะนั้น ท่านพระมหากัสสปเถระผู้เป็นประธานสงฆ์จึงได้เตือนท่านให้ปรารภความเพียรให้เต็มที่ ในราตรีก่อนที่จะถึงวันเริ่มประชุมทำปฐมสังคายนา ท่านจึงปรารภความเพียรเต็มที่แต่ก็ไม่บรรลุ จนถึงเวลาที่ท่านคิดว่าจะพัก จึงได้เอนกายลงเพื่อที่จะพัก แต่ยังไม่ทันที่จะเอนกายลงในอิริยาบถนอนเต็มที่ เรียกว่า ในระหว่างที่อยู่ในอิริยาบถทั้งสี่ ก็ได้บรรลุอรหัตตผลเป็นอรหันตจีณาสพในขณะนั้น

พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า ท่านได้บำเพ็ญความเพียรมาเต็มที่แล้ว มรรคแปดท่านบำเพ็ญมากี่เรียกว่าบริบูรณ์ แต่แล้วยังมีความต้องการอันเป็นคัมภีร์อยู่ที่จะได้จะถึง จึงไม่ได้ไม่ถึงจนได้ แต่ในขณะที่คิดว่าจะพักเอนกายลง ก็คือว่าวางคัมภีร์ความต้องการ พอวางคัมภีร์เสียเท่านั้น ความบรรลุความสำเร็จก็บังเกิดขึ้นทันที ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า คัมภีร์นั้นเองเป็นอุปสรรคกีดกันอยู่ไม่ให้ไม่ได้ไม่ให้งถึง วางคัมภีร์เสียได้ก็ได้อีกถึงก็สำเร็จทันที ดังนี้

เพราะฉะนั้น การบรรลุถึงมรรคผลนิพพานดังนี้ จึงมิใช่บรรลุด้วยความปรารถนาหรือไม่ปรารถนา แม้จะปรารถนาเต็มที่ก็บรรลุไม่ได้เพราะเป็นคัมภีร์ วางความปรารถนาลงเมื่อใด เมื่อมรรคปฏิบัติสมบูรณ์อยู่แล้วก็บรรลุได้เมื่อนั้น ดังนี้ เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติแม้ว่าจะยังมองไม่เห็นว่าการบรรลุมรรคผลนิพพานจะมีประโยชน์อะไร จะมีสุขอย่างไร แม้จะยังพอใจอยู่ในความเวียนว่ายตายเกิด แต่เมื่อปฏิบัติไป ๆ เมื่อถึงขีดขั้นแล้ว การบรรลุก็จะเกิดขึ้นเอง และเมื่อกลับพิจารณาย้อนดูก็ย่อมจะรู้สึกได้ว่า ความคิดความเห็นเป็นต้นแต่เดิมนั้นก็มีถูกบ้างผิดบ้าง บางทีก็มีถูกมากผิดน้อย หรือถูกน้อยผิดมาก แต่ว่าอันความที่จะบรรลุถึงความสิ้นทุกข์อย่างแท้จริงนั้นจะต้องตัดการเวียนว่ายตายเกิดคือสังสารวัฏนี้ได้โดยสิ้นเชิง เมื่อยังมีความเวียนว่ายตายเกิดอยู่ก็ต้องทุกข์ ดังที่เราทั้งหลายสวดกันอยู่ว่า “เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์” และยังมีทุกข์อื่น ๆ อีกเป็นอันมาก และบรรดาทุกข์อื่น ๆ นั้นก็มาจากชาติทุกข์ ทุกข์คือความเกิดนั้นเป็นเบื้องต้นสำหรับในชีวิตหนึ่ง ๆ เมื่อยังไม่ได้ปฏิบัติศีลธรรมก็อาจจะเห็นแต่ว่าแก่เป็นทุกข์ เจ็บเป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ แต่ไม่เห็นว่าเป็นทุกข์ เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่า ตายเป็นอวมงคล แต่ว่าเกิดเป็นมงคล แต่เมื่อได้ปฏิบัติธรรมแล้วก็เหมือนกัน ถ้าตายเป็นอวมงคลเกิดก็เป็นอวมงคลเหมือนกัน หรือถ้าเป็นมงคลก็เป็นมงคลด้วยกัน และเมื่อเทียบกันแล้วเกิดย่อมเป็นต้นเหตุของชีวิตอันนี้ แล้วก็ต้องมีแก่มีตายไม่พ้นไปได้

กิเลส-กรรม-วิบาก

คราวนี้เมื่อจับพิจารณาถึงวิภูฏสังสารอย่างละเอียดเข้ามา ก็ย่อมจะจับได้ว่ามีเงื่อนไขสำคัญ อยู่สามคือ

หนึ่ง กิเลส
สอง กรรม
และสาม วิบาก

คือกิเลสเป็นเหตุให้กระทำความ กิเลสเป็นเหตุกรรมเป็นผล แล้วกรรมก็กลับเป็นเหตุส่ง วิบากคือผล ตั้งต้นแต่วิบากขั้นที่คือขั้นที่เป็นวิบากอันนี้ คือขั้นที่ได้มาพร้อมกับชาติความเกิด นี้ เป็นวิบากคือเป็นผลของกรรมเก่า กรรมจึงเป็นเหตุวิบากจึงเป็นผล แล้ววิบากก็เป็นเหตุขั้น อีก คือเป็นเหตุก่อกิเลสขั้นอีก โดยนัยนี้วิบากก็กลับเป็นเหตุกิเลสก็กลับเป็นผล แล้วกิเลสก็เป็น เหตุให้กระทำความขั้นอีก โดยนัยนี้กิเลสก็เป็นเหตุกรรมก็เป็นผล แล้วกรรมก็เป็นเหตุส่งวิบาก อีก โดยนัยนี้กรรมก็เป็นเหตุวิบากก็เป็นผล แล้ววิบากก็กลับเป็นเหตุให้เกิดกิเลสขั้นอีก โดย นัยนี้วิบากก็เป็นเหตุกิเลสก็เป็นผล จึงเป็นวิภูฏะ คือเป็นความวนอยู่ดังนี้ วนอยู่เป็นวงกลมเหมือน อย่างล้อรถซึ่งมีอยู่สามซี่ กิเลสซี่หนึ่ง กรรมซี่หนึ่ง วิบากอีกซี่หนึ่งวนกันไปอยู่ดังนี้โดยไม่อาจจะ กล่าวว่าจะอะไรเป็นต้นอะไรเป็นปลาย เป็นต้นแล้วก็เป็นอย่างนี้ แล้วปลายก็กลับเป็นต้น เป็นต้น แล้วก็กลับเป็นปลาย วนเป็นวงกลมอยู่ดังนี้เหมือนอย่างล้อรถที่วิ่งไป จะมีซี่ซี่ก็ตาม แต่ซี่ซี่ นั้นก็กลับเป็นต้นเป็นปลาย นี้แหละคือวิภูฏะ ความวน

วิภูฏะ คือความวนดังกล่าวนี้ก็มีอยู่ในกระแสจิตทุกวันนี้เอง อันจะพึงเห็นได้ว่า ตัณหา สมมติเอาว่ารูปตัณหา ความอยากได้ในรูปคืออยากจะดูรูปนี้เป็นกิเลส ก็เป็นเหตุให้กระทำความ คือเกิดเจตนาที่จะดูรูปขึ้นมาแล้วก็ทำการดูรูป เช่นว่า เดินไปก็ดี วิ่งไปก็ดี หรือทำกิจอย่าง อื่นที่ดี ให้ถึงรูปที่จะดูนั้นแล้วก็ลืมตาดู ดังนี้ก็เป็นกรรมขึ้นมา คราวนี้เมื่อทำการดังนี้ก็เกิด วิบาก การมองเห็นรูปนั้นก็วิบากของกรรม คือการดู คราวนี้วิบากคือการที่เห็นรูปนั้นก็ก่อ กิเลสขั้นอีก ถ้ารูปนั้นสวยงามน่ารักน่าชม ก็เกิดรูปตัณหาที่อยากจะดูยิ่งขึ้นไปอีก ถ้าหากว่าไม่ น่ารักน่าชมแต่น่าชัง ก็เกิดโทสะขึ้นมา คือขัดใจก็ก่อกิเลสขั้นมาอีก ดังนี้

วิถูปัจเจตะ

ฉะนั้น จะพึงเห็นได้ว่าในปัจจุบันนี้เอง จิตใจของทุก ๆ คนก็วิ่งวนเวียนอยู่ในกิเลส กรรม วิบาก ดังกล่าวนี้ตามอายตนะที่เห็นได้ง่ายดังนี้ คราวนี้การปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ที่ปฏิบัติ มาโดยลำดับ ย่อมเป็นการปฏิบัติตัดวิถูปัจเจตะทั้งนั้น เช่นว่าศีล เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เป็นต้น ก็เป็นการปฏิบัติที่ตัดกิเลส กรรม วิบาก กล่าวคือ ตัดกิเลสก็คือตัดโลกโอรสหลงที่เป็นเหตุให้คิดจะฆ่าจะลักของเขา ตัดกรรมก็คือตัดปาณาติบาตกรรม ตัดอกุศลนาทานกรรม ตัด วิบากก็คือว่าตัดวิบากของปาณาติบาตกรรม ของอกุศลนาทานกรรมเสียได้ การปฏิบัติในศีลก็เป็นการปฏิบัติตัดวิถูปัจเจตะอย่างหยาบ การปฏิบัติในสมาธิก็เป็นการปฏิบัติเพื่อตัดวิถูปัจเจตะชั้นกลาง คือ ตัดกิเลส ตัดกรรม ตัดวิบากที่เป็นขั้นบังเกิดขั้นกลุ่มมรุมใจเป็นขั้นนิรวณ การปฏิบัติในสมาธิ นั้นก็ตัดนิรวณเสียได้ ก็ตัดกรรมที่เนื่องมาจากนิรวณ ก็ตัดผลของกรรมคือวิบาก การปฏิบัติ ในปัญญาก็เป็นการปฏิบัติตัดวิถูปัจเจตะอย่างละเอียดขึ้น คือเพื่อตัดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก็ตัด กรรมเพราะอวิชชาตัณหาอุปาทาน และตัดวิบากเพราะกรรมนั้น ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติทุก ๆ คนก็ เชื่อว่าเป็นการปฏิบัติเพื่อตัดวิถูปัจเจตะทั้งนั้นตามภูมิตามชั้น จนถึงตัดได้สิ้นเชิงก็เป็น “วิถูปัจเจตะ” อันเป็นวิมุตตินิพพานขั้นสูงสุด แต่ในขณะที่ปฏิบัติอยู่ชั้นศีลชั้นสมาธิปัญญาแม้ขั้นสามัญก็เป็น วิมุตตินิพพานขั้นสามัญ ให้ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบระงับคือเป็นที่ตัดวิถูปัจเจตะดังนี้อยู่เนื่อง ๆ จะ ทำให้มีฉันทะวิริยะในอันที่จะปฏิบัติเพื่อตัดวิถูปัจเจตะและเพื่อพบกับความสงบอันเป็นผลซึ่งจะพึงได้ โดยลำดับ

ครั้งที่ ๓๕ อุปมานุสสติ ขั้นวิมุตติ สันตตัณหา

ในเบื้องต้นนี้ก็ขอเชิญชวนให้ระลึกถึงความสงบหรือธรรมเป็นเครื่องสงบอันเรียกว่า อุปมานุสสติ ได้แสดงถึงความสงบหรือธรรมเป็นเครื่องสงบซึ่งมีได้ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ มาโดยลำดับ และได้แสดงถึงลักษณะของความสงบมาโดยลำดับตั้งแต่ความถอนความเมา กำจัดความกระหาย กำจัดอาลัย ตัดวิญญะ ในวันนี้จะแสดงอีกลักษณะหนึ่งคือลักษณะที่เป็นความสิ้นไปแห่งตัณหา ความสงบในลักษณะนี้พิจารณาอยู่ที่จิตใจเมื่อสงบความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนาต้องการก็ย่อมจะเห็นได้ชัด และทุกคนย่อมจะต้องเคยมีความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนาต้องการอย่างแรงอันบังเกิดขึ้นในจิตใจเพื่อที่จะได้สิ่งที่อยากจะได้บ้าง เพื่อที่จะเป็นตามที่อยากจะเป็นบ้าง และเพื่อที่จะได้กำจัดสิ่งที่ไม่ต้องการอยากได้หรือภาวะที่ไม่อยากจะเป็นให้สิ้นไปหมดไป และเมื่อความดิ้นรนทะยานอยากเช่นนั้นบังเกิดขึ้น จิตใจเป็นอย่างไรรู้พิจารณาด้วยก็ย่อมจะเห็นได้

ทุกขเวทนาเพราะตัณหา

อันจิตใจที่ประกอบด้วยความดิ้นรนทะยานอยากดังกล่าวนั้น ย่อมมีความดิ้นรนมากบ้าง น้อยบ้าง ถ้าหากว่าความอยากแรงก็ดิ้นรนแรง ถ้าหากว่าความอยากน้อยลงมากก็ดิ้นรนน้อยลงมา และความดิ้นรนทะยานอยากนั้น เมื่อสมปรารถนาก็ย่อมจะรู้สึกว่าเป็นความสุข เมื่อไม่สมปรารถนาก็ย่อมจะรู้สึกว่าเป็นความทุกข์ แต่ว่าอันความสมปรารถนานั้นก็ย่อมจะมีได้ในวิสัยที่จะพึงมีได้ ถ้าหากว่าไม่อยู่ในวิสัยที่จะพึงมีได้ ก็จะต้องพบกับความไม่สมปรารถนา เมื่อเป็นดังนี้ก็เป็นความทุกข์ เข้าในข้อที่ว่า “ปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์” และอันความปรารถนา ดังกล่าวนี้นี้เมื่อจะสรุปลงแล้วก็สรุปได้ว่า ปรารถนาที่จะประจวบกับสิ่งที่เป็นที่รัก ที่จะให้สิ่งไม่เป็นที่รักพลัดพรากไป แต่ว่าเมื่อไปพบตรงกันข้าม คือไปประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก หรือไปพลัดพรากกับสิ่งที่เป็นที่รักเข้า ก็เป็นความปรารถนาไม่สมหวังซึ่งเป็นความทุกข์ และความทุกข์ ดังกล่าวนี้นี้ก็มีลักษณะเป็นความแค้นใจ คือใจแค้นผกกลงไปปราศจากความสดชื่นหรือความชื่นบาน เป็นความระทมใจคร่ำครวญอยู่ในใจ เป็นความไม่สบายกาย เป็นความไม่สบายใจ เป็นความคับแค้นใจต่าง ๆ รวมความก็คือเป็นทุกขเวทนาที่เป็นไปทางกายบ้าง ที่เป็นไปทางใจบ้าง แต่ส่วนสำคัญนั้นเป็นไปในทางใจ น้อยหรือมากที่สุดแต่ว่าความปรารถนาน้อยหรือมากเพียงไร และนอกจากนี้ความปรารถนาดังกล่าวนี้นี้เพื่อที่จะให้สมหวังย่อมเป็นเหตุให้ประกอบกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง แม้เป็นกรรมที่ชั่วเป็นกรรมที่ผิดอันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อนมีประการต่าง ๆ จึงก่อให้เกิดอกุศลกรรมต่าง ๆ ขึ้นอีกส่วนหนึ่งด้วย

เพราะฉะนั้น ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนาต้องการจึงเป็นความไม่สงบ เป็นความไม่สงบที่ปรากฏขึ้นในใจก่อน คือปรากฏอาการขึ้นเป็นความดิ้นรนทะยานอยากต่าง ๆ ดังกล่าว แล้วก็เกิดความไม่สงบโดยเป็นทุกขเวทนา เพราะต้องเป็นทุกข์ มีโศกคือความแค้นใจเป็นต้นดังกล่าวแล้ว และยังเป็นความไม่สงบทางกายทางวาจาทางใจ ซึ่งเป็นไปทางกรรมคือการงานที่กระทำอีกด้วย จะต้องได้รับผลของกรรมนั้นเป็นความไม่สงบ เพราะเป็นความทุกข์ต่าง ๆ อีก เพราะฉะนั้น บรรดาความไม่สงบทั้งหลายที่ทุก ๆ คนได้รับจึงเนื่องมาจากตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจนี้ และแม้ว่าจะได้รับความสมปรารถนาในสิ่งที่เป็ยวิสัยอันทำให้ได้เสวยสุขเวทนา คือความรู้สึกรื่นเป็นสุขได้ความพอใจ แต่ว่าสุขและความพ้อใจดังกล่าวนั้นก็บังเกิดขึ้นชั่วระยะเวลาอันยาวบ้างสั้นบ้าง ไม่เป็นที่ตั้งอยู่แน่นอนจนตลอดไป เพราะสิ่งที่ได้ตามปรารถนาหรือภาวะที่ได้ตามปรารถนานั้นย่อมเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่กับตน ตนรู้ว่าเป็นเจ้าเข้าเจ้าของครอบครองอยู่ชั่วระยะเวลาที่ยาวบ้างสั้นบ้าง สิ่งหรือภาวะเหล่านั้นต้องพลัดพรากไปก่อนบ้างหรือว่าชีวิตอันนี้ต้องดับไปเสียก่อนบ้างต้องทั้งสิ่งทั้งปวงไป เพราะฉะนั้น เป็นอันว่าจะต้องพบกับความพลัดพรากอยู่เสมอไป ที่จะไม่พลัดพรากก็คือว่าตนเองและบุญกับบาป เมื่อเกิดมาก็ตนเองผู้เดียวเป็นผู้มาเกิดพร้อมกับบุญบาปที่ได้กระทำไว้ เมื่อไปที่ตนเองผู้เดียวเป็นผู้ไปพร้อมกับบุญและบาปที่ได้กระทำไว้ เพราะฉะนั้น เมื่อมีความดิ้นรนปรารถนาทะยานอยากของใจอยู่จึงต้องพบกับความไม่สงบพบกับความทุกข์ต่าง ๆ และแม้จะพบกับความสุขก็ชั่วระยะเวลาที่ยาวหรือสั้นดังกล่าวแล้ว

อาศัยตัณหาละตัณหา

ฉะนั้น ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจจึงได้แต่สร้าง ความไม่สงบและความทุกข์ต่าง ๆ ให้บังเกิดขึ้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้ปฏิบัติเพื่อละตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนานั้นเสียสำหรับผู้ที่ต้องการจะพบกับความสงบ และในขั้นสามัญก็ได้มีคำสอนอันแสดงไว้ว่า “ให้อาศัยตัณหาละตัณหาเสีย” ความอาศัยตัณหาละตัณหานั้นก็หมายความว่าให้ใช้ความดิ้นรนทะยานอยากในทางที่จะพบกับความสิ้นทุกข์ คือให้ออยากพบความสิ้นทุกข์ อยากบรรลุมรรคผลนิพพาน อันความอยากดังกล่าวนี้ถ้าเป็นความพอใจใครที่จะปฏิบัติกระทำท่านเรียกว่าฉันทะ เป็นอิทธิบาทคือธรรมที่ทำให้บรรลุถึงความสำเร็จ แต่ว่าถ้าเป็นความพอใจที่แรงสักหน่อยหนึ่งอันมีลักษณะเป็นความดิ้นรนหรือเป็นความต้องการที่มาก ฉันทะนั้นก็เป็ยตัณหา และเมื่อแสดงอย่างละเอียดแม้ฉันทะดังกล่าวนั้นก็เป็ยตัณหาอย่างละเอียดอย่างหนึ่ง แต่เป็ยตัณหาในทางที่ดี ก็ให้อาศัยตัณหาในทางที่ดีนั้นเพื่อละตัณหาในที่สุด ในข้อนี้ได้มีแสดงถึงการอาศัยฉันทะเพื่อละฉันทะดังที่ท่านพระอนนทเถระได้ตอบปัญหาที่มีผู้มาถามว่า “ประพุดติพรหมจรรย์เพื่ออะไร” ท่านตอบว่า “เพื่อละฉันทะ” ผู้ถามก็ถามต่อไปว่า “การละฉันทะนั้นจะทำอย่างไร” ท่านก็

ตอบว่า “ให้อบรมทำฉันทะให้บังเกิดขึ้น” ผู้ถามจึงแย้งว่า “คำตอบเช่นนั้นเป็นไปไม่ได้ เพราะ ว่าที่แรกตอบว่าประพตฺติพรหมจรรย์เพื่อละฉันทะ แล้วทำไมจึงมาตอบอีกว่าให้ปฏิบัติอบรมทำ ฉันทะ” ท่านพระอานนท์จึงได้แสดงอุปมาว่า “การที่จะมาสู่อารามนี้ผู้มาก็ต้องมีฉันทะที่จะมา ต้องมีความเพียรที่จะมา ต้องมีจิตตะที่จะมา ต้องมีความใคร่ครวญที่จะมา แต่ว่าครั้นมาถึงอารามนี้ แล้ว ฉันทะนั้นก็สงบ ความเพียรก็สงบ จิตใจที่มาก็สงบ วิมังสาคือความใคร่ครวญพิจารณา ที่จะมาก็สงบ ฉะนั้น จึงละฉันทะอย่างนี้” ตามคำตอบของท่านนี้ก็ถือว่าต้องอาศัยฉันทะในการที่จะทำกรรมยะคือกิจที่ควรทำ ครั้นทำเสร็จแล้ว ฉันทะนั้นก็สงบ ก็เป็นอันว่าละฉันทะ อาศัย ตัณหาเพื่อละตัณหาที่เช่นเดียวกัน อาศัยตัณหาคือความอยากเพื่อจะทำกรรมยะ คือกิจที่ควรทำ ครั้นทำสำเร็จแล้ว ตัณหานั้นก็สงบ แต่ว่าต้องละตัณหาจึงจะพบกับความสงบอันหมายถึงความ สิ้นสุดกิจที่จะพึงทำนั้นได้

ฉะนั้น เมื่อยังมีตัณหาอยู่ก็ให้เป็นนายของตัณหา อย่าให้ตัณหาเป็นนาย ตัณหาเป็นนาย นั้นเรียกว่า ตณฺหาทาโล แปลว่าเป็นทาสของตัณหา ความเป็นทาสของตัณหานั้นก่อให้เกิด ความทุกข์อันเป็นความไม่สงบด้วยประการทั้งปวง แต่ความเป็นนายของตัณหาแม้ว่าจะมีความ ไม่สงบเพราะตัณหา แต่ก็สามารถควบคุมตัณหาได้ ไม่ให้ตัณหาไปในทางที่ผิด เพราะว่า เมื่อมีความดิ้นรนทะยานอยากบังเกิดขึ้นก็ควบคุมได้ เพราะพิจารณารู้ว่าที่ดิ้นรนทะยานอยากไป อย่างนั้นถูกหรือผิด ถ้าเป็นไปในทางที่ผิด ถึงตัววันไม่กระทำ สงบความอยากนั้นเสีย ถ้าเป็น ไปในทางที่ถูกก็กระทำ ก็เป็นอันว่าเป็นนายของตัณหาควบคุมตัณหาได้ และเป็นการอาศัยตัณหา เพื่อละตัณหาเสียด้วย ก็เพราะว่าเมื่ออยากจะทำกรรมยะ คือกิจที่ควรทำอันใดอันเป็นกิจที่ดีที่ชอบ เมื่อกระทำเสร็จลงไปแล้วตัณหาในเรื่องนั้นก็สงบเป็นอันละตัณหาอันนั้นได้ พบความสงบไปชั้น หนึ่ง ๆ ดังนี้

ตณฺหุขโย

เพราะฉะนั้น การที่สามารถควบคุมจิตใจของตนเองให้เป็นนายของตัณหาในใจ ควบคุม ตัณหาในใจของตนเองได้ และให้อาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาเสียในทางที่ถูกที่ควรดังนี้ ก็เป็น ปฏิปทานำไปสู่ความสงบ และเมื่อละตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากเสียได้อย่างหนึ่ง ๆ ก็เป็น ความสงบอย่างหนึ่ง ๆ ละได้มากก็เป็นความสงบมาก เพราะฉะนั้น ให้พิจารณาดูถึงความสงบ ตัณหาซึ่งทุก ๆ คนมีอยู่ เทียบเคียงกับความไม่สงบเพราะมีตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ก็ย่อมจะรู้ได้ และเมื่อปฏิบัติสงบประจวบตัณหาละตัณหาเสียตามภูมิตามขั้นแม้โดยที่กล่าวมา ก็ ย่อมจะพบกับความสงบตามภูมิตามขั้น และการสงบตัณหาหรือละตัณหาเสียได้นั้นก็จะปรากฏ เป็นศีลบ้าง เป็นสมาธิบ้าง เป็นปัญญาบ้าง เป็นวิมุติบ้าง ตัณหาอย่างแรงเมื่อสงบด้วยศีล

ละได้ด้วยศีล คือว่างเว้นด้วยใจของตนเองได้ ไม่กระทำไปตามความดิ้นรนทะยานอยากของใจ
 ดังนี้ก็เป็นการละตัณหาด้วยศีล เมื่อสงบกามฉันทน์นิเวรณในใจของตนเองได้ด้วยสมาธิก็เป็นการ
 ละตัณหาด้วยสมาธิ เมื่อละตัณหาอย่างละเอียดที่บังเกิดขึ้นด้วยปัญญา เพราะพิจารณามองเห็นว่า
 ตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ ตัณหาจึงสงบไปจากใจ ความยึดถือสิ่งที่ยึดถือด้วยตัณหานั้นก็สงบลง
 ไป ก็เป็นความสงบเพราะละตัณหาด้วยปัญญา และความสงบเพราะละตัณหาเสียได้อันเป็นตัว
 ความสงบอันบังเกิดขึ้นในใจ มีลักษณะเป็นความไม่ดิ้นรนไม่กระวนกระวายไม่ทะยานอยาก มี
 ลักษณะเป็นความอึด เป็นความเต็มเป็นความพอเป็นความเยือกเย็น สิ้นความดิ้นรนกระวนกระ
 วายด้วยประการทั้งปวงดังนี้ เป็นลักษณะของวิมุตติคือความหลุดพ้นตามภูมิตามชั้น ดังนี้แหละ
 เป็นธรรมที่เป็นความสงบหรือเป็นที่สงบเพราะสิ้นตัณหา ละตัณหาในลักษณะที่ว่า “ตนทกขโย
 ความสิ้นตัณหาหรือธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา” อันเป็นอุปสมะ ความสงบระงับหรือธรรมเป็นที่
 สงบระงับอีกลักษณะหนึ่ง

ครั้งที่ ๓๖ อุปสมานุสสติ ขั้นวิมุตติ สันตติใจยินดี

ในเบื้องต้นนี้ขอเชิญชวนให้ทุก ๆ ท่านระลึกถึงความสงบอันเรียกว่า อุปสมานุสสติ ความระลึกถึงความสงบอันเรียกว่าอุปสมานุสสตินี้ได้แสดงมาแล้วหลายครั้ง เพราะว่าอันความสงบนั้นจะต้องมีเหตุมีผล ความสงบที่เป็นส่วนเหตุอันได้แก่ความสงบสิ่งที่ทำให้เกิดความไม่สงบทั้งหลาย ความสงบที่เป็นส่วนผล ก็ได้แก่ตัวความสงบจริง ๆ อันมีลักษณะเป็นความเรียบร้อย เป็นความเยือกเย็นเป็นความสุข ฉะนั้น ในการแสดงถึงความสงบหรือระลึกถึงความสงบ ก็พึงระลึกถึงความสงบที่เป็นส่วนเหตุเป็นข้อสำคัญ เพราะเมื่อระลึกถึงความสงบข้อนี้ได้ ก็ย่อมจะทำให้ได้ทราบแนวปฏิบัติให้บรรลุถึงความสงบนั้น และเมื่อได้รับความสงบที่เป็นส่วนผลก็ให้กำหนดระลึกอาการของความสงบข้อนี้ซึ่งปรากฏบังเกิดมีขึ้นในจิตใจ ศึกษาให้ทราบแน่ชัด เมื่อเป็นดังนี้แล้วก็ทำให้ได้พบกับความสงบทั้งที่เป็นส่วนเหตุและทั้งที่เป็นส่วนผล จึงได้แสดงเรื่องความสงบนี้มาหลายครั้ง และได้แสดงถึงความสงบที่เป็นส่วนเหตุคือสงบอะไร ด้วยอะไร ดังจะกล่าวสรุปอีกครั้งหนึ่งว่า ความสงบความประพฤติที่เป็นภยเป็นเวรทั้งหลายย่อมมีได้ด้วยศีล ความสงบนิรณันต์คือเครื่องก่อกัดที่บังเกิดขึ้นในจิตใจอันทำให้จิตใจฟุ้งซ่านเร่าร้อน ย่อมมีได้ด้วยสมาธิ และความสงบความดีนรนาปรารถนาของใจและความยึดถือทั้งหลาย หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าสงบความรู้ความเห็นที่ผิด หรือว่าทฤษฎีมานะอันมีอยู่อย่างลึกซึ้งในจิตใจ ย่อมมีได้ด้วยปัญญา และความสงบที่เป็นส่วนผลนั้นก็ได้แก่ความหลุดพ้นของใจ ตั้งต้นแต่จากภยเวรจากเรื่องก่อกัดใจทั้งหลายตลอดจนถึงทฤษฎีมานะ หรือความรู้ผิดเห็นผิด อันมีลักษณะเป็นความสร้างเมมา หายเมมา มีลักษณะเป็นความดับความกระหายของใจ มีลักษณะเป็นความถอนอาลัย มีลักษณะเป็นความตัดวัฏฏะคือความวนเวียน มีลักษณะเป็นความสิ้นความดีนรนาทะยานอยากของใจ และในวันนี้จะแสดงอีกลักษณะหนึ่ง คือมีลักษณะเป็นความสันตติใจยินดีเป็นการสำรวจเครื่องย่อมใจ อันเรียกว่า วิราคะ

เครื่องย่อมใจ

คำว่า “วิราคะ” นี้ ตรงกันข้ามกับคำว่า “ราคะ” คำว่าราคะนั้นแปลว่าย่อม แปลว่าติด เหมือนอย่างสีสำหรับย้อมผ้าซึ่งเป็นเครื่องย่อม เครื่องย่อมหรือว่าการย้อมเรียกว่า ราคะ และเมื่อย้อมแล้วสีก็ติดผ้า การติดนี้ก็เรียกว่าราคะ ในที่นี้หมายถึงเครื่องย่อมการย้อมและการติดทางจิตใจ อันเครื่องย่อมนั้นก็ได้แก่สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย จะกล่าวว่ารูปร่างที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน กลิ่นที่จมูกได้ดม รสที่ลิ้นได้ทราบ และสิ่งที่กายได้ถูกต้อง อันเป็นสิ่งที่น่ารัก

ใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย หรือจะกล่าวว่าโลกธรรม ธรรมสำหรับโลกอันเป็นฝ่ายอวิชชา ารมณั อารมณัที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลายอันได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ดังนี้ก็ได้ สิ่ง เหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องข้อมใจ และเมื่อเครื่องข้อมใจเหล่านี้เข้าไปทำการข้อมใจ ใจก็ติดสืคือติด เครื่องข้อมเหล่านี้

ฉะนั้น จึงมีแสดงอุปมาเปรียบเทียบสของใจไว้ต่าง ๆ คือเป็นสีดำก็มี เป็นสีเขียวก็มี เป็นสีแดงก็มี เป็นสีเหลืองก็มี เป็นสีขาวก็มี เป็นสีขาวอย่างอื่นก็มี ใจที่มีสีดำเพราะติดเครื่อง ข้อมที่เป็นสีดำนั้นปรากฏเป็นใจที่มีลักษณะโหดร้าย มีความโลภจัด มีความโกรธจัด มีความ หลงจัด ปราศจากความรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ มีลักษณะดังที่เรียกว่า อันทพาล คือเป็นคนเขลาเป็นคนโง่ เหมือนดังเป็นผู้บอด ดังนี้ก็เป็นใจที่มีสีดำ ส่วนใจที่มีสี เขียวนั้นเป็นใจที่ดีขึ้นมาหน่อยหนึ่ง คือรู้จักที่ถูกที่ผิด รู้จักให้ความยุติธรรม มีการพิจารณา ปฏิบัติตามผิดตามถูก ใจที่มีสีแดงก็เป็นใจที่ดีขึ้นมาอีกระดับหนึ่ง รู้จักมุ่งหาการกระทำความดี อันเป็นบุญเป็นกุศลต่าง ๆ ขึ้น ใจที่มีสีเหลืองก็เป็นใจที่ดีขึ้นมาอีก รู้จักที่จะประพฤติธรรมสูงขึ้น ใจที่มีสีขาวก็เป็นใจที่สูงขึ้นมาอีกมากใกล้จะถึงความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง จนถึงขั้นรู้จักออกบวช เป็น อุษี เป็นโยคี ปฏิบัติธรรมอันเป็นนิกบวชภายนอกพระพุทธศาสนา หรือว่าเป็นภิกษุ สามเณร ในพระพุทธศาสนา ส่วนใจที่มีสีขาวอย่างอื่นนั้นกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นใจที่สำรอกสือออกได้ โดยสิ้นเชิง เป็นใจที่บริสุทธิ์อย่างอ่องไม่มีสี ได้แก่ท่านผู้บรรลุถึงความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง คือพระ พุทธเจ้าและอรหันตสาวกทั้งหลาย

วิราคะ

เพราะฉะนั้น เครื่องข้อมใจซึ่งทำการข้อมใจให้มีสีต่าง ๆ โดยจิตใจนี้ติดสืต่าง ๆ และมีระ ดับต่าง ๆ ตั้งแต่ขั้นที่ดำทมิฬมืดมิดและค่อย ๆ สำรอกสืที่ดำทมิฬมืดมิดนั้นได้โดยลำดับจนถึง ขั้นบริสุทธิ์อย่างยิ่ง เป็นจิตใจที่สำรอกสือออกได้ด้วยประการทั้งปวง ใจที่ติดสืหรือสืที่ติดใจนี้ คือราคะ ใจที่ประกอบด้วยราคะอันมีลักษณะหยาบและละเอียดตามภูมิตามขั้น และใจที่สำรอกสื ก็เป็นใจที่ประกอบด้วยวิราคะอันตรงกันข้าม ซึ่งก็มีการสำรอกสือออกไปโดยลำดับเช่นเดียวกัน จนถึงเป็นวิราคะอย่างสมบูรณ์ คือเป็นจิตใจที่สำรอกสือออกได้ทั้งหมด เป็นใจที่ไม่มีสี บรรลุ ถึงความบริสุทธิ์สมบูรณ์ดังกล่าวนั้น นี้คือวิราคะธรรมอันบุคคลพึงปฏิบัติได้ตั้งแต่เบื้องต้นเบื้องต้น จนถึงที่สุด เพราะว่าจิตใจอันนี้ได้มีวิราคะ คือเครื่องข้อมมาทำการข้อมใจให้ใจนี้ติด คือติดใจยินดี อยู่ในรูปบ้าง เสียงบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้องบ้าง อันน่าปรารถนา พอใจทั้งหลาย หรือว่าติดอยู่ในลาภ ยศ สรรเสริญ สุขต่าง ๆ เป็นอันมาก และสืที่ติดใจหรือ ว่าใจที่ติดสืนี้ก็ติดมากมายหลายชั้นซับซ้อนกันจนดำคือแบบสนิทกลายเป็นสีดำไปก็มี กลายมา

เป็นสีเขียว สีแดง กลายมาเป็นสีเหลืองหรือกลายลงมามีก็เป็นสีขาวและก็ยังเป็นสีอยู่ แต่ก็ นับว่าดีขึ้นมากแล้ว คราวนี้มาสำรวจออกทั้งหมดได้กลายเป็นสีขาวอย่างอื่นคือไม่มีสี ดังนี้แหละก็นับว่าเป็นการบรรลุอย่างสมบูรณ์ เป็นความสงบอย่างสมบูรณ์ นี่คือวิราจธรรม

สติปัฏฐานสี่

ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงก็ล้วนแต่เป็นเครื่องสำรอกของใจนี้ทั้งนั้น ไม่ว่าจะป็นธรรมข้อไหน ทั้งที่เป็นส่วนศีล ทั้งที่เป็นส่วนสมาธิและทั้งที่เป็นส่วนปัญญา ในส่วนที่เป็นสมาธิและปัญญาประกอบกันนั้น ก็ได้แก่ส่วนที่มาตั้งสติพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม ตามนัยที่ตรัสแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ก็เพราะว่าบุคคลทุก ๆ คนนั้นย่อมเป็นประเภทคัมภีร์จิตอย่างหยาบบ้าง คัมภีร์จิตอย่างละเอียดบ้าง วิทยุจิตอย่างหยาบบ้าง วิทยุจิตอย่างละเอียดบ้าง คนที่เป็นคัมภีร์จิตอย่างหยาบก็เช่นว่าเป็นคนที่มุ่งรักสวยรักงามมักจะติดกาย ก็ตรัสสอนให้ตั้งสติพิจารณากายนี้ให้เห็นธรรมาคือความเกิดดับเพื่อที่จะคลายความติดในกายลงไป คนที่มีคัมภีร์จิตอย่างละเอียดก็คือคนที่มักจะแสวงหาความสุขเป็นประการสำคัญ ก็มุ่งสุขกายสุขใจเป็นใหญ่ แม้ว่าทางร่างกายจะไม่สวยสดงดงามไปบ้างก็ไม่เป็นไร ขอให้มีความสุขกายสุขใจก็แล้วกัน ก็ตรัสสอนให้ตั้งสติพิจารณาเวทนาคือความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ และไม่ทุกข์ไม่สุขให้เห็นธรรมาคือความเกิดดับ และเมื่อเป็นดังนี้ก็จะคลายติดในเวทนาลงไป คนที่มีวิทยุจิตอย่างหยาบก็มักจะถือเอาความเห็นของตนเป็นประมาณมักจะติดจิตคือติดในอาการแห่งใจของตนเอง มุ่งเอาแต่ใจของตนเองเป็นที่ตั้ง เมื่อถูกใจแล้วก็ใช้ได้ ก็ตรัสสอนให้พิจารณาจิต ให้เห็นความเกิดดับเช่นเดียวกัน เมื่อเป็นดังนี้ก็จะคลายจากความติดในจิตใจ คนที่มีวิทยุจิตอย่างละเอียดมักจะติดในเรื่องที่บังเกิดขึ้นในใจเป็นประการสำคัญ ต้องการให้ใจนี้ได้พบกับเรื่องที่ชอบใจเป็นที่ตั้ง ก็ตรัสสอนให้พิจารณาธรรมคือเรื่องที่บังเกิดขึ้นในจิตใจทั้งหลาย ให้เห็นความเกิดดับเช่นเดียวกัน สติปัฏฐานทั้งสี่นี้จึงเหมาะสำหรับผู้มีจิตทั้งสี่ดังที่กล่าวมาแล้ว ทุก ๆ คนก็ย่อมจะมีจิตทั้งสี่นี้อยู่ด้วยกัน เพราะฉะนั้น ก็สามารถที่จะตั้งสติกำหนดพิจารณาได้ทุกข้อ และแต่ละข้อในสี่ข้อนี้ก็จะได้แบ่งแยกเป็นหมวดย่อย ๆ ออกไปอีก และวิธีที่ปฏิบัติตั้งสติบางข้อก็ต้องการให้รวมจิตเข้ามากำหนดอยู่เพียงเรื่องเดียว บางข้อก็ต้องการให้พิจารณาดังที่ได้แสดงมาโดยลำดับ

ครั้งที่ ๓๗ อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

ดับเครื่องก่อทุกข์

ในเบื้องต้นก็ขอชวนเชิญให้ทุก ๆ ท่านระลึกถึงความสงบอันเรียกว่า สันติหรืออุปสมะ ความระลึกถึงความสงบก็เรียกว่า อุปสมานุสสติ และก็ได้แสดงมาโดยลำดับถึงความสงบอันเกิดจากศีลเป็นต้นขึ้นมาจนถึงวิมุตติความหลุดพ้น และก็แสดงถึงลักษณะความสงบอันเป็นส่วนเหตุประกอบอยู่ด้วย ตั้งต้นแต่ความสร้างเมฆาหยาเมฆอนความเมฆามาจนถึงความสิ้นเครื่องข้อมใจสิ้นการข้อมใจสิ้นความติดใจในเครื่องข้อมต่าง ๆ นั้นอันเรียกว่า วิจารณ์ ในวันนี้จะแสดงอีกลักษณะหนึ่งซึ่งเรียกว่า นิโรธะ หรือนิโรธที่แปลว่าดับ ตรงกันข้ามกับสมุทัยที่แปลว่าก่อให้เกิดหรือเครื่องก่อ อันสมุทัยนั้นในอริยสัจจ์ทั้งสี่ก็เป็นข้อสอง ข้อหนึ่งก็คือทุกข์ ข้อสองก็คือสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์หรือเครื่องก่อทุกข์ ข้อสามก็คือนิโรธ ความดับทุกข์ ข้อสี่ก็คือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

ทุกข์เพราะตัณหา

นิโรธะหรือนิโรธที่ยกขึ้นเป็นหัวข้อในวันนี้ก็เป็นข้อสามในอริยสัจจ์ทั้งสี่ สมุทัยที่ตรงกันข้ามก็เป็นข้อสอง สมุทัยนี้เป็นเครื่องก่อทุกข์ก่อความเดือดร้อน และเครื่องก่อนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้เอาตัณหาคือความดิ้นรนของใจทะยานอยากของใจ จิตใจที่มีลักษณะดิ้นรนนั้นย่อมเป็นจิตใจที่ไม่หยุด แต่ว่าดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เพื่อที่จะได้บ้าง เพื่อที่จะเป็นบ้าง เพื่อที่จะทำลายล้างบ้าง เพื่อที่จะได้ก็เรียกว่ากามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากจะได้สิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย จะเรียกว่ารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้องก็ตาม จะเรียกว่าลาภ ยศ สรรเสริญ สุขต่าง ๆ ก็ตาม จะเป็นแก้วแหวนเงินทองสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ตาม ซึ่งเป็นสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจอยากจะได้ จิตก็ดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่ายเพื่อที่จะได้สิ่งเหล่านั้นมา ลักษณะดังนี้เป็นกามตัณหา ความดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่ายเพื่อที่จะเป็นโน้นเป็นนี่ต่าง ๆ ตามที่อยากจะเป็น ตลอดจนถึงเป็นเจ้าของบรรดาสิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจเหล่านั้น ก็ทำให้จิตใจดิ้นรนไปเพื่อที่จะให้สำเร็จความเป็นโน้นเป็นนี่ตามที่ต้องการปรารถนานั้น ก็เป็นภวตัณหา

กามตัณหาและภวตัณหาที่รวมเข้าก็เป็นความดิ้นรนเพื่อที่จะดิ้นเข้ามาหาตน เพราะเป็นสิ่งที่อยากจะได้จะเป็น แต่อย่างไรก็ตามดิ้นรนอีกอย่างหนึ่งก็คือดิ้นรนเพื่อทำลายล้าง คือทำลายล้างอุปสรรคแห่งการได้สิ่งที่อยากจะได้ แห่งการเป็นสิ่งที่อยากจะเป็น อุปสรรคนั้นจะเป็นบุคคลหรือสิ่งอะไรก็ตาม ก็ดิ้นรนเพื่อจะทำลายล้างคือผลัดออกไป ก็รวมความว่า ดิ้นรนที่จะดิ้นเข้า

มาอย่างหนึ่ง ดันรนเพื่อจะผลัดออกไปอีกอย่างหนึ่ง อันคัมภีร์คือความดันรนทะยานอยากนี้เป็นตัวสมุทัยคือตัวก่อทุกข์ ความทุกข์ต่างๆ ย่อมเกิดขึ้นจากสมุทัยอันนี้ และพึงพิจารณาถึงความทุกข์เดือดร้อนวุ่นวายทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นในโลกนี้ อันเกิดขึ้นจากกรรมคือการงานที่กระทำของบุคคล อันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนซึ่งกันและกันตั้งแต่ส่วนน้อยจนถึงส่วนใหญ่ ก็เกิดขึ้นจากการที่ดันรนไปเพื่อที่จะดึงเข้ามาทับที่จะผลัดออกไปดังกล่าวมานี้ จึงได้เกิดการวิวาทแก่งแย่งช่วงชิงต่อสู้จนถึงประหัดประหารกันตั้งแต่ส่วนน้อยจนถึงส่วนใหญ่ แม้เป็นสงครามครั้งใหญ่ที่มนุษย์กระทำขึ้นต่อกันก็บังเกิดขึ้นจากคัมภีร์คือความดันรนทะยานอยากนั้นแหละเป็นมูลฐานทั้งนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อยังมีคัมภีร์คือความดันรนของใจอยู่อย่างนี้ ก็ยังมีสมุทัยคือเครื่องก่อทุกข์อยู่เสมอ และโลกนี้ก็จะไม่ว่างเว้นจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกันตั้งแต่ระหว่างบุคคล ระหว่างหมู่ จนถึงระหว่างประเทศ ระหว่างชาติ แม้จะหาวิธีแก้กันอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่อาจที่จะแก้ได้ จะแก้ด้วยวิธีใช้กำลังต่างๆ ประหัดประหารกันสู้กัน ก็อาจจะมีแพ้มีชนะ แต่ก็จะเป็นไปดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

ชข เวร ปสวติ ผู้ชนะย่อมก่อเวร

ทุกข์ เสติ ปราชิต ผู้แพ้ย่อมนอนเป็นทุกข์

เพราะจะมีการครุ่นคิดผูกเวรซึ่งกันและกันต่อไปอีก คราวนี้แพ้ก็คิดแก้ตัวที่จะเอาชนะใหม่ก็อาจชนะใหม่ได้ ฝ่ายที่แพ้ก็คิดแก้ตัวที่จะเอาชนะใหม่อีก ก็อาจชนะใหม่อีกได้ จึงเป็นการแพ้การชนะที่ไม่แน่นอน ในระหว่างบุคคลก็ปรากฏตัวอย่างอยู่ไม่น้อย เช่นการผูกเวรกันในระหว่างตระกูล บุคคลในตระกูลนี้ทำลายบุคคลในตระกูลนั้น บุคคลในตระกูลนั้นก็ทำลายบุคคลในตระกูลนี้ ผูกเวรกันเช่นนี้มาตั้งหลายชั่วคนดังนี้ก็มิ ตั้งแต่ชั้นปู่ย่าตายายมาชั้นพ่อแม่ชั้นลูกก็ทำลายกันไปอีก เรื่องเช่นนี้เคยมีตัวอย่างจนถึงกับหลวงพ่อดหนึ่งได้เชิญมาทั้งสองตระกูล ขอให้เลิกผูกเวรซึ่งกันและกัน ทั้งสองฝ่ายก็รับ และเมื่อรับแล้วก็เลิกทำลายล้างกันและอยู่ด้วยกันด้วยความผาสุก

นิโรธะ-ดับตัณหา ดับทุกข์

เพราะฉะนั้น การจะเอาชนะกันด้วยการผูกเวรนั้นก่อความทุกข์ไม่มีที่สิ้นสุด เพราะเกิดจากตัณหาซึ่งเป็นตัวก่อ แต่เมื่อปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ดับตัณหาซึ่งเป็นตัวก่อนี้เสียได้ก็เป็นความดับทุกข์ได้ เพราะว่าเมื่อดับตัณหาลงไปได้ในข้อใดในเรื่องใดในบุคคลใด ก็ย่อมทำให้สงบกรรมอันเป็นไปใน การเบียดเบียนซึ่งกันและกันในเรื่องนั้นบุคคลนั้น ก็ปรากฏเป็นความดับทุกข์เดือดร้อน เพราะฉะนั้น ความดับทุกข์เดือดร้อนนั้นจึงมีทางปฏิบัติได้

อย่างเดียวกันนั้น ก็ว่าดับตัณหาเสีย ถ้าหากว่าไม่ดับตัณหาเสียแล้วจะใช้วิธีอื่นไม่สามารถที่จะพบกับความดับทุกข์ได้อย่างจริงจังถาวรแน่นอน อาจจะปราบกันลงไปได้ด้วยกำลังต่าง ๆ ให้จำต้องแพ้ให้จำต้องสงบเป็นคราว ๆ แล้วฝ่ายแพ้นั้นตั้งตัวขึ้นมาแก้ตัวกันใหม่ ก็กลับไปกลับมาอยู่ดังนี้ ก็เป็นตัวอย่างที่เห็นกันอยู่ แต่แม้เช่นนั้นน้อยคนที่จะมาปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คือดับตัณหาในใจของตนลงไปเสีย ดับกรรมคือการกระทำซึ่งเป็นการเบียดเบียนซึ่งกันและกันอันเป็นการก่อกองก่อเวร รู้จักให้ภัยกันไม่ผูกเวรกัน เมื่อปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าดังนี้แล้วก็ดับทุกข์ได้ดับร้อนได้ ดังนี้แหละคือนิโรธ ความดับอันเป็นความสงบ ดับตัณหาความคันรณะขานอยากของใจ เป็นผู้หยุดคือหยุดคั่นรณกวัดแกว่งกระสับกระส่ายด้วยอำนาจของความอยากดังกล่าวนั้น ดับกรรมคือการงานที่กระทำอันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เมื่อเป็นดังนี้ก็ได้ผลเป็นความดับ ซึ่งเป็นความสงบ เพราะฉะนั้น จะเป็นความสงบได้ก็จะต้องเป็นนิโรธคือเป็นความดับ ดับตัณหาดับกรรมที่เป็นความเบียดเบียนดังกล่าว นี่เป็นทางเดียวเท่านั้นที่จะให้พบกับความสงบความดับทุกข์ได้ ไม่มีทางอื่นที่จะพบกับความสงบความดับทุกข์ได้

พิจารณาจิต

เพราะฉะนั้น เมื่อได้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จึงอาจจะพบกับความสงบได้จริงและก็สามารถที่จะปฏิบัติได้ วิธีที่จะปฏิบัตินั้นโดยปริยายคือทางหนึ่งก็ปฏิบัติตั้งสติพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็นสติปัญญาของพระพุทธเจ้า จะแสดงข้อตั้งสติพิจารณาจิตสืบต่อไปว่า เมื่อจิตหดหู่ก็ให้รู้ว่าจิตหดหู่ เมื่อจิตฟุ้งซ่านก็ให้รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน เมื่อจิตใหญ่กว้างก็ให้รู้ว่าจิตใหญ่กว้าง เมื่อจิตไม่ใหญ่กว้างก็ให้รู้ว่าจิตไม่ใหญ่กว้าง เมื่อจิตยังมีกรรมมีคุณที่ยังก็ให้รู้ว่าจิตมีกรรมมีคุณที่ยัง เมื่อจิตมีคุณหรือมีกรรมที่สูงกว่านั้นอันไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่าก็ให้รู้ หรือว่าจิตไม่ยิ่ง จิตไม่มีกรรมที่ยิ่งก็ให้รู้ จิตเป็นสมาธิตั้งมั่นก็ให้รู้ จิตไม่เป็นสมาธิตั้งมั่นก็ให้รู้ จิตวิมุตติหลุดพ้นก็ให้รู้ จิตไม่วิมุตติหลุดพ้นก็ให้รู้ คือจิตเป็นอย่างไรก็ให้รู้เช่นนั้น

การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิตดังนี้เป็นการที่ดูเข้ามาให้รู้จิตของตนเองว่าเป็นอย่างไร ว่าถึงปรกติวิสัยของบุคคลมักจะไม่ดูเข้ามา แต่ว่าดูออกไป ดังจะพึงเห็นว่าตาสองข้างของทุก ๆ คนนี้ก็สำหรับที่จะดูออกไป ไม่ใช่ดูเข้ามา จะดูให้เห็นหน้าของตนเองนั้นไม่ได้ จึงไม่รู้จักหน้าของตนเองว่าเป็นอย่างไร แต่ว่ารู้จักหน้าของคนอื่นว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ส่วนสตินั้นพร้อมทั้งญาณคือปัญญาดูเข้ามาได้ให้เห็นได้ แต่แม้เช่นนั้นก็มักจะไม่ใช่ดูเข้ามา มักจะใช้ดูออกไปเช่นเดียวกัน จึงมักจะเห็นคนอื่นว่าคนนั้นเขาโลกจัดโกรธจัดหลงจัด คนนี้เขาไม่เป็นดังนั้น ดังนี้เป็นต้น การดูออกไปดังนี้ ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าเป็นการดูออกไป บางทีก็เป็นการเพ่งโทษของผู้

อื่นซึ่งเรียกว่าเป็นกำลังของกนพาล อุษมตติพลา พาลา กนพาลทั้งหลายมีการเพ่งโทษผู้อื่น ก็เมื่อดูออกไปเป็นกำลัง แต่ว่าการดูเข้ามานี้เป็นกำลังของบัณฑิต นิษมตติพลา ปณชิตา บัณฑิตทั้งหลายมีการดูเข้ามาเพ่งเข้ามาเป็นกำลัง ดังนี้

เพราะฉะนั้น สติที่พิจารณาจิตนี้จึงเป็นการดูเข้ามาให้รู้ว่าจิตของตนเองโลกโกรธหลง หรือว่าไม่โลกไม่โกรธไม่หลง จิตของตนเองหดหู่หรือว่าฟุ้งซ่าน จิตของตนเองกว้างใหญ่หรือว่าไม่กว้างใหญ่ คือว่าคับแคบ จิตของตนเองยิ่งหรือไม่ยิ่ง หรือว่ายิ่งจนถึงเป็นอย่างเยี่ยม จิตของตนเองเป็นสมาธิตั้งมั่นหรือไม่ตั้งมั่น จิตของตนเองหลุดพ้นหรือไม่หลุดพ้น ข้องเกี่ยวหรือไม่ข้องเกี่ยว เมื่อดูเข้ามาดังนี้แล้วก็จะสงบจากการเพ่งโทษออกไปข้างนอก แต่จะพบสัจจะคือความจริงในจิตใจของตนเองว่าเป็นอย่างไร และเมื่อเป็นดังนี้แล้วถ้าจิตกำลังมีราคะหรือโลภะโทสะโมหะเมื่อเพ่งดูเข้ามาแล้ว ราคะหรือโลภะโทสะโมหะในจิตก็จะสงบลง จิตก็จะปลอดโปร่งขึ้นจากราคะ โลภะโทสะหรือโมหะเป็นจิตสงบ และอาการที่หดหู่หรือฟุ้งซ่านเพราะอำนาจของโลกโกรธหลงนั้นก็หายไป อาการที่คับแคบเพราะความโลภความโกรธความหลงก็จะหายไป ปรากฏเป็นอาการที่กว้างใหญ่ และภูมิของจิตก็จะยิ่งก็จะสูงขึ้นจนเยี่ยมในที่สุด และเมื่อดูเข้ามาดังนี้พบกับความสงบดังกล่าวแล้ว จิตก็จะตั้งมั่นเป็นสมาธิขึ้นและก็หลุดพ้นจากเครื่องข้องเกี่ยวทั้งหลายตามภูมิตามชั้น อย่างน้อยก็ทำให้จิตพ้นจากความกัสม์กัถ์ทั้งหลาย ยกจิตขึ้นมาอยู่เหนือความกัสม์กัถ์ได้เป็นจิตที่ปลอดโปร่งแจ่มใส

ครั้งที่ ๓๘ อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

นิพพาน

ในเบื้องต้นก็ขอชักชวนให้ทุก ๆ ท่านเจริญอนุสสติข้อหนึ่ง คืออุปสมานุสสติ ความระลึกถึงอุปสมะ คือธรรมเป็นที่เข้าไปสงบร่างกาย หรือความสงบร่างกาย “อุปสมะ” นี้มีหลายระดับหลายชั้น ตั้งแต่ความสงบร่างกายในขั้นศีล ขั้นสมาธิ ขั้นปัญญา จนถึงขั้นวิมุตติ คือความหลุดพ้น ซึ่งเป็นไปตามขั้นตามชั้นของการปฏิบัติ และย่อมมีลักษณะที่พึงระลึกถึงอันจะพึงกำหนดได้ที่จิตใจนี้เอง จึงถอนความเมา กำจัดความกระหาย ถอนความอาลัย ตัดวิภวภูติ คือความหมუნวนแห่งจิตใจด้วยอำนาจของกิเลส กรรม และเวปาท สิ้นตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก สิ้นความติดใจยินดี และออกจากเครื่องเสียบแทงใจ ลักษณะเหล่านี้เมื่อปฏิบัติอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญา ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ย่อมจะได้พบได้ประสบความสงบร่างกายซึ่งมีลักษณะเป็นการถอนความเมาเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว และเมื่อได้ถอนความเมาเป็นต้นของจิตใจออกเสียได้ในขั้นใด ก็ย่อมจะเป็นวิมุตติความหลุดพ้นในขั้นนั้น เป็นวิมุตติในขั้นศีลก็ได้ ในขั้นสมาธิก็ได้ ในขั้นปัญญาก็ได้ ที่ว่าในขั้นเหล่านี้ก็หมายความว่า เป็นผลของศีล สมาธิ ปัญญา โดยลำดับ อีกอย่างหนึ่งอาจกล่าวว่าเป็นผลของศีล สมาธิ ปัญญา ที่เป็นมรรคสามัคคี ความพร้อมเพรียงกันของมรรค คือความพร้อมเพรียงกันของศีล สมาธิ ปัญญาประกอบกันก็ได้ และบรรดาสลักษณะเหล่านี้ย่อมรวมอยู่ในลักษณะที่สำคัญได้แก่ลักษณะที่ระบุในคำว่า “นิพพาน”

นวโลกุตตรธรรม

คำว่า “นิพพาน” นี้ เป็นคำที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ยินได้ฟังกันอยู่เสมอ และก็เป็นที่ปรารถนาต้องการของผู้มุ่งจะพ้นทุกข์ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จนถึงเมื่อได้บำเพ็ญบุญกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มีนิมมอริชฐานใจกันมาตั้งแต่โบราณกาลว่า นิพพานบังจโย โหตุ จงเป็นปัจฉัย คือเป็นเหตุแห่งนิพพาน คือเป็นปัจฉัยให้บรรลุถึงนิพพาน ดังนี้ ความอริชฐานจิตตั้งนี้ถือว่าเป็นการอริชฐานจิตที่สูงยิ่งกว่าอริชฐานให้เป็นเหตุแห่งมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติต่าง ๆ เพราะว่าสมบัติอื่นทั้งปวงนั้นให้ถึงความพ้นทุกข์ไม่ได้ แต่ “นิพพานสมบัติ” สมบัติคือนิพพานให้ถึงความพ้นทุกข์ได้ตั้งนี้ และนิพพานนี้เป็นที่พึงบรรลุสูงสุดในพระพุทธศาสนา ดังที่มีแสดงไว้ว่า มรรค ผล นิพพาน มรรคสี่ ผลสี่ นิพพานหนึ่ง เป็นแก้ว เรียกว่า นวโลกุตตรธรรม ธรรมที่ข้ามพ้นจากโลก คือพ้นโลกแก่ประการ เมื่อเป็นดังนี้ จึงเป็นที่เข้าใจกันว่า นิพพานเป็นธรรมสุดเอี่ยมกันอยู่โดยมาก คือหมายความว่า ไม่อาจจะบรรลุถึงได้ แต่ว่าความเข้าใจตั้งนี้ยังไม่ถูกต้องตามที่ควรจะเข้าใจ เพราะว่าตามที่ควรจะเข้าใจนั้น ผลที่พึงบรรลุทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นขั้นไหน เมื่อยังไม่ถึงขั้นที่จะพึงบรรลุ

ก็เป็นการสวดเอื้อมทั้งนั้น บรรลุไม่ได้ทั้งนั้น แต่ว่าเมื่อถึงขั้นแล้ว ก็เป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ และนิพพานนี้ตามหลักธรรมที่ท่านแสดงไว้ก็เป็นธรรมที่พึงบรรลุได้ ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ จึงมีคำกล่าว ว่า “บรรลุนิพพาน” “ถึงนิพพาน” ดังนี้

นิพพานเป็นอายตนะ

มีคำกล่าวว่ นิพพานเป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อหรือว่าต่อได้ คือบรรลุได้เหมือนอย่างที่เราเรียกอายตนะภายในหก อายตนะภายนอกหก อายตนะภายในหก ก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนคือใจ อายตนะภายนอกหก ก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราว อายตนะภายในหกนี่เป็นคู่กัน ตาคู่กับรูป หูคู่กับเสียง จมูกคู่กับกลิ่น ลิ้นคู่กับรส กายคู่กับโผฏฐัพพะ มโนคือใจคู่กับธรรมคือเรื่องราว และเมื่อต่อให้ถูกต้องแล้วก็ต่อกันได้ เมื่อตาต่อกับรูป ก็ต่อกันได้คือเห็นรูปได้ แต่ว่าถ้าต่อกันไม่ถูกต้องก็ต่อกันไม่ได้ เช่นว่าจะใช้หูดูรูป ใช้ตาฟังเสียง ก็ไม่ได้ แต่เมื่อต่อกันถูกต้องแล้วก็ต่อกันได้คือบรรลุได้ บรรลุการเห็นรูปการได้ยินเสียงได้ดังนี้ เป็นต้น

นิพพานก็เป็นอายตนะอย่างหนึ่งซึ่งต่อได้กับจิตโดยตรง จิตที่อบรมแล้วด้วยศีล สมาธิ ปัญญา โดยลำดับเป็นสุภาวจิตตนะ คือจิตที่อบรมดีแล้วจนบรรลุมรรค บรรลุผล จิตนี้กับบรรลุนิพพาน ดังที่มีแสดงว่า จิตถึงวิสังขารคือนิพพานอันเป็นธรรมที่ปราศจากสังขาร ความปรุงแต่ง เครื่องปรุงแต่งทั้งปวง บรรลุถึงความสันตัมหาทั้งหลายแล้วดังนี้

นิพพานเป็นความสิ้นกิเลส

เพราะฉะนั้น เมื่อการปฏิบัติถึงขั้นแล้ว จิตที่อบรมดีแล้วด้วยการปฏิบัติจึงต่อนิพพานได้ คือบรรลุนิพพานได้ดังนี้ จึงได้มีการแสดงลักษณะของนิพพานอันพอเป็นเครื่องชี้ให้เข้าใจด้วยพระพุทธานุสสติต่าง ๆ อีกหลายแห่งว่า ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่านิพพาน ดังนี้ก็มีอันหมายถึงว่า นิพพานนั้นก็คือธรรม เป็นที่สิ้นกิเลสนั่นเอง ปฏิบัติให้สิ้นกิเลสได้เมื่อใดก็บรรลุนิพพานเมื่อนั้น หรือว่ากล่าวให้เข้าใจว่า นิพพานนั้นก็อยู่ตรงที่สิ้นกิเลสนั่นเอง อีกอย่างหนึ่งก็ยกกรรมขึ้นเป็นที่ตั้ง เพราะเมื่อสิ้นกิเลสก็สิ้นกรรม ตรงที่สิ้นกรรมนั้นก็คือนิพพาน อีกอย่างหนึ่งก็ยกเอาวิบากคือผลขึ้นเป็นที่ตั้ง สิ้นวิบากคือนับตั้งแต่สิ้นเกิด สิ้นแก่ สิ้นตาย ตรงที่สิ้นวิบากนับตั้งแต่เกิด แก่ ตายนี้ก็คือนิพพาน

คราวนี้เมื่อมาพิจารณาดูอีกว่า อันกิเลสก็มีมากมายยากที่จะสิ้นได้ เมื่อใดจะสิ้นกิเลส หรือไม่อาจจะทำให้สิ้นกิเลสได้ ถ้าคิดดังนี้ก็ไม่ตรงกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอีกเช่นเดียวกัน เพราะว่าการตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้น แสดงว่าจิตอันจะเป็นที่ต่อนิพพานบรรลุนิพพานได้นั้น

เป็นธรรมชาติปกัสสรคือผุดผ่อง แต่ว่าเศร้าหมองไปเพราะกิเลสที่จรเข้ามาอันเรียกในที่นี้ว่าอุปกิเลส กิเลสจึงเป็นเหมือนอย่างแขกที่จรเข้ามาอาศัย ไมใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต ถ้ากิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิต แล้วก็ไม่สามารถจะละได้ แต่ว่าเพราะกิเลสไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต แต่ว่าเป็นเครื่องที่จรเข้ามาจรเข้ามาทำให้เศร้าหมอง จึงเรียกว่าอุปกิเลส อุปแปลว่า เข้ามาหรือเข้าไป กิเลสก็เศร้าหมองคือสิ่งที่เข้ามาทำให้เศร้าหมอง หรือเข้าไปทำให้เศร้าหมอง ก็ทำจิตนี้เองให้เศร้าหมอง เพราะฉะนั้นจึงสามารถที่จะชำระได้ จึงได้มีแสดงว่า จิตนี้หลุดพ้นแล้วจากเครื่องที่จรเข้ามาทำให้เศร้าหมองดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงสามารถที่จะชำระจิตใจให้หลุดพ้นจากกิเลสบรรลุดังนิพพานได้ ไม่ใช่ที่ว่าทำไม่ได้ แต่ว่าจะทำได้ยากหรือง่าย จะบรรลุดีเร็วหรือช้าอย่างไรนั้นก็สุดแต่การปฏิบัติ เมื่อการปฏิบัติ นั้นเป็นการปฏิบัติดี เป็นการปฏิบัติตรง เป็นการปฏิบัติถูก เป็นการปฏิบัติชอบ ตามหลักสังฆคุณทั้งสี่ว่า “สุปฏิปนโน อุชุปฏิปนโน ฉายปฏิปนโน สามิจิปฏิปนโน” แล้ว การปฏิบัติที่ดีที่ตรง ที่ถูก ที่ชอบนี้ ก็จะนำไปให้บรรลุดีได้เร็วกว่าการปฏิบัติที่ตรงกันข้าม แต่ว่าการปฏิบัตินั้นก็พึงเป็นไปได้โดยลำดับ ไม่จำเป็นที่จะต้องเร่งรัดด้วยตัณหาอันเป็นความดิ้นรนทะยานอยาก ถ้าเป็นการปฏิบัติด้วยตัณหาแล้ว ตัณหานี้ก็เป็นเครื่องกั้นอีกไม่ทำให้บรรลุดีได้ เหมือนอย่างท่านพระอานนท์เถระที่มีแสดงไว้ว่า แรกเมื่อพระพุทธเจ้านิพพานนั้น ท่านยังเป็นพระเสขบุคคล ที่ท่านแสดงว่า เป็นพระโสดาบัน ยังมีได้เป็นพระอรหันต์ แต่ว่าพระเถระที่พระมหากัสสปได้เลือกทำปฐมสังคายนา นั้น องค์อื่น ๆ ล้วนเป็นพระอรหันต์ทั้งนั้น แต่ท่านเลือกท่านพระอานนท์เข้าร่วมด้วย ก็เพราะเป็นผู้ทรงพระธรรมอันจะขาดเสียมิได้ ก่อนที่จะถึงวันทำสังคายนาครั้งแรก ท่านพระมหากัสสปจึงได้เดือนพระอานนท์ให้มีความไม่ประมาท กระทำความเพียร ท่านพระอานนท์จึงได้กระทำความเพียรเป็นอย่างยิ่ง แต่ก็ยังไม่ได้อันถึง คราวนี้ท่านจึงปรารถนาที่จะพัก ก็เริ่มเอนกายลงที่จะพัก ในประวัติแสดงว่าท่านได้บรรลอรหัตตมรรคอรหัตตผลในอิริยาบถที่กำลังเอนกายนั้น อันเรียกว่าอยู่ในระหว่างอิริยาบถทั้งสี่ ไม่นอน ไม่นั่ง ไม่นอน ไม่นอน ผู้ปฏิบัติธรรมได้พิจารณาเห็นว่า ก็เพราะในระหว่างที่ท่านเอนกายลงนั้น ท่านปล่อยวางใจ และธรรมปฏิบัติของท่านถึงขั้นแล้ว ในขณะที่ท่านเร่งความเพียร ก็แสดงว่ายังประกอบด้วยตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก ตัณหาตัวเองจึงยังกั้นเอาไว้ ยังไม่ทำให้บรรลุดี แต่ครั้งวางใจลงว่าจะพักจึงบรรลุดีขณะที่ปล่อยวางนั้นเองดังนี้

เพราะฉะนั้น แม้จะมีคำแสดงว่า “ให้อาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาเสีย” แต่ก็จะต้องละตัณหาจึงจะบรรลุดี ฉะนั้น จึงควรปฏิบัติไปโดยลำดับ และเมื่อได้บายหน้าไปสู่นิพพาน แม้จะยังห่างนิพพานเพียงใดก็ตาม ก็ชื่อว่าได้บายหน้าไปถูกต้องแล้ว การเดินไปที่ละก้าวก็ชื่อว่าได้เป็นการปฏิบัติใกล้นิพพานเข้าไปทุกที แต่ว่าถ้าบายหน้าไปคนละทางกับนิพพาน การปฏิบัติก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติไม่ตรงต่อทางนิพพาน ก็จะห่างนิพพานไปทุกทีเช่นเดียวกัน และทุก ๆ คนผู้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา แม้จะยังไม่ประสงค์นิพพานอันเป็นที่สุด แต่ก็ไม่ต้องกลัวว่าจะรีบบรรลุนิพพานเสีย

เพราะว่าอันกิเลสที่มีอยู่อันเป็นส่วนอาสวอนุสัยอันจมหมักหมมอยู่ในจิตสันดานของคนทั้งปวง นั้น กล่าวได้ว่ามีอยู่มากมายนักหนา จึงได้เรียกว่า ปุถุชนะ หรือปุถุชน คือคนที่มีกิเลสหนาแน่น ถ้าหากว่าจะเปรียบเทียบก็เหมือนอย่างกองใหญ่โตเป็นภูเขาเลากา การปฏิบัติธรรมแต่ละครั้งแม้ จะปฏิบัติในระดับที่เรียกว่าเป็นธรรมชั้นสูง สมณะ วิปัสสนา ก็คล้าย ๆ กับว่าเอาผ้าไปปิดภูเขา นั้นครั้งหนึ่ง ๆ จะทำให้ภูเขาหินนั้นกร่อนลงไปได้สักเพียงเท่าใด จะปิดสักกี่ที่ภูเขานั้นจะหมด ไป สิ้นไปจนถึงเรียบราบเสมอฟันแผ่นดิน เพราะฉะนั้น ทุกคนจึงไม่ต้องกลัวว่ากิเลสจะหมด แต่ว่า ควรจะกลัวกิเลสจะเพิ่มขึ้นกิเลสจะมากขึ้นมากกว่า และทุกคนก็ควรจะปฏิบัติมุ่งนิพพานดังคติ โบราณที่ได้กล่าวมาข้างต้นว่า นิพพานปัจฉิม โหตุ เมื่อเป็นดังนี้แล้วก็ชื่อว่า ได้ปฏิบัติปายหน้าไปสู่ นิพพาน เป็นการหันหน้าไปถูกทิศทาง เมื่อหันหน้าไปถูกทิศทางแล้ว แม้จะอยู่ห่างไกลเท่าใด การ ที่ก้าวเดินไปที่ละก้าวก็ชื่อว่าใกล้นิพพานดังกล่าวมาข้างต้นนั้น นึกดูถึงการเดินทางเช่นว่าจะมา วัตถุประสงค์ ก็จะต้องปายหน้ามาสู่วัดนี้ตั้งแต่ออกจากบ้านจึงจะถึงวัดนี้ได้ จึงจะมาประชุมกันอยู่ในที่นี้ได้ ถ้าหากว่าปายหน้าไปเสียทางอื่นแล้ว ก็จะมาถึงวัดนี้ มาประชุมในที่นี้ไม่ได้ ใครที่อยู่ใกล้ก็จะถึงเร็วกว่า ใครที่อยู่ไกลก็จะถึงช้ากว่า แต่ว่าแม้อยู่ใกล้ถ้าไม่มาหรือปายหน้าไปเสียทางอื่น ก็ย่อมมาไม่ถึง อยู่กันเอง แม้จะอยู่ไกลเท่าไร อยู่เมืองนอกเมืองนาห่างไกลกันเท่าไร เมื่อจะมาก็ต้องปายหน้ามา ถูกทิศทางแล้ว จึงจะมาถึงได้ และก็ต้องถึงได้ในที่สุด ฉะนั้นการตั้งความปรารถนาเพื่อบรรลุนิพพาน ปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าจึงเป็นการตั้งความปรารถนาที่ถูก แล้วไม่ต้องกลัวว่าจะรับ บรรลุนิพพาน

ความระลึกถึงนิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง การปายหน้าสู่นิพพานนั้นเท่ากับเป็นการหันหลังให้กิเลส คือหันหลังให้ราคะ โทสะ โมหะ ให้ตัดหาคือความดิ้นรนทะยานอยากเป็นต้น แต่ถ้าหากว่าปายหน้าไปในทางตรงกันข้าม ก็ชื่อว่าปายหน้าไปสู่กิเลสแต่หันหลังให้นิพพาน เมื่อปายหน้าไปสู่กิเลส ดำเนินไปตามทาง ของกิเลส ไปหากิเลส ก็ย่อมจะร้อน ใกล้กิเลสเท่าไรก็ร้อนเท่านั้น แต่หากว่าถ้าปายหน้าไปสู่ นิพพานเป็นการปายหน้าไปสู่ความเย็น หันหลังให้กิเลส และเมื่อดำเนินปฏิบัติไปก็จะห่างกิเลสเข้า ทุกที ใกล้นิพพานเข้าไปเท่านั้น ก็จะพบความเย็นยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นการปฏิบัติที่หันหลังให้กิเลส แต่ปายหน้าไปสู่นิพพานอันเป็นความเย็นนี้ จึงเป็นไปเพื่อความสงบระงับเพื่อความสุขเพียงส่วน เดียว แม้จะยังไกลอยู่ก็ตาม ก็เป็นอันว่าได้มองเห็นแสงของความสงบ ความเย็น ของความสุขขึ้น ไปโดยลำดับ ฉะนั้น ความระลึกถึงนิพพานแม้โดยปริยายดังกล่าวมานี้ก็จะทำให้จิตใจพบกับความ สงบ ความสุข จะทำให้เกิดความอดสาหะ ขวนขวายในการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบยิ่ง ๆ ขึ้น

ครั้งที่ ๓๕ อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

นิพพาน

ความระลึกถึงนิพพานนับเข้าในอนุสสติชื่อว่า อุปสมานุสสติ แม้ว่าจะอยู่ไม่บรรลุถึงนิพพาน ยังไม่พบนิพพานด้วยตนเองว่าเป็นอย่างไร ก็อาจจะระลึกถึงได้ ฉะนั้น ท่านจึงสอนให้ระลึกถึง ถ้าระลึกถึงไม่ได้ ท่านก็จะไม่สอนให้ระลึกถึง แต่ว่าการระลึกถึงในสิ่งที่ตนเองยังไม่ได้ไม่ถึง ยังไม่รู้ไม่เห็นแจ้งจริงด้วยตนเองนั้นก็อาจทำได้ด้วยอาศัยความรู้ของท่านผู้รู้ที่ได้แสดงสั่งสอนไว้ คือได้อาศัยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นเครื่องแสดงชี้เอาไว้ และก็พิจารณาตรองไปตามเหตุและผล ก็จะช่วยให้พอสังเกตลักษณะแห่งนิพพานตามที่ตรัสแสดงไว้ได้

อันการระลึกถึงเรื่องที่ตนยังไม่ได้ไม่ถึง ไม่รู้ไม่เห็นด้วยตนเองนั้น ย่อมมีอยู่เป็นอันมาก แก่ทุก ๆ คน ฉะนั้นทุกคนจึงต้องมีการเรียนวิชา ตั้งตั้งแต่เรียนจากมารดาบิดาในฐานะเป็นบูรพาจารย์ เรียนจากครูอาจารย์สืบต่อมา ในทางพระศาสนาที่เรียนจากพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้สิ่งที่เรียนเหล่านี้มีเป็นอันมากที่นักเรียนนักศึกษาไม่ได้ไม่ถึง ไม่รู้ไม่เห็นด้วยตนเอง แต่ก็อาจจะพิจารณาตรองไปตามอาการตามลักษณะ ก็จะพอให้บังเกิดความเข้าใจได้บ้าง เรื่องนิพพานที่แสดงมากก็เป็นเช่นนั้น แสดงตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าประกอบการตรองพิจารณาไปตามลักษณะอาการ อันทำให้เข้าใจได้โดยลักษณะอาการเป็นต้นดังกล่าว

โมกขธรรม — นิพพาน — วิมุตติ

อีกอย่างหนึ่ง ทำให้เข้าใจได้โดยเทียบเคียงกับสิ่งที่มีอยู่อันเป็นด้านหนึ่ง และเทียบเคียงถึงนิพพานอันมีลักษณะอีกด้านหนึ่งอันตรงกันข้าม ในข้อนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ก็ได้ทรงพิจารณาเทียบเคียงดูแล้ว ดังที่ท่านแสดงว่า พระสิทธัตถะราชกุมารได้ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ที่ท่านเรียกว่า เทวทูต แสดงโดยบุคคลลักษณะฐาน ท่านก็แสดงกันมาว่า เทพยดามาเนรมิตไว้ให้ทรงเห็น แต่ว่าจะจะเป็นเทพยดามาเนรมิต หรือว่าจะเป็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย เป็นสมณะ ที่เป็นมนุษย์อันนี้แหละ ได้ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะจริง ๆ ก็ตาม ความสำคัญย่อมอยู่ที่ว่า เมื่อได้ทรงเห็นแล้ว ได้ทรงพิจารณาน้อมเข้ามาว่า บุคคลเกิดมาก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ไม่มีใครจะพ้นไปได้ แม้พระองค์เองก็ต้องเป็นเช่นนี้ จะทรงดำรงอยู่ในฐานะใดก็ตาม ก็ในฐานะเป็นองค์รัชทายาท หรือต่อไปจะทรงเป็นพระราชผู้ปกครอง หรือแม้จะทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิก็ตามคำทำนายที่พราหมณ์ผู้ดูลักษณะได้ทำนายไว้เมื่อแรกประสูติก็ตาม ก็จะต้องทรงแก่ ทรงเจ็บ ทรงตาย ไม่พ้นไปได้ ฉะนั้นจึงได้ทรงเห็นทุกข์ และทรงปรารถนาที่จะพ้นทุกข์อันเรียกว่าโมกขธรรม คือทรงปรารถนา

โมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น โดยตรงก็คือทรงปรารถนาที่จะพ้นทุกข์ พ้นชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ นั่นเอง และก็ทรงพิจารณาเห็นว่า เมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็จะต้องมี ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย อันตรงกันข้าม ความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย หรือธรรมที่ทำให้ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายนี้แหละคือโมกขธรรม ทรงเห็นว่า ธรรมดาของโลกคือของธรรมดา เมื่อมี มีดก็มีสว่าง มีร้อนก็มีเย็นเป็นเครื่องแก้กันฉับใด เมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ฉะนั้น นี่แหละคือโมกขธรรม

ทรงสันนิษฐานโดยเทียบเคียงดังนี้ ความระลึกของพระองค์ดังนั้นก็เรียกว่าเป็นอุปสมานุสสติ ระลึกถึงนิพพานอันเป็นที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวงอย่างหนึ่ง แม้จะยังไม่ได้ไม่ถึง ไม่รู้ไม่เห็นนิพพาน อันเรียกว่าโมกขธรรมนั้นก็ตาม แต่ก็พึงระลึกถึงโดยเทียบเคียงกับสิ่งที่ตรงกันข้าม แก่ เจ็บ ตายนั่น ก็รู้ที่อยู่ ก็เห็นอยู่ ทรงเห็นแก่ เห็นเจ็บ เห็นตาย นี้แหละ คือทรงเห็นเทวทูต แม้ จะเคยเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตายมาก่อนสักกี่ครั้งก็คราวก็ตาม แต่ว่าไม่เห็นด้วยตาปัญญาเหมือน อย่างที่ทรงเห็นในคราวที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้น ก็ยังไม่ชื่อว่าเห็นเทวทูต แต่เมื่อเห็นแก่ เห็นเจ็บ เห็นตาย ด้วยตาปัญญาคือน้อมเข้ามารู้ด้วยปัญญาที่โจจนเกิดความสังเวช นี้แหละคือ เห็นเทวทูต จะเป็นเทวดาเนรมิตไว้ข้างนอก หรือว่าจะเป็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย จริง ๆ นั้น ไม่สำคัญ สำคัญอยู่ที่ว่าเห็นที่ใจด้วยปัญญา เรียกว่าเห็นทุกข์ จึงได้เทียบเคียงไปถึงด้านที่ตรงกัน ข้าม คือ ที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายดังกล่าว

ฉะนั้น แม้ความระลึกถึงได้ดังนั้นก็อุปสมานุสสติย่อมจะเป็นประโยชน์ และก็เป็นประโยชน์จริง ๆ เพราะว่าเป็นเหตุให้พระองค์ทรงละฆราวาสสมบัติ แม้แต่จักรพรรดิสมบัติทั้งสิ้น เสด็จออกทรงผนวช และทรงแสวงหาโมกขธรรมคือนิพพานนั้น จนทรงบรรลุถึงโมกขธรรม ในที่สุด ซึ่งโมกขธรรมนั้นก็ป็นอมตะ คือธรรมที่ไม่ตาย กล่าวรวมกันว่า ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย นั่นเอง แม้ว่าเมื่อทรงบรรลุเข้าจริง ๆ ธรรมข้อนี้จะมีลักษณะพิเศษลึกซึ้งประการใดก็ตาม แต่ว่าก็ย่อมอยู่ในลักษณะที่จะพึงพูดหมายให้เข้าใจกันได้ก็คือว่า ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย หรือที่ เรียกว่าอมตธรรม หรือโมกขธรรมนั่นแหละ ถ้าหากว่าไม่ได้ทรงมีอุปสมานุสสติในข้อนี้แล้วก็ จะไม่ทรงผนวช เพราะไม่มีอะไรจะชักจูงให้เสด็จออกทรงผนวชได้ ฉะนั้น จะว่ายังไม่ได้ไม่ ถึงแล้วนั้นก็ไม่ได้ อาจจะนึกได้เมื่ออาศัยความเทียบเคียงกับสิ่งที่มียู่ไปถึงสิ่งที่ตรงกันข้าม ดังที่ พระโพธิสัตว์ได้ทรงระลึกถึงนี้ และในธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ที่แสดงลักษณะต่าง ๆ อันจะ พึงระลึกตามไปได้นั้นก็มียู่เป็นอันมาก เป็นต้นว่า ได้ทรงแสดงไว้ว่า น้ำทั้งสิ้นในมหาสมุทร มีรสเป็นอันเดียวกัน คือมีความเค็มเป็นรสฉับใด ธรรมคือคำสั่งสอนของพระองค์ทุกข้อทุกบท ก็มีรสเป็นอันเดียวกันฉับนั้น ก็ว่ามีวิมุตติ ความหลุดพ้นเป็นรส ในที่นี้ก็หมายถึงนิพพานนั่นเอง

ฉะนั้น ธรรมที่ทรงสั่งสอนไว้ทุกข้อทุกบท ไม่ว่าจะขึ้นชั้นศีล หรือชั้นสมาธิ หรือชั้นปัญญา ขึ้นใดชั้นหนึ่งทุกข้อ ทุกบท ย่อมมุ่งวิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ มุ่งนิพพานทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ไม่ว่าจะข้อใดก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติเพื่อวิมุตติ หรือว่าเพื่อนิพพาน คือเพื่อดับกิเลสและกองทุกข์ ไม่มีธรรมสักข้อหนึ่งที่พระพุทธเจ้าจะทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติเพื่อเพิ่มกิเลสเพิ่มกองทุกข์ มีแต่ตรัสสอนให้ลดให้ละกิเลสและกองทุกข์ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ธรรมทุกข้อทุกบทจึงเป็นไปเพื่อนิพพานและผู้ปฏิบัติธรรมทุกข้อทุกบทก็เป็นไปเพื่อนิพพานเช่นเดียวกัน นี่ในด้านคำสั่งสอน

โลกกับทุกข์

ในด้านเทียบเคียงดังกล่าวมาถึงตัวอย่างพระโพธิสัตว์ ก็อาจที่จะกล่าวเทียบเคียงได้อีกอย่างหนึ่งว่า ด้านโลก ด้านทุกข์หรือว่าด้านกิเลส นั้น ทุกคนก็อยู่กับโลก อยู่กับทุกข์ อยู่กับกิเลส ก็ย่อมจะพิจารณา รู้จักว่าโลกเป็นอย่างไร ทุกข์เป็นอย่างไร กิเลสเป็นอย่างไร อันโลกนั้น ตามศัพท์แปลว่า สิ่งที่ชำรุดทรุดโทรม สิ่งใดชำรุดทรุดโทรม สิ่งนั้นเป็นโลก และอีกอย่างหนึ่งคำว่าโลกอาจจะแปลว่า ปราภฏหรือสว่าง อันหมายความว่า ความชำรุดทรุดโทรมที่เป็นโลกนั้น ไม่ใช่ว่าซ่อนเร้นแต่ว่าปราภฏ ไม่ใช่ว่าไม่ปรากฏ มองเห็นได้แม้ด้วยตา เพราะฉะนั้น ท่านจึงมีแสดงไว้ว่า สิ่งใดเป็นโลก สิ่งนั้นเป็นทุกข์ และทุกข์นั้นก็ไม่ใช่มีความหมายแคบ คือหมายถึงเฉพาะที่เป็นทุกข์เวทนา แต่ว่าหมายถึงทุกข์ทุกอย่าง ทุกข์ทุกสิ่ง ที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป สิ่งใดที่ดำรงอยู่ตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป สิ่งนั้นเรียกว่าเป็นทุกข์ เพราะฉะนั้นโลกกับทุกข์มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน และทุก ๆ คนอยู่ในโลกอยู่กับทุกข์ก็ย่อมจะพิจารณามองเห็นโลกว่าเป็นอย่างไร เห็นทุกข์ว่าเป็นอย่างไร อาจจะมองเห็นทุกข์เป็นต้นว่าชาติทุกข์ ชาติทุกข์ มรณทุกข์ ก็มองเห็นกัน หรือว่าทุกข์ทางใจ จะเป็นโศกะประเทวะ เป็นต้น ก็รู้จักพบกัน ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก หรือความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก ก็รู้จักพบกัน ความปรารถนาไม่ได้สมหวังต่าง ๆ ก็พบกัน เคยพบความไม่เที่ยง ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ความที่บังคับให้เป็นไปไม่ได้ตามปรารถนา ต้องละสิ่งทั้งปวงอยู่ด้วยกัน เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าได้เคยพบเคยประสบโลก ประสบทุกข์อยู่ด้วยกัน

กิเลสก็เหมือนกัน ทุกคนมีกิเลสก็รู้จักกันอยู่ว่า โลกะเป็นอย่างไร โทสะเป็นอย่างไร โมหะเป็นอย่างไร หรือว่าฉันทหาความคันรณะชานอยากบังเกิดขึ้นแล้วเป็นอย่างไร เดือดร้อนอย่างไร ดังนี้เป็นต้นก็รู้จักกันอยู่ เพราะฉะนั้นก็พิจารณาโดยเทียบเคียงว่าโลกเป็นอย่างไร ทุกข์เป็นอย่างไร กิเลสเป็นอย่างไร อีกด้านหนึ่งที่ตรงกันข้าม ที่ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีโลกที่มีลักษณะดังกล่าว ไม่มีกิเลสด้วยประการทั้งปวง นั่นแหละคือนิพพาน และมาพิจารณาอีกว่า ใครคือผู้ที่ประสบโลก ประสบ

ทุกข์ ใครเป็นผู้ที่มีกิเลส พิจารณาตามความจริงและตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็จะพบว่า จิตนี้เองเป็นสิ่งที่ประสบโลก ประสบทุกข์ เป็นสิ่งที่เป็นที่อาศัยของกิเลสหรือว่ามีกิเลสที่ ๆ มีโลก มีทุกข์ มีกิเลส ก็คือจิตนี้เอง และที่ ๆ ไม่มีโลก ไม่มีทุกข์ ไม่มีกิเลส ก็ไม่ใช่สิ่งอื่นใด ก็คือจิตนี้เอง เพราะฉะนั้น จึงมีผู้บรรลุนิพพานได้คือจิต เช่นเดียวกับผู้ที่บรรลุตุภักข์ บรรลุโลก บรรลุกิเลสหรือมีกิเลสคือจิตนี้เอง และทุกคนก็มีจิตอยู่ด้วยกัน และจิตนี้ตามที่ได้แสดงแล้วว่าตามหลักพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่าจิตนี้มีธรรมชาติปกัสสรคือผูกฝ่อง แต่ว่าเศร้าหมองเพราะกิเลสที่จรเข้ามา จึงเรียกว่าอุปกิเลส ซึ่งต้องการจะแสดงความหมายว่า กิเลสนั้นเป็นตัวจรเข้ามา ไม่ใช่เป็นเนื้อหาของจิต ดังที่แสดงแล้ว เพราะฉะนั้นจึงสามารถปฏิบัติให้หมดดี คือให้จิตพ้นกิเลสได้ จิตที่พ้นกิเลสนี้แหละคือจิตที่บรรลุนิพพาน สันกิเลส สันราคะ โทสะ โมหะ สันตัณหา นี้แหละคือบรรลุนิพพาน

วิญญู ความวน

เมื่อสันกิเลสก็สันกรรม เมื่อสันกรรมก็สันวิบาก เพราะเหตุที่ยังมีกิเลสจึงต้องกระทำการกรรมต้องประสบวิบาก นี้เรียกว่าวิญญูคือความวน เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงได้แสดงถึงสังขจะคือความจริงข้อนี้

สรุปรวมเข้ามาว่า ทุกคนวนอยู่ในวิญญูคือความวนสามอย่าง กิเลสวิญญู วนคือกิเลสกรรมวิญญู วนคือกรรม วิบากวิญญู วนคือวิบาก และความวนนี้ย่อมมีอยู่อย่างเดียวกัน ในอดีตก็เป็นอย่างนี้ ในปัจจุบันก็เป็นอย่างนี้ ต่อไปในอนาคตก็จะเป็นอย่างนี้เหมือนอย่างล้อรถที่วิ่งไป ล้อรถที่วิ่งไปก็คือหมุนเป็นวงกลม หมุนไปรอบหนึ่งก็คือว่า คีบไปได้ต่อนหนึ่งเท่ากับระยะรอบหนึ่งของล้อนั้น หมุนไปรอบที่สองก็ล้ออันนั้น รอบที่สามก็ล้ออันนั้น รอบที่สี่ก็ล้ออันนั้น ฉะนั้นใดก็ดี ในอดีตจะเกิดมาสักกี่ร้อยกัพันกัแสนกัโกฏกัอสงไขยชาติก็ตาม ก็วิญญูสาม กิเลส กรรม วิบาก นั้นแหละหมุนไปที่ละรอบ ในชีวิตปัจจุบันนี้ ชีวิตอันนี้สมมติว่ารอบหนึ่ง ก็วิญญูสามนี้ ในอนาคตก็วิญญูสามอันเดียวกันนี้นั่นเอง

อนมตักกะ

ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า วิญญูหรือสังสารวิญญูอันนี้เป็น อนมตักกะ ที่แปลว่า มียอดคือปลายที่ไม่จำเป็นจะต้องตามไปรู้ คำว่ายอดหรือปลายนี้ก็หมายความว่า ตั้งต้นมาเมื่อไร ที่สัตว์บุคคลนี้เริ่มเกิดมาหรือว่าเริ่มวนมา และจะไปลงท้ายเมื่อไรคือจะจบสิ้นสุดลงเมื่อใด ไม่จำเป็นที่จะต้องตามไปรู้ เพราะว่าจะย้อนหลังไปในอดีตนานสักเท่าใด จะคืบไปในอนาคตนานเท่าใดก็ตาม หลักก็คือว่า วิญญูทั้งสาม กิเลส กรรม วิบาก อันนี้เอง ไม่ใช่อันไกลที่ไหน จึงไม่

จำเป็นจะต้องตามไปรู้ว่าเกิดมากี่ชาติแล้ว และจะไปเกิดอีกกี่ชาติ รู้แล้วก็ไม่บังเกิดประโยชน์อะไร ไม่ทำให้สิ้นกิเลสและสิ้นกองทุกข์ได้อย่างไร เหมือนอย่างว่าฝนตกตั้งแต่ต้นมาก็ครั้งที่ไหนบ้าง ในอนาคตข้างหน้า ฝนจะตกอีกกี่ครั้งที่ไหนบ้าง ไม่จำเป็นที่จะต้องไปรู้ แต่ข้อที่ควรรู้นั้นก็คือ รู้เหตุและผล รู้เหตุและผลว่า ฝนตกเพราะอะไร ดังที่เมื่อครั้งโบราณก็แสดงว่าเทวดาให้ฝน ในปัจจุบันผู้รู้ทางวิชาการรู้เหตุที่ฝนตกว่าเป็นอย่างนั้น ๆ และเมื่อจับเหตุและผลแล้ว ฝนจะตกมาในอดีตนานเท่าใดก็ตาม จะตกในอนาคตอีกเท่าใดก็ตาม ก็อยู่ในเหตุผลอันเดียวกันนี้ และเมื่อจับเหตุผลอันนี้ได้แล้ว สมมติว่าต้องการจะให้ฝนตกถ้าทำได้ ก็สร้างเหตุขึ้นให้ฝนตก ก็อาจจะทำให้ฝนตกได้ดังนี้ เพราะฉะนั้นจึงไม่จำเป็นที่จะต้องตามไปรู้รายละเอียดต่าง ๆ แต่ว่าให้รู้หลัก ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ได้พบหลักสัจจะคือความจริง สรุปลงในหลักของวิญญูทั้งสาม กิเลส-วิญญู กรรมวิญญู และวิบากวิญญูดังกล่าว

เมื่อมีกิเลส กิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมก็เป็นผลของกิเลส และกรรมก็เป็นเหตุส่งวิบากคือผล วิบากคือผลนั้นเล่าก็เป็นผลของกรรม และวิบากก็เป็นเหตุก่อกิเลสอีก เพราะฉะนั้น กิเลส กรรม วิบาก จึงวนกันเป็นวงกลม เหมือนอย่างล้อที่มีอยู่สามซี่ ก็หมุนไปอย่างนี้แหละ ทั้งในอดีต ในอนาคต ในปัจจุบันดังกล่าวมาแล้ว เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พบหลักอันนี้แล้ว ความตรัสรู้ของพระองค์เป็นความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพลงขึ้น ซึ่งตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่าอวิชาคือความไม่รู้เป็นต้นเหตุของกิเลสทั้งหมด ส่วนวิชา คือความรู้ที่บังเกิดขึ้น อวิชาคือความไม่รู้ก็ดับหายไป เหมือนเมื่อความสว่างบังเกิดขึ้น ความมืดก็ดับหายไป เพราะฉะนั้น กิเลสทั้งปวงจึงดับ โลก โกรธ หลง หรือโลภะ โทสะ โมหะดับ ตัณหาดับ กิเลสดับก็เป็นอันหักวิญญู คือหักซี่ของวิญญูอันเป็นซี่สำคัญ เมื่อหักซี่ของวิญญูคือกิเลสเสียได้ กรรมก็ดับ วิบากก็ดับ นี้แหละคือนิพพาน หรือว่าโมกขธรรม หรือวิมุตติที่ได้ทรงพบ และที่ทรงแสดงธรรมนี้สั่งสอนชี้แจงที่จะให้เข้าใจถึงสัจจะคือความจริงอันนี้ วางหลักปฏิบัติที่วางหลักปฏิจสมุบาท วางหลักวิญญูสามและหลักอื่น ๆ รวมความว่า ธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนั้นเป็นไปเพื่อปฏิบัติหักวิญญูทั้งสามนี้ทั้งนั้น ตั้งแต่ในเบื้องต้น และเป็นไปเพื่อหักตั้งแต่อย่างหยาบ จนถึงอย่างละเอียด และเมื่อหักได้สิ้นเชิงแล้ว ก็เป็นอันว่าจิตนี้บรรลุถึงความสิ้นกิเลส สิ้นกรรม สิ้นวิบาก เป็นภูมิขั้นแห่งนิพพานอันเป็นที่สุดแห่งพุทธศาสนาตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน

โลกุตตร

จิตทุกคนสามารถจะบรรลุถึงภาวะดังกล่าวได้เมื่อปฏิบัติในมรรคมองค์แปด หรือศีลสมาธิ ปัญญาถึงที่ และเมื่อปฏิบัติไป ๆ ก็ใกล้นิพพานเข้าไปเอง ใครจะอยากถึงนิพพานหรือไม่อยากถึง

นิพพานก็ต้องถึง แต่ว่าถ้าขั้นของการปฏิบัติยังไม่เข้าไปถึงฐานะถึงขั้น จะอยากทำอะไรก็ถึงไม่ได้ ไม่อยากก็ไม่ถึง อยากรู้ก็ไม่ถึง เพราะฉะนั้น ความบรรลุนิพพานนั้นจึงมิได้เกิดจากความอยากหรือความไม่อยากแต่เกิดจากการปฏิบัติไปโดยลำดับ และเมื่อเข้าขั้นแล้วกับบรรลุเอง เป็นสถานที่เป็นสภาพธรรมที่ตรงกันข้ามกับภาวะที่เป็นโลก ที่เป็นทุกข์ ที่เป็นกิเลสดังกล่าว จิตอันนี้ของทุก ๆ คนสามารถบรรลุถึงได้ เมื่อจิตอันนี้มีกิเลส ก็สามารถทำให้กิเลสสิ้นไปได้ เมื่อจิตอันนี้อยู่กับทุกข์ ก็สามารถทำให้สิ้นทุกข์ได้ เมื่อจิตอันนี้เกี่ยวข้องกับโลก ก็สามารถให้บรรลุโลกุตระคือพ้นโลกได้

ครั้งที่ ๔๐ อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

นิพพาน

นิพพานแม้ว่าจะหมายถึงธรรมที่พึงบรรลุสูงสุดในพระพุทธศาสนา อันอาจจะเข้าใจว่าเป็นธรรมสุดเอื้อม แต่เมื่อพิจารณาให้ดีแล้วก็จะเห็นว่า จำเป็นที่จะต้องมึจุดมุ่งหมายในการปฏิบัติธรรม และจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนานั้นก็คือ นิพพาน อันเป็นธรรมสันกิเลส สิ้นกองทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อมีจุดมุ่งหมายเพื่อบรรลุถึงภูมิธรรมอันสูงสุดนี้ การปฏิบัติแม้จะเป็นขั้น เบื้องต้นเบื้องต้นก็เป็น การปฏิบัติที่ปายหน้าไปสู่นิพพานนั้น ดังที่เรียกว่า เอียงเทลุ่มลาดไปสู่ นิพพานนั้นเป็นอย่างเดียวกัน และแม้ว่าจะยังไม่ได้ไม่ถึงก็พึงระลึกถึงได้ และตั้งอธิษฐานจิตเพื่อบรรลุได้ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า แม้แต่โบราณกาลมาท่านก็นิยมอธิษฐานใจในเมื่อได้บำเพ็ญกุศล หรือปฏิบัติธรรมว่า นิพพานปัจจโย โหตุ จงเป็นปัจจัยเพื่อบรรลุนิพพานหรือจงเป็นปัจจัยแห่ง นิพพาน ดังนี้ และแม้บรรดาท่านที่ได้บรรลุถึงนิพพานแล้ว ก่อนแต่บรรลุก็ต้องตั้งอธิษฐาน จิตเพื่อนิพพานด้วยกันทั้งนั้น จึงจะเป็นเหตุให้ปฏิบัติในปฏิปทา คือข้อปฏิบัติหรือทางปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานดังที่ได้มีแสดงถึงคุณของพระพุทธเจ้าว่า เป็นผู้ที่ไม่พึงตำหนิตัดเยียนโทษ ประท้วงได้สามประการ คือ

หนึ่ง พระตถาคตพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีธรรมอันกล่าวดีแล้ว อันสมณพราหมณ์หรือเทพยดา- มารพรหมไม่พึงทักท้วงโดยธรรมได้ ว่าพระองค์มิได้มีธรรมอันกล่าวดีแล้ว

สอง พระตถาคตพุทธเจ้าทรงบัญญัติแสดงปฏิปทา ทางปฏิบัติหรือข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพาน แก่สาวกทั้งหลายแล้วโดยประการที่สาวกทั้งหลายปฏิบัติแล้ว ก็จะไม่พึงกระทำให้แจ้งเพราะรู้อย่างเอง แล้วในทฤษฎีธรรม คือในปัจจุบัน ซึ่งเจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยใจ ปัญญาวิมุตติ ความ หลุดพ้นด้วยปัญญา อันไม่มีอาสวะคือกิเลสซึ่งนอนจมหมักหมมอยู่เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลายยับ ยั้งอยู่ สมณพราหมณ์หรือเทพยดามารพรหมไม่พึงตำหนิตัดเยียนโทษประท้วงได้โดยธรรมได้ในปฏิปทาให้ ถึงนิพพานที่ทรงบัญญัติแสดงดีแล้วนั้น และ

สาม พระตถาคตพุทธเจ้าได้ทรงมีบริษัทแห่งสาวกมิใช่ร้อยละเดียว คือจำนวนมาก ซึ่งปฏิบัติ ตามปฏิปทาให้บรรลุถึงนิพพานนั้น ก็กระทำให้แจ้งวิมุตติ ความหลุดพ้นเพราะสิ้นอาสวะทั้ง หลาย ไม่มีสมณพราหมณ์หรือเทพยดามารพรหมจะพึงตำหนิตัดเยียนโทษประท้วงได้แม้ในขณะนี้

ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ทรงมองเห็นเครื่องกาหมายอันแสดงว่าภพพร้อมผิตพลาด ซึ่งเมื่อ พระองค์ไม่ทรงเห็นเครื่องกาหมายนี้ก็ทรงบรรลุถึงความเกษม ความไม่กลัว และความกล้าหาญ ดังนี้

นี่เป็นพระพุทธรูป คือคุณของพระพุทธรูปเจ้าอันแสดงว่า ได้ทรงแสดงปฏิบัติทำให้บรรลุถึงนิพพาน และก็ได้มีบริษัทแห่งสาวกปฏิบัติแล้วบรรลุถึงนิพพานมิใช่ร้อยเดียว หมายความว่า มีจำนวนมากดังนี้ ฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไม่ถึง แต่เมื่อตั้งอธิษฐานจิตไว้และปฏิบัติธรรมก็ถือว่าเป็นการปฏิบัติตรงต่อธรรมเป็นที่พึงกิเลสและกองทุกข์ ก็อนิพพานอันเป็นธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา และดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า แม้แต่ท่านผู้บรรลุแล้ว ก่อนที่จะบรรลุก็ต้องอธิษฐานจิตให้บรรลุทั้งนั้น ก็แปลว่า มีอนุสสติ คือความระลึกถึงนิพพานเป็นเบื้องหน้า เมื่อเป็นดังนี้ จึงน้อมนำให้มีการปฏิบัติ และก็ได้กล่าวแล้วเช่นเดียวกันว่า ไม่ต้องกลัวว่าจะบรรลุถึงนิพพานเร็ว เพราะว่าอันอาสวกิเลส กิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิตสันดานนี้มากมายนักอย่างเป็นกองโต อย่างภูเขาใหญ่ การปฏิบัติธรรมครั้งหนึ่ง ๆ ก็คล้าย ๆ กับนำผ้าไปปิดภูเขาใหญ่ในที่หนึ่ง ๆ จะทำให้ภูเขาสึกกร่อนไปสักเท่าใด ฉะนั้นแม้จะมีจิตอธิษฐานให้บรรลุนิพพาน ปฏิบัติธรรมก็ไม่ต้องกลัวว่า จะบรรลุนิพพานเร็ว ข้อที่ควรกลัวนั้นก็คือจะบรรลุช้า ต้องท่องเที่ยววนเวียนไปในสังสารวัฏตลอดกาลยี่ดยาวนาน

สัลเลขปฏิบัติ

ในต่อไปนี้จะได้แสดงถึงขั้นธรรมเพื่อที่จะให้มีความเข้าใจถึงภูมิธรรมที่พึงบรรลุในการปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้าอันผู้ปฏิบัติพึงบรรลุได้ การปฏิบัติธรรมนั้นเบื้องต้นต้องทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า โดยตรงเพื่อขจัดเกลากิเลสในจิตอันเรียกว่า “สัลเลขธรรม” ธรรมเป็นเครื่องขจัดเกลากิเลสในจิต หรือสัลเลขปฏิบัติ การปฏิบัติเพื่อขจัดเกลากิเลสในจิต จิตนี้สามารถปฏิบัติขจัดเกลากิเลสออกได้ เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติปัสสัรคือผุดผ่อง จิตเป็นวิญญาณธาตุคือธาตุรู้ คือรู้อะไรได้ แต่ว่าจิตนี้ถูกอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา มาทำให้เศร้าหมองไป เครื่องเศร้าหมองของจิตนี้เรียกกันเป็นคำกลาง ๆ ทั่วไปว่า กิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมอง หมายถึงเครื่องเศร้าหมองของจิตทุกอย่างจะเป็นราคะ โทสะ โมหะ จะเป็นอวิชชา ตัณหา อุปาทาน หรือจะเป็นกิเลสข้อใดข้อหนึ่งที่แสดงไว้ ก็รวมอยู่ในคำว่ากิเลส คือเครื่องเศร้าหมองทั้งนั้น และสำหรับในที่นี้มีคำว่าอุปเดิมนำเข้าเข้าไปว่า อุปกิเลส นั้น ก็เพื่อที่จะชี้แจงแสดงว่า กิเลสนั้นเป็นเครื่องที่จรเข้ามาสู่จิต หรือจรเข้าไปในจิต อุปแปลว่าเข้ามาหรือแปลว่าเข้าไป คำนี้จึงปลงความว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต แต่เป็นสิ่งที่จรเข้ามาหรือจรเข้าไปสู่จิต เหมือนอย่างเป็นอาคันตุกะ คือเป็นแขกผู้จรมาอาศัยไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน ถ้าหากว่ากิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิต หรือเป็นตัวเจ้าของบ้านก็ไม่อาจจะขจัดเกลากหรือชำระล้างได้ แต่เพราะเป็นอุปกิเลส เป็นเครื่องที่จรเข้ามาดังนั้นจึงชำระล้างได้ ขจัดเกลาคือ ต้องการแสดงความหมายดังนี้ จึงเติมคำว่าอุปเข้าไป สำหรับในพระพุทธรูปที่แสดงถึงความที่กิเลสเป็นเครื่องจรเข้ามานั้น

และกิเลสที่จรเข้ามานี้เมื่อมานอนจรมักหมมอยู่ในจิต จนเรียกว่าเป็นเครื่องหมักหมมมีชื่อว่า อาสวะ เป็นเครื่องนอนจรมีชื่อว่าอนุสัย เมื่อเป็นดังนี้ จึงคล้าย ๆ กับว่า เป็นตัวประจำอยู่ในจิตอย่างถาวร เป็นตัวที่ยึดครองอยู่ในจิตอย่างถาวร อันที่จริงอาสวะอนุสัยก็คล้าย ๆ อย่างนั้น อยู่กับจิตมานาน ไม่รู้ว่่านานเท่าใด และก็พอกพูนให้มากขึ้นได้ในเมื่อไม่มีปฏิบัติธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา แต่ว่าปฏิบัติในทางพอกพูนส่งเสริมอาสวกิเลส หรืออนุสัยกิเลสนี้ ก็เพิ่มพูนมากขึ้นได้ แต่ในทางตรงกันข้ามเมื่อปฏิบัติในด้านขัดเกลาก็ทำให้อาสวะอนุสัยนี้น้อยลงไปได้ และการปฏิบัติเป็นเครื่องขัดเกลานั้นก็คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุกข้อทุกบท อันรวมเข้าคือศีล สมาธิ ปัญญา

ธรรมแม้ว่าจะแสดงในชื่ออย่างอื่นก็รวมเข้าในสามข้อนี้ คือศีล สมาธิ ปัญญาทั้งหมด หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งรวมเข้าในพระโอวาทที่เป็นตัวปาติโมกข์ ก็คือเป็นหัวข้อเป็นประธานสามประการ คือ ละบาปทั้งปวงหนึ่ง ทำกุศลให้ถึงพร้อมหนึ่ง ชำระจิตของตนให้สงบใสหนึ่ง ดังนี้ ธรรมคำสั่งสอนทั้งปวงนี้ย่อมเป็นไปเพื่อขัดเกลาอาสวกิเลสทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธานุญาตตรัสไว้ดังที่ได้เคยกล่าวแล้วว่า ธรรมทั้งปวงนั้นมีวิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นรสเหมือนกันหมด เหมือนอย่างน้ำในมหาสมุทรทั้งหมดมีรสเค็มเป็นรสเหมือนกันหมดฉะนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อปฏิบัติขัดเกลาไป ในที่สุดจิตนั้นก็วิมุตติหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย เมื่อวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย ก็บรรลุนิพพานอันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น ดังนี้

เพราะฉะนั้น ตามหลักพระพุทธศาสนาดังกล่าวมานี้ บุคคลจึงสามารถขัดเกลาจิตใจของตนให้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหมด บรรลุนิพพานอันเป็นธรรมที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นได้ และเมื่อจิตมีกิเลสได้ จิตนั้นก็พ้นกิเลสได้ อันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เมื่อมีความเข้าใจให้ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาดังนี้แล้ว ก็จะเข้าใจว่าสามารถปฏิบัติให้บรรลุนิพพานได้ มิใช่ว่าไม่สามารถจะปฏิบัติได้ เท่ากับอาการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้สามอย่าง คือ

หนึ่ง ทรงสั่งสอนเพื่อรู้อย่างเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

สอง ทรงสั่งสอนมีเหตุอันอาจตรงตามให้เห็นจริงได้ และ

สาม ทรงสั่งสอนมีปาฏิหาริย์ ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่ความปฏิบัติ

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงบัญญัติแสดงปฏิบัติให้ถึงนิพพานไว้ ปฏิบัติที่ทรงบัญญัติแสดงนั้น จึงรู้ได้เข้าใจได้ และมีเหตุที่จะตรงตามให้เห็นจริงได้ ทั้งเมื่อปฏิบัติแล้วก็บรรลุได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติ นี้คือปาฏิหาริย์ของธรรม อันหมายความว่าบรรลุผลได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติจริง ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ ดังที่ปรากฏว่ามีผู้บรรลุมิใช่ร้อยเดียว ก็เป็นจำนวนมาก

ดังแสดงในพระพุทธคุณดังกล่าวข้างต้นนั้น และในการปฏิบัติขัดเกลาเพื่อบรรลุมุตติคือความหลุดพ้นดังกล่าวนี้ ก็พึงเข้าใจขึ้นอันเป็นเหตุตัวผลของการปฏิบัติโดยสังเขปดังนี้ว่า ในการปฏิบัติตั้งแต่ขั้นเบื้องต้นดังที่เราทั้งหลายได้ปฏิบัติกันอยู่นี้ก็เรียกว่า เป็นการปฏิบัติขัดเกลาไปโดยลำดับ และก็ขัดเกลาได้ คราวนี้ตามหลักที่มีแสดงไว้ทางพระพุทธศาสนา เมื่อยังละกิเลสไม่ได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง ก็ชื่อยังอยู่ในภูมิของปุถุชนหรือกัลยาณชน อันเรียกว่าเป็นภูมิของสามัญชนทั่วไป เมื่อปฏิบัติจนถึงละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง ก็เรียกว่าเป็นการปฏิบัติเข้าขั้นอริยภูมิ ภูมิของพระอริยะหรืออริยชน ชนหรือบุคคลผู้เป็นอริยะ ดังนี้

มรรค ผล นิพพาน

ในขั้นที่จะละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิงนี้ ตามหลักทางพระพุทธศาสนาแบ่งชั้นไว้เป็นมรรค ผล นิพพาน

มรรคนั้นตามศัพท์แปลว่า ทาง หมายถึงเหตุคือธรรมปฏิบัติที่เป็นส่วนเหตุ อันเป็นเหตุละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง เรียกว่า มรรค

ความละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิงอันเป็นผลของมรรคนั้นเรียกว่า ผล ภูมิธรรมอันสูงกว่ามรรคผลขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งอันเป็นขั้นที่สุดเรียกว่า นิพพาน รวมเป็นมรรค ผล นิพพาน

สังขตธรรม อสังขตธรรม

คราวนี้ท่านมีอุปมาแสดงไว้ว่า กิเลสนั้นเปรียบเหมือนโรค มรรคนั้นเปรียบเหมือนยาสำหรับแก้โรค เยี่ยวยาโรค ผลนั้นเหมือนอย่างความหายโรค เพราะเหตุที่ใช้ยาบำบัดโรคได้ นิพพานนั้นเหมือนอย่างภาวะของร่างกายที่กลับมือนามัย คือมีความไม่มีโรค มีสุขภาพอันดี และตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่า มรรคผลนั้นเป็นสังขตธรรม คือธรรมที่ปฏิบัติปรุงแต่งให้บังเกิดมีขึ้น นิพพานเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ต้องบัญญัติปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ฉะนั้น มรรคผลจึงต้องปฏิบัติ คือปฏิบัติในมรรค ปฏิบัติในศีล ปฏิบัติในสมาธิ ปฏิบัติในปัญญา ไม่ปฏิบัติจะให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นมานั้นไม่ได้ ต้องมีการปฏิบัติให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้น และเมื่อปฏิบัติให้เป็นมรรคขึ้นมา ผลของมรรคก็นับว่าเป็นสังขตธรรมด้วย เพราะย่อมรวมอยู่ในเรื่องของการปรุงแต่งเหมือนกัน ก็เหมือนอย่างการใช้ยาเยี่ยวยาโรคก็ต้องมีการทำยาต้องมี การบริโภคนยา และยาก็กำจัดโรค โรคก็หาย กลายเป็นไม่มีโรค การเยี่ยวยาเทียบกับมรรค และความหายโรคก็เทียบกับผล ฉะนั้น จึงเป็นสังขตธรรม เพราะต้องปรุงแต่งคือต้องทำ แต่ว่า

ความที่ร่างกายมีสุขภาพอนามัยไม่มีโรคนั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องของการปรุงแต่งดังกล่าว เพราะไม่มีโรคจะต้องเยียวยา เมื่อไม่มีโรคจะต้องเยียวยา ก็ไม่ต้องมีความหายโรค ฉะนั้น ความไม่มีโรค จึงเทียบกับนิพพาน ซึ่งเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุง

ยังมีอุปมาอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะฟังเห็นได้ชัด เหมือนอย่างว่าการมาสู่ที่นี่ การมานั้นก็ต้องอาศัยพาหนะหรือว่าเดินมาจึงมาถึง การมาโดยอาศัยพาหนะหรือว่าเดินมานั้นก็เหมือนอย่างเป็นมรรค การถึงที่นั้นก็เหมือนอย่างเป็นผล ส่วนที่นี้เองนั้นเป็นที่ถึง เปรียบเสมือนอย่างว่าเป็นนิพพาน ฉะนั้นการมาและการถึงจึงเป็นสังขตธรรมซึ่งผู้ปฏิบัติต้องปรุงแต่ง แต่ว่าที่นี้ซึ่งเป็นที่มาถึงนั้นผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง จะกล่าวว่าเป็นที่ที่มีอยู่ก็ได้ เหมือนอย่างเป็นนิพพาน เพราะฉะนั้น มรรคผลจึงเป็นสังขตธรรม มีเกิดมีดับ แต่นิพพานนั้นเป็นอสังขตธรรม ไม่เกิดไม่ดับ เหมือนอย่างการมาถึงที่นี้ การมานั้นเมื่อมาจนถึง มาถึงกิริยาที่มาก็เป็นอันว่าดับไป หายไป และเมื่อมาถึงแล้ว การถึงนั้นก็เป็อันว่าดับไปหายไปเหมือนกัน จึงดำรงอยู่แต่ความที่ตั้งอยู่ ดำรงอยู่ในที่ที่ถึงนี้ คือดำรงอยู่หรือตั้งอยู่ในที่ที่ถึงเช่นในที่นี้ ก็เหมือนอย่างการบรรลุนิพพาน หรือตั้งอยู่ในที่ที่เรียกว่านิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์นั้น

เพราะฉะนั้น จึงพึงเข้าใจเรื่องมรรค ผล นิพพาน ดังนี้ และเมื่อแสดงให้พิสดารออกไป ท่านก็แยกออกเป็นมรรคสี่ หมวดผลสี่ และนิพพานก็อาจจะเป็นสี่ แต่ท่านนับเป็นหนึ่งรวมเรียกว่า โลกุตตรธรรมเก้า คือธรรมที่เหนือโลกเก้าประการ ดังนี้

ครั้งที่ ๔๑ อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

นิพพาน วิจารณ์

ศัพท์ธรรมที่หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์หรือกล่าวรวม ๆ ว่า หมายถึง มรรค ผล นิพพานนี้ ย่อมมีใช้อยู่เป็นอันมาก เช่นคำว่า วิมุตติ วิจารณ์ นิพพาน คำว่า วิมุตติและนิพพานนั้นเรียกถึงอยู่บ่อย ๆ และที่ใช้ปนกันไปอยู่ คำว่าวิจารณ์นั้นในภาษาไทยไม่ค่อยได้ใช้เรียกกันนัก แต่ในพระสูตรทั้งหลายใช้คำว่า วิจารณ์ อันหมายถึงมรรค ผล นิพพาน อยู่เป็นอันมาก และคำว่าวิจารณ์ก็ใช้หมายถึงธรรมชั้นนี้ในพระสูตรอันสำคัญหรือในที่อันสำคัญ อยู่เนื่อง ๆ เพราะฉะนั้นจึงควรทำความรู้เรื่องศัพท์แสงที่ใช้ตามสมควร

ในเบื้องต้นก็พึงเข้าใจธรรมอันเป็นโลกุตระธรรม ซึ่งแปลว่าธรรมที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นโลก อันหมายถึงที่พ้นทุกข์ คือ มรรค ผล นิพพาน เป็นหลักสำคัญไว้ก่อน คำว่า “วิจารณ์” แปลว่าสิ้นกิเลสเป็นเครื่องข่มใจ หรือว่าสิ้นความติดใจยินดี สิ้นความกำหนัดพอใจ สำหรับคำแปลที่อิงพยัญชนะคือถ้อยคำก็ได้แก่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องข่มใจ เพราะคำว่าวิจารณ์มาจาก ชาติศัพท์ที่ใช้สำหรับวัตถุว่า ข้อม หรือเครื่องข้อม หมายถึงสีสำหรับข้อมผ้า หรือเป็นเครื่องข้อมผ้า เมื่อมาใช้ทางจิตใจจึงนำคำนี้มาใช้เรียกถึงเครื่องข่มใจ คือข่มใจให้อินดีให้ติด ฉะนั้น นอกจากจะแปลว่าเครื่องข่มใจ ก็อาจจะแปลว่าติดใจได้ด้วย เหมือนอย่างสีที่ใช้ข้อมผ้าสีนั้นก็ติดผ้าทำให้ผ้ามีสีเป็นต่าง ๆ เครื่องข้อมใจก็เช่นเดียวกันก็ทำให้ใจเป็นสี และสีที่สำคัญก็คือความยินดีนั่นเอง ฉะนั้นจึงแปลว่าติดใจได้ด้วย คือเป็นเครื่องติด เป็นเครื่องข้อมหรือเป็นเครื่องทำให้ติดใจ คราวนี้ วิจารณ์ ก็หมายถึง สิ้นเครื่องข่มใจ สิ้นเครื่องติดใจดังกล่าวนี้

วิจารณ์นี้อาจจะหมายถึงมรรคก็ได้ หมายถึงผลก็ได้ หมายถึงนิพพานก็ได้ ถ้าหมายถึงมรรค แปลว่าเป็นเครื่องทำให้สิ้นกิเลสเป็นเครื่องข่มใจหรือเป็นเครื่องทำให้สิ้นกิเลสที่ทำให้ติดใจยินดี หมายถึงผลก็แปลว่า ความสิ้นกิเลสเป็นเครื่องข่มใจ ความสิ้นกิเลสเป็นเครื่องติดใจ ถ้าหมายถึงนิพพานก็แปลว่า เป็นที่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องข่มใจ เป็นที่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องติดใจ ท่านสอนให้แปลดังนี้สำหรับธรรมที่ใช้หมายถึงมรรค ผล นิพพาน คือถ้าหมายถึงมรรค แปลว่าเป็นเครื่อง หรือเป็นเหตุ เพราะมรรคเป็นเหตุ ถ้าหมายถึงผลแปลว่า ความ ถ้าหมายถึงนิพพานแปลว่าเป็นที่ ฉะนั้น เมื่อแปลว่าเป็นเครื่องหรือเป็นเหตุก็เป็นมรรค เป็นความสิ้นกิเลส ก็เป็นผล เป็นที่สิ้นกิเลสก็เป็นนิพพาน ดังนี้ ในที่บางแห่ง วิจารณ์ หมายถึง มรรค ดังที่แสดงว่า เห็นด้วยสัมมัมปัญญา คือปัญญาชอบตามเป็นจริง ข้อมหน้าย เพราะหน้าย ข้อม เป็นวิจารณ์ คือสิ้นคิดสิ้นยินดี เพราะวิจารณ์สิ้นคิดสิ้นยินดีข้อมวิมุตติ คือหลุดพ้น วิจารณ์ที่ใช้ในที่นี้หมายถึงมรรค และ วิมุตติก็หมายถึงผล ก็เป็นความหลุดพ้น ในที่บางแห่งวิจารณ์หมายถึง

ถึงนิพพาน ดังที่มีแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขต คือที่ถูกปรุงแต่งหรือที่มีการปรุงแต่ง มีมรรคมืองค์แปดประการเป็นยอดหรือเป็นเลิศ ธรรมที่เป็นอสังขตคือที่ไม่ถูกปรุงแต่ง มีวิราคะเป็นยอดหรือเป็นเลิศ ดังนี้ ในที่นี้วิราคะก็หมายถึงนิพพาน ส่วนนิพพานนั้นโดยตรงก็หมายถึงนิพพานดังที่แสดงอธิบายกันทั่วไป ซึ่งอยู่ในอันดับต่อจากมรรคผล ดังที่กล่าววามรรค ผล นิพพาน แต่แล้วก็มีการแสดงอ่อนลงมาถึงนิพพานขั้นต่ำ ๆ อีกบ้าง สำหรับในที่นี้จะกล่าวถึงจำเพาะนิพพานที่อยู่ในอันดับสูงจากมรรคอันนับว่าเป็นยอดธรรมทั้งปวง ดังที่เรียกว่าบรมธรรมก่อน

บรมธรรม

คำว่า นิพพานนี้ประกอบขึ้นด้วยศัพท์คือ นิ กับ วาน ภาษาบาลีหรือมคธ ว่านิพพาน ภาษาสันสกฤตว่า นิรวาน แปลว่า ออกจากวาน หรือไม่มีวาน คำว่า วาน นั้นอย่างหนึ่งแปลว่าเครื่องเสียบแทง ใช้หมายถึงลูกศรก็มี อย่างหนึ่งแปลว่าเครื่องร้อยรัด ที่แปลว่าเครื่องเสียบแทงในที่นี้ก็คือเครื่องเสียบแทงจิตใจ ถ้าหมายถึงลูกศร ก็หมายถึงลูกศรที่เสียบแทงจิตใจไว้ ส่วนที่แปลว่าเครื่องร้อยรัด ก็หมายถึงเครื่องร้อยรัดจิตใจนั่นเอง

อันเครื่องเสียบแทงร้อยรัดจิตใจก็หมายถึงบรรดากิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหมดดังที่แสดงไว้ในทางพระพุทธศาสนา ก็เป็นต้นว่า ตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทาน ความยึดถือหรือว่า รากะ โทสะ โมหะ ในการยกกิเลสขึ้นแสดงมักจะยกตัณหาขึ้นแสดง เพราะอาจจะชี้ให้เห็นลักษณะได้ง่าย หรือว่ายก รากะ โทสะ โมหะ ขึ้นแสดง ก็เพราะอาจจะชี้ให้เห็นลักษณะโดยง่ายเช่นเดียวกัน และก็มีแสดงถึงสายกิเลสทั้งหมดก็ยกเอาวิชชา คือความไม่รู้ในสังขะขึ้นเป็นข้อสำคัญ ดังที่แสดงไว้ในปฏิจกสมุปบาท แต่ว่าการชี้ลักษณะวิชชานั้นก็เป็นการแสดงชี้สำหรับหมวดธรรมที่แสดงเหตุผลโยงกันไป ซึ่งมีวิชชาเป็นหัวหน้า แต่ในการแสดงสั่งสอนทั่วไปนั้น ท่านมิได้ยกวิชชาขึ้นแสดงเพราะเห็นได้ยาก จึงมักจะยกเอาตัณหาหรือว่า รากะ โทสะ โมหะ เป็นต้นดังกล่าวแล้วขึ้นแสดงสั่งสอน ก็แหละนิพพานนั้น ตามศัพท์ ก็คือธรรมซึ่งเป็นที่ออกจากกิเลสที่เสียบแทงหรือร้อยรัดจิตเอาไว้ หรือว่าธรรมซึ่งไม่มีกิเลสที่เสียบแทงหรือร้อยรัดจิตเอาไว้ คำนี้ก็เป็นคำเก่า ใช้มาก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็มี ความหมายถึงผลที่สุดในด้านใดด้านหนึ่ง และมีแสดงไว้ในบางพระสูตรว่า พราหมณ์บางคนได้กราบทูลพระพุทธเจ้าถึงนิพพานตามความเข้าใจของเขา คือว่าเขาเอามือลูบกายของเขาซึ่งเป็นกายที่แข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บว่า นี่คือนิพพาน เขาเข้าใจถึงร่างกายที่มีความสุขสมบูรณ์ว่คือนิพพาน ดังนี้ และยังมีผู้อื่นเข้าใจนิพพานเป็นอย่างอื่นไปอีก เช่นความสุขสมบูรณ์ด้วยกามคุณารมณ์ทั้งปวงเป็นนิพพาน ฉะนั้น นิพพานที่เข้าใจกันภายนอกพระพุทธศาสนาจึงมีต่าง ๆ แต่ก็รวมอยู่ว่าหมายถึงที่สุดยอดในทางใดทางหนึ่ง

ในทางพระพุทธศาสนาสมเด็จพระบรมศาสดาผู้ตรัสรู้พระธรรมได้ทรงพิจารณาเห็นว่า อันความสุขทางกายที่เข้าใจว่าเป็นความสุขสมบูรณ์นั้น ความจริงเป็นความเข้าใจผิด เพราะว่าร่างกายนั้นมีทุกข์อยู่เสมอ แต่อาศัยการเลี้ยงดูอุปการะอยู่ ทุกข์ที่เกิดขึ้นจึงหายไปหรือว่าไม่ปรากฏ เช่นหิวขึ้นมา ก็บริโภคอาหาร ความหิวก็สงบ เมื่อขบก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เมื่อขบก็สงบ ดังนี้ ก็เพราะแก้กันอยู่เสมอดังนี้ จึงเป็นการแก้ทุกข์ไปคราวหนึ่ง ๆ แต่ก็ต้องแก้กันอยู่เสมอหยุดไม่ได้ ร่างกายนี้จึงกล่าวได้ว่ามีโรคเป็นเครื่องเสียบแทงอันจะต้องเยียวยาแก้ไขกันอยู่เสมอไม่ว่างวัน เพราะฉะนั้น แม้ความเข้าใจว่าร่างกายสุขสมบูรณ์มีอนามยคติ ก็เป็นความที่เข้าใจไปตามผลที่ปรากฏชั่วขณะหนึ่ง ๆ ดังกล่าว จึงไม่ใช่निพพาน เพราะโดยที่แท้เป็นตัวทุกข์ แม้ความอัมเอบด้วยกามคุณารมณ์ก็ไม่ใช่เป็นนิพพาน เพราะว่อนันกามคุณารมณ์ทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งที่มิอัสสาหะ คือความเอร็ดอรร้อย มีความสุขโสมนัสน้อย แต่ว่ามีทุกข์มาก และความสุขโสมนัสที่มีน้อยนั้นก็เป็ความสุขโสมนัสในชั้นผิวเผินในชั้นภายนอก เหมือนอย่างการบริโภคอาหาร อร่อยก็อรร้อยแก่ลิ้น พันลิ้นไปแล้วความอรร้อยก็สิ้นไป เพราะฉะนั้นความสุขโสมนัสอันเกี่ยวข้องกับกามคุณารมณ์ทั้งปวงนั้นจึงปรากฏให้เป็นสุขเวทนาแค่จักษุประสาท โสตประสาท ฉานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ประกอบด้วยโมหะ คือความหลง และตัณหาอุปาทานเข้าคดลูกเกล้าเท่านั้น จึงไม่มีสุขโสมนัสอันแท้จริงยังยืนซึ่งลึกซึ้งไปกว่าประสาททั้งห้า และเมื่อเพิกโมหะ ตัณหา อุปาทาน ออกเสียได้แล้วก็จะไม่รู้สึกรู้สุขโสมนัสอย่างนั้น หรือแม้ว่าในขณะที่จิตใจไม่มี ตัณหา อุปาทาน ไม่มีโมหะ คือในคราวสงบก็จะไม่รู้สึกรู้สุขโสมนัสอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นเรื่องของความรู้อีกทางประสาทประกอบกับโมหะและตัณหาอุปาทาน มิใช่เป็นนิพพาน

จีณาสวะ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง ทรงถอนกิเลสที่เสียบแทงจิตที่ร้อยรัดจิต หรือจะกล่าวว่ ทรงถอนลูกศรที่เสียบจิตใจออกเสียได้ คือถอนอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ออกเสียได้หรือว่าถอน ราคะ โทสะ โมหะ ออกเสียได้ จึงทรงสิ้นกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง เพราะว่าได้ทรงปฏิบัติมาในมรรคมีองค์แปดประการ อันเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา จนเป็นมรรค คือเป็นเครื่องกำจัดอัสวกิเลสได้ทั้งหมด ทรงประสบผล คือความสิ้นกิเลส จึงเป็นอันทรงบรรลุนิพพานอันเป็นธรรมที่ออกจาก “วาน” คือ กิเลสที่เสียบแทงร้อยรัดจิตใจไว้ทั้งสิ้น

ฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงนิพพานตรงนิพพานอย่างแท้จริง และเมื่อดับกิเลสและกองทุกข์ได้สิ้นแล้ว จึงได้ตรัสไว้ว่า นิพพานํ ปรมํ สุขํ นิพพานเป็นบรมสุขก็สุขอย่างยิ่ง หรือว่าเป็นยอดสุข เพราะว่สิ้นทุกข์ทุกอย่างทุกประการ สิ้นกิเลสทุกอย่างทุกประการ และเพื่อที่จะชี้ให้ชัดว่าสิ้น

กิเลสจนถึงอย่างละเอียด จึงเรียกว่า ชีณาสวะ ที่แปลว่า ผู้มีอาสวสิ้นแล้ว คือสิ้นกิเลสที่นอน
 จมหมักหมมในจิตทั้งหมด แปลว่าจิตนี้วิมุตติ คือหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหมด
 จนถึงขั้นที่เป็นตะกอนนอนจมหมักหมมในจิต เมื่อเป็นดังนี้ จึงทรงเป็นพระอรหันต์ คือเป็นผู้
 ไกลกิเลสอย่างแท้จริง ไกลกิเลสด้วยประการทั้งปวง ถ้ายังไม่สิ้นอาสวะ แม้ว่าจะไม่ปรากฏ
 กิเลสอย่างหยาบหรือว่าอย่างกลาง หรือว่าอาสวกิเลสตนเองยังไม่โผล่ขึ้นมา เพราะมีธรรมกัณ
 ห้ามเอาไว้ เช่นว่าปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ในปัญญาอย่างแรงกล้า ศีล สมาธิ ปัญญานั้นกัณ
 กิเลสเอาไว้ไม่ให้โผล่หน้าขึ้นมา แต่อันที่จริงยังละไม่ได้ อาสวะยังหลบอยู่ดังนี้ ก็ยังไม่เป็นชีณา-
 สวะ คือยังไม่สิ้นอาสวะ ต่อเมื่อละอาสวะได้หมดจริงๆ จึงจะเป็นชีณาสวะคือสิ้นอาสวะ ท่าน
 ที่เป็นชีณาสวะนี้แหละคือท่านผู้บรรลุนิพพาน

ครั้งที่ ๔๒ อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

นิพพาน พุทธภาวะ

ความระลึกถึงนิพพานย่อมทำให้การถึงพระพุทธเจ้าเป็นอันชั้วถึง และระลึกถึงพระธรรม พระสงฆ์ก็เป็นอันชั้วถึง เพราะพระพุทธเจ้านั้นไม่ได้หมายถึงชั้นห้าของพระองค์ อีกอย่างหนึ่งไม่ได้หมายถึงรูปกายนามกายของพระองค์ แต่หมายถึงความเป็นพุทธะซึ่งอยู่เหนือชั้นห้าเหนือรูปนาม ความเป็นพุทธะนั้นก็กล่าวได้ว่าภาวะซึ่งบรรลุนิพพานนั่นเอง จะอาศัยพระพุทธ ภาษิตบางแห่งกล่าวว่า คือพระจิตที่บรรลุวิสังขารหมายถึงนิพพานที่สิ้นสังขารเครื่องปรุงแต่งแล้ว ดั่งนี้ก็ควรจะได้ และที่กล่าวว่าความเป็นพระพุทธรอยู่เหนือชั้นห้า นั้น ก็เพราะได้มีพระพุทธภาษิต แสดงไว้ดังที่มีเรื่องเล่าว่า ได้มีบางคนมีทิฏฐิคือความเห็น ว่า พระตถาคตพุทธเจ้าตายเกิดหรือว่า ตายสูญ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสว่า เข้าใจว่าอะไร พระตถาคตนั้นเป็นผู้พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือกล่าวย่อว่าเป็นผู้พ้นจากรูป เมื่อเป็นดั่งนี้การจะกล่าวว่า ตายเกิดหรือตาย สูญ ก็ต้องหมายถึงนามรูปหรือว่าชั้นห้า ชั้นห้านี้เองเป็นสิ่งที่เกิดตายหรือเกิดดับ ฉะนั้น เมื่อพระพุทธรเป็นผู้พ้นจากชั้นห้าหรือนามรูปแล้ว จึงไม่ควรที่จะกล่าวว่าพระองค์เป็นผู้ตายเกิด หรือตายสูญ หรือว่ากล่าวอย่างอื่นอันต้องหมายถึงชั้นห้าหรือนามรูปนั้น

ฉะนั้น พระตถาคตพุทธเจ้าจึงทรงเป็นผู้พ้นสมมติบัญญัติทั้งหมด เพราะสมมติบัญญัติทั้ง สิ้นนั้นย่อมตั้งอยู่ในชั้นห้าหรือว่านามรูป เมื่อพ้นจากชั้นห้าหรือนามรูปก็เป็นอันพ้นจากสมมติ บัญญัติทั้งหมด ไม่ควรที่จะกล่าวว่าเป็นอย่างไรอันเกี่ยวกับชั้นห้าหรือนามรูปนั้น ภาวะดังกล่าวนี้ ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกับนิพพานตามที่มีพระพุทธภาษิตตรัสเอาไว้และแม้ว่าภาวะดังกล่าวนี้ จะยังเข้าใจได้ยาก จะกล่าวตามที่ท่านแสดงไว้อย่างที่เข้าใจได้ง่าย ๆ ดังเช่นที่ได้เคยยกมากล่าวแล้ว ว่า ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ หรือธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่านิพพาน ดั่งนี้ก็ได้ และก็หมายถึงภาวะดังกล่าวนี้ พระพุทธรจึงเป็นผู้สิ้น ราคะ โทสะ โมหะ ประกอบด้วยธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ฉะนั้น เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะคือที่พึ่ง หากยังระลึกถึงในฐานะ ไตรฐานะหนึ่งซึ่งยังมีราคะ โทสะ โมหะอยู่ ยังมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอยู่อันเรียกว่ายังเป็นโลกอยู่ ดั่งนี้ก็ยังไม่ถึง ต่อเมื่อระลึกถึงพระองค์ซึ่งเป็นผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะ พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งสิ้น จึงจะเป็นอันระลึกถึง ฉะนั้นจึงควรทำความเข้าใจว่า ตามที่มีผู้เชียว วิญญาณ บางทีก็เชียววิญญาณพระพุทธเจ้าพระอรหันต์มานั้น ไม่ถูกหลักพระพุทธศาสนา พระพุทธ เจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ภาวะเป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระอรหันต์ก็พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฉะนั้น จึงไม่มีอะไรที่จะเชียวมาได้

จะพึงเข้าถึงได้ก็ด้วยการปฏิบัติเพื่อบรรลุดังธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ก็คือภาวะที่เป็นนิพพานนั้นแหละ จึงจะเป็นอันถึงได้

ปฏิบัติถูก ปฏิบัติตรง

เมื่อเข้าใจให้มีความถูกต้องดังนี้แล้ว การปฏิบัติก็จะเข้าถึงพระพุทธศาสนาซึ่งเอียงเทลุ่มลาดคือมุ่งไปสู่นิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อยังเป็นไปอยู่เพื่อกิเลสและกองทุกข์ก็หาข้อว่าได้เป็นพระพุทธศาสนาไม่ ฉะนั้นเมื่อเข้าใจให้ถูกต้องดังนี้แล้ว การที่จะปฏิบัติให้ถูกให้ตรงก็เป็นการไม่ยาก คือเพียงแต่ตรวจตราพิจารณาจิตใจของตนเองว่า ความปรารถนาต้องการก็ดี เจตนาความจงใจก็ดี กรรมที่กระทำก็ดี เกิดจากอะไร เป็นไปเพื่ออะไร ถ้าเกิดจากตัณหา เป็นไปเพื่อตัณหา เกิดจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นไปเพื่อราคะ โทสะ โมหะแล้ว นั่นไม่ใช่เป็นการปฏิบัติพระพุทธศาสนา แต่ถ้าเพื่อดับตัณหา เพื่อดับราคะ โทสะ โมหะ นั่นแหละเป็นการปฏิบัติพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น เมื่อมีนิพพานเป็นหลักของใจดังนี้แล้ว คือความดับ ดับตัณหา ดับราคะ โทสะ โมหะ เจตนาที่จะตรงต่อพระพุทธศาสนา ความปรารถนาต้องการก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา การปฏิบัติก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา และพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้เป็นพระโพธิสัตว์ ก็ปรากฏว่าได้ทรงมุ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ มุ่งเป็นพระพุทธเจ้า ก็คือมุ่งนิพพานนั่นเอง มุ่งความดับกิเลสและกองทุกข์ แต่อย่างไรก็ไม่ทรงพบทาง จึงต้องทรงแสวงหาด้วยพระองค์เอง ทรงปฏิบัติไปในทางโน้นบ้างทรงปฏิบัติไปในทางนี้บ้าง เมื่อปรากฏว่าผิดพลาดบกพร่องก็แก้ไขให้ถูกต้องยิ่งขึ้นโดยลำดับ เพราะฉะนั้นต้องใช้เวลามาก เพราะต้องค้นทางเอาเอง จนทรงพบทางอันเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องแวะด้วยความประกอบตนให้พัวพันอยู่ด้วยความสุขสดชื่นทางกาม อันเป็นสุดโค้งข้างหนึ่ง และการปฏิบัติทรมานตนให้ลำบากที่ไร้ประโยชน์อันเป็นสุดโค้งอีกข้างหนึ่ง ดังนี้แล้วจึงได้ทรงบรรลุนิพพาน คือตรัสรู้พระธรรมเป็นพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น นิพพานก็ดี พุทธภาวะก็ดี ธรรมที่เป็นบรมธรรมก็ดีจึงเป็นอันเดียวกัน และมัชฌิมาปฏิปทานั้นก็ได้ทรงแสดงสั่งสอนไว้ในปฐมเทศนาก็คือมรรคมืองค์แปด และที่ย่นลงก็คือศีลสมาธิ ปัญญา เราทั้งหลายในบัดนี้จึงไม่ต้องไปค้นหาให้เป็นการลำบาก ปฏิบัติตามทางที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติแสดงไว้แล้วเท่านั้นก็จะเป็นการปฏิบัติถูก เป็นการปฏิบัติตรงได้ แม้ว่าจะเป็นปุถุชนะ ที่แปลว่าคนที่ยังมีกิเลสหนาแน่นอยู่ แต่เมื่อได้เข้าทางถูก ได้ปฏิบัติถูกต้อง เพราะมีความเข้าใจถูก เข้าใจตรงแล้ว การปฏิบัตินั้นก็จะเป็นการปฏิบัติที่ใกล้เข้าไปทุกทีไม่ใช่เป็นการปฏิบัติที่ห่างออกไป นึกดูถึงว่า การเดินทางไปสู่จุดใดจุดหนึ่ง ที่แรกนั้นก็อยู่ห่างไกลจากจุดที่จะเดินนั้นไปโดยมาก บางทีก็ต่างประเทศหรือว่าตรงกันข้ามที่เรียกว่าอยู่คนละซีกโลก แต่เมื่อได้หันหน้าไปถูกทางแล้วว่าจะไปทางไหนก็เริ่มเดินทาง ก็เป็นอันว่าได้ทำตัวให้ใกล้เข้าไปโดยลำดับ เมื่อเป็นดังนี้ก็จะถึงได้ในที่สุด

ดับวิตกจริต

แม้ว่าจะยังไม่ถึงนิพพาน พิจารณาว่าการปฏิบัติให้ถูกต้องดังกล่าวมานั้นก็ให้ความสุขความเย็นเพียงใด คือว่าปฏิบัติดับตัณหา ปฏิบัติดับราคะ โทสะ โมหะ ตัณหาหรือว่าราคะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นไฟที่เผาใจให้เดือดร้อน เพราะฉะนั้นเมื่อปฏิบัติดับจึงเป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสุข ความสุขที่ทุกคนได้รับในปัจจุบันนี้เอง แม้ว่ากิเลสจะยังไม่หมด แต่ว่ากิเลสที่เกิดขึ้นกลุ่มรวมจิตใจฉัณรณปรารถนาอย่างแรง รากะอย่างแรง โทสะอย่างแรง โมหะอย่างแรง เผาใจให้เป็นทุกข์หนัก กินไม่ได้นอนไม่หลับ และกิเลสเหล่านี้เองเป็นเครื่องทำใจให้ตรอง ให้คิดอันเรียกว่า วิตก ความตรึก วิจารณ์ ความตรอง เป็นวิตกจริตอย่างหนึ่ง ซึ่งปรุงใจให้คิด คือให้ตรึก ให้ตรองไปจนเกินพอดี เรื่องหนึ่งก็คือไปเป็นเรื่องมาก ดังที่เรียกว่า เรื่องหนึ่งก็คิดไปสอกหนึ่ง วาหนึ่งหรือยิ่งกว่านั้น เรื่องที่ควรจะคิดเพียง 10 นาที ก็ควรจะเลิกคิดได้ ก็คิดไปเป็นชั่วโมง ๆ ดังนี้เป็นการปรุงด้วยอำนาจของตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ การที่กล่าวทั้งนี้มิได้หมายความว่าห้ามความตรึกตรองทั้งหมด เพราะว่าความตรึกตรองบางอย่างก็เป็นทางของปัญญา ทำให้เกิดปัญญา ดังที่เรียกว่า จินตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากความคิดความตรึกตรอง บางอย่างก็ให้ได้สมาธิจนถึงฌาน ดังวิตก วิจารณ์ที่เป็นองค์ของปฐมฌาน เพราะฉะนั้น วิตก วิจารณ์ ดังนี้คือเป็นไปเพื่อสมาธิ หรือเป็นไปเพื่อปัญญาหรือจะกล่าวรวมว่า ที่เป็นกุศลวิตกทั้งสิ้น ย่อมนับว่าเป็นส่วนดี แต่ว่าแม้เป็นกุศล วิตก ตรึกไปในทางดี แต่ถ้าตรึกเกินไป ปรุงเกินไป ก็เป็นเครื่องทำลายสมาธิทำลายปัญญาได้เหมือนกัน

เพราะฉะนั้น เมื่อกกล่าวโดยส่วนรวมแล้ว กิเลสคือตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ ย่อมเป็นเครื่องทำจิตใจให้ปรุงให้คิดไปในทางก่อความร้อนน้อยหรือมาก เหมือนอย่างไฟถ้าเป็นกองเล็กก็ร้อนน้อย กองโตก็ร้อนมาก เพราะฉะนั้น การปฏิบัติเพื่อดับเสียได้จึงทำให้มีความสุข ทำให้มีความสุขสบาย และความดับเสียได้นี้ก็ไม่ใช่ว่าหมายความว่าจะเป็นการทำให้อยู่เรื่อย ๆ เฉย ๆ ไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร ไม่ใส่ใจถึงอะไร ไม่ได้หมายถึงอย่างนั้น เมื่อมีเรื่องที่ควรคิดอันเป็นตัวจินตาคังเป็นทางของปัญญา หรือที่เป็นทางให้เกิดสมาธิก็คิด ก็ปรุงให้เหมาะแก่เรื่อง เหมาะแก่กาลเวลา ในเวลาที่ควรจะทำก็ทำ เรื่องเล็กก็ปรุงให้เล็ก เรื่องโตก็ปรุงให้โต ตามควรแก่ขนาดของเรื่อง เพื่อที่จะให้บังเกิดผลอันถูกต้อง ดังนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ดีควรกระทำ เพราะเหตุว่าไม่ใช่ว่าเป็นการกระทำไปด้วยอำนาจของตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ ดังกล่าวนั้น แปลว่าทำไปด้วยอำนาจของปัญญาที่ถูกต้อง ไม่ใช่เป็นตัวโมหะ แต่การปรุงที่ทำให้เกิดโทษนั้นหมายถึงการปรุงที่เกิดจากโมหะ หรือราคะ โทสะ ตัณหาที่กล่าวมานั้นเท่านั้น ฉะนั้นการปฏิบัติให้ถูกต้องแม้เพียงเท่านั้นก็ให้ความสุขในปัจจุบัน และก็เชื่อว่าเป็นการปฏิบัติตรงที่ถูกต้องต่อทางนิพพานตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้นเป็นอันว่านิพพานนั้นถึงไม่ได้ ถ้าถึงนิพพานเสียเมื่อใด ก็ยึดพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะ

ไม่ได้ ปฏิบัติให้ถูกให้ตรงต่อพระพุทธศาสนาไม่ได้ เมื่อมีนิพพานเป็นที่มุ่งหมาย เข้าใจในนิพพาน โดยถูกต้อง ทำให้เข้าใจในพระพุทธศาสนา จะเข้าถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ก็ถึงได้ แม้จะปฏิบัติในเบื้องต้น เบื้องต่ำ ทั้งที่ยังมีกิเลสอยู่นี้ ก็ปฏิบัติในทางดับกิเลส ทำจิตใจของตนให้เป็นสุขได้ ให้พบกับสุจริตธรรมให้พบกับความบริสุทธิ์ได้ นิพพานจึงเป็นเรื่องสำคัญซึ่งจะต้องมีประจำอยู่ทุกเมื่อในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าในพระพุทธศาสนาอันจะขาดเสียมิได้

สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน

นิพพานนั้นตามหลักแบ่งชั้นธรรมดังที่กล่าวแล้วเมื่อคราวก่อน คือมรรค ผล นิพพาน นิพพานในระดับดังที่กล่าวนี้ ท่านแสดงว่ามีอยู่สองอย่างคือ สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่มีอุปาทิยังเหลือ กับอนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ มีอธิบายที่แตกต่างกันอยู่สองอย่าง คืออย่างหนึ่งกล่าวอุปาทิ หมายถึงชั้นห้า ฉะนั้นสอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิคือชั้นห้ายังเหลืออยู่ จึงมีอธิบายว่า หมายถึงพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลายซึ่งบรรลุถึงนิพพานอันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสทั้งสิ้นแล้ว เป็นพระอรหันต์แล้ว เป็นพระชินาสพแล้ว แต่ยังมีชั้นห้าเหลืออยู่ คือยังดำรงชีวิตอยู่ ดังเช่นพระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้แล้วก็ยังทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ยังเสด็จประกาศพระศาสนาต่อไปอีกถึง 45 ปี เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้พระธรรมเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าได้ทรงบรรลุสอุปาทิเสสนิพพาน และแม้พระอรหันต์ทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน เมื่อท่านได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสคือนิพพานแล้วยังดำรงชีวิตอยู่ ยังมีชั้นห้าเหลืออยู่ ก็ชื่อว่าได้บรรลุสอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิคือชั้นห้ายังเหลือ อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิคือชั้นห้าเหลืออยู่ จึงหมายถึงพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตชีवासพสาวกทั้งหลายซึ่งดับชั้นแล้ว ก็ชื่อว่าบรรลุอนุปาทิเสสนิพพาน

ได้มีอธิบายในพระสูตรบางแห่งที่แสดงว่า พระสารีบุตรเถระแสดงไว้ว่านิพพานของท่านที่คนอื่นยังมองเห็นได้ด้วยตา เรียกว่าสอุปาทิเสส เมื่อมองไม่เห็นได้ด้วยตาเรียกว่า อนุปาทิเสส ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง อุปาทิ หมายถึง อุปาทาน หมายถึงกิเลส ฉะนั้น สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิ คือยังมีกิเลสยังเหลือจึงหมายถึงท่านที่ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนแล้ว แต่ยังมีกิเลสยังเหลือ คือยังละได้ไม่หมด จึงหมายถึง ท่านที่บรรลุโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลแล้ว ก็ชื่อว่าบรรลุนิพพานชั้นหนึ่ง ท่านที่บรรลุสกทาคามีมรรค สกทาคามีผลแล้วก็ชื่อว่าได้บรรลุนิพพานอีกชั้นหนึ่ง ท่านที่บรรลุอนาคามีมรรค อนาคามีผลแล้ว ก็ชื่อว่าได้บรรลุนิพพานอีกชั้นหนึ่งคือ ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนแต่ยังไม่หมด ยังมีกิเลสบางส่วนเหลืออยู่ ดังนี้เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนนิพพานของท่านที่ละกิเลสได้เด็ดขาดไม่มีเหลือ เรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิคืออุปาทานหมายถึงกิเลสทั้งหมดเหลืออยู่ คือละได้หมด ตามอธิบายหลังนี้แล้วแม้ว่าจะยังมองเห็น

ได้ด้วยตา คือยังมีชั้นห่าเหลืออยู่ ยังดำรงชีวิตอยู่ ก็เรียกว่า บรรลุนิพพานได้ในเมื่อ ละกิเลสได้เด็ดขาดทั้งหมด ตามอธิบายนี้ก็สักแต่ว่าเป็นอธิบายที่แตกต่างกันไปเท่านั้น แต่ก็ไม่ได้ทำให้ความสำคัญของนิพพานลดลงหรือแตกต่างกันออกไปแต่ประการใด เป็นแต่เพียงว่าแม้ละกิเลส ได้เด็ดขาดบางส่วน ก็เป็นอันชื่อว่าบรรลุนิพพานได้ แต่อธิบายนิพพานให้หย่อนลงมา ยังมีอธิบาย อย่างอื่นอีกซึ่งจะยังไม่กล่าวในวันนี้

ปฏิบัติโพชฌงค์เจ็ด

การแสดงธรรมชกชวนให้เราทั้งหลายระลึกถึงนิพพานแม้ดังกล่าว สติที่ระลึกไปพร้อมกับ การแสดงหรือว่าการฟัง ก็นับว่าเป็นสติสัมโพชฌงค์ ความเลือกเฟ้นธรรมคือความเข้าใจธรรมที่ แสดง แม้วานิพพานมีความหมายอย่างไร ประกอบอยู่ในพระพุทธศาสนาอย่างไร รากะ โทสะ โมหะ หรือตัณหาเป็นไปเพื่อความร้อนเพื่อความทุกข์อย่างไร การดับเสียเป็นไปเพื่อความสงบความสุข อย่างไร เลือกเฟ้นธรรมลงไปอย่างนี้ตามสัจจะคือความจริง ก็นับว่าเป็นธรรมวิยสัมโพชฌงค์ ความเพียรคือความที่มีจิตใจไม่เบื่อบ่นหน่ายเกียจคร้าน แต่มีพลังอุตสาหกรรม น้อมไปเพื่อที่ปฏิบัติดับตัณหา รากะ โทสะ โมหะ อันเป็นทางนิพพาน ก็นับว่าเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ ความอัมมิจ อัมมกายซึ่งมีลักษณะ เป็นความเย็น เป็นความสบาย ไม่ร้อน เพราะว่ามีฉันทะอริยาศรัยถอยออกจากตัณหา รากะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นเครื่องร้อน แต่น้อมไปสู่ความดับอันเป็นความเย็น นับว่าได้เข้าไปสู่เขตของความ เย็น อันทำให้กายเย็น ใจเย็นและเมื่อมีฉันทะ วิริยะ แรงจันท์ ย่อมมีความอดุคด้อมในธรรมมากขึ้น สนุกในธรรมมากขึ้นไม่เบื่อหน่าย เห็นงามในธรรมมากขึ้น สบายใจในธรรมมากขึ้น และโดยเฉพาะ จิตใจที่มีตัณหาเป็นจิตใจที่บกพร่อง ไม่อ้อมไม่เต็มไม่พอ แต่ว่าจิตใจที่สงบตัณหาเป็นจิตใจที่อ้อม ที่ เต็ม ที่พอ ดังนี้ ก็นับว่าเป็นปิตติสัมโพชฌงค์ เมื่อเป็นดังนี้ก็บังเกิดความสงบกายสงบใจ มีความสุข ที่เกิดจากความสงบ ดังคำที่ว่า สุขที่ยิ่งไปกว่าหรือที่อื่นนอกจากความสงบไม่มี ดังนี้ ก็เป็นปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ จิตใจที่ตั้งมั่นแน่วแน่ตรงต่อทางนิพพานมากขึ้น ความที่มีจิตใจตั้งมั่นแน่วแน่ดังนี้ก็นับว่า เป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ และเมื่อเป็นดังนี้ก็มีความเข้าไปฟังเฉยอยู่อันเรียกว่าวางเฉย วางก็คือว่าไม่ ยึดถือ เฉยก็คือว่าไม่วุ่นวาย แต่ปล่อยและสงบ คำว่าปล่อยนั้นก็หมายถึงปล่อยให้สงบตั้งมั่นอยู่ใน ทางที่ถูกต้องนั้น คือเมื่อใจตั้งอยู่ในทางที่ถูกต้องแล้ว ก็ปล่อยให้ตั้งอยู่ในทางที่ถูกต้องนั้น แม้อาจจะมีความ สงสัยขึ้นว่าจะมากไปเสียแล้ว หรือจะด่วนทั้งโลกไปเสียแล้ว ดังนี้ ก็อาจจะตกใจขึ้นมา ทำให้เลิก ปฏิบัติก็จะทำให้ยึดถือขึ้นมาอีก ทำให้วุ่นวายขึ้นมาอีก ถ้าจะมีความคิดขึ้นอย่างนี้ ก็ต้องคิดไปอีก ทางหนึ่งว่าความคิดเช่นนี้ไม่ถูก ไม่ต้องกลัวว่าจะทั้งโลก ไม่ต้องกลัวว่าจะสำเร็จเพราะว่าไม่ใช่ เป็นของง่าย ตามที่เปรียบแล้วว่ากิเลสนั้นกองเป็นภูเขาเลากาใหญ่โต ปฏิบัติครั้งหนึ่งก็คล้าย ๆ กับว่า เอาผ้าไปปิดภูเขาครั้งหนึ่ง ไม่ทำให้สีกร่อนไปเท่าไร ไม่ต้องกลัว ควรจะกลัวว่าไม่สำเร็จนั้นแหละ

๑๕๓

มากกว่า ไม่ควรกลัวว่าจะสำเร็จเร็วดังนี้ ปล่อยให้จิตตั้งมั่นอยู่ในความสงบมากขึ้น ไม่ไปขัดขวาง และไม่เข้าไปวุ่นวาย เมื่อเดินทางถูกแล้วก็ปล่อยให้เดินไปในทางที่ถูกต้องนั้น ดังนี้คืออุเบกขามีสลักษณะเป็นตัวควบคุมให้ดำรงอยู่ในความสงบตั้งมั่นยิ่งขึ้น ถิ่นนี้เป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ฉะนั้นแม้การฟังธรรมก็ได้ชื่อว่า ได้ปฏิบัติตามโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการด้วยประการฉะนี้

๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๕

ครั้งที่ ๔๓ อุบัติมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

นิพพาน

ได้แสดงนิพพาน โดยอาศัยพระพุทธรูปและอริยาบถมาแล้วหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่จบเพราะ ได้มีพระพุทธรูปแสดงไว้โดยปริยาย คือแนวทางต่าง ๆ อีกหลายประการ แต่ว่าก็รวมเข้าสู่ สุตในอันเดียวกันและในการแสดงนั้นก็ได้อธิบายแล้วว่าได้อาศัยพระพุทธรูปและอริยาบถใน ที่นั้น ๆ ซึ่งอาจที่จะแสดงได้ เหมือนอย่างอาจที่จะระลึกถึงนิพพานได้ และก็เป็นความจำเป็นที่จะต้อง ระลึกถึง และเช่นเดียวกันกับที่สมควรจะแสดงเพื่อเกิดความสนใจและให้เห็นว่านิพพานนั้นเป็น ธรรมที่พึงบรรลุถึงได้ เป็นอายตนะคือเป็นที่ต่อได้เหมือนอย่างตาจับรูปต่อกันได้ หูกับเสียงต่อ กันได้ นิพพานกับผู้บรรลุคือจิตต่อกันได้ บรรลุถึงได้ในเมื่อปฏิบัติเข้าถึงขั้น จึงได้เรียกว่าเป็น อายตนะคือเป็นที่ต่อได้คือบรรลุได้ และแม้ยังไม่บรรลุคือยังไม่ได้ยังไม่ถึง เมื่อระลึกถึงก็จะทำ ให้เกิดฉันทะ วิริยะ ในอันที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงต่อไป

ได้อธิบายแล้วว่า ทุก ๆ ท่านที่บรรลุนิพพานแล้วก่อนจะบรรลุท่านก็ระลึกถึงทั้งนั้น พระ สัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ก็ได้ทรงระลึกถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณ คือความตรัสรู้ เองโดยชอบ ทรงปรารถนาพุทธภูมิก็คือปรารถนานิพพานนั่นเอง จึงได้ทรงบำเพ็ญพระบารมี เพื่อบรรลุนิพพาน พระอรหันตสาวกทั้งหลายก่อนที่จะบรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผล เป็นพระ อรหันต์ก็ระลึกถึงนิพพาน อริยฐานคือตั้งจิตปรารถนาต้องการนิพพานและปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน และถ้าหากไม่ระลึกถึงก็จะไม่เกิดฉันทะวิริยะอุตสาหะในอันที่จะปฏิบัติ มีการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึง ได้ และการที่ระลึกถึงได้ก็เพราะได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น พระพุทธ เจ้าก็ทรงแสดงแก่ผู้ที่ยังไม่บรรลุยังไม่ได้ไม่ถึงนั่นเอง ถ้าหากว่าเป็นผู้ได้เป็นผู้ถึงแล้ว ก็ไม่จำ เป็นที่จะต้องแสดงสั่งสอน เพราะฉะนั้นธรรมที่เป็นโลกุตตรธรรมทั้งสี่ก็ทรงสั่งสอนแก่ผู้ที่ยัง ไม่ได้บรรลุยังไม่ได้ยังไม่ถึงเป็นประการสำคัญ การแสดงบอกกล่าวกันต่อมาก็เป็นการแสดงพระ ธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เมื่อได้เข้าใจถึงคลองธรรมหรือกระแสธรรมที่ดำเนินไปตาม สมควรแล้วก็ย่อมจะเข้าใจถึงพระนิพพานได้ ระลึกถึงพระนิพพานให้ตรงได้ และความเข้าใจ ถึงคลองธรรมถึงกระแสธรรมนั้นกล่าวโดยย่อก็เป็นของไม่ยาก เพราะอยู่ตรงกันข้ามกับกระแส โลกหรือกระแสกิเลสนี้เอง กล่าวคือจิตที่มีกิเลสที่มีทุกข์ทุกคนก็ย่อมรู้ เพราะกิเลสกับทุกข์ประก อบกันอยู่กับจิตใจของทุก ๆ คน นิพพานนั้นเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสี่ ซึ่ง เป็นความบริสุทธิ์อย่างอันตรงกันข้ามกับจิตที่ยังมีกิเลสและกองทุกข์ซึ่งเป็นจิตที่เศร้าหมอง จิต ที่พ้นกิเลสและกองทุกข์เป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องใส ก็จิตอันนี้เอง เพราะฉะนั้น เมื่อเข้าใจถึงว่า นิพพานก็คือสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสี่ดังนี้แล้ว ก็เข้าใจไม่ยาก คือภาวะอันนั่นเอง ภูมิอัน

นั่นเอง ฉะนั้น ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจึงเป็นธรรมที่รู้ได้เห็นได้ถ้าทำใจให้รู้ให้เห็นแล้ว ก็ไม่เป็นการยากเกินวิสัย

สังขตธรรมหรือสังขาร

ธรรมที่ทรงสั่งสอนถึงนิพพานนั้น โดยปริยายคือทางอย่างหนึ่ง รวมอยู่ในข้อที่เรียกว่า อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร คือสภาพที่ไม่ปรุงไม่แต่ง ซึ่งปราศจากการปรุงแต่งทั้งสิ้น ได้มีแสดงธรรมไว้สองอย่างคือ สังขตธรรมกับอสังขตธรรม หรือสังขารและวิสังขาร สังขตธรรมนั้นคือธรรมที่ถูกปรุงแต่ง สังขารก็คือสภาพที่ปรุงแต่ง โดยเรียกว่าสังขตธรรมหรือสังขารก็มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน สังขตธรรมคือธรรมที่ถูกปรุงแต่งนั้นโดยปริยายหนึ่งแสดงไว้ว่า ปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งบุญ นี้เป็นสังขตธรรมอย่างหนึ่ง อปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งสิ่งที่ไม่ใช่บุญหรือบาป เป็นสังขตธรรมอย่างหนึ่ง อนณฺยาภิสังขาร ปรุงแต่งสิ่งที่ไม่หวั่นไหว หมายถึงปรุงแต่งสมาธิจนถึงบรมญาณคือสมาธิที่แน่วแน่ไม่หวั่นไหวก็เป็นสังขตธรรมอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าสังขตธรรมนั้นเพราะว่าต้องปรุงแต่งคือต้องทำ จะเป็นบุญขึ้นมาก็ต้องทำ จะเป็นบาปขึ้นมาก็ต้องทำ จะเป็นสมาธิขึ้นมาก็ต้องทำ ถ้าไม่ทำก็เป็นบุญเป็นบาปเป็นสมาธิขึ้นมาไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง

ธรรมที่ถูกปรุงแต่งนี้ตรัสแสดงไว้ว่า มรรคมองค์แปดเป็นยอด มรรคมองค์แปดนั้นก็ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สองนี้จัดเป็นปัญญา สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สามนี้จัดเป็นศีล สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ สามนี้จัดเป็นสมาธิ มรรคมองค์แปดนี้ตรัสแสดงว่าเป็นยอดสังขตธรรม คือธรรมที่ถูกปรุงแต่งทั้งสิ้น ทำไมมรรคมองค์แปดจึงเรียกว่า สังขตธรรม เพราะต้องปรุงแต่งคือต้องทำต้องปฏิบัติจึงจะเป็นสัมมาทิฐิเป็นต้นขึ้นมาได้ หรือย่อลงมา จึงจะเป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นมาได้ ถ้าหากว่าไม่ปรุงแต่งคือไม่ทำไม่ปฏิบัติ ก็เป็นศีลเป็นสมาธิเป็นปัญญาขึ้นมาไม่ได้เป็นมรรคมองค์แปดขึ้นมาไม่ได้ ทำไมจึงเป็นยอดของสังขตธรรมทั้งหลาย เพราะว่ามรรคมองค์แปดหรือย่อลงมาเป็นศีล สมาธิ ปัญญา นี้เป็นทางปฏิบัติให้บรรลุถึงความดับทุกข์ได้ คือดับตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากได้ และเมื่อดับทุกข์คือดับตัณหาได้แล้ว ก็เป็นอันว่าเสร็จกิจ คือว่า เลิกทำเลิกปฏิบัติต่อไปได้ ส่วนสังขตธรรมประการอื่นนั้นไม่ช่วยให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์ ความสิ้นกิเลสได้เหมือนอย่างนี้ และไม่สามารถจะเสร็จกิจได้ จะต้องปรุงแต่ง จะต้องทำ จะต้องปฏิบัติต่อไปไม่สิ้นสุด ไม่จบสิ้น และก็ก่อให้เกิดสุขบ้าง ก่อให้เกิดทุกข์บ้าง แม้จะให้เกิดสุขเกิดทุกข์ ก็เป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน เป็นสุขเป็นทุกข์ที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นสุขในบางคราว สุขนั้นก็หายไป เป็นทุกข์ในบางคราว ทุกข์นั้นก็หายไป สลับกันไป ทั้งต้องปรุงแต่ง ต้องปฏิบัติกัน

อยู่ร่ำไปไม่สิ้นสุด จึงไม่บรรลุถึงความเป็นยอดได้ แต่วามรรคมองค์แปดนั้นบรรลุถึงความเป็นยอดได้ดังกล่าวแล้ว จึงได้จัดว่าเป็นยอดของสังขตธรรมทั้งสิ้น

สังขตลักษณะ

สังขตธรรมดังที่กล่าวมานี้ย่นลงอีกอย่างหนึ่งก็คือ เป็นเหตุเป็นผล สิ่งที่เรียกว่าเหตุว่าผล ทั้งสิ้นนั้นย่อมเป็นสังขตธรรมทั้งนั้น เพราะต้องปรุงแต่ง ต้องทำเหตุนั้น ต้องปรุงแต่งทำโดยตรง ผลนั้นเป็นผลของเหตุ แต่ก็นับว่าเป็นสังขตธรรมด้วย เพราะเนื่องกับเหตุที่ปรุงแต่งหรือธรรมนั้น เพราะฉะนั้นสังขตธรรมทั้งหมดจึงเป็นเหตุและผลซึ่งต้องเกิดต้องดับ เพราะเมื่อเป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขารต้องตกอยู่ในสามัญลักษณะคือลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไปของสิ่งที่ถูกปรุงแต่งทั้งปวงอันได้แก่ อุปฺปาทิ ปฏฺยายติ ความเกิดขึ้นปรากฏ วิโย ปฏฺยายติ ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ จิตฺตส อญฺญตฺตํ ปฏฺยายติ เมื่อยังตั้งอยู่ความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นปรากฏ เพราะฉะนั้น บรรดาสังขตธรรมทั้งสิ้นตลอดจนถึงมรรคมองค์แปด จึงเป็นสิ่งที่จะต้องตกในสังขตลักษณะดังกล่าวหรือย่นลงก็คือ ต้องเกิดดับ

ในข้อนี้จะพึงเห็นได้ดังตัวอย่างที่ท่านพระอนนทได้แสดงอิทธิบาทสี่ขึ้นมา อิทธิบาทสี่นั้นก็ ได้แก่ธรรมที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จสี่ประการ

หนึ่ง ฉันทะ	ความพอใจใคร่ที่จะทำ
สอง วิริยะ	ความเพียร
สาม จิตตะ	ความใส่ใจหรือความเอาใจใส่
สี่ วิมังสา	ความใคร่ครวญพิจารณา

ท่านพระอนนทแสดงว่า อิทธิบาทสี่นี้เป็นธรรมที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จ เมื่อบรรลุถึงความสำเร็จแล้วก็ดับ ท่านยกตัวอย่างว่า เหมือนอย่างว่าผู้ที่มาสู่อารามนี้ ก่อนที่จะมาก็ต้องมีฉันทะที่จะมา มีวิริยะที่จะมา มีจิตตะที่จะมา มีวิมังสาที่จะมา และก็อาศัยอิทธิบาทสี่นี้มา ครั้นมาถึงอารามแล้ว ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา นั้นก็ดับคือเสร็จกิจไป เป็นอันว่าดับไปเล็กไปดังนี้ ฉะนั้นบรรดาสังขตธรรมทั้งสิ้นจึงมีเกิด มีดับด้วยประการฉะนี้ และเมื่อเรียกว่า เหตุผล เหตุผลทั้งปวงก็เป็นสังขตธรรม คือเป็นสิ่งที่เกิดที่ดับ

อสังขตธรรมหรือวิสังขาร

ส่วนอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งนั้นก็หมายถึงที่พ้นจากสังขตธรรมดังกล่าว หรือที่พ้นจากมรรคมองค์แปดดังกล่าว อันเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติไม่ต้องปรุงแต่งไม่ต้องทำ ไม่ต้องปฏิบัติ

ธรรมที่เป็นอสังขตธรรมนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ซึ่งเรียกว่า นิพพาน ในที่นี้ แต่ว่านักวิจารณ์ธรรมได้วิจารณ์ว่า จะไม่หมายถึงนิพพานอย่างเดียว ก็เพราะว่าท่านใช้คำเป็นพหุวิจนะ คือใช้ว่าอสังขต-ธรรมทั้งหลาย ซึ่งหมายความว่ามามากกว่าหนึ่ง เพราะฉะนั้น ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งดังกล่าวนี้ จึงมีมาก และธรรมเหล่านี้จะพึงเห็นได้ดังตัวอย่างที่เคยแสดงในครั้งก่อน ๆ แล้วโดยเทียบกับ ภูมิประเทศเช่นว่า การมาสู่อารามนี้ การมานั้นเป็นสังขตธรรม คือผู้มานั้นต้องทำต้องปรุงต้อง แต่ง ต้องอาศัย ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ส่วนตัวอารามซึ่งเป็นที่มาถึงนั้นผู้มาไม่ได้ปรุง แต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นที่มาถึง เป็นที่บรรลุนั้น การมาก็เทียบกับสังขตธรรม อารามที่เป็นที่ถึงเป็นที่บรรลุนั้นก็เทียบกับอสังขตธรรม เพราะผู้มาได้ปรุงแต่งขึ้นมา แต่ว่าเป็นที่บรรลุนั้น เป็นที่มาถึง ตามตัวอย่างนี้ก็อาจจะเข้าใจได้อย่างคร่าว ๆ ว่า อสังขตธรรมนั้นเป็นสิ่งที่มิจริง ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือสังขตธรรมขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง หรือจะกล่าวว่าเป็นที่บรรลุนั้นเป็นที่ถึงของสังขต-ธรรมก็ได้ และเมื่อเป็นดังนี้ ท่านจึงแสดงว่าสังขตธรรมนั้นเป็นสิ่งที่อยู่เหนือเหตุผล เป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุผลโดยอธิบายดังกล่าว คือส่วนที่เป็นเหตุผลนั้นเป็นสิ่งที่ต้องปรุงแต่งก็ต้องทำ เหมือนอย่างเหตุ คือการมา ก็ต้องปรุงแต่งการมาสู่อาราม ผลคือการถึง เหตุและผลคือการมาและการถึง ส่วนตัวอารามเองเป็นที่ถึงที่บรรลุนั้นอยู่เหนือเหตุผลดังกล่าว เพราะฉะนั้น ท่านผู้วิจารณ์ธรรมจึงได้กล่าวว่า ธรรมนั้นเป็นธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลชั้นหนึ่ง และเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุเหนือผลอีกชั้นหนึ่ง ก็โดยอธิบายดังกล่าว และเมื่อทราบแล้วก็อาจจะพอเข้าใจเนื้อความที่กล่าวนี้ได้

สตูปาติเสสและอนุปาติเสสโดยปริยาย

นิพพานอันเป็นธรรมที่บรรลุนั้นก็ได้กล่าวแสดงอธิบายแล้วถึงสตูปาติเสสนิพพานและอนุปาติเสสนิพพาน ในวันนี้จะได้นำพระสูตรหนึ่งที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎกมาเล่ามีใจความว่า ได้มีเทวดาสององค์มาเฝ้าพระพุทธเจ้าในเวลากลางคืน เทวดาองค์หนึ่งได้กราบทูลว่า ภิกษุณีเหล่านั้นวิมุตติแล้ว เทวดาอีกองค์หนึ่งได้กราบทูลว่า ภิกษุณีเหล่านั้นวิมุตติดี เป็นอนุปาติเสส คือไม่มีอุปาทิเหลืออยู่แล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงพอพระทัย วันรุ่งขึ้นก็ได้ตรัสเล่าเรื่องนี้แก่พระภิกษุทั้งหลาย พระมหาโมคคัลลานะ ได้ฟังตรัสเล่านั้นก็มีความนึกขึ้นว่า อันญาณคือความรู้ในเรื่องนี้ได้มีแก่เทวดาทั้งหลายทั้งหมด หรือว่ามีแก่เทวดาเฉพาะบางพวก ได้มีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่า ดิสสะ เพิ่งถึงมรณภาพและได้บังเกิดในพรหมโลก ปรากฏชื่อว่าดิสสะพรหม ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก พระมหาโมคคัลลานะได้ขึ้นไปสู่พรหมโลก สู่อำนาจของดิสสะพรหมนั้น และได้กล่าวถามปัญหาแก่ดิสสะพรหมนั้นว่า เทวดาซึ่งไปเกิดเป็นพรหมทั้งหมดได้มีญาณคือความรู้ในสตูปาติเสสนั้นว่า สตูปาติเสส ในอนุปาติเสสว่าอนุปาติเสสทั้งหมด หรือว่าพรหมพวกไหนรู้ได้ดังนี้ ดิสสะพรหมจึงได้กล่าวเฉลยว่า เทวดาที่เกิดในพรหมทั้งหมดหาได้มีญาณคือความรู้

ดังนั้นทั้งหมดไม่ว่าเกิดเป็นพรหมจำพวกใดซึ่งมีสันโดษคือความพอใจอยู่ในอายุ วรรณะ สุข ยศ อธิปไตย ซึ่งเป็นของพรหม ไม่รู้ธรรมเป็นเครื่องเล่นออกยิ่งขึ้นไป เทวดาที่เกิดเป็นพรหมเหล่านั้นย่อมไม่รู้ คือไม่มีญาณที่จะรู้ในสอุปาทิเสสว่าสอุปาทิเสส ในอนุปาทิเสสว่าอนุปาทิเสส แต่ว่าเทวดาที่เกิดเป็นพรหมเหล่าใดไม่สันโดษ คือไม่ยินดีพอใจอยู่ในอายุ วรรณะ สุข ยศ อธิปไตย ที่เป็นของพรหมเท่านั้น แต่ว่าย่อมรู้ธรรมเป็นเครื่องเล่นออกยิ่งขึ้นไปด้วย เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมเหล่านั้น ย่อมมีญาณคือความหยั่งรู้ในสอุปาทิเสสว่าสอุปาทิเสส ในอนุปาทิเสสว่าอนุปาทิเสสดังนี้ ต่อจากนั้นแล้วตีสสระพรหมได้แสดงต่อไปว่า ภิกษุผู้ที่ไดุ้ระโตภาควิมุตติคือความหลุดพ้นโดยส่วนสอง ได้แก่เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยใจ หลุดพ้นด้วยปัญญา และภิกษุผู้ที่ได้ปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึงเป็นขีณาสวะคือเป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมดังกล่าวย่อมมีญาณรู้ว่า ภิกษุผู้บรรลุวิมุตติดังกล่าว เมื่อกายยังดำรงอยู่เทวดามนุษย์ย่อมเห็นภิกษุนั้นได้ เมื่อกายแตกทำลายเทวดามนุษย์ย่อมไม่มองเห็นภิกษุนั้นได้ ดังนี้เรียกว่ามีญาณรู้ในอนุปาทิเสส คือนิพพานที่ไม่มีอุปาทิว่าอนุปาทิเสส คือรู้ตามเป็นจริง ส่วนภิกษุผู้ที่บรรลุมรรคผลต่ำลงไปกว่านั้น ดังที่เรียกว่า กายสักขิเป็นต้น เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมดังกล่าวย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่าภิกษุผู้บรรลุมรรคผลที่ต่ำกว่านั้น อันเรียกว่า กายสักขิเป็นต้น เมื่อได้สี่อสังเสพ คืออยู่ในเสนาสนะอันสมควร ได้คบหากัลยาณมิตรคือมิตรที่ดีงาม ได้อบรมปมอินทรีย์ทั้งหลายยิ่งขึ้นไปก็ย่อมจะกระทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ คืออรหัตตมรรคอรหัตตผลอยู่ได้ดังนี้ มีญาณรู้ในสอุปาทิเสส คือนิพพานที่ยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ว่าสอุปาทิเสสตามความเป็นจริง ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กลับมากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้ตรัสเพิ่มขึ้นมาอีกจำพวกหนึ่ง คือจำพวกที่เรียกว่าอนิมิตวิหารี คือผู้ที่ปฏิบัติบรรลฺเจโตสมาธิ ไม่มีนิมิตคือเครื่องกำหนดหมาย เพราะไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งสิ้นว่าจะทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์เป็นสอุปาทิเสสอีกจำพวกหนึ่ง ดังนี้ ตามที่แสดงไว้ในพระสูตรที่เล่ามานี้ก็เป็นการแสดงอธิบายอนุปาทิเสส และสอุปาทิเสสโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง ดังนี้

ความระลึกถึงนิพพานแม้โดยปริยาย คือทางที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายอย่างหลายประการ แต่ที่รวมอยู่ที่ธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ฉะนั้นเมื่อระลึกถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ก็เป็นอันว่าได้บรรลุถึงนิพพาน ย่อมจะทำให้จิตใจได้บรรลุถึงความสงบ แม้การฟังธรรมข้อใดข้อหนึ่งจะเป็นบรรยายก็ตาม จะเป็นสวดก็ตาม ธรรมทั้งปวงนั้นย่อมมีวิมุตติเป็นรส เอียงเทลุ่มลาดไปสู่ความสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นก็ชื่อว่าได้ระลึกถึงนิพพานนั่นเอง

ครั้งที่ ๔๔ อุปสมานุสสติ ชั้นวิมุตติ

นิพพาน

นิพพาน ตามความหมายที่ใช่ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไป ได้แสดงแล้วว่าเป็นบรมธรรม ยอดธรรม เป็นภูมิที่พึงบรรลุซึ่งนับเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งหรือวิสังขาร ธรรมที่ปราศจากความปรุงแต่งหรือเครื่องปรุงแต่ง เป็นธรรมที่อยู่เหนือมรรคและผล ดังที่เรียกว่า มรรค ผล นิพพาน อันเป็นโลกุตตรธรรม ธรรมที่อยู่เหนือโลก พันโลก พันความทุกข์ พันกิเลส ตลอดจนถึงพันกรรมด้วยประการทั้งปวง และได้กล่าวแล้วว่า ไม่ใช่เป็นธรรมที่สุดเอี่ยมแต่ว่าจะต้องปฏิบัติไปโดยลำดับ ก็เหมือนอย่างว่าที่สูงซึ่งมีบันไดขึ้นไปเป็นขั้น ๆ เมื่อยังอยู่ที่พื้นดินยังมิได้ก้าวขึ้นบันไดไปแต่ละขั้นก็ย่อมจะรู้สึกวาทที่สูงอันเป็นที่สุดบันไดนั้นอยู่สุดเอี่ยมแต่ว่าเมื่อขึ้นบันไดไปโดยลำดับทีละขั้นจนถึงขั้นที่สุดแล้ว ที่สูงนั้นก็อยู่ในเอี่ยมเช่นเดียวกับบันไดขั้นที่หนึ่ง ขั้นที่สอง เมื่อยืนมองอยู่บนพื้นดิน ก็เป็นที่อยู่ในเอี่ยม รู้สึกว่าขึ้นไปได้และขึ้นไปไม่ยาก การปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานอันเป็นบรมธรรมก็ย่อมเป็นเช่นนั้น ซึ่งเมื่อปฏิบัติไปโดยลำดับแล้วก็จะมาอยู่ในเอี่ยมบรรลุถึงได้ และแม้ว่าจะก้าวขึ้นไปตั้งแต่บันไดขั้นต้นก็ย่อมได้รับรสของนิพพานแล้ว เช่นเดียวกับที่มีอุปมาเหมือนอย่างน้ำในมหาสมุทร มีความเค็มเป็นรสทั้งหมด แม้ว่าจะก้าวลงไปสู่มหาสมุทรริมฝั่งที่สุดก็ย่อมจะพบน้ำในมหาสมุทรนั้นมีความเค็มเป็นรสเดียวกัน ฉะนั้นจึงได้รับรสของนิพพาน คือความดับกิเลสและกองทุกข์ไปโดยลำดับ ตั้งแต่ขั้นต้นที่ก้าวขึ้นสู่ธรรมปฏิบัติ ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่อยู่ในวิสัยอันจะพึงบรรลุถึงได้ และก็จะต้องบรรลุถึงตั้งแต่ในขั้นต้นดังกล่าวมานั้น โดยเหตุนี้ท่านจึงใช้คำว่านิพพานในความหมายที่ผ่อนลงมาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ว่าผ่อนลงมาถึงความดับกิเลสของพระโสดาบันก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่งของพระสกทาคามีก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่งของพระอนาคามีก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ซึ่งยังเรียกว่าเป็นสุอุปาทิเสส คือมีอุปาทิ ซึ่งหมายถึงอุปาทานหรือกิเลสยังเหลืออยู่ จนถึงของพระอรหันต์จึงเป็นนิพพานขั้นที่สุด อันเรียกว่าอนุปาทิเสส ไม่มีอุปาทิหรืออุปาทานหรือกิเลสยังเหลืออยู่ ดังที่กล่าวมาแล้วเป็นอันผ่อนลงมา

นิพพานฉาน

ท่านยังแสดงนิพพานผ่อนลงมาอีกถึงนิพพานฉาน นิพพานปัญญา ก็มีแสดงว่าผู้ปฏิบัติสมาธิจนบรรลุฉาน ตั้งแต่รูปฉานที่หนึ่งและต่อขึ้นไปโดยลำดับ คือรูปฉานที่สอง ที่สาม ที่สี่ และต่อขึ้นไปอรุณฉานที่หนึ่ง ต่อขึ้นไปที่สอง ที่สาม ที่สี่ และจนถึงสัญญาเวทนิโรธ คือดับสัญญา เวทนา ท่านเรียกว่าเป็นนิพพานแต่ละชั้น นิพพานดังกล่าวนี้เรียกสั้นเพื่อเข้าใจว่า นิพพานฉาน

นิพพานปัญญา

นิพพานปัญญานั้นมีแสดงไว้ถึงสันตสิกขธรรม ธรรมที่เห็นเอง สันตสิกขนิพพาน นิพพานที่เห็นเอง โดยอธิบายว่า รากะ โทสะ โมหะ เมื่อบังเกิดขึ้นครอบงำจิตใจย่อมเป็นเครื่องดับปัญญา เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ทั้งเป็นไปเพื่อให้ประพฤติก่อภัยเวรต่าง ๆ มีมาเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง เป็นต้น ส่วนความสงบ รากะ โทสะ โมหะ ความไม่มีรากะ โทสะ โมหะ ย่อมตรงกันข้าม ไม่ดับปัญญา ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียน ไม่เป็นเหตุก่อภัยเวรดังกล่าว ความพิจารณาให้รู้ดังนี้เรียกว่าเป็นสันตสิกขธรรม เป็นสันตสิกขนิพพาน

พิจารณาดูตามอธิบายนี้ก็จะมีเห็นได้ว่า ทุก ๆ คนเมื่อหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาตรวจดูจิตใจของตนเอง เมื่อรากะ โทสะ โมหะ บังเกิดขึ้นก็ให้รู้พร้อมทั้งให้รู้ถึงโทษแม้ดังที่กล่าวมาแล้ว รากะ โทสะ โมหะ จะสงบลงได้ด้วยอำนาจของปัญญาที่รู้นั้น และก็ให้รู้ว่า รากะ โทสะ โมหะ สงบ พร้อมทั้งรู้คุณของความสงบ รากะ โทสะ โมหะ แม้ปฏิบัติดังนี้ก็เรียกว่าบรรลุถึงสันตสิกขธรรม สันตสิกขนิพพานได้ เพราะในพระพุทธานุญาตที่ยกมากล่าวข้างต้นนั้นมิได้จำกัดว่า จะต้องสงบได้เด็ดขาดหรือว่าสงบได้ชั่วคราว เป็นพระพุทธานุญาตที่วางไว้เป็นกลาง ๆ จึงกินความได้ถึงการศึกษาปฏิบัติใช้ปัญญาทำความสงบใจของตนได้ พระพุทธานุญาตนี้เป็นอันให้กำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติธรรมทุกคนตั้งแต่ในเบื้องต้นว่า สามารถที่จะใช้ปัญญาพิจารณาทำความสงบใจของตน และก็เรียกว่าบรรลุนิพพานได้ บรรลุธรรมได้ อันเป็นสันตสิกขธรรม สันตสิกขนิพพาน เข้าในพระธรรมคุณที่สวดกันว่า สันตสิกขนิพพานนั้นเอง ดังนั้นธรรมที่จะเป็นสันตสิกขนิพพานได้ดังที่สวดกัน ก็จะต้องปฏิบัติใช้ปัญญาทำความสงบใจของตนดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งทุกคนสามารถจะปฏิบัติได้ทุกขณะ

ตหังคนิพพาน

นิพพานดังที่กล่าวมานี้ ท่านเรียกว่าตหังคนิพพาน คือเป็นนิพพานชั่วคราวที่มีขึ้นด้วยองค์สมบัตินั้น ๆ หรือด้วยองค์คุณนั้น ๆ มีปัญญาเป็นต้นดังกล่าวแล้ว นิพพานนี้อันเป็นบรมธรรม ซึ่งเป็นความหมายสูงสุดดังที่ได้กล่าวแล้วว่า เป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุเหนือผล ก็หมายถึงว่าอยู่เหนือเหตุผลที่เป็นฝ่ายเกิดทางหนึ่ง อยู่เหนือเหตุผลที่เป็นฝ่ายดับอีกทางหนึ่ง เหตุผลที่เป็นฝ่ายเกิดนั้นก็ให้แก่ทุกข์และสมุทัย เหตุผลที่เป็นฝ่ายดับนั้นก็ให้แก่ นิโรธ และมรรค คืออริยสัจสี่นั่นเอง อริยสัจสี่นั้นก็แบ่งเป็น สมุทัยวาร คือฝ่ายสมุทัย คือฝ่ายเกิดทุกข์ส่วนหนึ่ง ฝ่ายนิโรธวาร คือฝ่ายดับทุกข์อีกส่วนหนึ่ง ฝ่ายสมุทัยวารนั้นให้แก่ทุกข์และสมุทัย จะพียงเห็นได้ว่าแสดงผลก่อนคือทุกข์ แล้วจึงแสดงเหตุคือสมุทัย ฝ่ายนิโรธวารก็เหมือนกัน แสดงผลก่อนคือนิโรธแล้วจึงแสดงเหตุคือมรรค ทั้งนี้เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพียงเห็นว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อก่อน

จะตรัสรู้ ได้ทรงจับผลสาวเข้าไปหาเหตุ เพราะว่าผลที่ได้บังเกิดปรากฏอยู่จำเพาะหน้าดังที่ได้มี แสดงว่า พระโพธิสัตว์อันเป็นคำเรียกพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ ได้ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ซึ่งท่านแสดงว่าเป็นเหตุเหตุ จึงได้ทรงปรารถนาว่าทุกคนที่เกิดมาก็ต้องแก่ เจ็บ ตาย ไม่มีใครจะพ้นไปได้ จึงทรงปรารถนาโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นหรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้น ข้อนี้เป็นปรารถนาเหตุสำคัญอันทำให้เสด็จออกทรงผนวชเพื่อแสวงหาโมกขธรรม ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้นเป็นผลซึ่งทุก ๆ คนเห็นได้โดยประจักษ์ เพราะฉะนั้น จึงได้แสดงผลก่อน

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว พระโพธิสัตว์ได้ทรงเห็นทุกข์ก่อน คือเห็นความแก่ ความเจ็บ ความตายเป็นทุกข์ อันเป็นผลที่ปรากฏ เมื่อเป็นดังนี้จึงได้แสวงหาความพ้นทุกข์ และความสำ เร็จแห่งพระองค์อันเรียกว่า ความตรัสรู้นั้น ท่านแสดงไว้ในปฐมเทศนาซึ่งตรัสเล่าถึงความตรัสรู้ ของพระองค์เอง ก็คือทรงได้จักขุคือดวงตา ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญา ความรู้ทั่ว วิชชา ความรู้แจ่มแจ้ง อาโลกคือความสว่าง เห็นทุกข์ เห็นทุกข์สมุทัย เหตุเกิดทุกข์ เห็นทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์ เห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์หรือเรียกสั้น ๆ ว่า มรรค และทุกข์นั้นก็ ได้ทรงแสดงว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือความแห่งใจ ความคร่ำครวญระทมใจ ความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ความ คับแค้นใจเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่ รักเป็นทุกข์ ความปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อขั้นเป็นที่ยึดถือทั้งห้าเป็นทุกข์

ในด้านทุกข์สมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์นั้น ได้ทรงแสดงซึ่งเอาตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก ของใจที่ให้อัณฑิภาชาติใหม่ไปกับความเพลินและความติดใจ ประกอบด้วยความอกันันที่ยินดียิ่ง อยู่ในอารมณ์นั้น ๆ อันได้แก่กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม ก็อารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจทั้งปวง ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ ก็อยากเป็นนั่น เป็นนี่ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ ก็อยากให้เป็นนั่นเป็นนี่ ได้แก่อยาก ให้สิ่งที่ไม่ชอบสิ้นไปหมดไป

สำหรับนิโรธ คือความดับทุกข์นั้น ได้ทรงชี้เอาความดับตัณหาได้สิ้นเชิง มรรค คือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้ทรงชี้เอามรรค คือทางปฏิบัติที่มีองค์แปดประการ อันได้แก่สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากรรมมัณฑะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกรชอบ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ

ตามพระพุทธานุญาตที่ทรงเล่าถึงความตรัสรู้ของพระองค์แสดงว่า ทรงชี้เอาทุกข์ซึ่งเป็นส่วนผล ตั้งต้นแต่ชาติทุกข์ต่อไปก็ขราทุกข์มรณทุกข์เป็นต้น รวมเข้าก็คือขั้นที่เป็นที่ยึดถือทั้งห้าประการนี้ เหล่านี้แหละเป็นทุกข์ที่เป็นส่วนผล ซึ่งบังเกิดจากเหตุ ซึ่งทรงชี้เอาต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยาก เพราะฉะนั้นทุกข์จึงเป็นผล ต้นเหตุจึงเป็นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ นี่เป็นผลและเหตุฝ่ายเกิดทุกข์ที่เรียกว่า สมุทัยวารนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลยังอยู่ในเหตุและผลฝ่ายเกิดทุกข์ก็ยิ่งปฏิบัติเพิ่มพูนต้นเหตุ ความดิ้นรนทะยานอยากอยู่ ก็เรียกว่าทำเหตุก่อทุกข์ จึงต้องรับผลซึ่งเป็นตัวทุกข์อยู่ต่อไป ตั้งต้นแต่ต้องมีชาติ คือความเกิดขึ้นใหม่อยู่รำไป ฉะนั้น จึงมีแสดงลักษณะของต้นเหตุไว้เป็นประการแรกว่า โปโนพวกา เป็นเหตุให้ถือภพชาติใหม่ คือให้เป็นใหม่ ๆ เกิดใหม่ เป็นใหม่อยู่ต่อไป และเมื่อก่อเกิดภพชาติเป็นชาติความเกิดขึ้นมาแล้ว ก็ต้องมีขรา มีมรณะ เป็นต้น ต้องมีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น และก็ประกอบต้นเหตุ ความดิ้นรนทะยานอยากเพิ่มขึ้นไปอีก ก็ก่อทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์ต่อไปอีก เพราะฉะนั้น จึงต้องอยู่ในเหตุและผลฝ่ายสมุทัยวาร ก่อทุกข์อยู่ตลอดเวลาที่ยังประกอบก่อเพิ่มเติมต้นเหตุอันเป็นตัวเหตุอยู่ นี่เป็นผลและเหตุส่วนก่อให้เกิดทุกข์ เมื่อปฏิบัติต่อเพิ่มเติมต้นเหตุอยู่แล้ว ก็เป็นอันว่าก็จะต้องประสบทุกข์ ตั้งต้นแต่ชาติทุกข์เป็นต้น เป็นอันว่าไม่จบ

ดับต้นเหตุ ดับมรรค

คราวนี้ผู้ที่ปฏิบัติในมรรคมองค์แปด ตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อดับต้นเหตุอันเป็นความดับทุกข์นั้น แต่เมื่อยังดับต้นเหตุไม่ได้สิ้นเชิงก็ต้องปฏิบัติกันต่อไป คือปฏิบัติในมรรคมองค์แปด ย่อลงก็คือศีล สมาธิ ปัญญา ก็ต้องทำกันรำไปอีกเหมือนกัน เป็นอันว่าเมื่อยังดับต้นเหตุไม่ได้สิ้นเชิง ดับไม่ได้หมด ก็ต้องปฏิบัติในมรรคมองค์แปดต่อไป ไม่หมดอีกเหมือนกัน ก็เป็นอันว่าไม่เสร็จกิจ สำหรับในสายสมุทัยวาร คือสายก่อให้เกิดทุกข์นั้น ไม่มีเสร็จโดยแท้ ต้องก่อให้เกิดทุกข์ มีชาติทุกข์อยู่รำไปไม่สิ้นสุด ส่วนในสายนิโรธวารนั้นเมื่อยังปฏิบัติดับต้นเหตุไม่ได้ ก็ยังไม่เสร็จกิจ ก็ต้องทำอยู่เรื่อยไปอีกเหมือนกัน จนกว่าจะปฏิบัติในมรรคมองค์แปดนั้น จนเป็นมรรคเป็นผลซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมขึ้น คือกำจัดกิเลสได้บางส่วนจนถึงสิ้นเชิง เมื่อกำจัดกิเลสได้สิ้นเชิงซึ่งในที่นี้ยกเอาต้นเหตุขึ้นเป็นที่ตั้ง กำจัดได้สิ้นเชิงแล้วจึงจะเสร็จกิจ แปลว่าดับต้นเหตุได้ ก็ดับทุกข์ได้ ความดับทุกข์ได้นั้นก็ดับชาติทุกข์เป็นต้นได้ ไม่ต้องก่อเกิดอีกต่อไป และการปฏิบัติดับต้นเหตุได้สิ้นเชิงนั้นก็ดับมรรคได้ด้วย เพราะว่าไม่ต้องปฏิบัติมรรคอีกต่อไปเพื่อดับต้นเหตุเพราะดับต้นเหตุได้สิ้นเชิงแล้ว เพราะฉะนั้นจึงกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเมื่อสุดชั่วก็สุดดี หรือว่าเมื่อสุดดีก็สุดชั่วพร้อมกัน ทุกข์และสมุทัยนั้นถ้าจะกล่าวว่าเป็นฝ่ายชั่ว และนิโรธและมรรคถ้าจะกล่าวว่าเป็นฝ่ายดีเป็นคู่กัน ก็จะต้องกล่าวได้อีกว่า เพราะ

มีชั่วจึงต้องมีดีสำหรับเป็นเครื่องชำระล้างความชั่ว และเมื่อมีดีก็ต้องมีชั่ว เพราะฉะนั้นเมื่อปฏิบัติ
 ดับศัณหาได้สิ้นเชิง ดับทุกข์ได้หมด ก็แปลว่าสุดชั่วแค่นั้น การปฏิบัติเพื่อดับศัณหาก็สุดสิ้นแค่นั้น
 นั้นเป็นอันว่าสุดดีแค่นั้น จึงบรรลุถึงความสุดชั่วสุดดีเช่นเดียวกัน และขั้นนี้แหละที่เป็นขั้นเสร็จ
 กิจซึ่งเป็นขั้นที่บรรลุนิพพานอันเรียกว่า เหนือเหตุและผล คือเหนือเหตุและผลทั้งฝ่ายเกิดทุกข์
 ทั้งฝ่ายดับทุกข์ อันแสดงถึงความเสร็จกิจโดยประการทั้งปวง

เพราะฉะนั้น ธรรมในพระพุทธศาสนาจึงมีความสิ้นสุดได้ ไม่ใช่จะต้องปฏิบัติกันไม่
 สิ้นสุด สิ้นสุดได้ในเมื่อได้ปฏิบัติดับศัณหาคือสิ้นเชิง อันเป็นวาระที่สุดชั่วสุดดีดังกล่าว จึงได้
 มีพุทธภาษิตแสดงถึงธรรมที่เป็นขั้นนิพพานนี้ว่า ลอยบุญและบาป ละบุญและบาปทั้งหมด ก็ถึง
 ขั้นสุดชั่วสุดดี บรรลุนิพพานอันเป็นบรมธรรมนั่นเอง แต่เมื่อยังไม่ถึงขั้นนี้ ยังไม่ถึงสุดชั่วสุดดี จะ
 ไปลอยบุญลอยบาป จะไปละบุญละบาปเอาเองไม่ได้ จะต้องปฏิบัติอยู่ในบุญ จะต้องกระทำความ
 ดีเพื่อที่จะล้างความชั่วหรือฝ่ายที่เป็นสมุทัยวารต่อไป จะไปลอยบุญลอยบาปทั้งเอาเองไม่ได้

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
พลอากาศเอก หาริน หงสกุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๘ โทร. ๒๘๑๗๗๕๐

789999

1 030010 011726

45.00 789999